

From Text to Artefact

Studies in Honour of Anne Mette Hansen

Edited by

Katarzyna Anna Kapitan, Beeke Stegmann, Seán D. Vrieland

From Text to Artefact

Studies in Honour of Anne Mette Hansen

Edited by Katarzyna Anna Kapitan,
Beeke Stegmann, and Seán D. Vrieland

kismet.press

Libera Scientia | Free Knowledge

From Text to Artefact:

Studies in Honour of Anne Mette Hansen

edited by Katarzyna Anna Kapitan, Beeke Stegmann,
and Seán D. Vrieland

Manuscript Studies, 1

Series Editors: Tim Barnwell & N. Kivılcım Yavuz

Published in 2019 by Kismet Press

Kismet Press LLP

15 Queen Square, Leeds, LS2 8AJ, UK

kismet.press

kismet@kismet.press

Copyright © 2019 Katarzyna Anna Kapitan, Beeke Stegmann, and Seán D. Vrieland. The authors (M. J. Driscoll – Silvia Hufnagel – Finn Gredal Jens – Katarzyna Anna Kapitan – Sheryl McDonald Werronen – Vibeke A. Pedersen – Friederike Richter – Beeke Stegmann – Astrid Marner – Seán Vrieland – Stephen Werronen – Tarrin Wills – N. Kivılcım Yavuz – Þórunn Sigurðardóttir – Rasmus G. Björn – Henrik Blicher – Simon Skovgaard Boeck – Niels W. Bruun – Martin Chase – Dorthe Duncker – Hanne Ruus – Britta Olrik Frederiksen – Bent Jørgensen – Johnny Kondrup – Karsten Kynde – Philip Lavender – Margrét Eggertsdóttir – Anna Katharina Richter – Karen Skovgaard-Petersen) retain copyright over their respective articles.

Cover image: København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 421 12mo, f. 33v. Photo: Suzanne Reitz.

Published by Kismet Press LLP under an exclusive license to publish. Commercial copying, hiring, lending is prohibited. The book is freely available online at <kismet.press> under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0) license. See <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> for details.

Published with financial support from the Arnamagnæan Commission and Department of Nordic Studies and Linguistics, University of Copenhagen.

Downloadable .pdf and .epub editions freely available to download from kismet.press

Printed and bound by IngramSpark with acid-free paper, using a print-on-demand model with printers in the US, EU, and Australia

A catalogue record for this book is available from the British Library

ISBN 978-1-912801-07-7 (hbk)

ISBN 978-1-912801-08-4 (ebk)

Contents

Tables and Figures	vii
Tabula Gratulatoria	xvii
Introduction	1

I Interpreting the Artefact

The Rev. James Johnstone, Septentrionalist and Man of Mystery M. J. Driscoll	5
Die Papiermühlen und Wasserzeichen der Königin Ein Wasserzeichen aus den Papiermühlen der Königin Charlotte Amalie und sein Vorkommen in isländischen Handschriften Silvia Hufnagel	19
“Studeer paa det eensomme Skib!” En dedikation fra Adam Oehlenschläger til Poul Martin Møller Finn Gredal Jensen	31
A Danish Collection of Old Norse Sagas Material-Philological and Textual Studies of Acc. 61 Katarzyna Anna Kapitan	39

Medieval Stories in Early Modern Manuscripts

Thoughts on Rask 33 and AM 578 i 4to

Sheryl McDonald Werronen

47

To gammeljomfruer og en kvinde mellem to mænd

Et folkevisehåndskrift, hvor indførsler, lægskel og brugsspor fortæller flere historier

Vibeke A. Pedersen

57

Das Buch im Buch

Artefactual Philology in zwei sich überlagernden Schichten

Friederike Richter

67

Frömmigkeit und Kodikologie

Nachträglich eingebundene Bildseiten in einem niederdeutschen Gebetbuch

Beeke Stegmann und Astrid Marner

83

Codicological Units or Production Units?

The Structure and Production of AM 71 8vo

Seán D. Vrieland

97

The AM Dipl. Dan. LI 3 Scribe

Stephen Werronen

105

The Oldest Material Records of *dróttkvætt* Poetry

Tarrin Wills

113

Judging a Book by its Cover

Manuscripts with Limp Bindings in the Arnamagnæan Collection

N. Kivilcim Yavuz

121

A Family Reunion

The Case of Lbs 1255 8vo and Lbs 2095 8vo

Þórunn Sigurðardóttir

141

II Interpreting the Text

Rhetorical Markup of AM 421 12mo <i>A passionate, breathless, and distinctly female ecstasy</i> Rasmus G. Bjørn	153
Dokumentfiktion Om nyt og gammelt i Jens Baggesens “Labyrinten paa Rim” Henrik Blicher	165
<i>u</i> eller <i>n</i> ? Simon Skovgaard Boeck	171
Tekstkritiske bemærkninger til Thomas Bartholins korrespondance med Niels Stensen Niels W. Bruun	175
<i>Siðbót</i> 47.4-49 What Happened? Martin Chase	179
Arnamagnæanske visestumper Dorthe Duncker og Hanne Ruus	189
Fynsk træsko i sjællandsk lov Britta Olrik Frederiksen	209
<i>Borgeled</i> i gammeldansk – et ord på vej i to retninger Bent Jørgensen	217
Materialtekst og tekstur Johnny Kondrup	221

Maskinel kollation af et positivintegralt multivariantapparat eller <i>Sammenlignende billeddannelse i ubevogtede øjeblikke</i> Karsten Kynde	231
<i>Bekraríma</i> or “The Rhyme of the Ram” by Eiríkur Hallsson Philip Lavender	239
“En smuk historie” Arne Magnussons vurdering af litteratur Margrét Eggertsdóttir	249
„ ... oc wiltw wide the wnder som i wore lande ære ...“ Wunderbare Reichtümer in <i>Een lysthelighe historie aff Ion presth</i> (1510) Anna Katharina Richter	257
‘En yderst usikker og hasarderet vej at gå’ Om Henrik Ernsts afhandling om tekstkritik (1652) og dens inspirationskilder Karen Skovgaard-Petersen	263
Index of Titles	271
Index of Manuscripts	275

TABLES AND FIGURES

Silvia Hufnagel

- Abb. 2.1: Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 177 fol., f. 108v. Hans Heuser, Wasserzeichen C5 gespiegelt und verschlungen mit Krone, darüber zweizeiliges Schriftband GOTTE BEWARE; 1690–1691 (vgl. Motive 151–155 in Rottensten und Waaben 1986: 141–145, die die Wasserzeichenvarianten mit und ohne Gegenzeichen in Dokumenten für die Jahre 1691–1692 nachweisen). Foto: Silvia Hufnagel. 23
- Abb. 2.2: Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 177 fol., f. 37v. Hans Heuser, Wasserzeichen H HEUSER, Gegenzeichen zu Wasserzeichen C5 gespiegelt und verschlungen; 1690–1691. Foto: Silvia Hufnagel. 25
- Abb. 2.3: Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 183 fol., f. 12v. Johan Drewsen, Wasserzeichen Wappen mit norwegischem Löwen, eingeschrieben in Doppelkreis mit Schriftzug CHARLOTTE AMALIE, mit Krone; ca. 1694–1710. Foto: Silvia Hufnagel. 27
- Abb. 2.4: Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 176 b fol., f. 14v. Johan Drewsen, Wasserzeichen ID verschlungen, Gegenzeichen zu Wappen mit norwegischem Löwen, ca. 1694–1710. Foto: Silvia Hufnagel. 29

Finn Gredal Jensen

- Figur 3.1: Oehlenschlägers *Tale i Anledning af Thorvaldsens Hiemkomst til Fædrelandet* (1819) med dedikation til Poul Martin Møller. Foto: Bruun Rasmussen Kunstauktioner. 35

Katarzyna Anna Kapitan

- Figure 4.1: Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, Manuscripts Acc. 51–62 with the opening from Acc. 61 in the front. Photo: Suzanne Reitz. 40
- Figure 4.2: Spine of Acc. 61. Photo: Suzanne Reitz. 41
- Figure 4.3: The beginning of *Hrólfs saga kraka* in Acc. 61, f. 52r (photo: Suzanne Reitz) and in Björner's edition. 43
- Figure 4.4: The beginning of *Hrómundar saga Greipssonar* in Acc. 61, f. 19r (photo: Suzanne Reitz) and in Björner's edition. 43
- Table 4.1: Collation of selected variants in Papp. Fol. nr 67, Björner's edition, and Acc. 61. 44

Sheryl McDonald Werronen

- Figure 5.1: Rask 33, f. 39r: opening of the second part of *Mágus saga jarls*, copied by Þórður Jónsson. Photo: Suzanne Reitz. 49
- Figure 5.2: Rask 33, f. 52v: detail of a chapter opening in *Mágus saga jarls*, copied by Þórður Jónsson. Photo: Suzanne Reitz. 50
- Figure 5.3: Diagrams illustrating Quire P in Rask 33 51
- Figure 5.4: AM 578 i 4to, ff. 2v–3r: from *Sníðúlfs ævintýri*, copied by Magnús Ketilsson. Photo: Suzanne Reitz. 53

Vibeke A. Pedersen

- Tabel 6.1: Lægfordeling, ejere og indholdt af *Dronning Sophias visebog* Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to. 60
- Figur 6.1: Beate Urnes egenhændige ejernotits. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 5. 63
- Figur 6.2: Magdalena Bondes egenhændige ejernotits. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 2. 63
- Figur 6.3: Karin Ulfsparrs egenhændige ejernotits. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 26. 63
- Figur 6.4: Grundplan formentlig tegnet af Karin Ulfsparre. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 348–349. 65
- Figur 6.5: Karin Ulfsparrs forsøg på at opstille stamtavler for sig og sin mand, Christoffer Torstensson Forstena. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 32–33. 65

Friederike Richter

- Abb. 7.1: Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), f. 1v. Bildseite mit Darstellung von König Óláfr. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir. 71
- Abb. 7.2: Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), ff. 21v–22r. Randzeichnung im *Erfðatal*, dem Abschnitt über Erbrecht. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir. 72
- Abb. 7.3: Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), f. 27r. Randzeichnung im *Framfærslubálkr*, dem Abschnitt über die Armenfürsorge. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir. 75
- Abb. 7.4: Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), f. 49v. Kapitelinitiale im *Búnaðarbálkr*, dem Abschnitt über Landwirtschaft und Pachtverhältnisse, Kap. 56. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir. 75
- Abb. 7.5: Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), ff. 67r–68r. Randzeichnung im *Þjófabálkr*, dem Abschnitt über Diebstahl. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir. 76

Beeke Stegmann und Astrid Marner

- Abb. 8.1: Illumination einer Heiligen. Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 73 8vo, f. 1v. Foto: Suzanne Reitz. 85
- Abb. 8.2: Nachträglich eingetragene Reimgebete an Maria. AM 73 8vo, ff. 42v–43r. Foto: Suzanne Reitz. 87
- Abb. 8.3: Illumination Johannes der Täufer. AM 73 8vo, ff. 68v–69r. Foto: Suzanne Reitz. 87
- Abb. 8.4: Illumination Heiliger Geist. AM 73 8vo, ff. 166v–167r. Foto: Suzanne Reitz. 89
- Abb. 8.5: Illumination Erzengel Michael. AM 73 8vo, ff. 230v–231r. Foto: Suzanne Reitz. 89

Tabelle 8.1: Überblick über die verschiedenen Teile der Handschrift AM 73 8vo und der Platzierung der Bildseiten.	92
Abb. 8.6: Reststreifen einer herausgetrennten Bildseite. AM 73 8vo, ff. 130v–131r. Foto: Suzanne Reitz.	95
Abb. 8.7: Farbabdrücke einer fehlenden Illumination auf einem oben spitz zugeschnittenem losen Blatt. AM 73 8vo, ff. 227v–228r. Foto: Suzanne Reitz.	95

Seán D. Vrieland

Figure 9.1: Quire boundary between codicological units 4 and 5, ff. 104v–105r. Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 71 8vo. Photo: Suzanne Reitz.	99
Figure 9.2: Opening of the Hours of the Virgin on ff. 16 ^{bis} v–17r in AM 71 8vo. Photo: Suzanne Reitz.	100
Figure 9.3: Decorated border and initial on f. 73r in AM 71 8vo. Photo: Suzanne Reitz.	101
Table 9.1: The quire structure of AM 71 8vo, divided into five CUs and two PUs.	104

Stephen Werronen

Figure 10.1: AM Dipl. Dan. LI 3: Inger Jakobsdatter's foundation charter for the monastery of St Clare. Photo: Suzanne Reitz.	106
Figure 10.2: The scribe's note on the dorse of AM Dipl. Dan. LI 13, one of Pope Alexander IV's bulls. Photo: Suzanne Reitz.	107
Figure 10.3: AM Dipl. Dan. LII 3: A charter concerning Estrid Nielsdatter's will, dated 28 May 1262. Photo: Suzanne Reitz.	108
Figure 10.4: Two different forms of <i>x</i> in the dating clause of AM Dipl. Dan. LII 24. Photo: Suzanne Reitz.	109
Figure 10.5: AM Dipl. Dan. LII 24: Gro Gunnesdatter mentions the assembly at 'ymbersusyl' (Himmersysel) in her will, dated 1268. Photo: Suzanne Reitz.	109

Tarrin Wills

Figure 11.1: Karlevi stone (Öl 1; Vickelby sn., Öland, Sweden). Photo: Tarrin Wills.	115
Figure 11.2: The opening of <i>Plácitusdrápa</i> in AM 673 b 4to, f. 1r. Photo: Suzanne Reitz.	117

N. Kivİlcım Yavuz

Figure 12.1: Twelve manuscripts from the Arnamagnæan Collection in Copenhagen with limp bindings. Photo: Suzanne Reitz.	123
Table 12.1: An overview of the manuscripts and their bindings.	124
Figure 12.3: Interior of the front cover of AM 828 4to, displaying the lapped mitres, the front pastedown and the flyleaves. Photo: Suzanne Reitz.	127
Figure 12.2: Exterior of the back cover of AM 376 fol., displaying the semi-yapp edge with fore-edge fastenings and the split laced three double sewing supports. Photo: Suzanne Reitz.	127
Figure 12.4: Exterior of the back cover of AM 812 4to, displaying the semi-yapp edge with fore-edge fastenings and the split laced three double sewing supports. Photo: Suzanne Reitz.	127
Figure 12.5: Interior of the cover of AM 833 4to displaying the exit holes of the sewing-support slips, the inner ends of the fore-edge ties and the lapped mitres as well as the exposed bookblock displaying one of the sewing-support slips. Photo: Suzanne Reitz.	129

Figure 12.6: Exterior of the cover of AM 827 4to, displaying the spine, the full yapp edges and the split laced four double sewing supports. Photo: Suzanne Reitz.	129
Figure 12.7: Interior of the back cover of AM 827 4to, displaying the inner ends of the four double sewing supports, the inner ends of the four fastenings and the lapped mitres as well as the five parchment strips glued to the flyleaf. Photo: Suzanne Reitz.	131
Figure 12.8: Exterior of the cover of AM 805 4to, displaying the spine with a longitudinal title, the split laced three double sewing supports and the laced endbands. Photo: Suzanne Reitz.	131
Figure 12.9: Exterior of the cover of AM 822 4to, displaying the spine with a longitudinal title and the laced endbands. Photo: Suzanne Reitz.	133
Figure 12.10: Exterior of the cover of AM 822 4to, displaying the spine with a longitudinal title and the laced three single sewing supports and endbands. Photo: Suzanne Reitz.	133
Table 12.2: The signatures found in the manuscripts.	137

Pórunn Sigurðardóttir

Figure 13.1: A genealogical table of Sigurður B. Sívertsen, based on <i>Íslendingabók</i> and Páll Eggert Ólason (1948–1952).	143
Figure 13.2a: The initials of the scribe Halldóra Brynjólfssdóttir Thorlacius at the end of Bishop Þórður Þorláksson's verse eulogy in Reykjavík, Landsbókasafn, Lbs 2095 8vo, f. 67v. Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.	144
Figure 13.2b: The initials of the scribe Halldóra Brynjólfssdóttir Thorlacius at the end of Rector Þorlákur Þórðarson's verse eulogy in Reykjavík, Landsbókasafn, Lbs 1255 8vo, p. 234. Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.	144
Figure 13.3a: The title-page of Bishop Þórður Þorláksson's verse eulogy in Lbs 1255 8vo, p. 191. Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.	145
Figure 13.3b: The title-page of Rector Þorlákur Þórðarson's verse eulogy in Lbs 2095 8vo, f. 68r. Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.	145

Rasmus G. Bjørn

Figure 14.1: Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 421 12mo, f. 94v. Photo: Suzanne Reitz.	155
Figure 14.2: Top section of AM 421 12mo, f. 27r, containing the short prayer analyzed in the section on <i>Rhetorica Divina</i> . Photo: Suzanne Reitz.	157

Simon Skovgaard Boeck

Figure 16.1: København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 792 4to, f. 190vb: 12–16. Foto: Suzanne Reitz.	172
---	-----

Martin Chase

Figure 18.1: Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 713 4to, p. 146 (f. 73v). Photo: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.	181
Figure 18.2: Ultraviolet photograph of Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 713 4to, p. 146 (f. 73v). Photo: Johan A. Jensen. Source: http://digitalesamlinger.hum.ku.dk .	181
Figure 18.4: <i>Síðbót</i> , stanzas 47–49. Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, Lbs 2166 4to.	183

- Figure 18.3: Portrait photograph of Jón Þorkelsson. Source:
<https://www.althingi.is/myndir/mynd/thingmenn/342/org/mynd.jpg>. 183
- Figure 18.5: *Síðbót*, stanzas 51–52. Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, Lbs 2166 4to. 183
- Figure 18.6: *Síðbót*, stanzas 47–49. Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, Jón Helgason Archive, Box 2, Item 6. 185
- Figure 18.7: Portrait of Steingrímur Thorsteinsson by Sigurður Guðmundsson, National Museum of Iceland. Photo: The National Museum of Iceland. 185
- Figure 18.8: *Síðbót*, stanzas 45–47.3, 50.1–51, with space for stanzas 47–49. Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, JS 531 4to. 185

Dorthe Duncker og Hanne Ruus

- Tabel 19.1: Visebøgerne i den ældste danske viseoverlevering. 190
- Figur 19.1: Det sidste blad af *Codex Runicus*, København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 28 8vo, f. 100r. Her står det berømte vers: “drømde mik en drøm i nat um silki ok ærlik pæl” ledsaget af en melodi der måske stammer fra andenstemmen i et fransk stykke kirkemusik fra det 12. århundrede. Foto: Suzanne Reitz. 194
- Figur 19.2: Et opslag fra København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 37 4to, ff. 61v–62r. Til venstre forneden, f. 61v, står skåningeverset der priser skåningene for deres modstand mod uretfærdighed. Det passer fint med slutningen på skånske kirkelov i spalte b på f. 62r der begrunder rundsendingen af loven til hvert herred med at bønderne så kunne bruge loven og modstå uret. Foto: Suzanne Reitz. 195
- Figur 19.3: Det første blad i København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 46 4to er præget af mange indførsler med forskellige hænder. Under titlen med fremhævede store antikvabogstaver findes en datering, og et par linjer længene nede på siden står to gange *probacio penne* (penneprov). Midt på siden findes et brudstykke af en skæmtevises startende med et meget pyntet stort m: “Myn kære moder gører megh eyn grød”. Foto: Suzanne Reitz. 197
- Figur 19.4: Den utrykte kærlighedsvises findes i København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 792 4to, f. 90r. Begyndelsen på stroferne er markeret med stort bogstav. Visen får navn efter førstelinjen: “glædhe oc frøgd oc hiertans hug”. Foto: Suzanne Reitz. 200
- Tabel 19.2: Viseopskrifterne i visebøgerne før 1591 fordelt på udgaver. Tallet i parentes i DV-kolonnen angiver hvor mange af visebogens DV-opskrifter der er lyriske viser. DrS indeholder 23 svenske og et fragment af en norsk vise, her angivet under “Øvrige” (se Pedersen 1999); dette gælder også LngK som indeholder 72 tyske viseopskrifter og syv utrykte danske salmer og viser (se Holzapfel 2001). 201
- Tabel 19.3: Forekomster af en række ordforbindelser i *Glæde og fryd og hjertens hu* (AM 792 4to) i viseopskrifterne i de tre ældste visebøger. Klafferen, der optræder hyppigt i lyriske viser, er behandlet i Pedersen (2000). 203
- Tabel 19.4: Oversigt over opskrifter i de tre ældste visebøger som indeholder 2–4 forekomster af ordforbindelser fra *Glæde og fryd og hjertens hu*. 203

Britta Olrik Frederiksen

- Figur 20.1: Træskoen i håndskriftet København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 23 8vo, f. 140v. Foto: Suzanne Reitz. 211

- Figur 20.2: Tegning af en buket i håndskriftet København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 23 8vo, f. 184v. Foto: Suzanne Reitz. 212
- Figur 20.3: Scenen i margenen af håndskriftet København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 23 8vo, f. 234v. Foto: Suzanne Reitz. 213

Johnny Kondrup

- Figur 22.1: *Marine Jespersdatters bønnebog* (ca. 1514/17); København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 421 12mo, ff. 44v–45r. Foto: Suzanne Reitz. 222
- Figur 22.2: Karl Martin Nielsen et al., red. (1962). *Middelalderens danske Bønnebøger* IV, 224. Foto: Suzanne Reitz. 223
- Figur 22.3: David Burljuk et al. (1912). *En ørefigen til den offentlige smag*, Moskva, omslagets forside. Foto: Wikimedia Commons. 223

Karsten Kynde

- Figur 23.1: *Lykke-Per*, kap. 21. Min gengivelse af Juxtaparallelsesegmentering af hhv. førsteudegaven, andenudegaven og fjerdeudegaven. Blå skrift i anden spalte angiver invariant tekst mellem de to første udgaver, tilsvarende grøn skrift i tredje spalte angiver invarians i de to seneste udgaver. Sort tekst angiver invarians over samtlige udgaver. 233
- Figur 23.2: Koncept til *Iisjomfruen*, København, Det Kongelige Bibliotek, Collin 36 4to, original tekst (blå) og overklæbning (rød). 235
- Figur 23.3: *Moralen*, København, Det Kongelige Bibliotek, Collin 371 4to, ff. 10r, 11r (blå), f. 7v (grøn), f. 45v (rød). Bemærk hvor få ord der går igen fra version til version. Spalterne kan klikkes fra en ad gangen med fluebenet i overskriften. 235

Philip Lavender

- Figure 24.1: The beginning of *Bekraríma* in Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, ÍB 155 8vo, f. 57r. Photo: Handrit.org. 241

Anna Katharina Richter

- Abbildung 26.1: *Een lysthelighe historie aff Ion presth oc aff hans stwre rijckdom oc mackt [...]. Tryckt i købmanhafn hwss gotfred aff ghemmen Anno domini. M.d.x. [1510].* Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, LN 88 8vo, Bl. a1r. Copyright: Det Kgl. Bibliotek København / Early European Books. 259

TABULA GRATULATORIA

Jonathan Adams, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

Aldís Sigurdardóttir, Ordbog over det norrøne
prosasprog, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet

Nina Møller Andersen, Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet

Torben Arboe, Aarhus Universitet

Maria Arvidsson, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

Jørg Asmussen, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

Massimiliano Bampi, Università Ca' Foscari

Johanne Daucke von Barner, Den
Arnamagnæanske Samling

Simonetta Battista, Ordbog over det norrøne
prosasprog, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet

Jens Bjerring-Hansen, Københavns Universitet

Rasmus G. Bjørn, Max Planck Institute for the
Science of Human History

Henrik Blicher, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet

Simon Skovgaard Boeck, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab & Uppsala universitet

Sidsel Boldsen, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet

Niels W. Bruun, Bagsværd

Niels Jørgen Cappelørn, Søren Kierkegaard
Forskningscenteret, Københavns
Universitet

Martin Chase, Fordham University

Tanya Karoli Christensen, Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet

Martin Sejer Danielsen, København
Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

M. J. Driscoll, Den Arnamagnæanske Samling
Katrín Driscoll, Københavns Universitet

- Dorthe Duncker, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Birgit Eggert, Navneforskning, Institut for
Nordiske Studier og Sprogvidenskab,
Københavns Universitet
- Ellert Þór Jóhannsson, Ordbog over det nor-
røne prosasprog, Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Laurids Kristian Fahl, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
- Natasha Fazlic, Den Arnamagnæanske Samling
- Britta Olrik Frederiksen, Den Arnamagnæanske
Samling
- Peder Gammeltoft, Språksamlingane,
Universitetet i Bergen
- Joakim Garff, Søren Kierkegaard
Forskningscenteret, Københavns
Universitet
- Jürg Glauser, Universität Zürich & Universität
Basel
- Gottskålk Jensson, Den Arnamagnæanske
Samling
- Stefanie Gropper, University of Tübingen
- Asgerd Gudiksen, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Guðrún Nordal, Stofnun Árna Magnússonar í
íslenskum fræðum
- Guðrún Þórhallsdóttir, Háskóla Íslands
- Guðvarður Már Gunnlaugsson, Stofnun Árna
Magnússonar í íslenskum fræðum
- Thomas Hansen, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
- Bjarne Simmelkjær Sandgaard Hansen, Institut
for Nordiske Studier og Sprogvidenskab,
Københavns Universitet
- Haraldur Bernharðsson, Háskóla Íslands
- Haukur Þorgeirsson, Stofnun Árna
Magnússonar í íslenskum fræðum
- Markus Hedemann, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
- Ingela Hedström, Diplomatarium Suecanum,
Riksarkivet
- Lars Heltøft, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- René Herring, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
- Ebba Hjorth, Dansk Sproghistorie, Det Danske
Sprog- og Litteraturselskab
- Charlotte Højme, Ordbog over det norrøne
prosasprog, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Henrik Hovmark, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Silvia Hufnagel, Stofnun Árna Magnússonar í
íslenskum fræðum & Österreichische
Akademie der Wissenschaften
- Adam Hyllested, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Jógvan Isaksen, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Henrik Galberg Jacobsen, Syddansk Universitet
- Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen,
Navneforskning, Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Torben Jelsbak, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
- Eva Skafte Jensen, Dansk Sprognævn
- Finn Gredal Jensen, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
- Karl G. Johansson, Universitetet i Oslo
- Henrik Jørgensen, Aarhus Universitet
- Merete K. Jørgensen, Dansk Sproghistorie, Det
Danske Sprog- og Litteraturselskab
- Bent Jørgensen, Navneforskning, Institut for
Nordiske Studier og Sprogvidenskab,
Københavns Universitet

- Regina Jucknies, Leipzig University Library
 Holger Juul, Institut for Nordiske Studier
 og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Lars-Jakob Harding Kællerød, København
 Katarzyna Anna Kapitan, Det
 Nationalhistoriske Museum på
 Frederiksborg Slot
- Alex Speed Kjeldsen, Den Arnamagnæanske
 Samling
- Anders Leegaard Knudsen, Det Danske Sprog-
 og Litteraturselskab
- Bo Nissen Knudsen, Institut for Nordiske
 Studier og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Johnny Kondrup, Institut for Nordiske Studier
 og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Tore Kristiansen, Institut for Nordiske Studier
 og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Guus Jan Kroonen, Institut for Nordiske
 Studier og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Karsten Kynde, København
- Anne Ladefoged, Lunds universitet
- Maria Krogh Langner, Det Danske Sprog- og
 Litteraturselskab
- Annette Lassen, Den Arnamagnæanske Samling
- Philip Lavender, Göteborgs universitet
- Emily Lethbridge, Stofnun Árna Magnússonar í
 íslenskum fræðum
- Magnús Hauksson, Christian-Albrechts-
 Universität zu Kiel
- Margrét Eggertsdóttir og Guðbjörn
 Sigurmundsson, Stofnun Árna
 Magnússonar í íslenskum fræðum
- Astrid Marner, Den Arnamagnæanske Samling
- Sheryl McDonald Werronen, Den
 Arnamagnæanske Samling
- Navneforskning, Institut for Nordiske Studier
 og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Marita Akhøj Nielsen, Det Danske Sprog- og
 Litteraturselskab
- Jesper Gehlert Nielsen, Det Danske Sprog- og
 Litteraturselskab
- Helle Trøst Nielsen, Institut for Nordiske
 Studier og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Michael Lerche Nielsen, Navneforskning,
 Institut for Nordiske Studier og
 Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Thomas Rørbeck Nørreby, Institut for Nordiske
 Studier og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Thomas Olander, Institut for Nordiske Studier
 og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Rikke Steenholt Olesen, Navneforskning,
 Institut for Nordiske Studier og
 Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Vibeke A. Pedersen, Grundtvigs Værker,
 Grundtvig Centeret, Aarhus Universitet
- Bolette Sandford Pedersen, Institut for
 Nordiske Studier og Sprogvidenskab,
 Københavns Universitet
- Bettina Perregaard, Institut for Nordiske
 Studier og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Judy Quinn, University of Cambridge
- Pia Quist, Institut for Nordiske Studier
 og Sprogvidenskab, Københavns
 Universitet
- Ragnheiður Mósesdóttir, Københavns
 Universitetsbibliotek, Det Kongelige
 Bibliotek
- Krista Stinne Greve Rasmussen, Institut for
 Nordiske Studier og Sprogvidenskab,
 Københavns Universitet
- Suzanne Reitz, Den Arnamagnæanske Samling
- Friederike Richter, Humboldt-Universität zu
 Berlin & Universität Zürich
- Anna Katharina Richter, Universität Zürich
- Eva Rode, Nivå

- Lena Rohrbach, Universitten Basel & Zürich
Rsa Þorsteinsdttir, Stofnun rna
Magnssonar  íslenskum fræðum
Hanne Ruus, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
Selskab for Nordisk Filologi
Sigrður J. Ptursdttir, Holte
Karen Skovgaard-Petersen, Det Danske Sprog-
og Litteraturselskab
Svend Skriver, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
Erik Skyum-Nielsen, Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
Soffa Guðn Guðmundsdóttir, Stofnun rna
Magnssonar  íslenskum fræðum
Peter Springborg, Den Arnamagnæanske
Samling
Beeke Stegmann, Den Arnamagnæanske
Samling
Marianne Stidsen, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
Per Stobaeus, Lunds universitetsbibliotek
Svanhildur skarsdttir, Stofnun rna
Magnssonar  íslenskum fræðum
Jacob Thøgersen, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
Steen Tullberg, Grundtvigs Værker, Grundtvig
Centeret, Aarhus Universitet
Seán D. Vrieland, Den Arnamagnæanske
Samling
Sabine Heidi Walther, Institut fr Germanistik,
Vergleichende Literatur- und
Kulturwissenschaft, Abteilung fr skan-
dinavische Sprachen und Literaturen,
Rheinische Friedrich-Wilhelms-
Universität Bonn
Stephen Werronen, Painesville (OH)
Tarrin Wills, Ordbog over det norrøne pro-
sasprog, Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
N. Kvilcm Yavuz, Den Arnamagnæanske
Samling
Camilla Zacho, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
Peter Zeeberg, Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
Þorbjrg Helgadóttir, Ordbog over det nor-
rne prosasprog, Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns
Universitet
Þórunn Sigurðardóttir, Stofnun rna
Magnssonar  íslenskum fræðum

INTRODUCTION

WE ARE PLEASED TO PRESENT THIS VOLUME IN honour of Anne Mette Hansen, Associate Professor at the Department of Nordic Studies and Linguistics at the University of Copenhagen and curator of the Arnamagnæan Manuscript Collection in Copenhagen, on the occasion of her 60th birthday.

The granddaughter of a priest in the Church of Denmark (*Den Danske Folkekirke*), Anne Mette originally began studying Theology at the University of Copenhagen. Although she later changed studies to Nordic Philology, her interest and deep knowledge of theology shines through in her research into Danish prayer books from the late medieval and early modern periods as well as her work with one of the best known Danish theologians, Søren Kierkegaard.

Anne Mette completed a Cand.phil. in Nordic Philology from the University of Copenhagen with a thesis on the Old Icelandic *Lucidarius*. Her focus within the Nordic region shifted eastwards toward Denmark for her Ph.D.

dissertation on the manuscript Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 421 12mo, better known as *Marine Jespersdatter's Prayer Book*, which she defended in 2005.

Following her Ph.D. studies, Anne Mette became Editorial Philologist (*editionsfilolog* and *ledendefilolog*) at the Søren Kierkegaard Research Centre (*Søren Kierkegaard Forskningscentret*), where she was involved in the publication of the theologian's works in the series *Søren Kierkegaards Skrifter*.

In 2009 Anne Mette became Assistant Professor at the Department of Nordic Research (*Nordisk Forskningsinstitut*) and Associate Professor in 2012. The department later merged with the Department of Nordic Studies and Linguistics (*Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab*), where she is currently employed and actively participates in various research groups, including the research group in textual scholarship (*Tekstvidenskab*) and language history (*Sproghistorienetværk*). In

addition, Anne Mette is an Affiliated Professor at the University of Iceland and works in close collaboration with the Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies (*Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum*), the sister institution of the Arnamagnæan Institute.

Anne Mette's active participation in the world of Nordic Philology stretches beyond her position at the Arnamagnæan. She is currently on the board of the Society for Danish Language and Literature (*Det Danske Sprog- og Litteraturselskab*), the Danish Society for Antiquity and Medieval Research (*Dansk Selskab for Oldtids- og Middelalderforskning*), and the Society for Nordic Philology (*Selskab for Nordisk Filologi*), where she was chairman for ten years (2006–2015). She is also an active member in the relatively newly-formed Society for East Norse Philology (*Selskab for Østnordisk Filologi/Sällskap för Östnordisk Filologi*) and the Research Network in Urban Literacy, further emphasising her interests in these research fields.

Much more evident in Anne Mette's work, however, is her dedication to the manuscript collection at the Arnamagnæan Institute. Together with Matthew Driscoll and colleagues at the sister institution in Iceland, she founded the International Summer School in Scandinavian Manuscript Studies in 2004. Originally consisting of a small group of students, the summer school has since grown to more than fifty participants each year from all over the world. This summer school has had great influence on the next generation of Nordic philologists, and each of the editors of this present volume fondly recalls their own experience participating in the summer school and learning from Anne Mette's courses in East Norse manuscripts.

The title of the present volume, *From Text to Artefact*, is borrowed from a presentation Anne Mette held at the seminar *Perspectives on Textual Scholarship and Editorial Practice* in 2019, where she addressed the state of scholarship on material philology at the Arnamagnæan Institute.

The structure of the volume reflects this title as the articles are grouped into two sections, *Interpreting the Artefact* and *Interpreting the Text*, each organised alphabetically by author. All invited contributions to this festschrift have undergone blind peer review, and the editors wish to thank both the authors and reviewers.

From the early days of the project, in the summer of 2018, the editors have received support from a number of colleagues whom we also wish to thank. The previous curators of the collection, M. J. Driscoll and Peter Springborg, both shared our enthusiasm for the project and deserve our sincerest thanks for their guidance. Most of the images included in the volume were taken specially for this occasion by Suzanne Reitz, to whom we are extremely grateful. Our publishers, N. Kivılcım Yavuz and Tim Barnwell, have been furthermore supportive in our efforts to produce a volume which we hope reflects the honouree's research interests.

Kære Anne Mette,
stort tillykke med fødselsdagen!

Katarzyna Anna Kapitan
Beeke Stegmann
Seán D. Vrieland

I INTERPRETING THE ARTEFACT

THE REV. JAMES JOHNSTONE, SEPTENTRIONALIST AND MAN OF MYSTERY

M. J. Driscoll

Arnamagnæan Institute, University of Copenhagen

OF THE SIXTY-ODD ICELANDIC MANUSCRIPTS in the library of Trinity College Dublin, the largest number, forty-nine, come from the collection of the Rev. James Johnstone; they were acquired by the library in February 1800, shortly after Johnstone's death, from James Vallance, a Dublin bookseller. The price paid by the college for the collection is reported as having been 40 guineas (Waterhouse 1931: 442). The present article reviews what is known of Johnstone's life – which is surprisingly little – and discusses his significant but until recently largely overlooked role in the development of Old Norse studies and the importance of his collection of manuscripts.

A somewhat shadowy figure, Johnstone spent the best part of a decade in Copenhagen, serving as chaplain and secretary to Morton Eden, British Envoy-Extraordinary in Denmark from 1779 to 1782, and his successor, Hugh Elliot, from 1783. In 1785 he was nominated, perhaps through the agency of Morton Eden's elder brother William, to a living at Magheracross, Co.

Fermanagh, Ireland, to which he was appointed in June 1785. He returned to Copenhagen almost immediately, however, to serve as *chargé d'affaires* during Hugh Elliot's fifteen-month leave of absence (for reasons of health – it seems the Danish climate didn't agree with him). Johnstone was back in Ireland, or at least in the British Isles, by late 1786 or early 1787, but continued to make frequent trips to Copenhagen. Following Elliot's departure in November 1789 he was again put in charge of the British diplomatic mission there until the arrival Elliot's successor, George Hammond, the following June, after which he returned permanently to Ireland. It seems that by 1792 he was married to a woman named Johanna and had by her a daughter. From 1794 he was prebendary of Donacavey parish in Fintona, Co. Tyrone. He died, presumably at Fintona, but possibly in Dublin, in 1798.¹

1 For the facts of Johnstone's life see Cooper (1892) and Clunies Ross and Collins (2004). The place of Johnstone's death is said to be Dublin in a letter from Dr.

That is about the extent of what we know about Johnstone. His date and place of birth are unknown, but his surname suggests that he was a Scot,² as does his interest in Scottish history – indeed, it has been suggested that at this time only a Scot would have recognised that there was such a thing as Scottish history in which to be interested (Cowan 1972: 116). On the title-pages of several of his books, about which more will be said below, he styles himself “the Reverend James Johnstone, A.M.”, but the details of which university or universities he attended, or of his consecration or any appointments previous to his taking up the position of chaplain in Copenhagen are not known. Rasmus Nyerup (1818–1819: I, 295) refers to Johnstone as “En Skotlænder” (“a Scot”) and says that he “Studerede i Edinburg, Glasgov og Cambridge” (“studied in Edinburgh, Glasgow, and Cambridge”), but as Nyerup in all likelihood knew Johnstone personally this may only represent what Johnstone himself claimed. According to the entry on Johnstone in the recent *Oxford Dictionary of National Biography*, he “has not been definitively identified with any of the men of that name who are recorded as having studied at the Scottish universities or at Cambridge during the relevant decades of the eighteenth century” (Clunies Ross and Collins 2004). It is of course also possible that he was a native of Ulster, where the surname is found from the late seventeenth century onwards, though admittedly generally without the final e. Irish origin could explain why he wound up as rector of a parish there, and would not have precluded him having an interest in Scottish history; in fact, in eighteenth-century Ireland many establishment Protestants sought to promote the cultural

superiority of Scottish antiquity over that of the native Irish.³ This could also explain the lack of any record of him at Glasgow and Edinburgh, which were usually attended by Presbyterian ministers rather than those of the Anglican Communion. The most likely place for establishment Protestants in Ireland would have been Trinity College Dublin, where his manuscripts wound up, and indeed J. B. Leslie (1920: 76) says in his *Clogher clergy and parishes* that Johnstone took his MA at Trinity, though adding in brackets “not identifiable”, indicating that there is no actual record of him having been there either.

In general, then, Johnstone seems to have been something of a man of mystery, and perhaps with good reason. Anna Agnarsdóttir (1993) discovered in the Public Record Office a report sent by Johnstone in November 1785 to the British Foreign Office, most of it written using a numeric cypher due to its sensitive nature, in which he notes that the Danish government, in response to the great hardships then being suffered by the Icelanders, had recently considered evacuating the entire population of the country and resettling them elsewhere. They would, he continues, be much better off under the British, an arrangement which would also be beneficial to Britain: “Owing to bad Management and a destructive Monopoly, it [Iceland] has been for a long Time a heavy Burthen to this country [Denmark]; but under the British Government, it might soon become a valuable Colony” (London, Public Record Office, 22/7; cited in Anna Agnarsdóttir 1993: 28). It seems clear that the Rev. Johnstone’s duties while in his Britannic Majesty’s service were at least as much focused on worldly affairs as on the care of expatriate British souls.

Robert Anderson to Bishop Thomas Percy, printed by Nichols (1858: VII, 157). Cowan (1972: 117) also says Johnstone died in Dublin.

2 The clan Johnstone (so spelt), based in Annandale, Dumfriesshire, was for many centuries among the most powerful of the clans in the Scottish Marches; see Fraser (1894).

3 On this see O’Halloran (2005). I am grateful to Nioclás Mac Cathmhaoil for this suggestion.

Johnstone's Publications

Whatever else he was, Johnstone was a keen septentrionalist – a devotee of things northern – and it is as such that he is known today. In the entry on him in the original *Dictionary of National Biography* he is described in the very first sentence as a “Scandinavian antiquary” (Cooper 1892). He was a member of Videnskabernes Selskab from 28 February 1783, one of the three members proposed by historian and man of letters P. F. Suhm (1728–1798), and was Corresponding Fellow of the Society of Antiquaries of Scotland in Edinburgh from the same year. He was also, in the words of David M. Wilson (1996: 64), “the first serious eighteenth-century translator of Norse historical texts”.

Between 1780 and 1786 Johnstone published a series of works principally pertaining to relations between Scandinavia and the northern British Isles (Scotland, Man, the Hebrides, Orkney, and Shetland) in the Viking Age. All were printed in Copenhagen – though this is not always stated – and at the author's expense (Mitchell 1959: 40–42).

The first of these was *Anecdotes of Olave the Black* (Johnstone 1780; Bruun 1961–1963: II, 523, further as *Bibl. Dan.*). Containing extracts from Sturla Þórðarson's *Hákonar saga Hákonarsonar* – which he erroneously attributes to “Thodr, an Islandic writer of the 13th century” (Johnstone 1780: i) – and selections from Snorri's *Háttatal*, this was the very first translation of an Old Norse saga to be published in English, predating Walter Scott's “Abstract of the Eyrbyggja-Saga” by thirty-four years.⁴ In the preface, Johnstone states that has been aided in his endeavours by “a worthy, and ingenious native

of Iceland”, whose “extreme delicacy” prevents Johnstone from “even having the satisfaction of mentioning his name” (Johnstone 1780: ii). This can only have been Grímur Jónsson Thorkelin (1752–1829), Secretary of the Arnamagnæan Commission and *Geheimarkivar* (Privy Archivist), whose acquaintance Johnstone made while in Copenhagen and with whom he continued to correspond for the rest of his life.⁵

Johnstone's *Anecdotes of Olave the Black* was treated rather harshly in a review in *The Gentleman's Magazine* (Anon. 1781b: 522): “the work has not the elegance of a Homer or an Addison, and the translation, being literal, is necessarily uncouth; these battles, whatever the Danes may think of them, are much less interesting to an English reader than those of the frogs and mice, or of the cranes and pigmies”.⁶ Johnstone himself notes this “uncouthness”, using that very word, in the introduction to the book, saying that “for the benefit of those who study Islandic, the version, both of the fragment and poems, is as literal as possible; and this, it is hoped, will be deemed a sufficient apology for its uncouthness” (Johnstone 1780: ii). *The Monthly Review*, on the other hand, found the *Anecdotes* to be “a most acceptable present to the antiquary; while the critic in philology will find some amusement from the little poetical Eulogies of the Islandic Bard” and urged the editor to “pursue his researches into the Norwegian and Islandic records, in order to illustrate the Scottish history” (Anon. 1781a: 99).⁷

4 Scott's “Abstract of the Eyrbyggja-Saga” appeared in Jamieson, Weber and Scott (1814: 475–513). According to Waterhouse (1931: 442), Scott used a copy of the Arnamagnæan edition of *Eyrbyggja saga* (published in Copenhagen in 1787) purchased in 1810 from Johnstone's estate in the preparation of his “Abstract”.

5 Thorkelin is a somewhat controversial figure, best known today as the discoverer and first editor of *Beowulf*. For the basic facts of Thorkelin's life, see Kornerup (1942).

6 The battle of the cranes and the pygmies is mentioned in the *Iliad*, while the battle of the frogs and mice (Βατραχομυομαχία) is a comic epic or parody of the same work, probably from the time of Alexander the Great.

7 The anonymous reviewer may have been Samuel Badcock (1747–1788), who was a frequent contributor to *The Monthly Review* and other magazines of the period.

This Johnstone did, publishing two years later further extracts from *Hákonarsaga Hákonarsonar* under the title *The Norwegian account of Haco's expedition against Scotland* (Johnstone 1782b; *Bibl. Dan.* III, 914). There was the briefest of mentions of this book in the “Impartial and Critical Review of New Publications” section of *The Gentleman's Magazine*, in which the editor refers readers to his earlier review of *Olave the Black* “for our opinion of these Northern Epics” (Anon. 1783b).

Here too, *The Monthly Review* was more positive:

The present publication will be an acceptable present to the historian and antiquary, while the philological Critic will be entertained with the specimens of Islandic poetry which are introduced as explanatory of the text, or in confirmation of the facts. (Anon. 1787b: 564)

The review concludes:

The narrative itself is in a plain and rather uncouth style; the translation is close, and in some places so literal, as to occasion some obscurity, which may be unpleasant to an English Reader; it conveys, however, the sense of the original; and is a good representation of the great simplicity of the language of these times. (Anon. 1787b: 564)

The Gentleman's Magazine was happier with Johnstone's translation of the “Death song” of Ragnar loðbrók (*Krákumál*), published that same year as *Lodbrokar-quida, or, The death-song of Lodbroc* (Johnstone 1782a; *Bibl. Dan.* III, 35). The review was hardly glowing, but at least acknowledged that “To those who are versed in Islandic lore, and fond of Northern literature, this poem will be interesting and curious” (Anon. 1783a) – the equivalent of today's ‘this

will appeal to the sort of people who enjoy this sort of thing’.

A note at the end of the book explains that “A very learned native of Iceland prepared both the text and the glossary for the press; any difference, therefore, between them arises from the state of the *Islandic* orthography which is extremely arbitrary, and unsettled” (Johnstone 1782a: 111). This “very learned native of Iceland”, again, must be Thorkelin. It was he, in other words, who was responsible for the Icelandic texts, the variant readings and the Latin translation, with only the English translation (which is described as “free” but in fact follows the Latin closely) and the “Notes for the English reader” being attributable to Johnstone. The edition, as Margaret Clunies Ross and Amanda Collins (1998: 176) point out, broke new ground by the standards of the late eighteenth century, both in providing something approaching a critical text as well as notes and glossary, which for the first time made it possible for non-Icelandic readers to understand how skaldic poetry works.

Thorkelin does not seem to have helped Johnstone in the preparation of *King Haco's Expedition* – nor is any “learned native of Iceland” thanked in the introduction to that work – and the translations, particularly of the poetry, are not up to the standard of the *Krákumál* edition (Clunies Ross and Collins 1998: 179–180). Thorkelin's own editions have often been the object of criticism, in particular his disastrous *editio princeps* of *Beowulf*.⁸ It seems clear, however, that, for whatever reason, the collaboration between the two men resulted in a rare synergy.

8 E. C. Werlauff (1910: 121) comments in his memoirs that none of Thorkelin's many text editions “kan udholde en nogenlunde stræng Kritik” (“can stand up to a reasonably rigorous critique”). Thorkelin's *Beowulf* edition, many years in the making and eagerly awaited by the scholarly community, finally appeared in 1815; unfortunately it was riddled with errors and was roundly criticised – most vociferously by N. F. S. Grundtvig; see e.g. Shippey (1998).

The following year, Johnstone published *A fragment of antient history* (Johnstone 1783; *Bibl. Dan.* II, 522). A small volume, comprising a mere twelve pages in 12mo format, it contains sections from *Magnús saga lagabætis* based on the fragments preserved in Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 325 X 4to, ff. 13–14. The original text and the English translation by Johnstone are on facing pages. Appended to the fragment is a transcription of “Compositio inter Wilhelmum Episcopum et Haconem Johannis”, an agreement signed at Kirkwall in Shetland on the 25th of May 1369, taken from Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM Dipl. Norv. C 5.⁹ It appears that only twenty copies of the volume were issued. The text from *Magnús saga* was reused in vol. V of the Copenhagen edition of *Heimskringla* (1777–1826), in order, as explained by the volume’s editors, Børge Thorlacius and E. C. Werlauff, “at [...] redde det fra Forglemmelse” (to save it from oblivion) (Schøning et al., 1777–1826: V, xv–xvi).

In 1786 Johnstone published two further books, *Antiquitates Celto-Scandicæ* (*Bibl. Dan.* II, 517) and *Antiquitates Celto-Normannicæ* (*Bibl. Dan.* II: 516–517.). The former contained extracts “ex Snorrone; Land-nama-boc; Egilli Scallagrimi-saga; Niála-saga; O. Tryggvasonar-saga; Orkneyinga-saga; Hriggiar-stikki; Knytlinga-saga; Speculo regali &c.”, and the latter “Extracts from the Annals of Ulster, and Sir J. Ware’s antiquities of Ireland; British topography by Ptolemy, Richard of Cirencester, the Geographer of Ravenna, and Andrew Bishop of Cathness: together with accurate catalogues of the Pictish and Scottish Kings”.

In its reviews of both these works, *The Monthly Review* criticised Johnstone for providing no information on the sources used. The review of *Antiquitates Celto-Normannicæ* begins: “In publishing work of this kind it is usual, and

even highly necessary, that the Editor should not only inform his Readers whence the materials are taken, but describe the manuscripts which contain them.” This, the reviewer laments, is the not the case with the present work, noting that although “a prefatory introduction, explaining and describing the MSS. would be satisfactory and acceptable; Mr. Johnstone has however omitted giving this intelligence” (Anon. 1787c: 564–565). In the somewhat shorter review of *Antiquitates Celto-Scandicæ* in the same issue, the same objection is voiced: “The Editor has not informed his Readers, either in a prefatory discourse, or in notes and marginal references, from which particular author or authors the *Extracts* were made” (Anon. 1787d: 566). The review ends on a more positive note, however:

We do not mean, by these remarks, to discourage the labours of Mr. Johnstone, who seems to be a most penetrating searcher into the deep and dark recesses of antiquity, while his diligence and activity require the united acknowledgements of the Historian, the Antiquary, and the Critic. (Anon. 1787d: 567)

The same stricture had been levelled against *Antiquitates Celto-Normannicæ* in an anonymous review¹⁰ published in *The Gentleman’s Magazine* in December of 1786, which begins by stating that: “The first duty of an editor we conceive to be, that he satisfy the publick concerning the authenticity of his materials” (Anon. 1786). This the author has not done. The review also notes the recent publication of *Antiquitates Celto-Scandicæ*, similarly “without preface and notes”. These attacks, which clearly should be viewed in light of contemporary controversies surrounding James Macpherson’s “Ossian” publications

9 The text was printed in Lange, Unger et al. (1849–2011: I, 308–309).

10 In the entry on Johnstone in the *Dictionary of National Biography* (Cooper 1892) the reviewer is identified as the antiquarian Richard Gough (1735–1809); the same identification is made by Farley (1903: 205).

(Gaskill 2002), prompted an anonymous friend of Johnstone's (or perhaps Johnstone himself), signing himself simply as "Z", to explain in a letter published in the subsequent number of the *Magazine* (Anon. 1787a: 565–567) that Johnstone had simply not had time to write down the shelfmarks of the manuscripts he used and that he was not trying to "impose a forgery upon the publick".

In 1785, Mr. Johnstone had come over from Copenhagen on some public business, and was detained in London, daily and hourly expecting orders to return to Denmark, where he had resided for several years as secretary and chaplain to our ambassadors. During this time of uncertainty, therefore, instead of frequenting the coffee-houses, or places of frivolous or trifling amusement, Mr. Johnstone employed himself in copying or making extracts from the manuscripts in the British Museum; and, when he at last received his instructions to set out, he mentioned to some of his friends here, that he was sorry he had neglected to mark the numbers of those manuscripts which he had copied, but that he had then no time left for that purpose. (Anon. 1787a: 565)

One can only speculate on the nature of the "public business" in which the Rev. Johnstone might have been engaged, but it is worth noting that it was shortly after his abrupt return to Copenhagen in 1785 that Johnstone dispatched the coded message to the Foreign Office suggesting that Iceland would be better off under British rule than under the Danes.

Also published in 1786 was Johnstone's final, and in some ways most curious, publication, *The Robbing of the Nunnery; or the Abbess outwitted* (*Bibl. Dan.* II, 554.), which contains the text of the Danish ballad *Hr Mortens klosterrov*, DgF

408,¹¹ with an accompanying English translation. Here, too, Johnstone was something of a pioneer, as this is the first English translation ever to be printed of not just a Danish ballad but of a ballad in any Scandinavian language (Syndergaard 1995: 2).

The volume is mentioned in a short article in *Notes and Queries* by the runologist and folklorist George Stephens (1813–1895).

The Rev. James Johnstone, M.A., British Chaplain in Cheapinghaven¹² toward the close of the last century, and afterwards Rector of Meyeracross in Ireland, was a learned and amiable man. But he was also a poet, although this is unknown even to the Improved Lowndes.¹³ He published at Cheapinghaven, in 1786, a small 24mo of forty-six pages, containing a charming old Danish ballad – "Kloster-Ranet;" together with a very pretty and flowing translation in English on the opposite side. This happily chosen and most appropriate trifle, which contains a congratulatory head and tail-piece in Latin verse, was printed as a graceful compliment to the Danish Princess Louisa Augusta, daughter of Frederik VI., on her marriage with the Duke of Holstein Augustenborg. My library rejoices in a fine copy on vellum, with the above information in the handwriting of Mr. Johnstone himself. (Stephens 1863)

11 DgF VII: 146–159; the version translated is Ba, taken from Sandvig (1780: I, 23–30), titled "Kloster-Ranet, en Romance".

12 "Cheapinghaven" was Stephens's preferred English rendering of the name København; see Wawn (2000: 221).

13 This is a reference to Lowndes (1857–1865: V, 1223), which lists all Johnstone's publications, apart from this one.

On Johnstone's Printed Books and Manuscripts

Johnstone possessed a considerable collection of books on Northern matters which was sold at auction in 1810, twelve years after his death, by the Dublin bookseller and auctioneer Thomas Jones.¹⁴ The auction catalogue describes the collection thus:

The following rare and valuable books of Northern Literature were part of the Library of the late Rev. James Johnstone, the translator of *Antiquitates Celto-Scandicae*; *Celto-Normannicae*, and other scarce Northern Books, who was many years Chaplain to his Britannic Majesty's Envoy Extraordinary at the Court of Denmark, and in strict habits of Friendship with the justly celebrated Thorkelin, whose hand writing is in many of the Books – it is thought necessary to remark that so large a collection of Literature in this way, is rarely to be met with, and should engage the attention of those who preside over Publick Libraries and of Collectors. It may also be proper to state that during the late siege of Copenhagen, a vast number of

books was destroyed, particularly the valuable Library of Professor Thorkelin,¹⁵ the inference therefore is, that many of the following must now have become extremely rare. (cited in Waterhouse 1931: 442)

The presence of Thorkelin's hand in many of the books shows – as does the extensive correspondence between the two men¹⁶ – that a good deal of Johnstone's Northern library had come to him through Thorkelin's agency.¹⁷

As mentioned at the outset, Johnstone also had a small but significant collection of Icelandic manuscripts which was acquired by Trinity College Dublin in 1800. In T. K. Abbott's (1900: 169–178) catalogue of the manuscripts in Dublin, Trinity College Library, forty-nine volumes, MSS 989–1037,¹⁸ are listed as coming

14 Johnstone's library is mentioned in a letter to the Scottish antiquarian John Pinkerton (1758–1826) from Joseph Cooper Walker (1762–1810), an Irish antiquarian and writer, dated 24 June 1799. Walker says that he “this day saw in the possession of Vallance [*sic*], a bookseller here, a large collection of books which belonged to the late Rev. James Johnstone, editor and translator of several curious Northern tracts.” He offers to buy any of these that Pinkerton might want, but urges him to let him know as soon as possible, adding that he had “found Vallance in the very act of unpacking the books” (Nichols 1858: VII, 751; the passage is also cited in Farley 1903: 205). As mentioned, Vallance sold Johnstone's manuscripts, which he presumably acquired from Johnstone's widow at the same time as the books, in February 1800; it is unclear why the books were not sold until ten years later, by which time Thomas Jones had taken over the business following Vallance's death in 1808.

15 This is a reference to Thorkelin's claim that the long delay in the publication of his *Beowulf* edition was due to the fact that his library, including all his notes and drafts for the edition, were destroyed in the British bombardment of Copenhagen in early September 1807, which Tom Shippey (1998: 6) has called “one of the most convincing excuses-for-late-delivery of all time”.

16 There are nineteen letters from Johnstone preserved among Thorkelin's collection of correspondence in the National Library of Scotland in Edinburgh; see Harvey Wood (1972: 529–530). Several letters from Thorkelin to Johnstone have been preserved as part of the manuscript Dublin, Trinity College Library, MS 1016; these were printed in Waterhouse (1931).

17 Owing to his willingness to procure Scandinavian books for his friends in the British Isles, as well as trading in furniture and other items, Thorkelin was apparently disparagingly referred to by his Copenhagen-based countrymen as “Marskandisernes Olderman” (“The Junk-Dealers' Alderman”) (cf. Cooper 1892; Werlauff 1910: 122; Benedikz 1970: 391).

18 These numbers are the ones given in Abbot's catalogue (1900) and used by Trinity College Library to refer to its manuscripts; an older system of shelfmarks is used in the catalogues by Skulerud (1918) and Ólafur Halldórsson ([1967]), and hence also generally found in works by Old Norse-Icelandic scholars in which Trinity College manuscripts are mentioned. In the present essay the Abbot numbers will be used, in keeping with the library's own practice, but with the older shelfmarks given in brackets the first time they are mentioned.

from Johnstone's collection. There is also a hand-written catalogue of the collection, both books and manuscripts, now Dublin, Trinity College Library, MS 2865, presumably prepared in anticipation of a sale by auction of the entire collection; in the end, however, the two parts were sold separately, as has been said.

The majority of the Johnstone manuscripts are eighteenth-century copies of manuscripts then in Copenhagen. In some cases this is stated explicitly, i.e. a specific manuscript is mentioned by its shelfmark or in such a way that it can be identified; more often, however, information on the exemplars is either insufficient to allow identification or lacking entirely.

For example, MS 990 (L.4.8), containing a text of Jón Magnússon's *Grammatica Islandica*, MS 999 (L.2.12), containing *Annálar Björns Jónssonar á Skarðsá*, and MS 1000 (L.2.14), which preserves a text of *Mírmanns saga*, are all written in the same hand, that of Egill Þórhallason (1734–1789), who writes his name in the colophons to MS 990 and MS 999. In these colophons, the former in Latin, the latter in Danish, the exemplar of MS 990 is said to have been Jón Magnússon's autograph with notes and commentary by Jón Ólafsson úr Grunnavík, and that of MS 999 a manuscript owned by Bishop Ludvig Harboe acquired by him in Iceland; these have been identified as Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 992 4to and Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, Rask 47, respectively. The *Mírmanns saga* manuscript, however, provides no information on its exemplar and cannot, according to the saga's most recent editor, Desmond Slay (1997: xxviii), be a copy of any manuscript now extant. A further three manuscripts are in all likelihood also written by Egill Þórhallason, who came to Copenhagen in 1759 to study at the university and remained until 1765, when he was appointed to a living in Greenland (Páll Eggert Ólason 1948–1952: I, 334). These are MS 1001 (L.2.15), containing *Vatnsdæla saga*, MS 1002 (L.2.16), containing

Njáls saga, and MS 1018 (L.2.34), containing *Gunnars saga Keldugnúpsfífls*. Of these, only MS 1002 provides any information regarding its exemplar – quite a lot, in fact. A note in the hand of the scribe, for the most part a Danish translation of Árni Magnússon's note in the exemplar, states:

Denne Njáls Saga er udskreven efter det Exemplar af Arnæ Magnæi Bibliothec No. 470 som Hr. Ketel Iørundsen (en Præst i Island) har skrevet; hvilket Magnæus siger sig at have faaet af Hr. Thorvarder Magnussen mediante Hr. Arne Jonsen a Brechu, og modtaget det same paa Lands-tinget aar 1704. Derefter har det nogle Aar været hos hans Broder Jon Magnussen og kom fra ham til Kiøbenhavn med Akurøreskib 1723. (MS 1002, f. 5r)

(This [text of] *Njáls saga* is copied from the Arnamagnæan manuscript no. 470, [Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 470 4to] which was written by Sr. Ketill Jörundsson (a vicar in Iceland); this [manuscript] Árni Magnússon says he got from Sr. Þorvarður Magnússon via Sr. Árni Jónsson á Brekku, receiving it at the Althing in the year 1704. It was subsequently kept for several years by his brother, Jón Magnússon, and sent by him to Copenhagen with the Akureyri ship in 1723.)

The other two, however, are quite silent regarding their exemplars, and none have been identified by modern scholars.

Most of the manuscripts which contain specific information about their exemplars were copied from manuscripts in the Arnamagnæan Collection. On the verso of the front flyleaf of MS 995 (L.2.6), for example, which contains a text of *Arons saga Hjörleifssonar*, there is a note explaining that the text is “Ex Legato Arnæ

Magnæi N° 212 in fol. [Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 212 fol.] exscript.”, and an examination of the text confirms that this is so.¹⁹ This note is written in the hand of Grímur Thorkelin, who has also written his name twice at the bottom of the leaf. The text of the saga is written in another hand, however, as yet unidentified,²⁰ who is also responsible for several other manuscripts in Johnstone’s collection in which there are also notes by Thorkelin and/or dedications from him to Johnstone. So, like the printed books, it is clear that many of the manuscripts in Johnstone’s collection came to him via Thorkelin. In at least one case, Thorkelin has not simply procured the manuscript for Johnstone but actually copied it himself. This is MS 997 (L.2.9–10), a copy of *Sturlunga saga*, 1451 pages in all, which is entirely in Thorkelin’s hand. In the manuscript there is a loose bifolium presumably from the exemplar from which Thorkelin was copying, which has not been identified. It contains seven verses in the hand of Magnús Jónsson í Vigur (“Vijsur Sra J.A.S. yffer þridia part Sturlungu”), following which there is a note in the hand of Árni Magnússon, “frá Magnúse í vigur 1698” (“from Magnús [Jónsson] í Vigur 1698”). Probably also in Thorkelin’s hand are MS 1020 (L.3.17), containing a text of *Vilhjálm’s saga sjóðs* copied from an unidentified exemplar, and MS 1015 (L.2.30–31) – two volumes, 892 pages in all – preserving texts of *Ívents saga Artúskappa* and *Parcevals saga* (with *Valvens þáttur*), copied from Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 181 a fol. (Blaisdell 1979: cxl).

Another manuscript with a connection to Thorkelin is MS 1016 (L.2.32), a composite manuscript containing sections in many different formats; the first part of the volume comprises six

printed items, in Icelandic, Danish, and Latin, and the second forty-nine separate manuscript items – poems, extracts from sagas, historical and antiquarian tracts, letters, wordlists etc. – in Icelandic, Latin, English, and French. Many of the items pertain to Scotland and the isles. The volume, which was presumably put together after Johnstone’s death, bears the title “Norse Historical Treatises” and has had a complete table of contents added at the beginning.²¹ Among other things there is a text and translation of *Krákumál* in Thorkelin’s hand with accompanying marginal notes in Latin; while the Icelandic text is essentially the same as that printed by Johnstone in his edition of *Lodbrokar-Quida*, the Latin translation and notes are different, and probably represent an earlier version (Clunies Ross and Collins 1998: 175). Several of the other items are also in Thorkelin’s hand, including three letters to Johnstone, in Latin; one of these, containing a list of 38 books Thorkelin has procured for William Eden and ten intended for Johnstone, four of them manuscripts, is undated, while the other two are dated to 10 June 1782 and 8 July 1783 respectively (Waterhouse 1931: 437–441). Also by Thorkelin is a transcription of the “Compositio inter Wilhelmum Episcopum et Haconem Johannis”, printed by Johnstone as an appendix in his *A fragment of antient history* (Johnston 1783).

Many of the manuscripts have no apparent connection with Thorkelin, however, and may be assumed to have been acquired by Johnstone during his various stints in Copenhagen. Jón Helgason (1970) identifies five of the Trinity College Library manuscripts (MS 1005/L.2.19, MS 1007/L.2.22, MS 1008/L.2.23, MS 1013/L.2.28, MS 1024/L.3.25) as coming from the collection of Frederik Christian Sevel (1723–1778), whose library was auctioned off in four stages in the period January 1779 to

19 I am grateful to Soffía Guðný Guðmundsdóttir for this information.

20 The hand is clearly Icelandic and may be that of Þorlákur Magnússon Ísfjörð (c. 1748–1781), who is known to have copied manuscripts for P. F. Suhm during his student years in Copenhagen (1771–1776) (Páll Eggert Ólason 1948–1952: V, 160).

21 A full description of the contents can be found in Skulerud (1918: 31–32, 40–41, 44–46, 54–56) and Ólafur Halldórsson ([1967], no. 28).

January 1781 (Ilsøe 2007: 185–186), which coincides with Johnstone’s first period of residence in the Danish capital. According to Peter Foote (2003: 120*–121*), Johnstone’s copy of *Jóns saga helga*, Dublin, Trinity College Library, MS 1028 (L.4.2), must also come from Sevel’s estate. All but one of these manuscripts are from the seventeenth century, rather than the eighteenth; two, probably originally from the same book, are written by the prolific copyist Jón Erlendsson í Villingaholti (d. 1672): MS 1007, which contains copies of *Flóamanna saga* and *Hænsna Þóris saga*, and MS 1008, containing a text of *Laxdæla saga*. Another of the manuscripts from Sevel’s collection is MS 1024, a very fine copy in duodecimo format of the lawbook *Jónsbók* by Jón Þorláksson (c. 1643–1712), sheriff at Skriðuklaustur in eastern Iceland, dated 1672.

Although the manuscripts in the collection are overwhelmingly paper, there are in fact two on vellum, both also copies of *Jónsbók*. One, MS 1025 (L.4.6), was also written by Jón Erlendsson í Villingaholti, sometime around the middle of the seventeenth century; the other, MS 1023 (L.3.23), was written in 1634 by a scribe Peter Springborg (1969: 297–300) identified as being Bjarni Jónsson á Snæfjallaströnd, one of three copies of *Jónsbók* preserved in his hand (out of eighteen he claims to have made). There are more copies of *Jónsbók* extant than of any other Old Norse-Icelandic text, nearly three hundred in all, over a third of them from the seventeenth century, so these are hardly rarities. And Bjarni Jónsson’s text was copied from the printed edition of 1578, diminishing its importance – in the eyes of some – even further. In the late 1960s the manuscript revealed itself to be important for another reason, however, when five parchment strips preserving text from *Breta sögur* were removed from its binding. The fragments come from a single leaf from an otherwise lost codex of the fourteenth century. Although badly damaged, especially on the recto side, enough of the text can be read to indicate that it is fuller

than either the Hauksbók version or that found in Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 573 4to, and nearer to the original, Geoffrey of Monmouth’s *Historia Regum Britanniae*.²²

It is clear, then, that although James Johnstone’s editions and translations have in recent years received a modicum of scholarly attention, in particular those on which he collaborated with Thorkelin, there is still much work to be done on the manuscripts from his collection. Few of them have been used in the preparation of scholarly editions, and there is a good deal about many of them we simply do not know – where and when they were copied, by whom and from what. Further research might also reveal more about Johnstone himself, pioneer septentrionalist and man of mystery.

Bibliography

- Abbott, T. K. (1900). *Catalogue of the Manuscripts in the Library of Trinity College, Dublin*. Dublin.
- Anon. [Samuel Badcock?] (1781a). “*Anecdotes of Olave the Black*” [review]. *The Monthly Review* 65: 95–99.
- Anon. (1781b). “*Anecdotes of Olave the Black*” [review]. *The Gentleman’s Magazine* 51: 522–523.
- Anon. (1783a). “*Lodbrokar-quida, or, The Death-Song of Lodbroc*” [review]. *The Gentleman’s Magazine* 53: 603.
- Anon. (1783b). “*The Norwegian Account of Haco’s Expedition against Scotland*” [review]. *The Gentleman’s Magazine* 53: 603.
- Anon. [Richard Gough?] (1786). “*Antiquitates Celto-Normannicæ*” [review]. *The Gentleman’s Magazine* 56: 1061.
- Anon. [“Z”] (1787a). [Letter], *The Gentleman’s Magazine* 57: 565–567.

22 I am grateful to Þórbjörg Helgadóttir for making an as yet unpublished description of the manuscript by Jonna Louis-Jensen available to me.

- Anon. (1787b). “*The Norwegian Account of Haco’s Expedition against Scotland*” [review]. *The Monthly Review* 76: 562–564.
- Anon. (1787c). “*Antiquitates Celto-Normannicæ*” [review]. *The Monthly Review* 76: 564–566.
- Anon. (1787d). “*Antiquitates Celto-Scandicæ*” [review]. *The Monthly Review* 76: 566–567.
- Anna Agnarsdóttir (1993). “Ráðabrigg á dulmáli: Hugleiðingar um skjal frá 1785”. *Ný Saga* 6: 28–41.
- Benediktz, Benedikt S. (1970). “Grimur Thorkelin, the University of St. Andrews and Codex Scardensis”. *Scandinavian Studies* 42: 385–393.
- Bibl. Dan.* = Bruun et al. (1961–1963).
- Blaisdell, Foster W., ed. (1979). *Ívens saga*, Editiones Arnamagnæanæ B 18. Copenhagen.
- Bruun C. V., et al., eds. (1961–1963). *Bibliotheca Danica: Systematisk fortegnelse over den danske litteratur fra 1482-1830, efter samlingerne i Det store kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn: Med supplementer fra Universitetsbibliotheket i Kjøbenhavn og Karen Brahes Bibliothek i Odense I–V*. Copenhagen.
- Cooper, Thompson (1892). “Johnstone, James (d. 1798)”. *Dictionary of National Biography* XXX. London: 78.
- Clunies Ross, Margaret and Amanda J. Collins (1998). *The Norse Muse in Britain, 1750–1820*. Trieste.
- Clunies Ross, Margaret and Amanda J. Collins (2004). “Johnstone, James (d. 1798)”. *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford; online edn, Jan 2008 <<http://www.oxforddnb.com/view/article/14962>> (last accessed 14.06.19).
- Cowan, Edward (1972). “Icelandic Studies in Eighteenth and Nineteenth Century Scotland”. *Studia Islandica* 31. Reykjavik: 107–151.
- DgF = Grundtvig et al., eds. (1853–1935).
- Farley, Frank Edgar (1903). *Scandinavian Influences in the English Romantic Movement*. Boston.
- Foote, Peter, ed. (2003). *Jóns saga Hólabyskups ens helga*. Editiones Arnamagnæanæ A 14. Copenhagen.
- Fraser, Sir William (1894). *The Annandale Family Book of the Johnstones, Earls and Marquises of Annandale I–II*. Edinburgh.
- Gaskill, Howard et al. (2002). *The Reception of Ossian in Europe*. London.
- Grundtvig et al., eds. (1853–1935). *Danmarks gamle folkeviser I–XII*. Copenhagen.
- Harvey Wood, E. H. (1972). “Letters to an Antiquary: The Literary Correspondence of G. J. Thorkelin, 1752–1829”. PhD Thesis. University of Edinburgh.
- Ilsøe, Harald (2007). *Biblioteker til salg: Om danske bogauktioner og kataloger 1661–1811*. Copenhagen.
- Jamieson, Robert, Henry Weber and Walter Scott (1814). *Illustrations of Northern Antiquities, from the Earlier Teutonic and Scandinavian Romances*. Edinburgh.
- Johnstone, James (1780). *Anecdotes of Olave the Black, King of Man, and the Hebridian Princes of the Somerled Family, to Which Are Added XVIII Eulogies on Haco, King of Norway, by Snorro Sturlson, Poet to that Monarch, Now First Published in the Original Islandic, from the Flateyan and Other Manuscripts; with a Literal Version, and Notes*. [Copenhagen]: Printed for the Author.
- Johnstone, James (1782a). *Lodbrokar-quida, or, The Death-Song of Lodbroc / Now First Correctly Printed from Various Manuscripts, with a Free English Translation, to Which Are Added, the Various Readings, a Literal Latin Version, an Islando-Latino Glossary; and Explanatory Notes*. [Copenhagen]: Printed for the Author.
- Johnstone, James (1782b). *The Norwegian Account of Haco’s Expedition against Scotland; A. D. MCCLXIII, Now First Published, in the*

- Original Islandic of the Flateyan and Frisian mss. with a Literal English Version and Notes.* [Copenhagen]: Printed for the Author.
- Johnstone, James (1783). *A Fragment of Antient History*. [Copenhagen].
- Johnstone, James (1786a). *Antiquitates Celto-Scandicae, sive, Series rerum gestarum inter nationes Britannicarum insularum et gentes septentrionales : ex Snorrone, Land-namaboc, Egilli Scallagrimi-saga, Niála-saga, O. Tryggvasonar-saga, Orkneyinga-saga, Hriggiar-stikki, Knytlinga-saga, Speculo regali &c.* Copenhagen.
- Johnstone, James (1786b). *Antiquitates Celto-Normannicae: Containing the Chronicle of Man and the Isles, Abridged by Camden, and Now First Published, Complete, from the Original ms. in the British Musaeum : With an English Translation, and Notes : To Which Are Added Extracts from the Annals of Ulster, and Sir J. Ware's Antiquities of Ireland, British Ropography by Ptolemy, Richard of Cirencester, the Geographer of Ravenna, and Andrew Bishop of Cathness : Together with Accurate Catalogues of the Pictish and Scottish Kings.* Copenhagen.
- Johnstone, James (1786c). *The Robbing of the Nunnery; Or the Abbess Outwitted: A Danish Ballad, Translated into English in the Style of the Sixteenth Century.* [Copenhagen].
- Jón Helgason (1970). "Sevels islandske håndskrifter". *Opuscula* 4: 108–119.
- Kornerup, B. (1942). "G. J. Thorkelin". C. F. Bricka, P. Engelstoft and S. Dahl, eds. *Dansk biografisk leksikon* XXIII. 2nd ed. Copenhagen: 610–612 <<http://denstore-danske.dk/index.php?sideId=298342>> (last accessed 14.06.19).
- Lange, Christian C. A., C. R. Unger et al. (1849–2011). *Diplomatarium Norvegicum* I–XXIII. Christiania/Olso.
- Leslie, James B. (1920). *Clogher Clergy and Parishes: Being an Account of the Clergy of the Church of Ireland in the Diocese of Clogher, from the Earliest Period, with Historical Notices of the Several Parishes, Churches, &c.* Enniskillen.
- Lowndes, William Thomas (1857–1865). *The Bibliographer's Manual of English Literature* I–X. Revised by Henry G. Bohn. London.
- Mitchell, P. M. (1959). "The English Imprints of Denmark". *Fund og forskning* 5–6: 34–61.
- Nichols, John Bowyer (1858). *Illustrations of the Literary History of the Eighteenth Century: Consisting of Authentic Memoirs and Original Letters of Eminent Persons; and Intended as a Sequel to the Literary Anecdotes* I–VIII. London.
- Nyerup, Rasmus (1818–1819). *Almindeligt Litteraturrexicon for Danmark, Norge, og Island: eller Fortegelse over Danske, norske, og islandske, saavel afdøde som nu levende Forfattere, med anførelse af deres vigtigste Levents Omstændigheder og Liste over deres Skrifter* I–II. Copenhagen.
- O'Halloran, Clare (2005). *Golden Ages and Barbarous Nations: Antiquarian Debate and Cultural Politics in Ireland, c. 1750–1800.* Notre Dame.
- Ólafur Halldórsson ([1967]). *Skrá yfir íslensk handrit í Dublin* (unpublished typescript). [Reykjavik].
- Páll Eggert Ólason, ed. (1948–1952). *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* I–VI. Reykjavik.
- Sandvig, Bertel Christian (1780). *Levninger af Middel-Alderens Digtekunst.* Copenhagen.
- Schøning, Gerhard et al., ed. (1777–1826). *Heimskringla edr Noregs Konga-Sögur: Norske Kongers Historie, Historia regum Norvegicorum conscripta Snorri Sturluson* I–V. Copenhagen.
- Shippey, T. A. (1998). "Introduction". T. A. Shippey and Andres Haarder, eds. *Beowulf: The Critical Heritage.* London and New York: 1–74.

- Skulerud, Olai (1918). *Catalogue of Norse Manuscripts in Edinburgh, Dublin and Manchester*. Christiania/Oslo.
- Slay, Desmond, ed. (1997). *Mírmanns saga*. Editiones Arnarnagæanæ A 17. Copenhagen.
- Springborg, Peter (1969). "Nyt og gammelt fra Snæfjallaströnd: Bidrag til beskrivelse af den litterære aktivitet på Vestfjorderne i. 2. halvdel af det 17. århundrede". Jakob Benediktsson et al., eds. *Afmælisrit Jóns Helgasonar*. Reykavík: 288–327.
- Stephens, George (1863). "The Rev. James Johnstone". *Notes and Queries* 3: III, 107.
- Syndergaard, Larry (1995). *English Translations of the Scandinavian Medieval Ballads: An Analytical Guide and Bibliography*. Turku.
- Waterhouse, G. (1931). "G. J. Thorkelin and the Rev. James Johnstone". *Modern Language Review* 26: 436–444.
- Wawn, Andrew (2000). *The Vikings and the Victorians: Inventing the Old North in 19th-Century Britain*. Woodbridge, Suffolk.
- Werlauff, E. C. (1910). *Erindringer af mit Liv*. Copenhagen.
- Wilson, David (1996). "The Viking Age in British Literature and History". Else Roesdahl and Preben Meulengracht Sørensen, eds. *The Waking of Angantyr: The Scandinavian Past in European Culture*. Aarhus: 58–71.

DIE PAPIERMÜHLEN UND WASSERZEICHEN DER KÖNIGIN

Ein Wasserzeichen aus den Papiermühlen der Königin Charlotte Amalie und sein Vorkommen in isländischen Handschriften

Silvia Hufnagel

*Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
und Österreichische Akademie der Wissenschaften*

DIE WASSERZEICHENFORSCHUNG, AUCH FILIGNOLOGIE genannt, ist eine seit langem etablierte Hilfswissenschaft, die vor allem zur genaueren Datierung von Papierdokumenten aller Art herangezogen wird (z.B. Piccard 1954). Dies begründet sich in der Herstellung von Papier. Sowohl Schöpfsiebe als auch Drahtfiguren für die Wasserzeichen wurden bis ins neunzehnte Jahrhundert händisch hergestellt und unterscheiden sich daher immer, wenn auch oft nur minimal, selbst wenn das gleiche Wasserzeichenmotiv mehrmals vorkommt (z.B. Hunter 1978: 114–138). Schöpfsiebe hatten eine relativ kurze Lebensdauer und mussten normalerweise spätestens nach zwei bis vier Jahren ersetzt werden (Schultz 2018: 104). Fertigtes Papier wurde im Durchschnitt innerhalb weniger Jahre verkauft und beschrieben. Daraus ergibt sich, dass Papier mit einem bestimmten Wasserzeichen in vielen Fällen innerhalb weniger Jahre hergestellt und verbraucht wurde (Haidinger 2004). Wenn man nun ein exakt

datiertes Dokument mit einem Wasserzeichen hat, kann man daher auch auf den Zeitraum schließen, in dem andere, undatierte Dokumente mit demselben Wasserzeichen verfasst wurden (z.B. Hunter 1978: 258–280; Tschudin 2012: 33–49, 98–142; Limbeck 2010).

Für Papier, das für isländische Handschriften, Bücher und Dokumente verwendet wurde, liegt bisher noch keine systematische Wasserzeichenanalyse vor. Ein Teil des Projekts „Paper Trails: A Material History of 16th and 17th Century Icelandic Books from Paper Production to Library Collection“ (Rannis-Fördernummer 184961-051; *Paper Trails*) das im April 2018 begann, befasst sich mit Wasserzeichen, Papiergeschichte und Papierhandel in isländischen Handschriften und Büchern des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts. Auf ein vorläufiges Untersuchungsergebnis, nämlich ein Wasserzeichen der dänischen Königin Charlotte Amalie (1650–1714), soll in diesem Aufsatz eingegangen werden. Da die Wasserzeichenkunde

eng mit der Geschichte von Papiermühlen und -machern verbunden ist, wird auch die Geschichte der Papiermacherei in Dänemark skizziert.

Charlotte Amalie, die älteste Tochter von Landgraf Wilhelm von Hessen-Kassel und dessen Ehefrau Sophie Hedwig von Brandenburg, wurde am 27. April 1650 geboren. 1667 heiratete sie den dänischen Kronprinzen, der 1670 als Christian V gekrönt wurde und mit dem sie sieben Kinder bekam. Sie starb am 27. März 1714. Charlotte Amalie wird stets als liebenswürdig, taktvoll, beständig, streng gläubig, mutig und klug bezeichnet. Die Königin nahm regen Anteil an den Geschehnissen ihrer Zeit und begleitete ihren Mann auf Reisen und Jagden; sogar bei der Belagerung von Wismar war sie vor Ort. Als Kopenhagen 1700 in Abwesenheit des Königs belagert wurde und kurz vor der Kapitulation bzw. Eroberung stand, zwangsien den Kommandanten der Stadt, die zur Verteidigung bitter benötigten Kanonen an die Bürger auszuliefern. Als unerschütterliche Anhängerin des evangelisch-reformierten Glaubens setzte sie sich zeitlebens für die reformierte Kirche und ihre Glaubensgenossen, sowohl in Dänemark als auch im Ausland, ein. Charlotte Amalie legte aber auch wirtschaftliches und handwerklich-industrielles Interesse an den Tag, da sie sich stets über den Zustand ihrer verschiedenen Güter informiert hielt und mehrere Fabriken gründete bzw. erwarb, darunter auch zwei Papiermühlen (Holm 1887–1905, Bobé 1940): die Strandmühle und die Frederiksdalmühle. Vom Vorkommen eines Wasserzeichens im Papier von einer diesen Mühlen, das sich in isländischen Quellen findet, handelt dieser Artikel. Doch zuerst kurz zur Geschichte der Papierherstellung in Dänemark sowie der beiden königlichen Papiermühlen.

Die Geschichte der dänischen Papierherstellung begann im sechzehnten Jahrhundert mit der Errichtung einer Papiermühle im heutigen Skåne. Sten Bille (1527–1586), Onkel des berühmten Astronomen Tycho Brahe,

errichtete spätestens 1573 eine Papiermühle am Fluss Rønneå, nördlich des Klosters Herrevad (Voorn 1959: 14; Rischel 2002: 3; Vellev 2006: 336). Allerdings währte dieses Unternehmen nur kurz, nicht zuletzt, da König Friedrich II 1576 Billes Papiermacher zum Bau einer eigenen Papiermühle bei Hvidøre beehrte. Dieser Papiermühle war ebenfalls keine lange Produktionszeit beschieden – bereits 1583 ließ der König sie zu einer Getreidemühle umbauen (Voorn 1959: 15). Tycho Brahe (1546–1601) war der nächste, der sich an eine Papiermühle wagte. Auf seiner Insel Hven im Øresund ließ er ungefähr 1589–1590 wohl nach eigenen Plänen eine Mühle errichten, die von ca. 1592 bis 1597 lief (Vellev 2002; 2006: 332–334). Nach einer Pause von gut drei Jahrzehnten wurden die nächsten Papiermühlen auf dänischem Boden 1635 bei Aarhus, 1637 bei Stackarp in Skåne und 1643 die Strandmühle bei Kopenhagen errichtet bzw. Genehmigungen dafür erteilt (Vellev 2006: 339).

Die Geschichte dieser Strandmühle (dän. Strandmølle) ist in manchen Punkten unklar. Es ist nicht gesichert, wann sie wirklich gebaut wurde bzw. ab wann sie als Papiermühle verwendet wurde (Fiskaa und Nordstrand 1978: 309, 311). In einem Aktstück vom 8. Oktober 1599 wird den Schustern Gert von Dry und Didrik von Nus erlaubt, „wdj Papirs møllen“ („draußen bei der Papiermühle“) (Aktstück 16, Nyrop 1878: 11–12) eine Mühle zu errichten, und in den Kopenhagener Rechnungsbüchern von 1612 und 1620 wird diese Mühle Papiermühle genannt, weswegen Nyrop annimmt, dass sie 1599 Papier produzierte (Aktstück 17, Nyrop 1878: 12–13). Rottensten und Waaben vermuten allerdings, dass sich der Name aus der Produktion von Leder für die Schuster ableitet (1987: 127). Als Johan Ettesen 1633 die Färberei und Walkmühle überschrieben bekommt, wird die Mühle bereits Strandmølle genannt; 1643 erhält Ettesen ein königliches Privileg zum Lumpensammeln in ganz Dänemark und die Erlaubnis, neben der Walkmühle eine Papiermühle zu errichten

(Aktstücke 20, 31–32, Nyrop 1878: 15–16, 24–25).¹ Daraus lässt sich schließen, dass ab spätestens 1643 Papier in der Strandmühle nördlich von Kopenhagen produziert wurde, auch wenn weiterhin unklar ist, ob es sich bei dieser Mühle um die „Papirs møllen“, die 1599 erwähnt wird, oder um eine neuere handelt. Davon abgesehen, ist die Geschichte der Mühle in den nächsten Jahrzehnten bewegend. Anscheinend plagten Ettesen wirtschaftliche Probleme, da 1645 sein Haus in Kopenhagen verpfändet wurde und seine Witwe ein Jahr nach seinem Tod 1652 vor Gericht kam, um säumige Abgaben zu bezahlen (Rottensten und Waaben 1987: 130; Aktstück 40, Nyrop 1878: 31–32). Dazu kam 1650 eine Flutwelle, die wohl durch die Öffnung von Schleusen der Hjortholmmühle weiter oben am Mühlfluss ohne Vorwarnung ausgelöst wurde und die die Papiermühle so stark beschädigte, dass die Produktion zum Stillstand kam. Im Zuge des Gerichtsverfahrens um die Flutwelle wurde die tägliche Produktionsmenge von Papier mit sieben Ries angegeben; bisher war aber eine Zuordnung von Papier in dänischen Archiven zu dieser Papiermühle nur in seltenen Fällen möglich (Rottensten und Waaben 1987: 131–132). Die Mühle ging danach durch mehrere Hände; sie wurde sogar im dänisch-schwedischen Krieg 1658–1659 zerstört und danach wiederaufgebaut (Rottensten und Waaben 1987: 134–138). 1686 übernahm schließlich Hans Heuser, der bereits Pächter der zweiten königlichen Papiermühle war, die Strandmühle; 1690 kaufte sie Königin Charlotte Amalie und 1693 übernahm Johan Drewsen, um sie nach dem Tod der Königin zu kaufen (Aktstücke 73, 77, 111, Nyrop 1878: 59–61, 64–65, 117–119; siehe auch Fiskaa und Nordstrand 1978: 313–314).

1 Dieses Privileg überschneidet sich mit dem zehnjährigen Privileg zum Lumpensammeln, das Hans Hansen Schaaning 1635 für seine Papiermühle bei Aarhus erhielt (Aktstück 22, Nyrop 1878: 17–18); eventuell wurde deshalb 1647 Ettersens Privileg auf Kopenhagen und Christianshavn eingeschränkt (Aktstück 35, Nyrop 1878: 27).

Die zweite der beiden Papiermühlen, die in den Besitz der Königin Charlotte Amalie kamen, ist die Frederiksdalmühle (dän. Frederiksdal Mølle) am oberen Ende des Mühlflusses (Mølleå) beim Furesø. Auf deren Grund stand vermutlich bereits in den 1370ern eine Getreidemühle, die Hjortholmmühle (siehe *Frederiksdal Mølle*). 1650 erhielt ihr Besitzer Henrik Møller die Erlaubnis, dort zusätzlich eine metallverarbeitende Mühle zu errichten, die er 1668 an König Friedrich II verkaufte, welcher das Areal in Frederiksdal umbenannte (Nyrop 1878: xxvii). König Friedrich II starb allerdings bereits zwei Jahre später und Charlotte Amalie erbte das Gelände.² Auf Anraten der Handelskammer (dän. kommercekollegium) behielt sie die Getreidemühle bei, ließ aber die metallproduzierende Mühle in eine Papiermühle umbauen und verpachtete sie an Hans Heuser, einem Holsteiner Papiermacher (Rottensten und Waaben 1987: 142). Dieser erhielt 1673 das königliche Privileg, im gesamten Königreich Lumpen und Hadern zu sammeln (Aktstück 59, Nyrop 1878: 45), und lieferte bereits 1675 450 Ries Papier, das für die Administration des Landes gebraucht wurde (Rottensten und Waaben 1987: 145). Allerdings stand sein Unternehmen unter keinem glücklichen Stern und immer wieder finden wir Hinweise zu Heusers wirtschaftlichen Schwierigkeiten (Rottensten und Waaben 1987: 146), nicht zuletzt, da er 1686 die Strandmühle kaufte. Im November 1693 übernahm der Papiermacher Johan Drewsen, der wohl aus Lachendorf bei Celle stammte und zuletzt in der Hansestadt Uelzen arbeitete, die Strandmühle und die Frederiksdalmühle (Nyrop 1878: xxiv, 86–87). Von Heuser bereits begonnen, wurde unter Drewsen die Frederiksdalmühle stillgelegt und die Strandmühle ausgebaut (Nyrop 1878: vi, xix;

2 In den Biografien der Königin wird angegeben, dass König Friedrich II ihr noch zu seinen Lebzeiten unter anderem Frederiksdal überließ (Holm 1887–1905: 441; Bobé 1940: 23, der offensichtlich Holm kopierte), was aber in Bezug auf seine Pläne, eine Schlossanlage in Frederiksdal zu errichten, unplausibel erscheint.

Voorn 1959: 28; Rottensten und Waaben 1987: 150; siehe auch Fiskaa und Nordstrand 1978: 321).

Woraus die Schwierigkeiten Heusers bestanden, lässt sich schwer einschätzen und umfasst wohl mehrere Faktoren, von denen Heusers Nachfolger Johan Drewsen einige anspricht (Aktstück 83, Nyrop 1878: 72–77). Zum einen hatte Heuser zu wenig und nicht genügend gut ausgebildetes Personal und musste sich bis auf einen Gesellen mit Soldaten und Hilfsarbeitern zufrieden geben (Aktstück 83, Nyrop 1878: 74). Wie schwierig es ist, Papiermacher nach Dänemark zu holen, liest man immer wieder, nicht zuletzt, da deutsche Papiermacherstädte ihre Fachleute ungern ziehen ließen (z.B. Aktstück 67, Nyrop 1878: 52). Weiters war der Aufwand der Instandhaltung der Mühle für die wenigen Arbeiter zu groß (Rottensten und Waaben 1987: 150).³ Zum anderen bereiteten der Mühlenfluss und die anderen Mühlen am Fluss immer wieder Schwierigkeiten. Der Fluss versandete leicht (Rottensten und Waaben 1987: 148), führte verschmutztes Wasser sowie teilweise zu wenig Wasser; das Aufstauen bzw. Ablassen von Wasser durch andere Mühlen behinderte bzw. beschädigte die restlichen Mühlen (z.B. Aktstücke 36, 54, 56, 65, 78, 83, 96, 109, Nyrop 1878: 28–30, 41–43, 49, 65–68, 72–73, 97–98, 115–116). Weiters waren weder ein geeigneter Trockenboden noch brauchbare Schnüre, auf denen das Papier zum Trocknen aufgehängt werden kann, in der Frederiksdalmühle; auch an der nötigen Menge Lumpen mangelte es (Aktstück 83, Nyrop 1878: 74–76). Das Lumpen- und Hadernsammeln stellte wohl trotz königlicher Privilegien ein großes Problem für alle Papiermacher in Dänemark dar, denn mehrmals werden die

dänischen Untertanen zum Lumpensammeln aufgefordert (Aktstücke 15, 24, 108, Nyrop 1878: 11, 19, 112–114; Rottensten und Waaben 1987: 128–130; Spangaa 2003: 10). Abgesehen von den geografischen Nachteilen, den Mangel an Facharbeitern, den Unzulänglichkeiten des Mühlgebäudes und des fehlenden Rohmaterials, wirkt es auch, als ob Heuser nicht das nötige Kapital besaß, um eine Papiermühle zu betreiben. Obwohl Papiermachermeister zu den wohlhabendsten Handwerkern zählten (Schultz 2018: 453), benötigte jede Papiermühle generell eine sehr hohe Investitionssumme, bevor überhaupt ein einziges Blatt Papier produziert werden konnte: Der (Um)bau einer Mühle war kostspielig, viele gut gelernte Arbeitskräfte, die einen relativ hohen Lohn erwarteten, waren nötig, das Rohmaterial war teuer und dessen Beschaffung und Aufbereitung langwierig, um nur einige Faktoren zu nennen. Die Schulden, die Heuser schon früh anhäufte, deuten daher auch darauf hin, dass es ihm unter anderem am nötigen Kleingeld mangelte, um eine Papiermühle auszubauen und den laufenden Betrieb zu gewährleisten.

Für die Zeit, als Königin Charlotte Amalie die beiden Papiermühlen besaß (1690–1714), lassen sich zahlreiche Wasserzeichen nachweisen. Hans Heuser benutzte nachweislich sechs verschiedene Motive und mindestens 16 Schöpfsiebpaare (Rottensten und Waaben 1987: 145–146, 148). Von 1673 bis 1689 verwendete er das bekrönte Doppelwappen Dänemark-Hessen in zehn Varianten sowie zwischen 1676 und 1680 und einmal 1689 ein bekröntes CA in drei Varianten; er benutzte ein bekröntes C5-CA und ein bekröntes C5, den norwegischen Löwen und das Wappen von Amsterdam; die C5-CA und C5-Wasserzeichen haben als Gegenzeichen oft „H HEUSER“, teilweise auch die Jahresangabe 1692, und zwei der C5-Wasserzeichen haben zusätzlich oberhalb des Hauptmotivs noch „GOTT BEWARE“ (Abb. 2.1

3 In Kirchenbüchern findet man insgesamt drei Gesellen, die bei Heuser in der Mühle wohnten (Rottensten und Waaben 1987: 150), aber Drewsen gibt an, fünf oder sechs tüchtige Gesellen für die Papierproduktion zu brauchen (Nyrop 1878: 74).

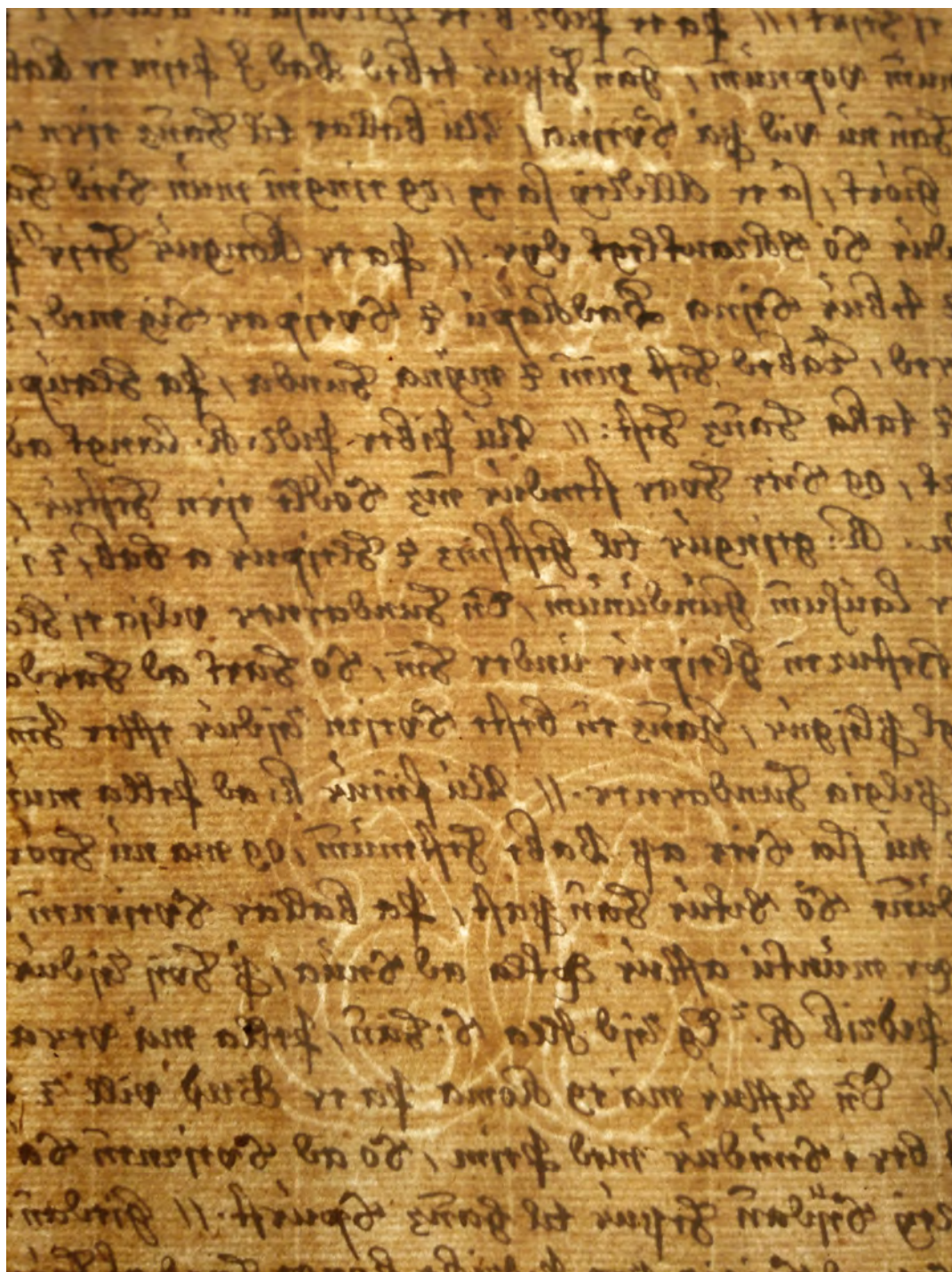

Abb. 2.1: Kopenhagen, Den Arnemagnæanske Samling, AM 177 fol., f. 108v. Hans Heuser, Wasserzeichen C5 gespiegelt und verschlungen mit Krone, darüber zweizeiliges Schriftband GOTT BEWARE; 1690–1691 (vgl. Motive 151–155 in Rottensten und Waaben 1986: 141–145, die die Wasserzeichenvarianten mit und ohne Gegenzeichen in Dokumenten für die Jahre 1691–1692 nachweisen). Foto: Silvia Hufnagel.

und 2.2)⁴ oder „GOTT BEWAHR KÖNIG“ (Motive 145–160, 169–178, 209–212, Rottensten und Waaben 1986: 140–149, 152–161, 170–173; 1987: 145–146). Den norwegischen Löwen benutzte zu Lebzeiten der Königin auch Heusers Nachfolger Drewsen (Rottensten und Waaben 1987: 146), sowie den norwegischen Löwen mit der Inschrift „CHARLOTTE AMALIE“⁵, das Wappen von Amsterdam und ein gekröntes C4 (Voorn 1959: 44).

Bisher wurde angenommen, dass das Papier aus diesen beiden Mühlen nur lokal und in der königlichen Administration verbraucht wurde (Rottensten und Waaben 1987: 145, 148). Bei der Durchsicht von isländischen Handschriften des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts fanden sich allerdings mehrere dänische Wasserzeichen in diesen isländischen Dokumenten. Als Beispiel möge ein Wasserzeichen gelten, das den Namen von Königin Charlotte Amalie beinhaltet. Das Wasserzeichen ist ein Wappenschild mit dem norwegischen Löwen: ein seitlich dargestellter, bekrönter und aufgerichteter Löwe auf einer Hellebarde. Der Schild ist in einen Doppelkreis mit dem Schriftzug „CHARLOTTE AMALIE“ samt Schmuckverzierung eingeschrieben, über dem Schild ist eine Krone (Abb. 2.3). Das Wasserzeichen mit einer Größe von 77 × 104 mm (b × h) spannt sich über drei Kettlinien, liegt also zwischen insgesamt fünf Kettlinien.

4 Die Wasserzeichen-Variante in Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 177 fol., dessen Kolofon mit 7. Jänner 1691 datiert ist, scheint mit Motiv 151 in Rottensten und Waaben 1986: 68 und 141, übereinzustimmen. Da Handelsschiffe nur in den Frühjahr- bzw. Sommermonaten nach Island führen (z.B. Hofmeister 2000: 41), muss das Papier spätestens im Frühjahr 1690 geschöpft worden sein.

5 Es ist nicht ganz klar, ob Drewsen den norwegischen Löwen sowohl mit dem Namen der Königin als auch ohne verwendete; Rottensten und Waaben (1987: 146) zufolge, die allerdings nur Material bis 1695 untersuchen, verwendete Drewsen den Löwen ohne Schriftzug, Voorn (1959: 44) zufolge nur mit einem solchen.

Das Gegenzeichen besteht aus den verschlungenen Initialen ID bzw. JD (Abb. 2.4). Bisher wurde das Wasserzeichen in sechs isländischen Handschriften nachgewiesen:

- Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling AM, 12 c fol. (s. XVII, eventuell Þórður Þórðarson von Helgafell in jungen Jahren oder Þórður Þórðarson, der Schreiber Árni Magnússons (Kålund 1888–1894: I, 11; Slay 1960: 107)), ff. 7–15. Die Handschrift war ursprünglich Teil einer größeren Handschrift gemeinsam mit AM 183 fol. und AM 202 e und i fol. (Stegmann 2017: 324–325). Die Handschrift enthält die Vorzeitsaga *Hrólfs saga kraka*.
- Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 176 b fol. (s. XVII ex, eventuell Þórður Þórðarson von Helgafell in jungen Jahren oder Þórður Þórðarson, der Schreiber Árni Magnússons (Kålund 1888–1894: I, 143–144; Slay 1960: 107)), ff. 9–14. Die Handschrift enthält die Antikensagas *Trójumanna saga* und *Breta sögur*.
- Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 181 m fol. (s. XVII ex, eventuell Þórður Þórðarson von Helgafell in jungen Jahren oder Þórður Þórðarson, der Schreiber Árni Magnússons (Kålund 1888–1894: I, 154; Slay 1960: 107)), ff. 7–12. Die Handschrift enthält die Märchensagas *Álaflekks saga*, *Sálus saga* og *Nikanors* und *Þjálvar-Jóns saga*.
- Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 183 fol. (s. XVII ex), ff. 1–12 (gesamte Handschrift). Die Handschrift war ursprünglich Teil einer größeren Handschrift, gemeinsam mit AM 12 c fol. und AM 202 e und i fol. (Stegmann 2017: 324–325). Sie enthält *Lais þáttur*, einen Teil der Märchensaga *Mágus saga* sowie das durchgestrichene Ende der *Hálfs saga*, einer Vorzeitsaga.

- Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 202 e fol. (s. XVII), ff. 2–4 (gesamte Handschrift). Die Handschrift war ursprünglich Teil einer größeren Handschrift, gemeinsam mit AM 12 c fol., AM 183 fol. und AM 202 i fol. (Stegmann 2017: 324–325). Sie enthält die Vorzeitsaga *Hálfs saga*.
- Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 202 i fol. (s. XVII), ff. 9–12. Die Handschrift war ursprünglich Teil einer größeren Handschrift, gemeinsam mit AM 12 c fol., AM 183 fol. und AM 202 e fol. (Stegmann 2017: 324–325). Sie enthält die Vorzeitsaga *Norna-Gests þáttur*

sowie den durchgestrichenen Anfang der *Hálfs saga*.

Das Wasserzeichen scheint weder in der *Bernstein-Datenbank* noch in Rottensten und Waaben (1986) auf. Lindberg (1998) enthält es ebenfalls nicht. Voorn (1959: 44, Abb. IV,1) listet das Wasserzeichen in nur einem Dokument von 1707 auf und leider ohne nähere Quellenangabe. Fiskaa und Nordstrand (1978: 361 und 397, Abb. 67) weisen dieses Wasserzeichen samt Gegenzeichen in einem Dokument von 1706 nach. Da für Heuser nur das Wasserzeichen des norwegischen Löwen ohne Schriftzug nachgewiesen wurde und für Drewsen der

Abb. 2.2: Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 177 fol., f. 37v. Hans Heuser, Wasserzeichen H HEUSER, Gegenzeichen zu Wasserzeichen C5 gespiegelt und verschlungen; 1690–1691. Foto: Silvia Hufnagel.

Löwe mit Schriftzug, ist davon auszugehen, dass nur Drewsen in der Strandmühle dieses Wasserzeichen mit dem Schriftband des königlichen Namens verwendete, dass er also der alleinige Verwender des Wasserzeichens mit Charlotte Amalies Namen war. Dafür spricht auch das Gegenzeichen mit den Initialen ID. Drewsen war, wie oben beschrieben, ab 1693 der Pächter der Strandmühle und kombiniert mit den auf 1706 und 1707 datierten Dokumenten und der üblicherweise raschen Verwendung von Papier ergibt sich daher, dass die isländischen Handschriften vermutlich zwischen 1694 und ca. 1710 entstanden, was die bisherigen, zum Teil sehr vagen Datierungen korrigiert.

Für AM 12 c fol., AM 176 b fol., AM 181 m fol., AM 183 fol. und AM 202 e und i fol., die ursprünglich in einem Kodex vereint waren (Stegmann 2017: 324–325), lassen sich diese neuen Datierungen unter Umständen noch mehr einschränken, was allerdings zweifelhaft ist. Falls sie vom jungen Þórður Þórðarson, dem späteren Pfarrer von Helgafell, geschrieben wurden, entstanden sie wohl zwischen ca. 1698 und 1710. Dieser wurde nämlich 1684 geboren (Páll Eggert Ólason 1948–1952: V, 120) und da man im nachmittelalterlichen Island meist erst nach der Konfirmation schreiben lernte (Loftur Gunnlaugsson 1990: 174–176), können wir die Datierung auf diese Weise einschränken. Falls sie allerdings von Þórður Þórðarson, dem Schreiber Árni Magnússons, geschrieben wurden, wie Slay (1960: 107) annimmt, dann muss die Datierung dieser Handschriften auf zwischen ca. 1694 und 1710 bleiben. Slay nimmt an, dass Árni Magnússon im Jahr 1708 eine Notiz verfasste, dass er, Árni, einen Kodex, den er in AM 159 fol., AM 163 f fol. und AM 176 b fol. aufteilte, vom Pfarrer Guðmundur Jónsson von Helgafell erhielt. Guðmundur wurde 1708 Pfarrer in Helgafell und war mit Þórðurs Schwester verheiratet (Páll Eggert Ólason 1948–1952: II, 160–161). Da der andere Þórður 1708 bereits selber Pfarrer war, mutet es befremdlich an, dass Árni

ihn nicht als Pfarrer bezeichnet, weswegen Slay (1960: 158–159) annimmt, dass der Schreiber ein anderer Þórður, nämlich der Schreiber Árnis, war. Leider wissen wir nicht, wann genau dieser Þórður geboren wurde, und können daher die mögliche Entstehung seiner Handschriften nicht näher einschränken. Wir können auch nicht davon ausgehen, dass Árni seine Notiz tatsächlich 1708 niederschrieb. Daher ist es am sichersten, die Datierung der Handschriften mit dem Wasserzeichen der Königin Charlotte Amalie auf ca. 1694–1710 zu belassen.

Wie das Papier mit diesem königlichen Wasserzeichen nach Island kam, ist ungewiss. Pfarrer Þórður Þórðarson von Helgafell war Schüler von Pfarrer Jón Halldórsson in Hítardalur, bevor er von 1702 bis 1708 die Lateinschule in Skálholt in Südisland besuchte. 1708 erhielt er die Pfarrweihe und wohnte in Borg und Ferjubakki, bis er 1716 die Gemeinde Helgafell übertragen bekam (Páll Eggert Ólason 1948–1952: V, 120). Es könnte sein, dass er das Papier von Jón bekam, der Probst und ein äußerst eifriger Schreiber war (Páll Eggert Ólason 1948–1952: III, 142–143; siehe auch Kálund 1888–1894 und Páll Eggert Ólason et al. 1918–1970). Aber falls er die beiden Handschriften während seiner Zeit in der Lateinschule schrieb, könnte er sie dort bekommen haben, da die Schule ihren Schülern Papier verkaufte, wie aus den Statuten (Janus Jónsson 1893: 36) und dem Korrespondenzbuch Bischofs Brynjólfur Sveinssons (Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 268 fol., ff. 65v–66r) hervorgeht. Oder aber er kaufte das Papier in einem Laden in einem der Handelshäfen, die auf Grund des Handelsmonopols von dänischen Kaufleuten bedient wurden (z.B. Gunnar Karlsson 2000: 138–142; Helgi Þorláksson et al. 2017: I, 207–284). Für Þórður Þórðarson, den Schreiber Árni Magnússons, sieht die Situation ähnlich aus, da er auch in Skálholt zur Schule ging (Páll Eggert Ólason 1948–1952: V, 119) und das Papier wie sein Namensvetter dort oder in einem Laden

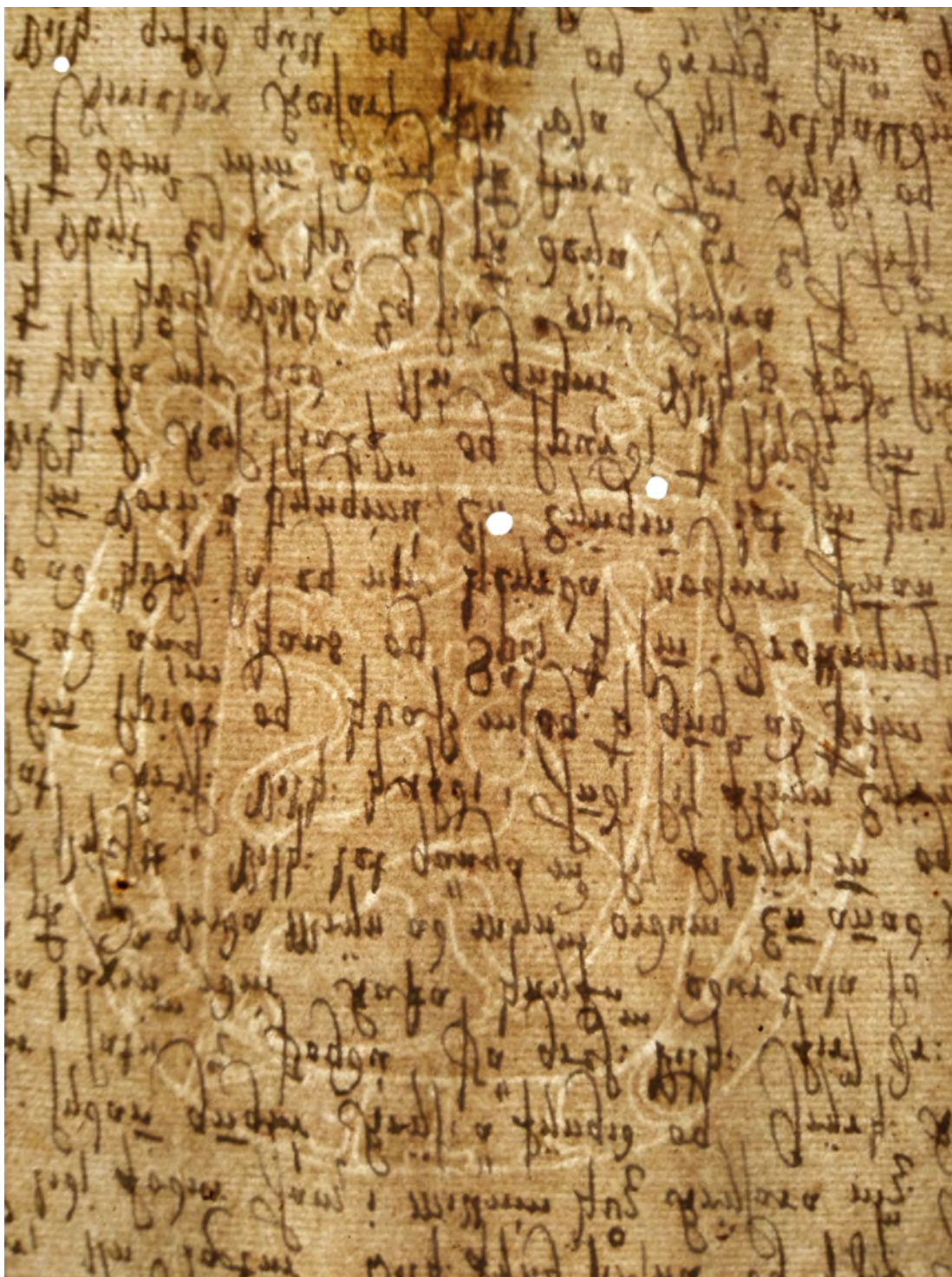

Abb. 2.3: Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 183 fol., f. 12v. Johan Drewsen, Wasserzeichen Wappen mit norwegischem Löwen, eingeschrieben in Doppelkreis mit Schriftzug CHARLOTTE AMALIE, mit Krone; ca. 1694–1710. Foto: Silvia Hufnagel.

am Hafen erstehen konnte. Wie oben genannt, wurde bisher angenommen, dass das Papier aus den beiden Mühlen Charlotte Amalies nur lokal bzw. in der königlichen Administration benutzt wurde. Ich vermute jedoch, dass Kopenhagener Kaufleute dort Papier kauften und nach Island exportierten, wo es jeder Schreiber erwerben konnte.

Dieser kurze Artikel über ein Wasserzeichen einer dänischen Papiermühle, die in sechs isländischen Handschriften nachgewiesen wurde, bestätigt den großen Nutzen der Wasserzeichenforschung und die weite Verbreitung von dänischem Papier, das über die lokale und administrative Verwendung hinausgeht. Das Projekt „Paper Trails“ fördert hoffentlich auch weiterhin spannende Erkenntnisse zutage.

Bibliographie

- Bernstein-Datenbank*. <http://www.memoryof-paper.eu/BernsteinPortal/appl_start.disp> (zuletzt verwendet am 01.12.18).
- Bobé, Louis (1940). *Charlotte Amalie Königin zu Dänemark, Prinzessin zu Hessen-Cassel und die Anfänge der deutsch und französisch reformierten Kirche zu Kopenhagen*. Kopenhagen.
- Fiskaa, Haakon M. und Ove K. Nordstrand (1978). *Paper and Watermarks in Norway and Denmark*. Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia 14. Hilversum.
- Frederiksdal Mølle*. <https://da.wikipedia.org/wiki/Frederiksdal_Mølle> (zuletzt verwendet am 01.12.18).
- Gunnar Karlsson (2000). *Iceland's 1100 Years: The History of a Marginal Society*. London.
- Haidinger, Alois (2004). „Datieren mittelalterlicher Handschriften mittels ihrer Wasserzeichen“. *Anzeiger der philologisch-historischen Klasse* 139: 5–30.
- Helgi Þorláksson et al., Hgg. (2017). *Líftaug landsins: Saga íslenskrar utanlandsverslunar 900–2010 I–II*. Reykjavík.
- Hofmeister, Adolf E. (2000). „Hansische Kaufleute auf Island im 15. und 16. Jahrhundert“. Adolf E. Hofmeister und Alfred Löhr, Hgg. *Kirche – Kaufmann – Kabeljau: 1000 Jahre Bremer Islandfahrt*. Kleine Schriften des Staatsarchivs Bremen 30. Bremen: 33–46.
- Holm, E. (1887–1905). „Charlotte Amalie“. Carl Frederik Bricka, Hg. *Dansk biografisk lexikon I–XIX*. Kopenhagen: III, 440–441.
- Hunter, Dard (1978). *Papermaking: History and Technique of an Ancient Craft*. New York.
- Janus Jónsson (1893). „Saga latínuskóla á Íslandi til 1846“. *Tímarit Hins íslenszka bókmentafélags* 14: 1–97.
- Kålund, Kristian, Hg. (1888–1894). *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling I–II*. Kopenhagen.
- Limbeck, Sven (2010). „Wozu sammeln wir Wasserzeichen? Vom Nutzen eines Papiermerkmals für Editoren“. Martin Schubert, Hg. *Materialität in der Editionswissenschaft*. Beihefte zu editio 32. Berlin: 27–43.
- Lindberg, Nils J. (1998). *Paper Comes to the North: Sources and Trade Routes of Paper in the Baltic Sea Region 1350–1700; A Study Based on Watermark Research*. IPH Monograph Series 2. Mahrburg/Lahn.
- Loftur Gunnlaugsson (1990). „Fræðslumál“. Ingi Sigurðsson, Hg. *Upplýsingin á Ísland: Tíu ritgerðir*. Reykjavík: 149–182.
- Nyrop, C. (1878). *Strandmøllen: Aktstykker til oplysning om den danske fabrikation med Strandmøllen som midtpunkt*. Kopenhagen.
- Paper Trails*. <<https://papertrailsiceland.wix-site.com/papertrails>> (zuletzt verwendet am 01.12.18).
- Páll Eggert Ólason, Hgg. (1948–1952). *Íslenskar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940 I–V*. Reykjavík.
- Páll Eggert Ólason et al., Hgg. (1918–1970). *Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins I–III (+ I–III aukabindi)*. Reykjavík.

Abb. 2.4: Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 176 b fol., f. 14v. Johan Drewsen, Wasserzeichen ID verschlungen, Gegenzeichen zu Wappen mit norwegischem Löwen, ca. 1694–1710. Foto: Silvia Hufnagel.

- Piccard, Gerhard (1954). „Die Wasserzeichenforschung als historische Hilfswissenschaft“. *Der Archivar* 4: Sp. 263–265.
- Rischel, Anna-Grethe (2002). „En bibelhistorie fra 1645 – med 210 vandmaerker“. *Nordisk pappershistorisk tidsskrift* 2/2002: 3–6.
- Rottensten, Birte und Ebba Waaben (1986). *Danske Vandmærker & Papirmøller 1570–1695 I: Vandmærker*. København.
- Rottensten, Birte und Ebba Waaben (1987). *Danske Vandmærker & Papirmøller 1570–1695 II: Papirmøller*. 2. Ausg. København.
- Schultz, Sandra (2018). *Papierherstellung im deutschen Südwesten: Ein neues Gewerbe im späten Mittelalter*. Materiale Textkulturen 18. Berlin.
- Slay, Desmond (1960). *The Manuscripts of Hrólfs saga kraka*. Bibliotheca Arnarnagæana 24. København.
- Spangaa, Helge (2003). „Kongemagt og Papir 2: Den danske kongemagts papirforbrug i 1600'tallet“. *Nordisk pappershistorisk tidsskrift* 1/2003: 7–13.
- Stegmann, Beeke (2017). „Árni Magnússon's Rearrangement of Paper Manuscripts“. Dissertation. Universität København.
- Tschudin, Peter F. (2012). *Grundzüge der Papiergeschichte*. 2. erg. Aufl. Stuttgart.
- Vellev, Jens (2002). „Tycho Brahe's Paper Mill on Hven and N. A. Møller Nicolaisen's Excavations, 1933–1934“. John Robert Christianson et al., Hgg. *Tycho Brahe and Prague: Crossroads of European Science; Proceedings of the International Symposium on the History of Science in the Rudolphine Period; Prague, 22–25 October 2001*. Frankfurt a. M.: 333–355.
- Vellev, Jens (2006). „Den tidligste papirproduktion i Danmark“. Carsten Bach-Nielsen et al., Hgg. *Danmark og renæssancen 1500–1650*. København: 330–339.
- Voorn, Henk (1959). *The Paper Mills of Denmark & Norway and their Watermarks*. Hilversum.

“STUDEER PAA DET EENSOMME SKIB!”

En dedikation fra Adam Oehlenschläger
til Poul Martin Møller

Finn Gredal Jensen

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

ADAM OEHLenschläGER VAR BLEVET VEN med Bertel Thorvaldsen under sit ophold i Rom i 1809. Da han første gang trådte ind i den beundrede billedhuggers værksted, så han med forbavselse Jason og “alle de andre herlige Sager”, og han fik nu øje på Thorvaldsen selv, der stod ved siden af og betragtede ham opmærksomt, “en temmelig slet klædt Mand med et regelmæssigt, aandfuldt Ansigt, smukke blaae Øine, med leerbestænkede Støvler [...]. ‘Thorvaldsen!’ raabte jeg. – ‘Oehlenschläger!’ raabte han. Vi omfavnede og kyssede hinanden, og fra det Øieblik var Broderskabet sluttet.” (Oehlenschläger 1850–1851: II, 195; se også Oehlenschläger 1830–1831: II, 222–223). Efter Thorvaldsens hjemkomst i 1838 og overgivelse til sine landsmænds hyldest omgikkes de også jævnligt. Den aldrende kunstner vekslede i sine sidste år mellem embedsboligen på Charlottenborg og ophold på godset Nysø ved Præstø, hvor han var blevet installeret af baronesse Stampe. Ikke blot så Oehlenschläger ham nu i hovedstaden, men også på landet, fx

ved en lejlighed hvor Thorvaldsen i 1839 gjorde en sommerudflugt til Møn og i Klinteskoven blev overrasket af en gruppe venner, deriblandt den berømmelige skjald (Thiele 1851–1856: IV, 71). Også digteren Emil Aarestrup deltog i disse løjer og beretter i et brev til sin ven Christian Petersen at han tidligere i København havde beset Thorvaldsens atelier, og at denne nu på Møn spurgte: “Naa, var der noget, som De syntes om?” Den selv ret korpulente Aarestrup bemærker herefter: “Oehlenschl. tog sig temmelig prosaisk ud med en rædsom *Kasket* paa Hovedet; især saae hans brede Nakke bagfra besynderlig commandeersergeantagtig ud.” (Aarestrup 2016: II, 83). Ikke længe efter kunne atelieret i parken ved Nysø tages i brug, hvor Thorvaldsen modelerede Oehlenschlägers buste, især fordi digteren selv meget havde ønsket det. Busten fremstår rimeligt naturtro inklusive dobbelthage; men en vorte på kinden blev dog imod Thorvaldsens vilje glattet ud før den skulle støbes (Stampe 1912: 40–44; Jørnæs 1993: 224).

Ved Bertel Thorvaldsens besøg i Danmark nogle år tidligere, i 1819, spillede en lidt yngre og tyndere Oehlenschläger en afgørende rolle. Thorvaldsen opholdt sig nemlig i Danmark i en længere periode fra oktober 1819 til august 1820, hvor han bl.a. modtog bestilling på skulpturerne af Kristus og de tolv apostle til Vor Frue Kirke, der var under genopførelse ved arkitekten C.F. Hansen efter Københavns bombardement 1807. I oktober 1819 var Thorvaldsens ankomst til fædrelandet blevet fejret på forskellig vis (Barfod 1844: I, 46–72; Thiele 1851–1856: III, 15–22; Jørnæs 1993: 130–132). Der skal ikke her gøres rede for de øvrige mange festligheder, kun skal det nævnes at man den 16. oktober på Skydebanen på Vesterbro holdt en vældig fest med en storladent tale af Oehlenschläger. Denne fest blev arrangeret af studenterne, men på grund af pladsforholdene i Skydebanens lokale kom den indbudte forsamling kun til at bestå af folk fra Kunstakademiet og videnskabsmænd fra universitetet. I *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* samme dag fandtes denne notits:

I Dag gives, i Anledning af Thorvaldsens Tilbagekomst til Fædrelandet, en Fest paa den Kongel. Skydebane. Først skal der holdes en Tale og derpaa gives en Diné, hvorved fire, til Høitideligheden forfattede, Sange, ville blive afsjungne. Selskabet kommer til at bestaa af et Par Hundrede Personer. (16. oktober 1819, 16. årg., nr. 83, sp. 1320)

Hele arrangementets forløb kan man senere finde omhyggeligt beskrevet i *Statstidende*, den 1. november 1819 (citeret i Barfod 1844: I, 61–62). Der blev gentagne gange affyret kanonskud til Thorvaldsens ære, og ved bordet sad den fejrede kunstner mellem den gamle grev Schimmelfmann og Oehlenschläger, som selv havde forfattet en af sangene, “Sang til Thorvaldsen”, der begynder således: “Herr Thorvald drog over salten Hav, / Til Roma Snekken mon stande, / Der satte

de ham ved den Marmorgrav, / Saa drog de ad brusende Vande.” (Oehlenschläger 1819a).

Teksten til den første af sangene var dog af Christian Wilster, men straks efter dennes afsyngelse fulgte festens højdepunkt hvor Oehlenschläger besteg talerstolen. Han udviklede nu nøjere at “Menneskets høiere Kald bestaaer i Aandsgavernes Udvikling. Vore Evner fik vi af Naturen, for deres Anvendelse raade vi selv; saaledes staaer det Moralske og det Skønne i evig Forbindelse. Det Gode ytrer sig kun ved at frembringe Skønt; det Skønne kan kun undfanges i en ufordærvet Siæl.” (Oehlenschläger 1819b: 7). Denne vekselvirkning mellem moral og skønhed giver sig til kende i alle tænkelige erhvervs, videnskabers og kunstners nytte når man yder sit ypperste. Kunstneren, den ægte genius, føler det skønne og fremstiller det i sit værk, men ikke nok med det: “Han vil ikke blot selv føle det Skønne, han vil meddele Andre det, lære dem at føle det; han vil laane det kortsynede Øie Skarpsynets Glas, han vil, som Ørnen, tage Ganymed under Armene og løfte ham paa sine Vinger til Olymp.” (Oehlenschläger 1819b: 23–24). Til slut i festtalen henvender Oehlenschläger sig direkte til festens fejrede genstand. Han opfordrer ham til også at behandle motiver fra den nordiske mytologi i sin kunst (Oehlenschläger var jo på det punkt selv en foregangsmand og havde tidligere samme år udgivet *Nordens Guder*), et ønske som han dog aldrig skulle få opfyldt, og en rolle som i øvrigt bedre blev udfyldt af Thorvaldsens assistent H.E. Freund. Sammenfattende udbryder han:

Tak, *Thorvaldsen!* for det Skønne Du har virket, til Menneskenes Fryd og Forædling, til Fædrelandets Ære. Din gode Konge glæder sig; det gamle Danmark smiler Dig imøde; yndige Piger, haabefulde Ynglinge stimle omkring dig; Græsset spirer frodigere paa Hedenolds Gravhøie, og Solen straalere paa de store Runer; thi Danmark

føler sin forrige Hæder, da det forbausede Jorden. (Oehlenschläger 1819b: 41–42)

Senere lod Oehlenschläger talen trykke (1819b). Udgivelsen blev annonceret i *Kjøbenhavns kongelig alene privilegerede Adressecomptoirs Efterretninger*, bedre kendt som *Adresseavisen*, mandag den 1. november 1819, hvor man under rubrikken “Kundskabsvæsen” læser følgende: “Fra Pressen er udkommen: Tale i Anledning af Thorvaldsens Hjemkomst til Fædrelandet, holden ved Festen den 16 October 1819 af Oehlenschläger. Faaes heftet paa Trykp. for 40 sk., Postpapiir 44 sk., paa Byens Boglader.” Bogen, eller rettere hæftet, er i oktavformat (ubeskåret c. 106 × 169 mm) med et brunligt marmorert papiromslag. Den består af 3 trykark, signeret A–C, pagineret [1]–44, med to blanke blade til sidst. På titelbladet læses: “Tale | i Anledning af | Thorvaldsens | Hiemkomst til Fædrelandet. || Holden ved Festen | den 16de October 1819, | af | Oehlenschläger. || Kiøbenhavn. | Trykt paa *Forfatterens* Forlag, hos *H. F. Popp*.” Oplagstallet kendes ikke. En komplet faksimile af et digitaliseret eksemplar kan ses på Thorvaldsens Museums hjemmeside.

Et af eksemplarerne udmærker sig ved at rumme en stor håndskreven dedikation fra Oehlenschläger til den yngre digterkollega Poul Martin Møller, skrevet umiddelbart før sidstnævnte tiltrådte sin store Kinarejse som skibspræst på Asiatisk Kompagnis fregat “Christianshavn”, der afsejlede fra Københavns red den 1. november 1819. Det passer med at Møller kan have nået at modtage den nytrykte lille bog. Man kan næsten forestille sig at han kunne have fået bogen ved en afskedsscene på Toldboden, men herom kan intet vides. Hovedsagen er at han fik den af Oehlenschläger kort før afrejsen og sandsynligvis har medbragt den sammen med anden lektüre i sin skibskiste.

Man har længe kendt til eksistensen af denne dedikation da den allerede i 1843 citeres i F.C. Olsens biografi, der indgår i Møllers

Efterladte Skrifter (Olsen 1843: 38–39). Det fysiske eksemplar findes endnu i dag. Det vides at have været i redaktør Georg Nygaards eje og at være blevet købt på dennes auktion i 1942 af bogsamleren landsretssagfører Mogens Müllertz (auktionskataloget nr. 4228; jf. Sørensen og Poulsen 2017: 67). Dedikationseksemplaret blev senest solgt på en auktion hos Bruun Rasmussen den 20. marts 2018 og befinder sig nu i privateje hos denne artikels forfatter. Året før, i sommeren 2017, kunne det ses på en udstilling på Thorvaldsens Museum arrangeret af Dansk Bibliofil-Klub i anledning af dennes 75-års jubilæum. I det tilhørende katalog, hvor eksemplaret optræder som nr. 24, findes en afbildning af opslaget med dedikation og titelblad, liggende i en moderne bogæske med skindryg (Sørensen og Poulsen 2017: 66–67). Som det også fremgår af billedet i kataloget, har foromslaget tidligere været løst, men det er efter udstillingen blevet nænsomt restaureret og er nu fastgjort med en fals på c. 4 mm. Den lille bog rummer herudover ikke mange brugsspør bortset fra et afrevet hjørne (hvorom straks nedenfor), nogle pletter på titelbladet og æselører i forskellige størrelser på hovedparten af bogens sider. Der findes ingen indstregninger eller tilskrivninger fra Møllers eller andres side. Dedikationen, der er skrevet på foromslagets blanke versoside over for titelbladet, lyder således:

Kiøbenhavn den 28 Octber 1819
[Jeg h]ar kiendt faae unge Mænd, [der] strax fra det første Øjeblik [be]tog mit Hierte, som De, bedste Møller! Gud vel-signe Dem paa Deres Reise, lade os finde hinanden lykkelige igien om et Par Aar! Studeer paa det eensomme Skib! Havet være deres [sic] Studerekammer! Lær at kiende Mennesker paa de forskiellige Strande; men glem aldrig at Fædrelandet er den bedste Havn; og vor Ungdoms Venner de bedste Venner.

A. Oehlenschläger

Klammerne i transskriptionen angiver de lakuner som er opstået ved at det øverste venstre hjørne er forsvundet, uvist hvornår, med teksttab til følge. På illustrationen kan man se omfanget. At der i det første tilfælde skal læses "Jeg har", kan der ikke herske tvivl om. I det andet tilfælde, det manglende relative pronomen, står valget mellem "der" og "som", men stilistisk er det første nok at foretrække og fylder også mindst i Oehlenschlägers håndskrift. Noget lignende gør sig gældende med fraværet af forstavelsen i ordet "betog", hvor F.C. Olsen foretrækker "indtog" i stedet for "betog mit Hierte" (Olsen 1843: 38). Der kan dog vanskeligt findes tilstrækkelig plads til "ind-" i den pågældende linjes begyndelse, og "be-" må derfor være det realistiske bud på en udfyldning af denne lakune. Det må anses for overvejende sandsynligt at hjørnet også manglede da Olsen havde bogen i hånden, hvis han da overhovedet har haft det; kilden er nemlig Christen Thaarups nedskrift i dennes optegnelser til brug for Olsens biografi (København, Det Kongelige Bibliotek, NKS 3998 4to; Borup 1976: II, 218). De to var sammen med Møllers plejebroder, digteren Christian Winther, udgivere af Møllers *Efterladte Skrifter*, der udkom første gang i 1839–1843.

Poul Martin Møller værdsatte højt sin ældre digterkollega Oehlenschläger, og følelsen var gensidig, som også dedikationen viser. Et ydre tegn var ikke mindst Møllers aktive engagement i den såkaldte tylvtfejde, der begyndte i 1818, og hvor han var et fremtrædende medlem af de 12 ynglinge der stod på Oehlenschlägers side til sidst i den langvarige og opslidende strid med Jens Baggesen. For øvrigt var Baggesen karakteristisk nok ikke inviteret til festen den 16. oktober, hvad han selv og andre, bl.a. J.L. Heiberg og J.P. Mynster, tog fortrydeligt op (Arentzen 1870–1878: VII, 390–391). Møller beundrede stærkt Oehlenschlägers ungdomsværker, selv om der måske ikke direkte kan spores nogen litterær påvirkning i hans eget forfatterskab. De to kendte også hinanden personligt. Møller var

jævnligt på besøg, og Oehlenschlägers døtre morede sig da med at byde den altid distræte gæst den ene kop kaffe efter den anden. "Han satte regelmæssig Koppen fra sig, glemte den og modtog med en intetanende Belevenhed en ny," læser man i Vilhelm Andersens biografi (1894: 36). Hvad vigtigere er: Samme Andersen fremhæver netop som et vidnesbyrd om den meget personlige og følelsesmæssige relation den indledende passus fra dedikationen, dog uden at meddele citatets oprindelse: "Jeg har kendt faa unge Mænd, der straks fra det første Øieblik indtog mit Hjerte, som De, bedste Møller!" (Andersen 1894: 36). (Andersen skriver "indtog" i stedet for "betog", hvoraf man nok tør slutte at hans kilde var F.C. Olsen, og at han ikke selv havde haft adgang til det originale artefakt; men selv om han havde, er der jo tale om en lakune, åben for emending).

Møller har utvivlsomt haft stort udbytte af Oehlenschlägers festtale om nyttens skønhed og skønhedens nytte. I hvert fald var der elementer i talen som måtte optage ham stærkt eller rettere: i høj grad kom til det senere. Især gælder det spørgsmålet om kunsten og udødeligheden. I sin egenskab af professor i filosofi offentliggjorde han i 1837, året før sin tidlige død, den store afhandling "Tanker over Muligheden af Beviser for Menneskets Udødelighed" som et indlæg i den samtidige debat om sjælens udødelighed (Møller 1837; Kjældgaard 2007: 83–112; Jensen 2009: 150–159; Jensen 2010). Det er her en grundlæggende tese at den sande kunst er en anticipation af det salige liv. Den samme tanke kommer frem i Oehlenschlägers tale (1819b: 11): "Saaledes føle vi en Forsmag paa Udødeligheden, og i denne Glæde bestaaer tillige Dydens høieste Løn."

Oehlenschlägers opfordring til Møller, "Studeer paa det eensomme Skib! Havet være deres Studerekammer!", har været velment. Et formål med den lange Kinarejse – han kom først hjem igen den 14. juli 1821, altså næsten "om et Par Aar", som Oehlenschläger skriver – var netop at finde koncentration og ro i isolation fra

vennernes kreds og det livlige København, som han senere vendte hjem til som et mere modent menneske. Dette udtalte behov for at trække sig midlertidigt tilbage og få samling på tankerne redegør Møller nøjere for i et latinsk brev til sin ven filologen Niels Bygom Krarup den 12. maj 1819 (Borup 1976: I, 57–58). Ikke blot fik han på rejsen selv skrevet en masse, herunder en første række af strøtanker og digtet “Glæde over Danmark”; han fik også studeret grundigt,

bl.a. skal han have læst hele Cicero (Andersen 1894: 101). Møller var nemlig en habil klassisk filolog, hvad man især kan erfare ved at læse hans Homeroversættelser (1816 og 1825) og holde dem op mod det græske forlæg; han var desuden en dygtig latinist, aktivt medlem af disputereselskabet Lyceum, og en afholdt lærer i de klassiske fag på Borgerdydskolen og senere på Metropolitanskolen. Til trods for sin uddannelse som teolog var det faktisk hans plan for

Figur 3.1: Oehlenschlägers *Tale i Anledning af Thorvaldsens Hiemkomst til Fædrelandet* (1819) med dedikation til Poul Martin Møller. Foto: Bruun Rasmussen Kunstauktioner.

fremtiden at lægge sig helt efter filologien, hvor han dog aldrig fik taget den sidste eksamen da han i 1826 tiltrådte stillingen som lektor i filosofi ved universitetet i Christiania (Oslo), som F.C. Sibbern havde overtalt ham til.

Om selve Kinarejsens forløb kan man læse nærmere i Møllers rejsedagbog, "Optegnelser paa Reisen til China", hvis beskrivelse dog kun dækker udrejsen (Møller 1843). Det er underholdende læsning, som kan anbefales, og det samme kan Lone Klems artikel som en indføring (Klem 1956; se også Klem 1996; Clemmensen og Mackeprang 1980: 276–280). Den lange rejse blev ikke helt den romantiske oplevelse som Møller måske havde forestillet sig. Han så ganske vist flere fremmede lande og mennesker, eller som Oehlenschlägers opfordring lyder i dedikationen: "Lær at kiende Mennesker paa de forskiællige Strande". Nu var Møller jo skibspræst med tilhørende pligter og ikke handelsmand; men alligevel kan man tænke på en passage fra Oehlenschlägers festtale som synes at klinge med i dedikationen, nemlig om den skønhed der knytter sig til den vindskibelige handelsmands virke: "Det er ham, som forbinde Nationerne, ham som lærer Menneskene kiende hverandre, fra det kolde Island til det hede Indien." Han vender hjem fra eventyr med varer fra den store verden, og "en studsende Flok stimler til Strandbredden, for at høre Nyt om fremmede Mennesker, og modtage noget fra dem. Den Søfarer og Kiøbmand som lever i denne Følelse, er en Kunstens Dyrker; thi han virker for Skjønheden og Verdensforbindelsen." (Oehlenschläger 1819b: 12–13).

Bibliografi

Andersen, Vilhelm (1894). *Poul Møller. Hans Liv og Skrifter efter trykte og utrykte Kilder i Hundredeaaret for hans Fødsel*. København. [Også i 2. udg. 1904 og 3. udg. 1944].

Arentzen, Kristian (1870–1878). *Baggesen og Oehlenschläger. Literaturhistorisk Studie I–VIII*. København.

Barfod, Frederik (1844). *Thorvaldsensk Album I–II*. København. (Digitalisering på Det Kongelige Bibliotek: <http://www.kb.dk/emat/dod/130021700453_color.pdf> (tilgået 01.03.19)).

Borup, Morten, red. (1976). *Poul Møller og hans Familie i Breve I–III*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København.

Clemmensen, Tove og Mogens B. Mackeprang (1980). *Kina og Danmark 1600–1950. Kinafart og Kinamode*. København.

Jensen, Finn Gredal (2009). "Poul Martin Møller: Kierkegaard and the Confidant of Socrates". Jon Stewart, red. *Kierkegaard and His Danish Contemporaries*, Tome I, *Philosophy, Politics and Social Theory (Kierkegaard Research: Sources, Reception and Resources 7)*. Farnham og Burlington 2009: 101–167.

Jensen, Finn Gredal (2010). "'Den sande Kunst er en Anticipation af det salige Liv'. En tese af Poul Martin Møller". Joakim Garff, Ettore Rocca og Pia Søltøft, red. *At være sig selv nærværende. Festskrift til Niels Jørgen Cappelørn*. København 2010: 224–238.

Jørnæs, Bjarne (1993). *Billedhuggeren. Bertel Thorvaldsens liv og værk*. København.

Kjældgaard, Lasse Horne (2007). *Sjælen efter døden. Guldalderens moderne gennembrud*. København.

Klem, Lone (1956). "En litterær Kinarejse". *Årbog for Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg*, Helsingør 1956: 33–74. (Digitalisering på Museet for Søfart: <<https://mfs.dk/velkommen-ms-vi-denscenter/bibliotek/digitaliserede-boeger-og-artikler/aarboeger/aarbog-1956/>> (tilgået 01.03.19)).

Klem, Lone (1996). "Rejoicing over Denmark: Poul Martin Møller's Voyage to China on the Frigate 'Christianshavn' 1819–1821". Bente Scavenius, red. *The Golden Age Revisited*:

- Art and Culture in Denmark 1800–1850*. København 1996: 84–91.
- Møller, Poul Martin (1816). “Odysseus i Kyklopens Hule (Oversat af Odysseens niende Sang)”. *Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Borgerdydskolen i September 1816*. København 1816: 3–20. (Genoptrykt i Møller 1839–1843: I, 341–358).
- Møller, Poul Martin (1825). *Homers Odyssees sex første Sange metrisk oversatte af Poul Møller, Adjunct ved Metropolitanskolen*. København 1825. (Genoptrykt i Møller 1839–1843: I, 225–340).
- Møller, Poul Martin (1837). “Tanker over Muligheden af Beviser for Menneskets Udødelighed, med Hensyn til den nyeste derhen hørende Literatur”. *Maanedsskrift for Litteratur* 17, 1837: 1–72 og 422–453. (Genoptrykt i Møller (1839–1843: II, 158–272)).
- Møller, Poul Martin (1839–1843). *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* I–III, udg. af Christian Winther, F.C. Olsen og Christen Thaarup. København.
- Møller, Poul Martin (1843). “Optegnelser paa Reisen til China”. København, Det Kongelige Bibliotek, Collin 383 4to (26 blade i ms.). (Først trykt i Møller (1839–1843: III, 131–168); nu også tilgængelig i *Poul Martin Møllers Skrifter* med kommentarer af Kim Steen Ravn).
- Poul Martin Møllers Skrifter*. Digital udgave ved Finn Gredal Jensen, Karsten Kynde og Kim Steen Ravn, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. <pmm.dsl.dk> (tilgået 28.04.2019).
- Olsen, Frederik Christian (1843). *Poul Martin Møllers Levnet, med Breve fra hans Haand*. København. (Trykt i Møller (1839–1843, III); også udgivet selvstændigt).
- Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, 16. oktober 1819, 16. årg., nr. 83. (Digitalisering med faksimile: <<https://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/>
- Smaatryk* 1819, *Nyeste Skilderie* 16.10> (tilgået 01.03.2019)).
- Stampe, Christine (1912). *Baronesse Stampes Erindringer om Thorvaldsen*, udg. af Rigmor Stampe. København.
- Sørensen, Christian og Poul Jan Poulsen, red. (2017). *Katalog over danske bogsamleres udstilling på Thorvaldsens Museum 2017. Dansk Bibliofil-Klubs 75 års jubilæumsudstilling. (Danske bogsamlere udstiller 4)*. København.
- Thiele, Just Mathias (1851–1856). *Thorvaldsens Biographi. Efter den afdøde Kunstners Brevvexlinger, egenhændige Optegnelser og andre efterladte Papirer* I–IV. København.
- Oehlschläger, Adam (1819a). “Sang til Thorvaldsen”. (Digitalisering med faksimile: <<https://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/M18,57>> (tilgået 01.03.19). Senere optrykt i K.L. Rahbek, red. *Tilskueren*, nr. 72, 19. oktober 1819: 569–572, og i *Samlede Digte* 2, 1823: 307–310).
- Oehlschläger, Adam (1819b). *Tale i Anledning af Thorvaldsens Hiemkomst til Fædrelandet. Holden ved Festen den 16de October 1819*. København. (Digitalisering med faksimile: <[https://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/Smaatryk1819,A.Oehlschläger](https://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/Smaatryk1819,A.Oehlschlaeger)> (tilgået 01.03.2019). Senere optrykt i *Digterværker og Prosaiske Skrifter* 24, 1852: 21–39).
- Oehlschläger, Adam (1830–1831). *Levnet, fortalt af ham selv* I–II. København.
- Oehlschläger, Adam (1850–1851). *Erindringer* I–IV. København.
- Aarestrup, Emil (2016). *Emil Aarestrups breve* I–IV, udg. af Eva Vikjær. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København.

A DANISH COLLECTION OF OLD NORSE SAGAS

Material-Philological and Textual Studies of Acc. 61

Katarzyna Anna Kapitan

Arnemagnæan Institute, University of Copenhagen

IN 2007 THROUGH THE AGENCY OF PETER Springborg, the former head of the Arnemagnæan Institute in Copenhagen, the institute acquired a collection of twelve handwritten books donated as a gift by the Cathedral school in Nykøbing on Falster. This donation is one of the most recent acquisitions of the institute and the manuscripts became a part of the Accessoria collection with the shelfmarks Acc. 51–62 (Figure 4.1).¹ The collection in its entirety has not been a subject of scholarly investigation yet, and this article is a first attempt to shed light on one of the volumes in this collection: Copenhagen, Den Arnemagnæanske Samling, Acc. 61.

The manuscript preserves early nineteenth-century transcripts of four Old Norse legendary sagas written in the original language. The present study examines the manuscript from the perspective of a textual and material philological

approach, with the special focus on the arrangements of the texts and the variation that appears in them. Based on textual analysis and an examination of the quire structure and the layout of the titles, as well as the order in which the texts appear in this volume, this article suggests that all texts preserved in Acc. 61 were based on the printed edition of legendary sagas by Erik Julius Björner (1737) and that the transcripts were produced in at least two stages.

Acc. 61 is a paper manuscript in quarto, which consists of i+135+ii leaves gathered in eighteen quires of mostly four conjoint leaves per quire (I–VI⁸, VII², VIII–XVII⁸, XVIII⁶).² The leaves are trimmed to the size of 197 mm × 152 mm and

1 The only later acquisition is Copenhagen, Den Arnemagnæanske Samling, Acc. 63, which joined the collection in 2014.

2 The last quire has a peculiar structure: f. 131 (pp. 159–160) is a conjoint leaf with the pastedown, f. 132 (pp. 161–162) is a conjoint leaf with the blank leaf 135 (no pagination), f. 133 (pp. 163–164) is a conjoint leaf with f. 134 (p. 165–unpaginated page). Two bright blue dyed rear flyleaves are inserted between f. 135 and the pastedown, and they are folded over the two innermost conjoint leaves; they are inserted within the outermost

bound in a library binding with the fore-edges painted blue. The manuscript is half-bound with boards covered in marbled paper (brown, gray, and blue) and a light brown leather spine and corners. Bright blue-dyed paper is used for the front pastedown and flyleaves. Gilded floral patterns are embossed at the head and foot of spine and the image of an urn in the middle. A gilded title is embossed into the spine: “SOGUBOK ALFE 3 HROLFE 3 &c” (Figure 4.2).

The manuscript is made of one type of paper, which has a watermark with the initial “Ø & N”. The watermarks appear in the upper parts of leaves very close to the binding, making it rather difficult to document.³ A very similar watermark appears in pl. 61 in the catalogue

conjoint leaf of this quire f. 131 + pastedown (hooks visible between ff. 131 and 132).

- 3 The same paper was used for the dyed flyleaves, as the same partial watermark can be found on all three of them.

of Danish watermarks and it is associated with the paper mill Ørholm-Nymølle (Fiskaa and Nordstrand 1978: 395). The production of paper in Ørholm on the Mølleå river started in 1793 when two Englishmen, Henry Nelthropp and John Joseph Harris, received a royal license for the establishment of the paper mill. In 1794 their license was extended and included Nymølle paper mill. The “Ø & N” watermark is associated with Nelthropp’s son, John Bromley Nelthropp, who was first a master papermaker at Ørholm-Nymølle and from 1832 its owner (Fiskaa and Nordstrand 1978: 328–329). In the catalogue, the “Ø & N” watermark is associated with the period between 1832 and 1837 when John Bromley Nelthropp was the owner of the paper mills, but it cannot be excluded that it was also in use earlier, perhaps from 1805 onwards when Ørholm and Nymølle were transferred to a holding company which introduced a series of different

Figure 4.1: Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, Manuscripts Acc. 51–62 with the opening from Acc. 61 in the front. Photo: Suzanne Reitz.

watermarks, including “DET ØRHOLMSKE / INTERESSENTSELSKAB” and “ØRHOLM & NYEMØLLE” (Fiskaa and Nordstrand 1978: 329, 405, 408).⁴

Acc. 61 is written in a neat, modern handwriting consistent throughout the manuscript. The same hand appears in a number of other manuscripts in the Accessoria collection, and thanks to the signed title pages in some of these manuscripts, this hand can be identified as that of Frederik Julius Schaldemose (1783–1853). Schaldemose was a Danish author, translator, and poet, whose literary endeavors have not received much attention in modern scholarship. He has been previously called “en stor og glemt forfatter” (“a great and forgotten author”; Storm 2002), which accurately reflects how little we know about this prolific author

and translator. Schaldemose was born on 15 February 1783 in Wedellsborg and died on 22 February 1853 in Copenhagen. He was the son of Niels Schaldemose (1742–1789), a forester, and Cathrine Marie Schmidt (1756–1799). After his father’s death, Frederik lived with his mother in Horsens, where he attended secondary school. He served as a second lieutenant in the military and was taken to England as a prisoner of war in 1808. Shortly after he came back to Denmark, he became a teacher at the Cathedral School in Nykøbing on Falster in the years 1816–1825 (Bricka 1887–1905: XV, 48–50). Probably around the same time, he donated his manuscripts to the school’s library, as Acc. 61 contains a provenance note on f. 1r, which reads “Skjenket Skolebibliotheket af Hr. Schaldemose” (“Given to the school library by Mr. Schaldemose”).

Schaldemose translated various works of world literature into Danish, from medieval

4 For the most recent work on paper produced at Ørholm-Nymølle see Nielsen (2014).

Figure 4.2: Spine of Acc. 61. Photo: Suzanne Reitz.

texts such as *Beowulf* and *Widsith* (1847) to contemporary authors such as Goethe, Gogol, and Scott. He was also interested in old stories and legends and his interest manifested itself in the publication of, for example, *Sagn og Æventyr* (1842), *Krønnike-Lises Æventyr* (1844), and *Danske Kæmpeviser* (1846). His translational enterprise included multiple languages such as Latin, Russian, Spanish, French, German, English, Italian, Swedish, and Dutch (Erslew 1843: III, 23–24; Bricka 1887–1905: XV, 48–50). Not much is known, however, about his activity as a scribe, and even less about his interest in Old Icelandic literature. Icelandic is not even included in the list of the languages he worked with (as presented by Storm 2002: 61, 69), making his collection of manuscripts a unique source of knowledge for his intellectual exercises.

Frederik Julius Schaldemose most likely worked on Acc. 61 sometime between 1805 and 1818. It belongs to the collection of manuscripts he gave to the Cathedral school in Nykøbing. The latest date attested in Schaldemose's Collection (in Acc. 58) is 1818, so this date can be considered the *terminus post quem* for the acquisition of the collection by the Cathedral school in Nykøbing. The evidence of watermarks in Acc. 61 suggests that the manuscript could not have been produced before 1805 when the holding company Ørholm-Nymølle introduced a number of various watermarks, as mentioned above.

The manuscript preserves four sagas, all traditionally classified as legendary sagas, these are: *Hálfs saga og Hálfsrekka* (ff. 1r–17v), *Hrómundar saga Greipssonar* (ff. 18r–29r), *Hálfðanar saga Brönufostra* (ff. 30r–49v), and *Hrólfs saga kraka* (ff. 51r–134r). All texts are introduced by title pages which are blank on their verso sides. While the first three sagas are written one after another with no overlap between quire boundaries and text boundaries, the last saga, *Hrólfs saga kraka*, starts on the first leaf of a new quire, quire VIII. The preceding quire consists of a single conjoint leaf, of which only one half was

written (f. 49r–v), while the other half was left blank (f. 50r–v), hypothetically leaving space to start a new saga. This might suggest that *Hrólfs saga kraka* was copied at a different point in time than the remaining texts and later put together into one volume.

A preliminary textual analysis of the texts preserved in Acc. 61 reveals that all four sagas preserved in this manuscript are very reliable copies of the texts of the printed edition published by Björner in his collection *Nordiska kända dater* (Björner 1737).⁵ All the texts preserved in this volume are divided into the same number of chapters as the texts presented in Björner's edition, and in some sagas the subsequent chapters are introduced by short titles, also characteristic of Björner's edition. *Hálfs saga og Hálfsrekka* is divided into 18 chapters, *Hálfðanar saga Brönufostra* into 22, and each chapter in these two texts starts with a short title or a chapter heading originating from the printed edition. Similarly, *Hrólfs saga kraka* is divided into 52 chapters both in Acc. 61 and in the edition. In addition to the title page (f. 51r), characteristic to all the sagas preserved in this volume, *Hrólfs saga kraka* has an additional title on f. 52r. As clearly visible in Figure 4.3, the layout of the title of the saga, divided into six lines, imitates to some extent the layout of the edition, which reads: “Hier byriast Saga | Af | Hrolfe Konge | Kraka | Og | Hefst hier fyrst | Froda þattur” (Björner), while the manuscript reads: “Hier byriast Saga | af | Hrolfe konge kraka, | og | hefst hier fyrst | Fropa þattur” (Acc. 61). None of the other texts

5 The analysis is based on the collation of the beginnings and endings of each saga. Only the text of *Hrómundar saga Greipssonar* was collated in its entirety and proved to be the descendant of the text presented in Björner's edition. Due to the recent discovery of Acc. 61, the texts preserved in this manuscript have not been included in the previous scholarship on the transmissions of subsequent sagas, such as Slay's (1960) and Lansing's (2011) studies of *Hrólfs saga kraka*, Jóhannes Bjarni Sigtryggsson's (2000) study of *Hálfðanar saga Brönufostra*, or Seelow's (1981) study of *Hálfs saga og Hálfsrekka*.

in Acc. 61 starts with the title that takes equally many lines as that of *Hrólfs saga kraka*.⁶ This might also speak in favor of the hypothesis that *Hrólfs saga kraka* was not copied at the same time as other texts in this volume.

The text of *Hrómundar saga Greipssonar* in Acc. 61 is divided into ten chapters. This division originates from Björner's edition, as none of the older manuscripts preserving this

- 6 The title of *Hálfs saga og Hálfsrekka* takes only two lines in Acc. 61, while it takes six lines in Björner's edition. Neither *Hrómundar saga Greipssonar* or *Hálfðanar saga Brönufóstra* have additional titles besides the ones on the title pages.

saga (i.e. manuscripts which cannot have been influenced by the printed edition) divide the saga into ten chapters, but rather into five, six or eight chapters (Kapitan 2018: 60). Unlike other sagas in Acc. 61, the chapters of *Hrómundar saga Greipssonar* do not have any titles or headings. This is also influence from the exemplar, as in the printed edition Björner only gives titles to the subsequent chapters in Swedish and Latin, not in Icelandic; therefore, the titles are also missing in Acc. 61 (Figure 4.4).

The text of *Hrómundar saga Greipssonar* as preserved in Acc. 61 is a unique manuscript in the

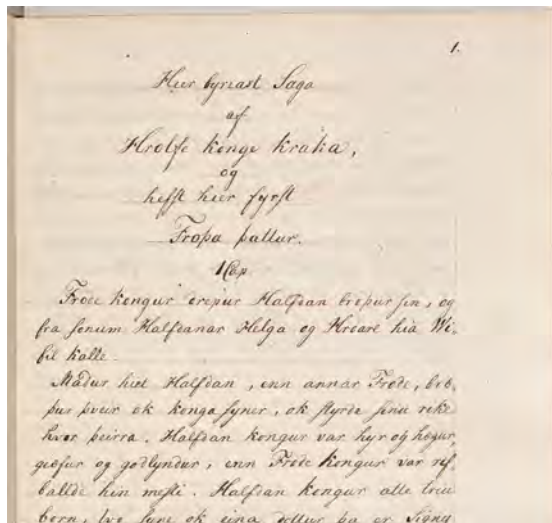

Figure 4.3: The beginning of *Hrólfs saga kraka* in Acc. 61, f. 52r (photo: Suzanne Reitz) and in Björner's edition.

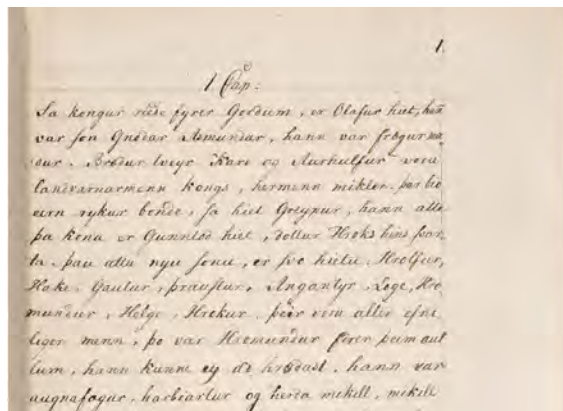

Figure 4.4: The beginning of *Hrómundar saga Greipssonar* in Acc. 61, f. 19r (photo: Suzanne Reitz) and in Björner's edition.

transmission history of this saga in its conservative treatment of the text copied, something that does not happen often in the Icelandic scribal tradition. The reason for this might be that the scribe of Acc. 61 was not a native of Iceland but a Dane and perhaps his agenda behind copying these texts was different than that of Icelandic scribes. The only other manuscript preserving *Hrómundar saga Greipssonar* that is equally conservative when it comes to orthography and punctuation is Berlin, Staatsbibliothek, Ms Germ qu. 936, which is also written by a non-Icelander, most likely a German.⁷

The filiation of the text of *Hrómundar saga Greipssonar* with the edition can be easily proven by two readings, which are errors of the edition. The text of *Hrómundar saga Greipssonar* in Björner’s edition is based on Stockholm, Kungliga Biblioteket, Papp. Fol. nr 67. The edition is fairly reliable to its exemplar, but there are two readings, which allow us to determine that the text preserved in Acc. 61 is based on the edition rather than on a textual descendant from Papp. Fol. nr 67, these are presented in the Table 4.1.

The first reading is a clear mistake in the edition, which is also reproduced in Acc. 61, where Papp. Fol. nr 67 reads *lendar* ‘loins’, while both Acc. 61 and Björner’s edition read *herdar* ‘shoulders’. The second reading is the correction of *austur* ‘east’ into *vestur* ‘west’ in Papp. Fol. nr 67, which is absent from the remaining manuscripts preserving *Hrómundar saga* but both the edition and Acc. 61 preserve this reading in an unusual spelling “vester”.

7 This manuscript has been investigated by Hufnagel (2012: 171–174) and Kapitan (2018: 122–124).

Schaldemose in his transcript of *Hrómundar saga* follows the text of the edition very closely, reproducing even words which are spelled in an unusual way in the edition, e.g.: “sliofast” *sljóvgast* (p. 2:14), “veþor” *veður* (p. 3:12), “sampt” *samt* (p. 3:18), “vyþa” *víða* (p. 3:21), “broþnade” *brotnaði* (p. 4:1). He does not introduce any textual variants, and his orthographical variants are very limited. He reproduces, to some extent, the punctuation and capitalization of the edition, though not consistently. The only consistent change that he made in the text of *Hrómundar saga* is the replacement of Roman numerals with Arabic numerals, e.g. “33 aar” (p. 2:11). He does not use abbreviation marks, with the exception of the nasal stroke in “hann” (p. 1:2), which is a deviation from the text of the edition, as Björner did not use any abbreviation marks in the text of *Hrómundar saga*.

This study of a hitherto unknown nineteenth-century Danish manuscript clearly demonstrates not only the lasting co-existence of a print and manuscript culture in Scandinavia, but also shows that Old Norse legendary sagas circulated outside of Iceland well into the nineteenth century. Since all the texts preserved in Acc. 61 appear to be copies of Björner’s printed edition, it is significant to note that the first three items of Acc. 61 appear exactly in the same order as they are printed in Björner’s edition, while *Hrólfs saga kraka* appears as the last item of Acc. 61. In the printed edition *Hrólfs saga kraka* is the first saga of the volume, preceded only by a set of *rímur* and a preface. Taking into consideration the material features of this text discussed above – such as the fact that *Hrólfs saga kraka* starts in the new quire following a quire of an irregular structure, that the layout of its title is slightly

Papp. Fol. nr 67	Björner (1737)	Acc. 61
“af beijnum ä lendar ofann”	“af beynum a herdar ofann”	“af beynum a herdar ofann”
“Olafur kongur {Austur} `Vestur”	“Olafur Kongur vester”	“Olafur kongur vester”

Table 4.1: Collation of selected variants in Papp. Fol. nr 67, Björner’s edition, and Acc. 61.

different than the layout of other titles in the volume, and that its position in the volume does not follow the pattern that other texts follow – it is possible that this text was copied separately from the remaining three sagas and later put together into one volume. This hypothesis remains, however, tentative until we learn more about the circumstances of production of other Schaldemose's manuscripts.

From the perspective of further research, it is worth mentioning that other texts published in Björner's edition also appear in other manuscripts in Schaldemose's hand held in the Accessoria collection. These manuscripts have not yet been the subject of academic investigation, therefore the knowledge of their content and filiation is very limited.⁸ It seems possible that some other texts, which Schaldemose copied, were also based on the printed edition. It seems, however, equally possible and even more fascinating to investigate whether some of the texts in his collection were based on other manuscripts, which today may be lost or unknown to scholarship. An example of a text that could be based on another manuscript rather than on a printed edition is *Sörla saga sterka* in Acc. 57. The text, according to the online catalogue *Stories for all time*, might be based on "an unknown manuscript (possibly Westin 87 in Uppsala?) owned by B. Thorlacius" (*Stories for all time*, accessed 27.09.17).⁹ This suggestion is based on the note found on f. 2r which mentions Birgir Thorlacius, professor of classics at the University of Copenhagen, and an editor and translator of Icelandic sagas (Bricka

1887–1905: XVII, 268–270). A similar note can be found on f. 33r, which suggests that *Hálfs saga og Hálfsrekka* in Acc. 57 was also copied from an exemplar which belonged to Birgir Thorlacius.¹⁰ These notes indicate that Schaldemose was in contact with Thorlacius and probably borrowed some manuscripts from him. Moreover, after initial examination of the manuscripts Acc. 51–62 it seems possible that some of them, which are not written in Schaldemose's own hand, could originate from Thorlacius's collection of Icelandic manuscripts, but this clearly requires further research.

Bibliography

- Björner, Erik Julius (1737). *Nordiska kända dater i en sagoflock samlade om forna kongar och hjältar*. Stockholm.
- Bricka, C. F., ed. (1887–1905). *Dansk biografisk Lexikon I–XIX*. Copenhagen.
- Erslew, Thomas Hansen (1843–1853). *Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande fra 1814 til 1840 I–III*. Copenhagen.
- Fiskaa, Haakon Mathias, and Ove K. Nordstrand (1978). *Paper and Watermarks in Norway and Denmark*. Monumenta Chartæ Papyraceæ Historiam Illustrantia 14. Amsterdam.
- Handrit.org. <<http://handrit.org>> (last accessed 15.05.19).
- Hufnagel, Silvia (2012). "Sörla saga sterka: Studies in the Transmission of a Fornaldar-saga". PhD thesis. University of Copenhagen.
- Jóhannes Bjarni Sigtryggsson (2000). "Hálfðanar saga Brönufóstra (a- og b-gerð)". MA thesis. University of Iceland.
- Kapitan, Katarzyna Anna (2018). "Studies in the Transmission History of Hrómundar
- 8 Thanks to the support of the honouree I undertook the cataloguing project of the Accessoria collection in the winter 2018/19, during which all Schaldemose's manuscripts have been catalogued and basic descriptions are available on *Handrit.org*: <https://handrit.is/en/biography/view/FreSch002?showall.associated_manuscripts=1> (last accessed 15.05.19).
- 9 The most comprehensive study of the transmission of *Sörla saga sterka* by Hufnagel (2012), does not mention this manuscript, as it was catalogued by J. Love on 14 January 2014, thus after Hufnagel's study was complete; therefore the filiation of this text remains uncertain.
- 10 The most comprehensive study of the transmission of *Hálfs saga og Hálfsrekka* by Seelow (1981) does not mention this manuscript, as it was not part of the Arnarnagænan collection at this time and it was unknown to scholarship, therefore the filiation of this text remains uncertain.

- saga Greipssonar”. PhD thesis. University of Copenhagen.
- Lansing, Tereza (2011). “Post-Medieval Production, Dissemination and Reception of Hrólfs saga kraka”. PhD thesis. University of Copenhagen.
- Nielsen, Ingelise (2014). “Digital registrering af vandmærker med særlig fokus på papir fra Ørholm-Nymølle”. *Nordisk Pappershistorisk Tidsskrift* 3: 39–41.
- Schaldemose, Frederik Julius (1842). *Sagn og æventyr, til belæring af underholdning udvalgte af de fortrinligste tyske, franske og engelske kilder*. Copenhagen.
- Schaldemose, Frederik Julius, ed. (1844). *Krønnike-Lises æventyr, eller Fyenske sagn*. Birkerød.
- Schaldemose, Frederik Julius, ed. (1846). *Danske kæmpeviser, ældre og nyere*. Copenhagen.
- Schaldemose, Frederik Julius, ed. and trans. (1847). *Beo-wulf og Scopes widsid: to angelsaxiske Digte, med Oversættelse og oplysende Anmærkninger*. Copenhagen.
- Seelow, Hubert, ed. (1981). *Hálfs saga ok Hálfsrekka*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi Rit 20. Reykjavík.
- Slay, Desmond (1960). *The Manuscripts of Hrólfs saga kraka*. Bibliotheca Arnarnæana 24. Copenhagen.
- Stories for all time: The Icelandic fornaldarsögur*. <<http://fasnl.ku.dk>> (last accessed 15.05.19).
- Storm, Peter (2002). “Frederik Julius Schaldemose: en stor og glemt forfatter”. *Vends, årbog for lokal- og kulturhistorie på Nordvestfyn*: 61–70.

MEDIEVAL STORIES IN EARLY MODERN MANUSCRIPTS

Thoughts on Rask 33 and AM 578 i 4to

Sheryl McDonald Werronen

Arnarmagnæan Institute, University of Copenhagen

Introduction

IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH century, after the Lutheran reformation had firmly taken hold in Iceland and renaissance humanism was on the rise, there went along with this a significant amount of interest in Iceland's medieval literature. There are thus several important early modern copies of medieval Icelandic texts, and in general, there was a strong interest in copying and reading such texts. Magnús Jónsson í Vigur (1637–1702) was one such patron of Icelandic manuscripts, whose desire to collect and read Old Norse literature resulted in a collection of over forty codices and fragments, some of which are very grand. In addition to a comprehensive range of medieval literature, Magnús's manuscripts also contain a noteworthy amount of contemporary early modern texts, literary and otherwise, in both prose and poetry.

Magnús was a wealthy landowner from a powerful family. He grew up at Vatnsfjörður in the Westfjords where his father Jón Arason was

the Lutheran minister, attended the Latin school at Skálholt for two years, and spent most of his adult life residing on the island of Vigur (see e.g. Jón Helgason 1955: B, 7–14; Jóhann Gunnar Ólafsson 1956; Páll Eggert Ólason 1948–1952: III, 433–444; Þórunn Sigurðardóttir 2017). Magnús systematically commissioned dozens of manuscripts for his own use (see e.g. Springborg 1977: 75ff.), and his library contained all manner of texts from Iceland and abroad, including a wide range of Old Norse sagas, from saints' lives to sagas of Icelanders, and almost everything in between, including Old Norse romance, which is particularly well represented in his collection. Romance was also represented in Magnús's contemporary literary library, and he even translated chapbooks into Icelandic himself (Seelow 1989: 260–266). It is clear from material philological investigations of Magnús í Vigur's manuscripts that several scribes worked for him over a period of about fifty years, and that Magnús generally employed one scribe at a time

to work in a primary role for the transcription of texts (McDonald Werronen 2020). Two men who occupied this main scribe role in the course of their careers – Þórður Jónson and Magnús Ketilsson – also copied other manuscripts that cannot yet be linked for certain to Magnús í Vigur as commissions. It is possible, however, that two of these other manuscripts, Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, Rask 33 and Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 578 i 4to, were produced within the highly productive scribal milieu that Magnús í Vigur supported.

Rask 33

The first of these, Rask 33, is a small paper manuscript from c. 1680 (catalogued as no. 2604 in Kålund 1888–1894: II, 522). It is one of several Icelandic manuscripts in the Arnamagnæan Institute that once belonged to the Danish linguist Rasmus Christian Rask (1787–1832). The manuscript is a composite, transmitting two texts. The first is an abridged copy of the older redaction of *Mágus saga jarls*, one of the most popular Old Norse romances to circulate in Iceland, and based on medieval French sources (see e.g. Kalinke 2017: 63–80; Kalinke and Mitchell 1985: 77–80; Simek and Hermann Pálsson 2007: 259–260). The second is the short tale *Þóris þáttur hasts og Bárðar birtu*, an early modern *Íslendingaþáttur* (Simek and Hermann Pálsson 2007: 386). The two texts, although they were both copied around the end of the seventeenth century, are the work of different scribes, on paper with different watermarks, but were subsequently bound together as one volume. The focus here is on the copy of *Mágus saga jarls*, which comprises the greater share of Rask 33, and was copied by Þórður Jónsson (fl. c. 1654–c. 1680).

Þórður's work, which can be recognised by his distinctive script and his tendency to sign many of the copies he made, can also be seen in several

other early modern Icelandic manuscripts containing both literature and documentary records. Both Þórður and his son Jón were prolific scribes in the later seventeenth century, and they both worked for a time as the main scribes of Magnús Jónsson í Vigur (Springborg 1977: 77–78; Loth 1978: 40–41). Þórður's copy of *Mágus saga jarls* in Rask 33 is highly reminiscent of some of his other work done for Magnús Jónsson, but given that the scribe does not mention his patron by name in this case, this copy cannot yet be connected to Magnús í Vigur.

Above and beyond signing his name, Þórður Jónsson leaves a number of other personal touches on his copy of *Mágus saga jarls* in Rask 33. The text of the romance is divided into two parts, each beginning with embellished initials and titles (see Figure 5.1), and each part ending with a colophon. Several initials at the beginnings of chapters are also illustrated with simple, yet charming faces – a trademark characteristic of Þórður's scribal work seen in a number of other manuscripts he made for Magnús í Vigur (see Figure 5.2). In Rask 33, the colophons at the middle and end of *Mágus saga jarls* indicate that Þórður carried out this task during the winter of 1680 at the farm Eyri by Skötufjörður in the Westfjords, a location not far from Vigur, and during the months of November (probably) and December (certainly). Þórður's career as a scribe can be traced back to as early as the 1650s,¹ so this copy from the end of 1680 may have been among his last. He finished the first part of the text (ff. 1r–38v) on 3 December and the second part (ff. 39r–72r) seventeen days later, just before Christmas. At the same time that he signs his name and notes this date on f. 72r, Þórður also provides an evaluation of the quality of his writing materials. He states that he copied the

1 For example, the title page of the first manuscript known to have been commissioned by Magnús Jónsson í Vigur in 1654 when he was still a teenager was copied by Þórður Jónsson and also contains romance sagas (Stockholm, Kungliga Biblioteket, Papp. 4to nr 16).

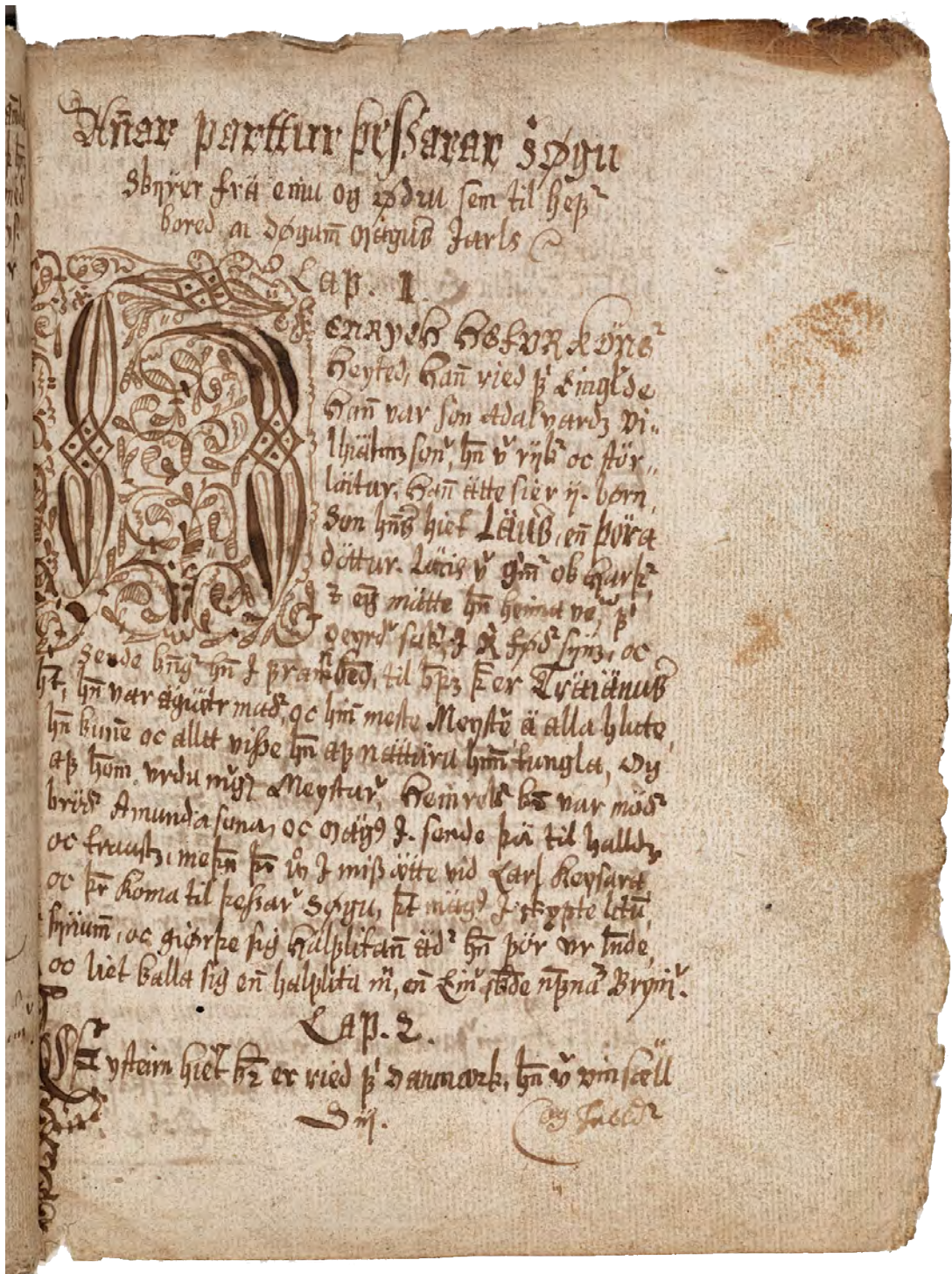

Figure 5.1: Rask 33, f. 39r: opening of the second part of *Mágus saga jarls*, copied by Þórður Jónsson.

Photo: Suzanne Reitz.

saga “on bad paper” (“*ä slæmum pappir*”). It is hard to know exactly what he meant by this, and whether this comment reflects his own standards or those of his patron. There are indeed a few leaves throughout the manuscript where the ink bleeds through the paper, making the text a bit more difficult to read there than on the other leaves.

Rask 33 is also codicologically interesting. A slim quarto of 76 leaves, it is immediately clear upon opening that the copy of *Mágus saga jarls* that it contains once belonged to a much larger manuscript. In addition to the beginning of the romance, f. 1r displays the quire signature “O” in the bottom margin. Further sequential quire signatures run throughout the text from O to Y. For example, the quire signature S3 (“S iij.”) is visible at the bottom of f. 39r as

illustrated above in Figure 5.1. It could be that the separation of the text from its original manuscript (which included at the very least a set of quires numbered A through M) occurred when Þórður’s copy of *Mágus saga jarls* was bound together with *Þóris þáttur hasts og Bárðar birtu* – the other four leaves of Rask 33, containing no quire signatures of their own and copied by an unknown scribe. Though that text’s scribe remains unknown, it has been suggested that the *þáttur* itself was composed for Magnús í Vigur’s sister Ragnheiður (Jón Ólafsson úr Grunnavík 2018: 10). It is therefore within the realm of possibility that both manuscripts from which the two parts of Rask 33 come may nevertheless have belonged to the same owner in their earlier history, even before they were dismantled and bound together.

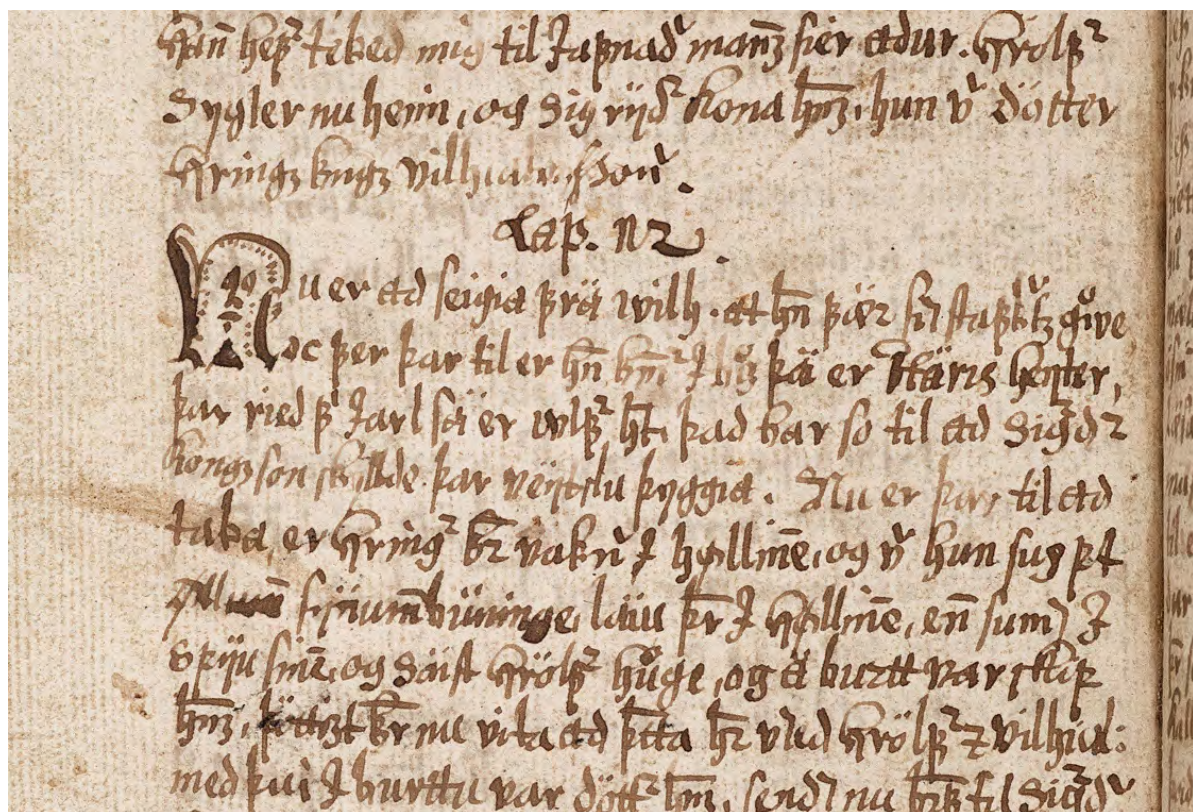

Figure 5.2: Rask 33, f. 52v: detail of a chapter opening in *Mágus saga jarls*, copied by Þórður Jónsson.

Photo: Suzanne Reitz.

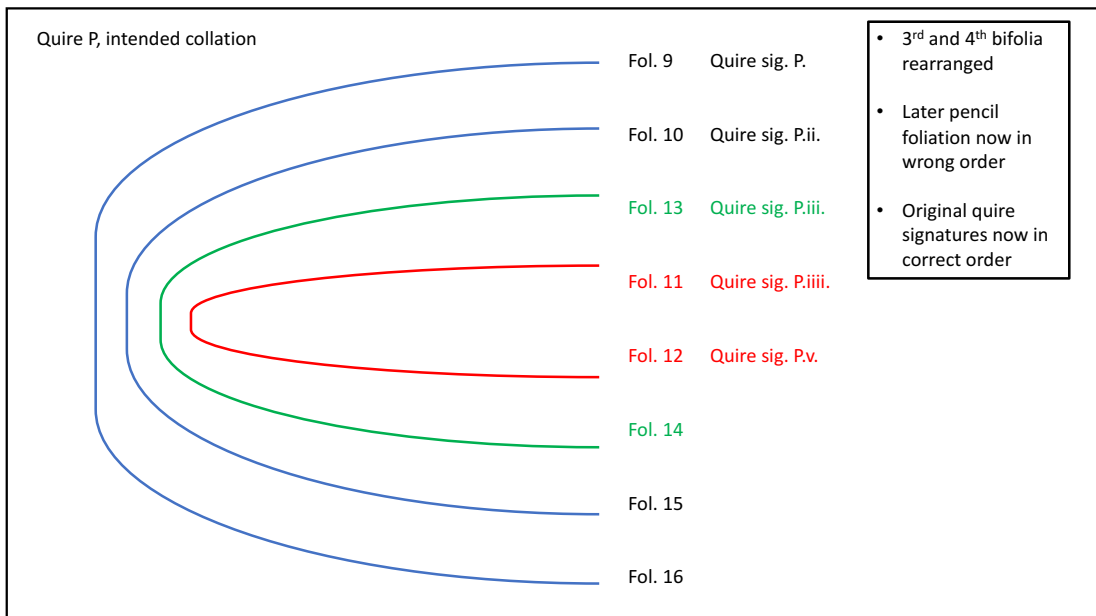
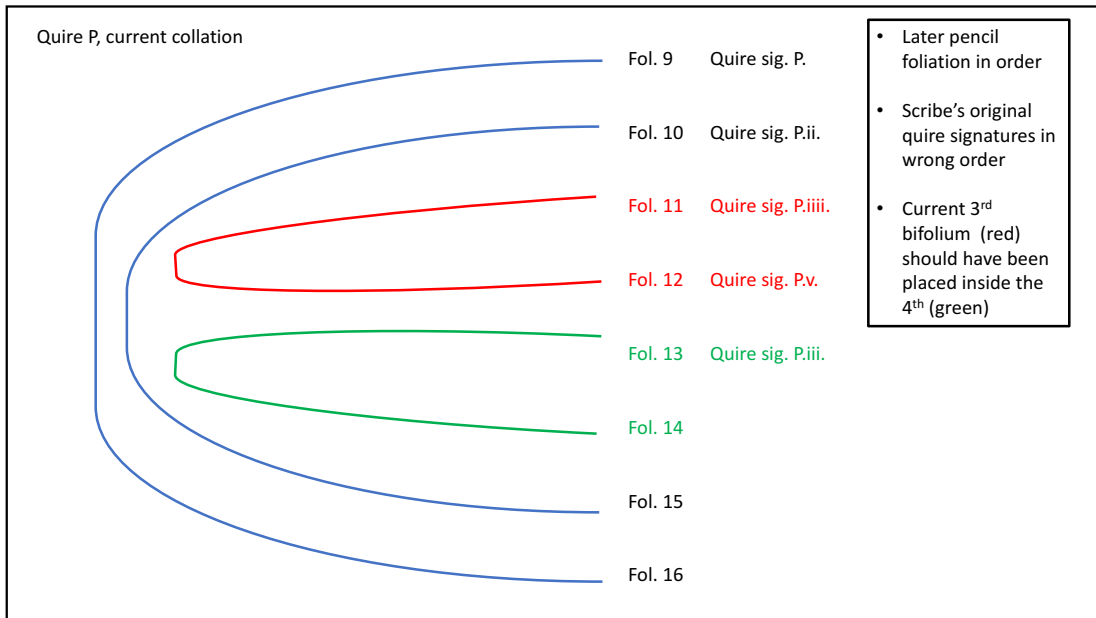

Figure 5.3: Diagrams illustrating Quire P in Rask 33

Given the presence of quire signatures in Rask 33's *Mágus saga jarls*, it is therefore clear that the text was produced along with at least one other text in a larger manuscript. Furthermore, its subsequent binding (after being parted from its original context) seems to have resulted in one of the quires being bound with some of the leaves in the wrong order. By examining the quire signatures alone, we can see that there is something wrong with the manuscript's collation. Quire P is composed of four bifolia, that is, of four folded sheets making eight leaves (sixteen pages) when assembled. The third bifolium has been inserted incorrectly, resulting in a section of the saga that is now out of sync. Because the bifolia are precisely marked P (f. 9r), P2 (f. 10r), P3 (f. 13r), P4 (f. 11r), and P5 (f. 12r, on the inside recto fold of the 11r bifolium), we can see how the leaves (identified according to their current foliation) should be rearranged: 9-10-13-11-12-14, etc. (see Figure 5.3). If we then also look at the text, another clue is found in the catchwords – one more of the scribe's precautions to prevent just such an accidental misbinding, indicating at the bottom of each page what should follow at the top of the next. These catchwords would only match up correctly if the leaves were rearranged as noted above: f. 10v's catchwords correspond to the top of f. 13r, for example, and those on f. 13v match up with the top of f. 11r. This indicates the possibility that in separating and rebinding *Mágus saga jarls*, the person responsible neither read the texts as they assembled the new composite manuscript nor checked their work against the safeguards provided by the original scribe. Whether this occurred before or after the book came into Rasmus Rask's possession is uncertain.

Upon inspection of its material features as an artefact, the manuscript Rask 33 is more than just a collection of plain, brown early modern leaves written in brown ink and happening to transmit a popular Old Norse romance. Þórður Jónsson's ink doodles and colophons provide a sense of his

personality, and an accidental binding error in the copy's later history shows that this medieval romance continued to be used and preserved, if not necessarily carefully read, in early modern Iceland and beyond, even after having been separated from its original manuscript context.

AM 578 i 4to

A second, even smaller, composite manuscript in Copenhagen's Arnamagnæan Institute provides another example of the preservation and transformation of a medieval text in the seventeenth century. AM 578 i 4to is a fragmentary Icelandic paper manuscript consisting of two parts originally belonging to separate manuscripts (catalogued as no. 1444 in Kålund 1888–1894: I, 741). The first part transmits in Icelandic an exemplum about a man called Sníðúlfur (ff. 1–3), while the second part (ff. 4–5) contains three other very short exempla in Icelandic: one about three monks, another about a farmer and a bird, and the third about two young merchants. It is the story of Sníðúlfur, partially copied by the scribe Magnús Ketilsson, that is the focus of the remainder of this article.

As it survives today, the beginning of this story on f. 1r was added by another scribe who worked after the remainder of the text on ff. 2r–3r was copied; this is reinforced by the fact that the front flyleaf as well as f. 1 are clearly of a different, sturdier paper than the older, thinner paper of ff. 2–3. Moreover, f. 1v is blank. In his catalogue, Kålund dated AM 578 i 4to broadly – to the second half of the seventeenth century. The date of at least the original copy of the exemplum about Sníðúlfur (that is, ff. 2r–3r) can, however, be narrowed down by considering its scribe, whose cursive hand has been identified as that of Magnús Ketilsson (c. 1675–1709) (Loth 1967: 98). Based on this, we can date the copy in AM 578 i 4to to the last few years of the seventeenth century, most probably between 1696 and 1699 (see Figure 5.4).

Magnús Ketilsson was one of the last scribes to copy manuscripts for Magnús Jónsson í Vigur; his hand is found in about a dozen of his patron's manuscripts in both textual and paratextual material like title pages, tables of contents, and indexes (Loth 1970: 257–259; Loth 1967: 95–99). After his father Ketill Eiríksson's death around 1690, Magnús Ketilsson was fostered by Magnús Jónsson í Vigur. Magnús Ketilsson then attended the Latin school at Skálholt, and in 1696 he graduated and returned to his foster father's household on the island of Vigur. It was then that he worked for just a handful of years as the last in a series of scribes to work for Magnús í Vigur in a main role (McDonald Werronen 2020). After this, he left for eastern Iceland in 1700 to take up a position as a minister of the Lutheran Church until his death nine years later (Páll Eggert Ólason 1948–1952: III, 440).

The story that Magnús copied in AM 578 i 4to tells of a farmer and his unfaithful wife, (“... af Sníðulfe bonda og hans ötru kuinu”, f. 1r)

and it has its roots several centuries earlier. The story derives from a medieval Latin life of St Gangulphus of Burgundy (Simek and Hermann Pálsson 2007: 343), a martyr saint said to be killed by his wife's lover in the year 760, and whose feast day is still celebrated in some areas of Europe on the 11th of May. How exactly the story of an obscure Merovingian saint eventually came to be known and used in Iceland remains to be investigated, but it first appears in medieval Iceland as an exemplum that could have been used in aid of preaching. The late fourteenth-century manuscript Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 657 a 4to includes a copy of this text at ff. 57v–58v, although here, the eponymous character has the more Latinate-sounding name “Sindulfus” (Gering 1882–1883: I, 28–30). When the story is copied over three hundred years later in the Westfjords, the name has been changed into the

Figure 5.4: AM 578 i 4to, ff. 2v–3r: from *Sníðulfs ævintýri*, copied by Magnús Ketilsson. Photo: Suzanne Reitz.

more Icelandic-sounding form “Snidulfur” – in normalised Icelandic, Sníðulfur. For one reason or another this saint’s life, now in the form of an edifying and entertaining short story, seems to have been appreciated in post-Reformation Iceland, and perhaps especially at the end of the seventeenth century in the environment of eclecticism that was actively cultivated in the Westfjords.

Magnús Ketilson, the scribe responsible for the copy in AM 578 i 4to, also wrote out the same story at least twice more, into other books known for certain to have been made for his patron and foster father Magnús Jónsson í Vigur. Both of these other manuscripts are now in the British Library in London – a particularly fine, large copy in Add. MS 4859 fol. (f. 313r–v) and another smaller copy in Add. MS 11,153 4to (ff. 260v–263r). Interestingly enough, the latter manuscript already contained a shorter copy of the Sníðulfur story at f. 205r–v (transcribed by Jón Þórðarson, the son of the scribe discussed above in connection to Rask 33), before Magnús Ketilsson added his own copy as the final text in the book. This suggests the possibility that the story of Sníðulfur could have been a particular favourite of Magnús Ketilsson’s. Perhaps he recognised its potential as a preaching aid and went on to use it himself in his short-lived career as a minister. Or perhaps he appreciated it, along with so many other similar texts that could be found in his patron’s collection of medieval and contemporary literature, purely for entertainment’s sake.

Conclusion

Whatever were the precise motivations for a scribe to copy (or for a patron to request) any given medieval story in the decades and later centuries after the Reformation, it is clear that early modern Icelandic manuscripts contain a wealth of information about not only the texts they contain, but also the people involved in

their production. It is through careful material philological study that this information can continue to come to light. This article has briefly presented the results of such study of two composite early modern Arnamagnæan manuscripts. Further information has been provided about the codicology of Rask 33, a more precise dating has been given for part of AM 578 i 4to, and additional insights have been offered on the already well-known vibrant scribal milieu of Ísafjarðardjúp in the late seventeenth century.

Bibliography

- Gering, Hugo, ed. (1882–1883). *Íslendzk ævintýri: Isländische Legenden, Novellen und Märchen* I–II. Halle a.S.
- Jón Helgason, ed. (1955). *Kvæðabók úr Vigur: AM 148, 8vo A–B*. Íslensk rit síðari alda 2. Copenhagen.
- Jón Ólafsson úr Grunnavík (2018). *Safn til íslenskrar bókmenntasögu*. Rit 99. Reykjavík.
- Jóhann Gunnar Ólafsson (1956). “Magnús Jónsson í Vigur”. *Skírnir* 130: 107–126.
- Kålund, Kristian, ed. (1888–1894). *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* I–II. Copenhagen.
- Kalinke, Marianne E. (2017). *Stories Set Forth with Fair Words: The Evolution of Medieval Romance in Iceland*. Cardiff.
- Kalinke, Marianne E. and P. M. Mitchell (1985). *Bibliography of Old Norse–Icelandic Romances*. Islandica 44. Ithaca.
- Loth, Agnete (1970). “Magnús Ketilsson og håndskriftet JS 43, 4°”. *Opuscula* 4: 257–259.
- Loth, Agnete (1967). “Om håndskrifter fra Vigur i Magnús Jónssons tid: tre bidrag”. *Opuscula* 3: 92–100.
- Loth, Agnete (1978). “Angående skriveren Jón Þórðarson”. *Stefánsfærsla: Fengin Stefáni Karlssyni Fimmtugum*. Reykjavík: 40–41.
- McDonald Werronen, Sheryl (2020). “The Working Practices of Magnús Ketilsson:

- An Icelandic Scribe at the End of the 17th Century". *Scandinavian Studies* 92.
- Páll Eggert Ólason, ed. (1948–1952). *Íslenskar æviskrár: Frá landnámstímum til ársloka 1940 I–V* Reykjavík.
- Seelow, Hubert (1989). *Die Isländischen Übersetzungen der deutschen Volksbücher: Handschriftstudien zur Rezeption und Überlieferung ausländischer unterhaltender Literatur in Island in der Zeit zwischen Reformation und Aufklärung*. Rit 35. Reykjavík.
- Simek, Rudolf and Hermann Pálsson (2007). *Lexikon der altnordischen Literatur: Die mittelalterliche Literatur Norwegens und Islands*. Stuttgart.
- Springborg, Peter (1977). "Antiqvæ historiae lepores — om renæssancen i den islandske håndskriftproduktion i 1600-tallet". *Gardar* 8: 53–89.
- Þórunn Sigurðardóttir (2017). "Constructing Cultural Competence in Seventeenth-Century Iceland: The Case of Poetical Miscellanies". Margrét Eggertsdóttir and Matthew James Driscoll, eds. *Mirrors of Virtue: Manuscript and Print in Late Pre-Modern Iceland*. Opuscula 15. Bibliotheca Arnamagnæana 49. Copenhagen: 277–320.

TO GAMMELJOMFRUER OG EN KVINDE MELLEM TO MÆND

Et folkeviseshåndskrift, hvor indførsler, lægskel og
brugsspor fortæller flere historier

Vibeke A. Pedersen

Grundtvig Centeret, Aarhus Universitet

Forskningshistorien

ET STORT FOLKEVISEHÅNSKRIFT, DEN SÅKALDTE *Dronning Sophias visebog*, er blevet til i Danmark (herunder Skåne) og Sverige i perioden 1584–1643. Det har siden 1866 befundet sig på Kungliga Biblioteket i Stockholm, hvor det har katalogsignaturen Vitterhet 24 4to. Visebogen er velbeskrevet i tidlig forskning¹, hvor svenskerne har koncentreret sig om de svenske, danskerne om de danske dele.

Dette bidrag bygger på de iagttagelser og beskrivelser, jeg foretog i Stockholm i sommeren 1994 i forbindelse med affattelsen af min ph.d.-afhandling. Visebogen blev dengang venligst udlånt fra Kungliga Biblioteket til Svenskt Visarkiv, men skønt den var længe om at dukke op, hvorfor mine undersøgelser blev en del forsinkede, lykkedes det at få en detaljeret

beskrivelse med hjem. En del resultater heraf er offentliggjort tidligere, dels i ph.d.-afhandlingen *Formler uden grænser?* (Pedersen 1996), dels i samleværket *Svøbt i Mår* (Pedersen 1999) og i festskrift til Poul Lindegård Hjorth (Pedersen 1997). Men nu vil jeg benytte lejligheden til at gå dybere i tilblivelseshistorien og dele af personalhistorien. Nytilkommet med dette bidrag er derfor yderligere lægbeskrivelser i håndskriftets første og sidste del samt flere oplysninger, der knytter sig til håndskriftets tre kvindelige ejere og deres relationer. I de næsten 25 år, der er gået siden Stockholmsopholdet, er personalhistoriske oplysninger blevet langt mere tilgængelige på nettet, idet opslagsværker er blevet digitaliserede, og både private og institutioner har oprettet websider med slægtstavler o. lign.² Jeg

1 De vigtigste er: Ek (1917: 70–82), Grüner-Nielsen (1912–1931: VI, 203–204), Jonsson (1967: 185–190), Steffen (1894: 65–78), Sönderholm (1976: 386–389). Hertil kommer to af denne artikels forfatter (Pedersen 1999: 79–145; 1997: 405–422).

2 Websteder brugt til denne artikel (alle december 2018) er Mikäel Stenelos Släktforskning (<steneloslektforskning.se>), WikiTree (<wikitree.com>), Ancestry (<ancestry.com>), Adelsvapen (<adelsvapen.com>).

vil kun sporadisk komme ind på hovedindholdet af håndskriftet, viserne, som består af både traditionelle folkeviser og de lyriske kærlighedsviser, der var populære i håndskriftets tilblivelsestid.

Håndskriftet er trods katalogsignaturen i oktav og består i dag af 402 sider, der er indbundet sammen i et ældre skindbind. Det er pagineret med en senere hånd, formodentlig overbibliotekar Gustav Edvard Klemmings (1823–1893). Han var den første, der gav en beskrivelse af det (Klemming 1866–1867: 247–257), da det kom til offentlighedens kendskab, efter at Kungliga Biblioteket havde erhvervet det.

De fleste viser er trykt i deres helhed eller behandlet i variantapparat til andre viser, enten i *Danmarks gamle Folkeviser* (udg. Grundtvig et al. 1853–1976; herefter *DgF*), i *Danske Viser* (Grüner-Nielsen 1912–1931; herefter *DV*), i *Danske Skæmteviser* (Grüner-Nielsen 1927–1928) eller i *1500- och 1600-talens visböcker* (Noreen og Grape 1916–1925; herefter *Visböcker*).

Tidsspændet og overordnet opdeling

Håndskriftet er lettest beskrevet, hvis man deler det op i tre større enheder, del A (s. 1–52), B (s. 53–326 og 383–388) og C (s. 327–382 og 389–401). Dets aktive historie strækker sig over næsten 60 år. Tidligst er den midterste del, B, der hovedsagelig er blevet til i perioden op mod 1584, hvor indholdsfortegnelsen til 75 af håndskriftets viser er dateret. Men midterdelen rummer mod slutningen flere viser, indført med forskellige hænder og endnu en datering: 1586. Den seneste indførsel, som findes i del C, er dateret 1643. I både del A og C forekommer viser, men især også, hvad man kalder stambogsstof, dvs. indførsler med hilsener og dateringer og indimellem stedsangivelser (se også Pedersen 1997).

Det er formentlig også Klemming, der har romertalsnummeret de viser, der står før

midterdelen. Midterdelens 75 viser er indskrevet af samme meget øvede hånd, og viserne har deres egen nummerering med arabertal, som er foretaget in scribendo som små overskrifter, fx “Thenndt 58 wiisse” (s. 266). Efter nr. 75 er viserne nummererede med arabertal i fortsættelse heraf med nyere hånd, formentlig ligeledes Klemmings.

Ejerhistorien

Tre ejeres piktur findes i selve håndskriftet: *Beate Urnes* (dansk, perioden 1584–1598), *Magdalena Bondes* (dansk-svensk, perioden 1598–1603) og *Karin Ulfsparrs* (svensk, perioden c. 1629–1643). Om disse ejeres indflydelse på det færdige håndskrift, se nedenfor.

I Sverige er dets skæbne uvis mellem 1643 og 1866, hvor det dukkede op ved en auktion. Her købte Kungliga Biblioteket i Stockholm det for 200 Rdl., hvilket fremgår af en indskrift på visebogens side 1. Den sene genopdukken betyder, at folkeviseforskeren m.m. Svend Grundtvig (1824–1883) ikke kendte den, da han i 1853 påbegyndte udgivelsen af *Danmarks gamle Folkeviser*, men først anvendte bogens visemateriale fra og med *DgF*'s bind IV (1883).

Håndskriftet – indførsler

I alt 80 forskellige pikturer forekommer i håndskriftet. Disse 80 er oplistet i ph.d.-afhandlingen (Pedersen 1996: 243–247, Skema III) i rækkefølge efter første forekomst – optalt ud fra den tilstand, som håndskriftet er i nu. Jeg skal i denne artikel ikke gentage oplysningerne om alle disse 80 ‘hænder’, hvoraf kun 14 har indskrevet viser, men vil fortløbende referere til disse håndnumre. Mange vil også kunne findes i den håndskriftoversigt, der er anbragt sidst i Tabel 6.1.

Håndskriftet – indbinding, snit og læg

Håndskriftet består i dag af 201 blade (30 læg af meget forskellig størrelse), der er indbundet sammen. Bindet udgøres af et meget slidt, brunligt læderbind i sen 1500- eller tidlig 1600-talsstil. Måske har det været mere gyldent, da det var nyt. For- og bagside er næsten ens, om end uens slidt. Permstemplet viser et sammenslynget, kronet 'FS'. Det sammenslyngede 'FS' er tidligere blevet udlagt som Fredericus Secundus eller Frederik og Sofie, idet Frederiks II's folkeviseinteresserede hustru, som kom fra Mecklenburg, hed Sofie. Det traditionelle 'Sophia', altså med -a, der knyttes til håndskriftet, skyldes formentlig, at første gang det blev beskrevet, skete det i svensk forskningstradition. Denne praksis jeg vil fortsætte med. Det er i øvrigt blevet (mundtligt) foreslået af den tidligere leder af Svenskt Visarkiv i Stockholm, professor Bengt R. Jonsson, at 'F' og 'S' kunne have noget med navnet ForStena at gøre og dermed pege på den slægt, som Karin Ulfsparré giftede sig ind i.

Størstedelen af snittet på *Dronning Sophias visebog* er forsynet med en dybrød farve, der imidlertid afslører, at de forskellige læg ikke er fremstillet af lige store ark papir, idet et enkelt læg (nr. IV) ikke har farve på over- og undersnittet, men derimod nok på sidesnittet, der bærer præg af at være klippet til. En oversigt over læg og indhold findes i Tabel 6.1. Antal blade i de enkelte læg for del A og C i kolonne to har ikke tidligere været offentliggjort. Dette er kun medtaget for del A og C, da det meste af B-delen er blevet til i ét stræk og de fleste læg her er regelmæssige.

Ud over at B-delens register begynder på et nyt læg (s. 383), har vi lægbegyndelser på bl.a. s. 35, s. 49 og s. 327, hvor både læg V og XV har rester at udklippede/bortkomne blade ved lægenes begyndelse. Samtidig viser skjolderne på de modstående s. 48 og s. 326, at læggene ikke

oprindelig har været tæt indbundne. Læg V har næsten helt sikkert udgjort en lille, selvstændig visesamling. Det samme kan være tilfældet med læg XXV, der rummer tre viser og lidt stambogsmateriale.

Flere steder i håndskriftet er der også udrevet halve eller kvarte blade (s. 11–12, 13–14, 335–336). Mellem s. 352 og 353 i del C er der et par udklippede blade, men viseindskrivningen er ikke afbrudt, så disse blade må være klippet bort i håndskriftets tilblivelsesperiode. Måske er der sket fejlskrivninger, som ved bortskaffelsen af et eller flere blade er forsvundet. Der er ingen tvivl om, at især midterdelen, B, ellers har udgjort et pragthåndskrift med meget få fejlskrivninger.

Indskrivningen kan også været gået galt for den øvede hånd, idet der er udklippet et blad mellem s. 188–189, mens viseindskrivningen er fortsat. Anderledes stiller det sig mellem vise 78 og 79 på siderne 320–321, hvor vise 78 (DV nr. 76, *Afsked IV* med førstelinjen "Iag stor mig op en moringen stynd") slutter brat efter 1½ strofe i en vaklende dansk/svensk sprogform, mens vise 79 begynder øverst på en ulige side og er indført med en anden hånd (nr. 49). Stedet bærer præg af, at et eller flere blade er revet ud. Visen findes i fuldstændig svensk form som nr. 86, hvor den består af 21 strofer og er indskrevet af Karin Ulfsparré (*Visböcker* nr. 17). Den afbrydes dog af et opslag med grundplaner, se nedenfor.

Læg XXIX begynder med indholdsfortegnelsen til midterdelen, B's, første 75 viser. Man kan let forestille sig, at skriveren under indskrivning af viserne har arbejdet med løse, uindbundne læg og derfor har påbegyndt registret på et frisk læg. Han eller hun kunne derefter udfylde såvel register som visedel successivt. Denne forestilling om en arbejdsmetode underbygges, når man ser på *Karen Brahes folio* (Roskilde, Karen Brahe E I, 1), hvor registret begynder på f. 265r, der netop er lægforside. Skriveren har således også her kunnet arbejde med viseindførsler i én bunke og med registret i et læg for sig.

Del	Læg og blade	Side	Årstal	Ejer	Omtalte hænder	Sprog	Indhold
A	I (6 blade)	1–3	1598	Magdalena Bonde	Beate Urne og Magdalena Bonde	Blandet dansk, tysk og svensk	Stambog
		4–5	Senest 1601 (før 1598?)	Beate Urne	Beate Urne	dansk	Vise I
		6–14	1598, 1601, 1603, 1643	Magdalena Bonde og Karin Ulfspærre	Christoffer Torstensson	mest svensk, men også tysk og latin	Stambog
	II (7 blade samt rest af 8.)	15–24	1629, 1630'erne	Karin Ulfspærre	Karin Ulfspærre og Christoffer Torstensson	mest svensk	Viser II–IX, stamtavler for Karin og Christoffer
		25–34					
		35–44					
	III (5 blade)	25–34					Viser X–XIII, hilsen
	IV (5 blade)	35–44					
	V (2 blade samt rest af mindst 2 blade yderligere)	45–48	1598	Magdalena Bonde			
	VI (2 blade)	49–52	Senest 1605	Beate Urne eller Magdalena Bonde	Beate Bille		Viser XVII–XIV, hilsen

Del	Læg og blade	Side	Årstal	Ejer	Omtalte hænder	Sprog	Indhold
B ₁	VII–XXII	53–309	Før eller i 1584	Beate Urne	“professionel”	dansk	Viser 1–75
	XXIII–XXIV						
B ₃		310–326	1586				Viser 76–80 + datering
C ₁	XXV (7 blade samt rest af 8.)	327–333	1599	Magdalena Bonde		svensk og dansk	Viser 81–83
		334–336					Stambog
		337–340	1603				Vise 84
	XXVI–XXVIII (2 blade)	341–378	1630’erne	Karin Ulfsparre		mest svensk	Viser 85–92; grundplaner
		379–382	?			mest svensk	Blanke; stambog; penneprove; beløb
B ₂	XXIX (5 blade)	383–388	1584	Beate Urne og Karin Ulfsparre	“professionel” og Karin Ulfsparre	dansk med svenske kommentarer	Indholdsfortegnelse til del B ₁
C ₂		389–392	1630’erne	Karin Ulfsparre	Karin Ulfsparre	svensk	Vise 93; sammenklæbede grundplaner
	XXX (5 blade)	393–401	1603	Magdalena Bonde		blandet (mest svensk)	stambog; urtebog

Tabel 6.1: Lægfordeling, ejere og indholdt af *Dronning Sophias visebog* Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to.

Sidste læg (XXX) rummer urtebogs- og stambogsmateriale og virker underligt påklisset.

De tre kvindelige ejere

Kredsen omkring Beate Urne

Visebogens første periode (c. 1583–1598) er kun i mindre grad præget af ejerinden, Beate Urne, idet blot en enkelt vise, nemlig den allerførste, er signeret med hendes navnetræk. I hendes tid har visen formentlig kun været en visebog, muligvis med indskudte blanke læg. Bogens første vise står dog ikke i hovedafdelingen, B, men i første del, A. Her er der dog før visen indført er lang række forskellige stambogshilsener, fordelt på 24 forskellige hænder, deriblandt både Beate Urnes og den næste ejers, Magdalena Bondes. Magdalena var niece til Beate på mødrene side og døde som sin moster ugift. De fleste af disse stambogshilsener stammer fra kredsen omkring Magdalena.

Til sidst i håndskriftet står en indføring, der kronologisk og familiemæssigt kan knyttes til Beate, nemlig en fra Karen G[odskesdatter] (s. 400). Også vise nr. 51, der er indført i håndskriftets hoveddel, peger med akrostikon på Karen G. Hun var datter af Godske Mogensøn [Bielke] til Lidemark og Margrethe Clausdatter Huitfeldt og nærmest var som en datter for Beate Urnes kusine Beate Huitfeldt. Begge Beate'r tilhørte det allerøverste aristokrati. Beate Huitfeldt havde siden 1597 været hofmesterinde, dvs. øverste kvindelige ansatte med ansvar for alle kvinderne ved hoffet, for Danmarks dronning Anna Katarina af Brandenburg, gift med Christian 4. Fra 1612 var hun hofmesterinde for de kongelige prinsers hof frem til 1617. For sin tjeneste ved hove blev hun forlenet med Møllerød slot i Skåne, hvilket yderligere peger frem mod niecen Magdalenas families tilknytning til Skåne (der på dette tidspunkt stadig var dansk).

Kredsen omkring Magdalena Bonde

Muligheden for forveksling af de to Beate'r er så nærliggende, at Magdalena faktisk har gjort det i den ejernotits, hun har indført på s. 2: "Denne bogh hører migh Magdalena Bonde till. Er hun mig giffuen af min allerkieriste morsøster Jomfru Beate Huitfeldt Urne" (med Huitfeldt overstreget). Magdalena har altså fået håndskriftet af sin moster, mens denne endnu var i live, ikke ved testamentarisk gave.

En lang række danske (herunder skånske) og svenske slægter har indført hilsener til Magdalena, mange af dem daterede, nogle endda med samme dato, så man aner familiesammenkomster af en slags. Årstallene koncentrerer sig om 1598, hvor håndskriftet allerede er i Magdalenas besiddelse – angivet ved en dateret hilsen fra Gørel Persdatter (hånd 1) – om 1599 og om 1603. Magdalena har således først og fremmest brugt bogen som stambog. Langt de fleste stambogsindførsler stammer fra hendes ejerperiode. Det er også her, at man finder de fleste stedsangivelser – oftest i forbindelse med dateringerne. Stederne peger på herregårde, især i det skånske (se også Pedersen 1999: 108–109).

Magdalena har dog selv skrevet læg V, der indeholder vise XIV–XVI (heraf XVI ufuldendt). Der er en tematisk sammenhæng mellem disse tre viser, der giver gode råd til ungersvende på frierfødde. Vise XV er illustreret med en tegning af en herre og en dame, der leger kispus mellem nogle træer. Den ugiftes fromme ønske om lidt opvartning?

Mest interessant for håndskriftets videre historie er Nils Claesson Ekeblad til Fröslunda (død 1609, hånd 55). Han var nemlig fætter til den Göran Johansson Ekeblad (1596–1631), der optræder med halvt dobbeltakrostikon i vise IX og XI, hvor det andet navn er den sidste ejers, Karin Persdotter Ulfspærre (hånd 42), se nedenfor.

A
 Guds fæder giv mig giiftne well
 og lofken well sig for da well
 jeg bester der ind og lade mig far
 med hys dog der giv mig ingen sin
 wdi mod der land ~~gamm~~ ike
 notgællige werer der bliffen da
 Mangem foragter offier det
 Er min gællige liden
 Siendende
 Beate Urnes med egne hant

Figur 6.1: Beate Urnes egenhændige ejernotits. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 5.

IFIS
 Guds fæder giv mig Magdalene Bondes ill
 for hæn mig giiftne af min aller hænste morsfæder
 Tomfru ~~Beate~~ ^{Wang} giv mig liden
 Giv mig des ringe salighed Amen

Figur 6.2: Magdelena Bondes egenhændige ejernotits. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 2.

Guds fæder op for pineligg
 af roise liden mig sig liden
 på guds alme forliden
 ringe mig i hæn mig
 wdi min liden fæder sig
 (Liden yfere
 Votter Hælses
 fæder fæder)
 Nr. VIII. an de roise liden
 pineligg for

Figur 6.3: Karin Ulspærres egenhændige ejernotits. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 26.

Endelig er der på s. 397–398 indført nogle udaterede opskrifter af medicinsk karakter, såkaldt urtebogsstof, her især mod forskellige øjenlidelser og hoste. Det er ikke lykkedes for mig at identificere hånden (hånd 44), men jeg finder det ikke usandsynligt, at hånden kan tilhøre en Urne eller en Bonde. Sprogformen vakler som Magdalenas mellem dansk og svensk, ligesom pikturen ligner hendes, men næppe er identisk med den.³ Hun var datter af en dansk mor, Sidsel Clausdatter Urne, mens hendes far, Tord Bonde, var svensk. Sidsels far, Claus Lavesen Urne, der også var far til den første ejer, Beate Urne, interesserede sig meget for have- dyrkning og medicin. Måske stammer indførslen netop fra ham eller Sidsel, Magdalenas mor.

Kredsen omkring Karin Ulfspærre

Tredje fase af visebogens historie er Karin Ulfspærres. Det er ikke helt sikkert, hvor tidligt hun erhverver håndskriftet, men en af de indskrevne viser refererer til 1629. På dette tidspunkt har det i alt fald været hendes. Hun indfører – til dels sammen med sin (senere) mand Christoffer Torstensson Forstena (født efter 1575, snarere o. 1600 – død 1658) – en del for det meste åndelige viser. Karin har også kommenteret en af balladerne, vise nr. 14 (DgF 224A, *Væddemålet*), der står i den danske hovedafdeling. På s. 151 har hun tilføjet følgende: “Den äran Aff hierttet haffuer kiär / han taller oc Ingen annan förnär”, mens hun har skrevet “Det skulle ingen talla om någon ärlig lungfru eller quna för an han har wäll för sökt huad hon bär för sine” på s. 155. Visen handler om en ung mand, der lokkes til at prøve sin elskedes troskab. Det huede åbenbart ikke Karin.

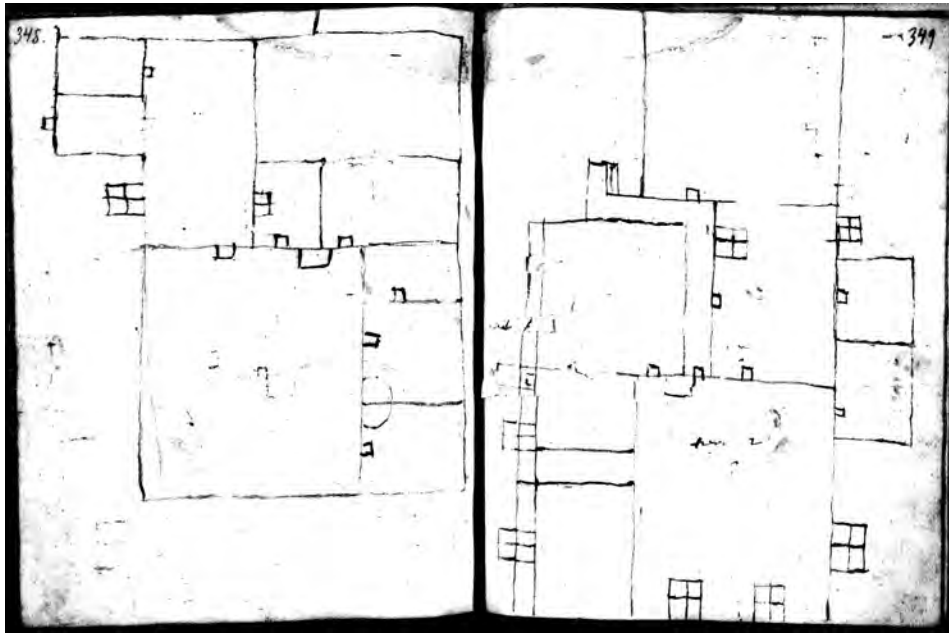
3 Richard Steffen (1894: 75) foreslår, at disse recepter er indskrevet af den samme hånd, som har indskrevet bl.a. vise XV, og mener, at indskriveren kunne være Tord Bonde d.y., søn af Jens Bonde (hånd 66). Flere forskere, fx Bengt R. Jonsson (1967), identificerer dog med mig indskriveren af vise XV som Magdalena Bonde.

Ved vise VII har Karin nedskrevet en gude- lig sentens, som hun har underskrevet i delvis kodeskrift, idet vokalerne er skiftet ud med den i alfabetet efterfølgende konsonant: “Kbrkn pfrs dptfr Xlfspbrf fgfn hbnhdh” (s. 26). Viserne VII, X og XII kan knyttes til hende, dels pga. hånd- skriften, dels pga. akrostika, der peger på hende. De er alle åndelige. Hvis de decideret er digtet til hende, er det ikke engang sikkert, at de afspejler hendes egen smag.

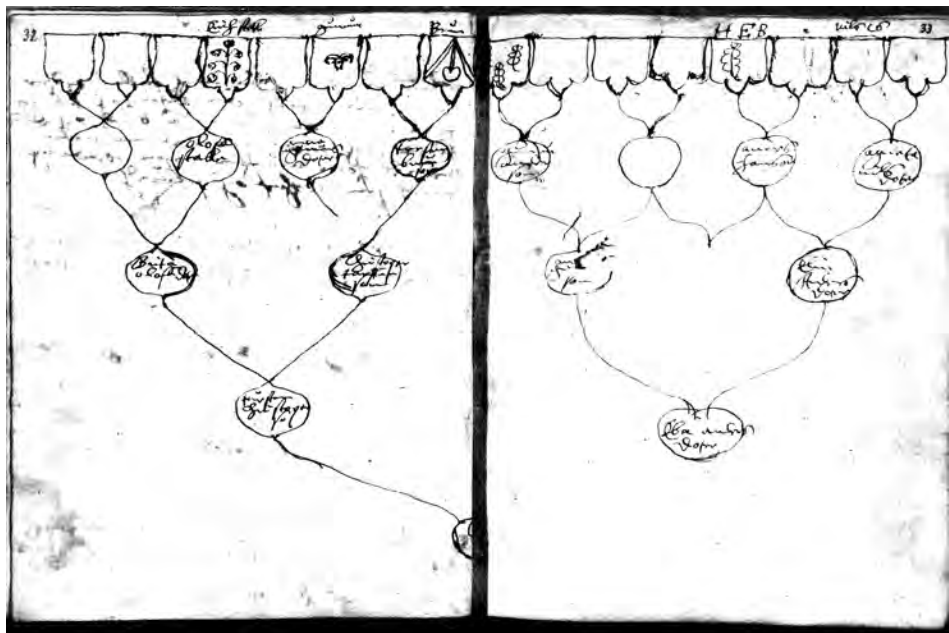
I øvrigt ses det tydeligt, at Christoffer, der i 1632 var ritmester ved Västgöta kavalleriregi- ment, er mere til ballader end til åndelige viser, idet der med hans hånd er indført flere af slag- sen. Christoffer og Karin blev gift i august 1635. Deres fælles viseinteresse ses tydeligst ved den tragiske vise 88 (svarende til DgF 481, *Nilus og Adelus*), som de har indskrevet sammen.⁴

Men inden Karin blev gift med Christoffer, havde der været en forbindelse mellem hende og oberstløjtnant ved det vestgøtiske regimente i Preussen, Göran Jahansson Ekeblad, hvilket ses af viserne IX og XI, der begge er indskrevet af Karin og rummer deres dobbeltakrostikon. I februar 1625 var Göran blevet gift med Märta Ancker, men hun døde allerede i 1627, og Göran giftede sig ikke igen. Ved vise IX danner de ulige strofers begyndelsesbogstaver “K[arin] P[ers] d[at]ter V[lf] s[parre]”, mens de uliges danner “J[öran] J[ahans]s[on] E[ke] B[lad]”. Vise XI danner begyndelsesbogstaverne: “Jöran Jahanson Ekeblad K P d V s” og peger derud- over mod Preussen, hvor Göran gjorde tjeneste, idet overskriften lyder: “En wisa sammansatt aff honom som nampn j wisan wthwijser 1629 den 5 september widh marienboergh j prysen j lägerett”. Netop i september 1629 indgik Gustav 2. Adolf (1594–1632) våbenhvile med Sigismund 3. Vasa af Polen, hvor Sverige beholdt Livland og tre vigtige preussiske havne, den såkaldte våben- stilstand i Altmark. Göran døde af sygdom i 1631 i Schwerin i Tyskland.

4 Karin har skrevet overskriften og str. 6–15^{1–3}, 27–59, mens Christoffer har skrevet str. 1–5 og 15^{4–26}.

Figur 6.4: Grundplan formentlig tegnet af Karin Ulfspærre. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 348–349.

Figur 6.5: Karin Ulfspærres forsøg på at opstille stamtavler for sig og sin mand, Christoffer Torstensson Forstena. Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to, s. 32–33.

Pikturerne viser, at også stamtavlerne s. 32–33 kan tillægges Karin. Jeg foreslår desuden, at de grundplaner s. 348–349, der er indført midt i en vise, som hun i øvrigt er ved at indskrive, også stammer fra hendes hånd. Man kan ligefrem forestille sig, at hun midt i indskrivningen af visen har fundet på noget endnu mere interessant: at tegne sin (og Christoffers) fremtidige bolig. Det er dog ikke lykket at identificere, hvilket hus planerne viser/forestiller. Hans slægt er knyttet til Ulfstorp, Sundby og Levene i Skaraborgs len.

Karin og Christoffer er afgjort de mennesker, der har sat det gennemæssigt bredeste præg på visebogen: de har indskrevet viser sammen (nr. 88 og 89), der er viser fra en mulig tidligere beundrer af Karin (vise IX og XI), stamtavler, datoer. Jeg ser for mig, at håndskriftet har været et samlingspunkt for hende og Christoffer, hvor mange af deres interesser er afspejlet: viser, venner, afstamning og fremtidsideer i form af grundplaner. Efter deres ejerperiode er der overhovedet ingen spor af brug eller tilførsler, førend håndskriftet indgår på Kungliga Biblioteket.

Under alle omstændigheder er visebogen et eksempel på, at den er blevet *brugt* – ikke blot som en litterær eller historisk samling af forskellige viser og visetyper. Ejernes småkommentarer til nogle af viserne peger på, at de er blevet læst og måske diskuteret, og stambogsdelene indikerer, at bogen har spillet en rolle i ejernes sociale liv.

Bibliografi

- Ek, Sverker (1917). “Karin Ulfsparrs visor”. *Sammlaren* 38: 70–82.
- Grüner-Nielsen, H. (1912–1931). *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade* I–VII. København.
- Grüner-Nielsen, H. (1927–1928). *Danske Skæmteviser, Folkeviser og litterær Efterklang efter Visehaandskrifter fra 16.–18. Aarh. og Flyveblade*. København.

- Jonsson, Bengt R. (1967). *Svensk balladtradition I. Balladkällor och balladtyper*. Stockholm.
- Klemming, G. E. (1866–1867). “Beskrifning af en Dansk Visbok tillhörande Kungl. Bibliotheket i Stockholm”. *Danske Samlinger* 2: 247–257.
- Noreen, Adolf og Anders Grape (1916–1925). *1500- och 1600-talens visböcker*. Uppsala.
- Pedersen, Vibeke A. (1996). “Formler uden grænser? Studier i Dronning Sophias visebog”. Ph.D.-afhandling. Københavns Universitet.
- Pedersen, Vibeke A. (1997). “Fra det gude ligt moralske til det lettere frivole. Småkommentarer og stambogsoptegninger i et adelsvisehåndskrift – oversete genrer i receptionshistorien”. Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen, red. *Ord, Sprog og artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500–1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: 405–422.
- Pedersen, Vibeke A. (1999). “Dronning Sophias visebog. Håndskriftet, personerne, teksterne”. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, red. *Svøbt i mår, Danske folkevisekultur 1550–1700* I. København: 79–145.
- Pedersen, Vibeke A. (2002). “Formler i Dronning Sophias visebog”. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, red. *Svøbt i mår, Danske folkevisekultur 1550–1700* III. København: 357–448.
- Steffen, Richard (1894). “Poesi- och autograf-album från 1500-talet”. *Nordisk Tidskrift*: 65–78.
- Sønderholm, Erik (1976). “Adelsvisebøger m.m.” Svend Grundtvig et al., red. *Danmarks gamle Folkeviser* XII. København: 299–403.

DAS BUCH IM BUCH

Artefactual Philology in zwei sich überlagernden Schichten

Friederike Richter

Humboldt-Universität zu Berlin und Universität Zürich

EINE DER ILLUMINIERTEN HANDSCHRIFTEN der *Jónsbók* sticht durch die Anzahl und Vielfalt der darin bildlich dargestellten Schriftstücke heraus: In den Illuminationen von Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók) sind nicht weniger als sieben Bücher und drei Urkunden dargestellt. Diese Illuminationen spiegeln ein hohes Bewusstsein über den Gebrauch und die davon abhängigen spezifischen materiellen Erscheinungsbilder schriftlicher Artefakte wider – beides Aspekte, die nach Anne Mette Hansen (2012: 9) bei der Analyse von Handschriften und anderen Textträgern im Sinne einer *Artefactual Philology* beachtet werden sollten.¹

In diesem Beitrag werden Illuminationen als essentieller Bestandteil eines kontextabhängigen, über den Wortlaut hinausgehenden Neuschreibeprozesses verstanden.² Nach Wenzel (1997: 246) kann dieser bei relativ stabilen Werken – wie der *Jónsbók* – auch innerhalb der Illuminationen verortet werden, da diese ein Werk grundlegend unterschiedlich zu repräsentieren vermögen.³ Auch wenn in den Illuminationen der Reykjabók teilweise Motive

1 Damit schließt Hansen an die Forderungen der *Material Philology* an, wie sie auf Nichols (1990; 1997) u. a. zurückgehen. Der Begriff *Artefactual Philology* erscheint bereits bei Driscoll (2010: 102). Vgl. auch zuletzt Rohrbach (2019) zum Status in der skandinavistischen Mediävistik. Zur Drei- und Zweidimensionalität von Materialität und Medialität von Handschriften vgl. Rohrbach (2014b: 11–14).

2 Heslop und Glauser (2018: 44) bezeichnen diese fortwährenden Veränderungen, Erneuerungen und Überarbeitungsprozesse altnordischer Literatur als „RE:writing“. Vgl. zur Zeittiefe und zum Neuschreiben von Rechtshandschriften auch Rohrbach (2019: 212–213).

3 Dies gerechtfertigt den Fokus der Untersuchung auf nur (ausgewählte) Illuminationen zu legen. Vgl. hierzu auch meine Magisterarbeit (Richter 2013), auf der Teile dieses Beitrages beruhen und in der die *mouvance* materiell-medialer Eigenschaften zweier *Jónsbók*-Handschriften des 16. Jahrhunderts analysiert werden, der AM 345 fol. (Reykjabók) und Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 147 4to (Heynesbók).

anderer *Jónsbók*-Handschriften aufgegriffen wurden,⁴ sind diese verändert und um zahlreiche weitere ergänzt worden. Den Illuminationen ist ein deutlicher Gegenwartsbezug inne, wie nicht nur durch die zeitgenössische Kleidung sichtbar wird, sondern auch darin, dass in ihnen aktuelle Themen der Reformationszeit verhandelt werden.

Nachfolgend wird der in der Reykjabók vollzogene, vor allem die Illuminationen betreffende Neuschreibeprozess analysiert, wobei das Hauptaugenmerk auf den in einigen Illuminationen dargestellten schriftlichen Artefakten liegen wird. Damit wirft die *Artefactual* (bzw. *Material*) *Philology* Licht auf zwei sich in dieser Handschrift überlagernde Schichten: Mit der Analyse der Illuminationen wird das markanteste materielle Merkmal der Reykjabók im Vordergrund stehen. Außerdem wird dadurch eine darunter liegende zweite Schicht freigelegt, welche die Materialität und Inszenierungen der gezeichneten Bücher und Urkunden betrifft. Die Analyse vom „Buch im Buch“ eröffnet somit unterschiedliche Einblicke, und da Neuschreibeprozesse eng mit dem soziokulturellen Herstellungskontext verknüpft sind, geben diese auch Hinweise auf die angedachte Zielgruppe der Reykjabók. Vor allem aber kommt diesen Illuminationen eine besondere Schlüsselrolle zu: Sie stehen für eine Selbstreflexion über das Medium Schrift und verhandeln das Verhältnis von schriftlichen Artefakten und Rechtskultur.⁵

AM 345 fol. (Reykjabók)

Die Pergamenthandschrift AM 345 fol. wird heute in der Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum in Reykjavík aufbewahrt. Sie

gliedert sich in drei Abschnitte, wobei die *Jónsbók* und die älteren *réttarbætr* den hier relevanten illuminierten Hauptteil ausmachen (ff. 2r–77v).⁶ Bevor die Handschrift zu Árni Magnússon kam, befand sie sich im Besitz von Einar Ísleifsson aus Reykir (Mosfellssveit), woher auch der Name Reykjabók rührt. Die Provenienz der Handschrift verweist über Familienangehörige der Bischöfe von Skálholt auf eine Herstellung in jenem Umfeld.⁷ Zeitlich lässt diese sich in den Jahren nach der Reformation, ca. 1560–1580, verorten (Richter 2013: 32–34). Wegen des

6 Von jüngeren Händen sind spätere *réttarbætr* (ff. 77v–86r) ergänzt worden, darauf folgt ein Kalender (ff. 86v–92r).

7 Die Handschrift war zuvor in Familienbesitz, u. a. von Einars Ururgroßvater Þorvarður Þórólfsson, der mit Vilborg, der Tochter vom Bischof von Skálholt, Gísli Jónsson, verheiratet war. Björn Th. Björnsson (1990: 348) hält es für möglich, dass die Reykjabók für Þórólfur Eyjólfsson (dem Vater von Þorvarður) geschrieben wurde, welcher der Neffe von Bischof Ögmundur war. Außerdem wurde die Reykjabók mehrfach mit anderen Handschriften in Verbindung gebraucht, die sich in ihren Grundzügen ähneln und in den 1560/70er Jahren im Schreibumfeld vom Skálholt erstellt wurden: Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling AM 342 fol. und AM 161 4to sowie Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 2102 4to waren für die dänische Beamtenelite (u. a. den Statthalter Christoffer Valkendorff) bestimmt und enthalten teilweise Paratexte in Dänisch. Im Gegensatz zu den anderen genannten Handschriften ist die Reykjabók jedoch für ein isländisches Publikum hergestellt worden, auch das üppige Bildprogramm der Reykjabók ist in dieser Gruppe singulär. Grímur Skúlason schrieb Thott 2102 4to in Skálholt, er wurde auch für AM 161 4to und AM 342 fol. als Schreibhand oder Besitzer benannt (Ólafur Halldórsson 1904: I; Jón Helgason 1958: 68; Stefán Karlsson 2005: 74). Die Reykjabók wurde ebenfalls Grímur zugeschrieben (Björn Th. Björnsson 1990: 348; Halldór Hermansson 1940: 17–18), Guðvarður Már Gunnlaugsson (priv. Kom., 26.10.2012) zögert jedoch, diese Zuschreibung zu bestätigen, schließt aber nicht aus, dass die Reykjabók und AM 342 fol. vom gleichen Schreiber stammen. Grímur war von ca. 1563–1578 Pfarrer in Skálholt und arbeitete dort als Schreiber, als Bischof Gísli in Skálholt wirkte. Später war Grímur bis zu seinem Tod 1582 Probst in Hruni (Björn Th. Björnsson 1990: 347–348; Jón Helgason 1958: 68; Stefán Karlsson 2005: 73).

4 Hierzu zählen für die AM 345 fol. König Óláfr zu Beginn (f. 1v), das Verpachten von Land (ff. 33v–34r), das Zerlegen des Wals (ff. 51v–52r) und das Erhängen des Diebes (ff. 67v–68r).

5 Vgl. zu schriftlichen Artefakten und Rechtskultur Rohrbach (2014b: 14–16; 2018).

normativen Charakters der *Jónsbók* sind vor allem kleinere reformationsbedingte Überarbeitungen im Wortlaut zu verzeichnen.

Die Reformation erfolgte in Island „von oben“ (Vilborg Auður Ísleifsdóttir-Bickel 1996) – nach jahrelangen blutigen Auseinandersetzungen (1538–1551) zwischen der dänischen Krone und der zuvor erheblich an Grundbesitz und Macht erstarkten isländischen Kirche. In ihrer Folge erlangte die dänischen Krone Macht und Einfluss auf Kosten der fortan untergeordneten isländischen Kirche. Dies führte zu einem deutlichen Ausbau des königlichen Verwaltungsapparates, der für die Durchführung der Gesetze zuständig war und mit Personen der isländischen Oberschicht besetzt wurde, denen damit Teilhabe am neuen System ermöglicht wurde (vgl. Gunnar Karlsson 2000: 128–137; Sigurður Línal 2011: 179–201; Vilborg Auður Ísleifsdóttir-Bickel 1996: 273–348).

Für die Herstellung der auffällig großzügig⁸ angelegten Reykjabók waren entsprechende finanzielle Mittel nötig.⁹ Die illuminierten Seiten sind in Arbeitsteilung zwischen Hauptschreibhand und einer weiteren Hand, die Rubriken und Illumination ausführte, hergestellt worden. Der Text ist

durch Kapitelinitialen und Rubriken gegliedert, und zusätzlich orientieren Seitenüberschriften über den jeweiligen Rechtsabschnitt (*bálkr*). Der Beginn der einzelnen Abschnitte der *Jónsbók* ist durch üppige, ornamental verzierte Initialen markiert, die oft durch figürliche Randzeichnungen begleitet werden und somit einige Abschnitte hervorheben, sie aber auch auslegen, aktualisieren, akzentuieren und ergänzen.¹⁰ Verglichen mit den historisierten Initialen in *Jónsbók*-Handschriften des 14. Jahrhunderts verlagert sich durch das Herausrücken der Motive aus dem Schriftraum der visuelle Schwerpunkt auf die Randbereiche.¹¹ Weiterhin finden sich zu Beginn der Reykjabók zwei Bildseiten mit Königsdarstellungen (f. 1r–v). Außerdem werden innerhalb des *Búnaðarbálkr* zwei Kapitelinitialen durch Darstellung nebenstehender menschlicher Figuren besonders hervorgehoben.¹² Die als Federzeichnungen ausgeführten Illuminationen sind oft koloriert

8 Die Blätter messen 177–185 × 259–261 mm. Die Handschrift ist die größte Handschrift der *Jónsbók* des 16. Jahrhunderts im *Semiperimetro* (Summe von Breite und Höhe), denn die meisten erhaltenen *Jónsbók*-Handschriften dieser Zeit sind im Quart- oder Oktavformat (Már Jónsson 2014: 35–37). Der untere Rand der Reykjabók ist mit einer Höhe von 45–47 mm bemerkenswert hoch und lässt viel Platz für die dort platzierten Zeichnungen. Ein solch breiter Rand, der hier einem Sechstel der Seitenhöhe entspricht, ist in isländischen Handschriften selten (Már Jónsson 2000: 15). Zahlreiche Eselsohren, Verschmutzungen und spätere Marginalergänzungen (v. a. mit Querverweisen zu anderen Kapiteln) zeugen von einer regen Nutzung der Handschrift, dennoch ist diese im vergleichsweise guten Zustand.

9 Nur reiche Bauern konnten sich Pergamenthandschriften leisten (Vilborg Auður Ísleifsdóttir-Bickel 1996: 110), dies gilt sicher im Besonderen für eine umfangreich illuminierte Handschrift im Folio-Format.

10 Zu einigen dieser Verhältnisse von Illuminationen und Text in Handschriften vgl. Meier (2009). Außer den hier analysierten finden sich noch folgende Randzeichnungen zu Beginn der Rechtsabschnitte: Gottesdienst (*Kristindómsbálkr*, f. 6v), Duell (*Mannhelgi*, ff. 10v–11r), festlich gekleidete Hochzeitsgesellschaft (*Kvennagiftingar*, ff. 19v–20r), Verpachtung und Hof (*Búnaðarbálkr*, ff. 33v, 34r), Treibholz und Zerteilen eines gestrandeten Wales (*Rekabálkr*, ff. 51v–52r), Schifffahrt (*Kaupabálkr*, ff. 61r–62r). Weiterhin sind acht Darstellungen von (Fantasie-)Tieren ohne inhaltlichen Zusammenhang vorhanden: Nashorn (f. 11v), Löwe (f. 12r), Bär (f. 14v), Greif (f. 15r), Hirsch (f. 43v), Einhorn (f. 44rf), Pferd (f. 44v) und Elefant (f. 45r). Diese erscheinen im Abschnitt über die Unverletzbarkeit des Menschen (*Mannhelgi*) sowie im Abschnitt über Landwirtschaft und Pachtverhältnisse (*Búnaðarbálkr*), vgl. auch die umfangreichen Analysen in Richter (2013).

11 Vgl. zu historisierten Initialen in altnordischen Handschriften u. a. Drechsler (2014a; 2014b; 2016b; 2017) und Liepe (2009).

12 Dabei handelt es sich um den in diesem Beitrag besprochenen Mann mit einer Urkunde (f. 49v) sowie um einen Bogenschützen, der einen Vogel jagt (f. 50v). Beide erscheinen im Abschnitt über Landwirtschaft und Pachtverhältnisse (*Búnaðarbálkr*), Kap. 56 bzw. 58.

und bis auf die Königsdarstellungen nicht gerahmt. Als Hintergrund für die Motive dient das blanke Pergament und Landschaften sind, wenn überhaupt, nur durch ein paar grüne Pinselstriche angedeutet; diese Enträumlichung der Darstellungen ist typisch für volkssprachliche Handschriften.¹³ Die meisten Illuminationen widmen sich mit großer Detailgenauigkeit der Darstellung menschlicher Figuren, insbesondere ihrer Kleidung¹⁴ sowie von ihnen gehaltene und benutzte schriftliche Artefakte, die im Zentrum dieses Beitrags stehen.

König Óláfr als Garant der Gerechtigkeit

Auf der Rückseite des ersten Blattes befindet sich eine ganzseitige Illumination König Óláfs vor dem nachfolgenden *Bréf Magnúss konungs* (f. 1v, Abb. 7.1). Diese greift in vielen Aspekten die übliche Ikonographie auf: Óláfr ist thronend mit Krone und rotem Bart dargestellt, seine Füße stehen auf einem Ungeheuer und seine rechte Hand umfasst eine aufgestellte Streitaxt.¹⁵ Das wichtigste Merkmal, das ihn in anderen mittelalterlichen Bildwerken als Heiligen auszeichnet, fehlt jedoch: der Nimbus. Vielmehr ist Óláfr in dieser nachreformatorischen Darstellung als mächtiger, ehrwürdiger König Norwegens inszeniert, genauso wie es auch im Schriftfeld angegeben wird: „Olafur · Haraldsson · Noreks kongur“ („Óláfr Haraldsson, König von Norwegen“). Seine Lilienkrone fällt besonders opulent aus und ist wie auch seine Kleidung – er trägt eine pelzverbrämte Capa mit Schalkragen – und üppige Barttracht als Zeichen von Respekt und Macht zu verstehen.¹⁶

Die Streitaxt kann neben dem Hinweis auf Óláfs Tod ebenso profane Bedeutung als Macht- und Rechtssymbol tragen. Ferner hält Óláfr in seinem Schoß ein kompaktes, aber dickes Buch im Quartformat. Dieses Attribut stellt eine bemerkenswerte Besonderheit dar, da es nur in einer einzigen weiteren Handschrift der *Jónsbók Óláfr* in die Hand gegeben wurde (Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 351 fol. (Skálholtsbók eldri), f. 2r).¹⁷

Die demonstrative Art, wie Óláfr das zwar geschlossene, aber mit hellrotem Schnitt und

17 Diese finden sich sonst nur in anderen Werken, vgl. hierzu zwei historisierte Initialen, die König Óláfr thronend mit Axt und Buch zeigen (zu Beginn des Prologes der *Sverris saga* in Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, GKS 1005 fol. (Flateyjarbók), f. 145ra sowie im Fragment einer Graduale, das die Ólafsmesse enthält in Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, Þjms. 3411). Es gibt allerdings zahlreiche weitere *Jónsbók*-Handschriften, in denen eine Bildseite mit einer Darstellung von König Óláfr dem *Bréf Magnúss konungs* vorangestellt ist, jedoch enthalten diese keine Bücher als Attribut (u. a. Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 132 4to, f. 1r – hier weggeschabt, aber noch erkennbar –; AM 135 4to (Arnabælisbók), f. 6r, AM 140 4to, f. 2r; AM 160 4to, f. 1v; Cambridge (MA), Houghton Library (Harvard University), MS Icelandic 43, f. 3v; Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 1280 fol., f. 2v). Gewöhnlicher sind hingegen Darstellungen von König Magnús *lagabætir* Hákonarson, der die von ihm verfügte *Jónsbók* – repräsentiert durch ein Einblattdokument – an einen Untertan, vielleicht Jón Erlendsson, überreicht (u. a. Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 343 fol. (Svalbarðsbók), f. 1v; AM 347 fol. (Belgsdalsbók), f. 8r). Varianten dieses Motives erscheinen auch im *Norske landslov* (Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, GKS 1154 fol. (Codex Hardenberg), ff. 1v und 15v, vgl. Johansson und Liepe 2014: 133–134). Fassungen, in denen König Magnús dieses Dokument hochhält, aber nicht übergibt, finden sich auch im *Þingfararballkr* (Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 127 4to, f. 2v; GKS 3269 a 4to, f. 12v). Ein anderes Beispiel, eine Schwurszene eines Untertans auf ein Buch, welches der König hält, findet sich zu Beginn der *Hirðskrá* in einer *Jónsbók*-Handschrift (Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 350 fol. (Skarðsbók Jónsbókar), f. 91r), vgl. hierzu auch Drechsler (2014a: 96–98, 2017: 166).

13 Sie findet sich auch z. B. in den Bilderhandschriften des *Sachsenspiegels* (Manuwald 2008: 179–180, 325).

14 Besonders eindrücklich ist hier die Darstellung einer Hochzeitgesellschaft (ff. 19v–20r).

15 Vgl. zur Ikonographie Óláfs Lidén (1999: 215).

16 Óláfs Capa reicht als Zeichen seiner hohen Stellung bis zum Boden. Capas wurde im 16. Jahrhundert von höher gestellten Männern getragen (Loschek 2011: 141).

Abb. 7.1: Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), f. 1v. Bildseite mit Darstellung von König Óláfr. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

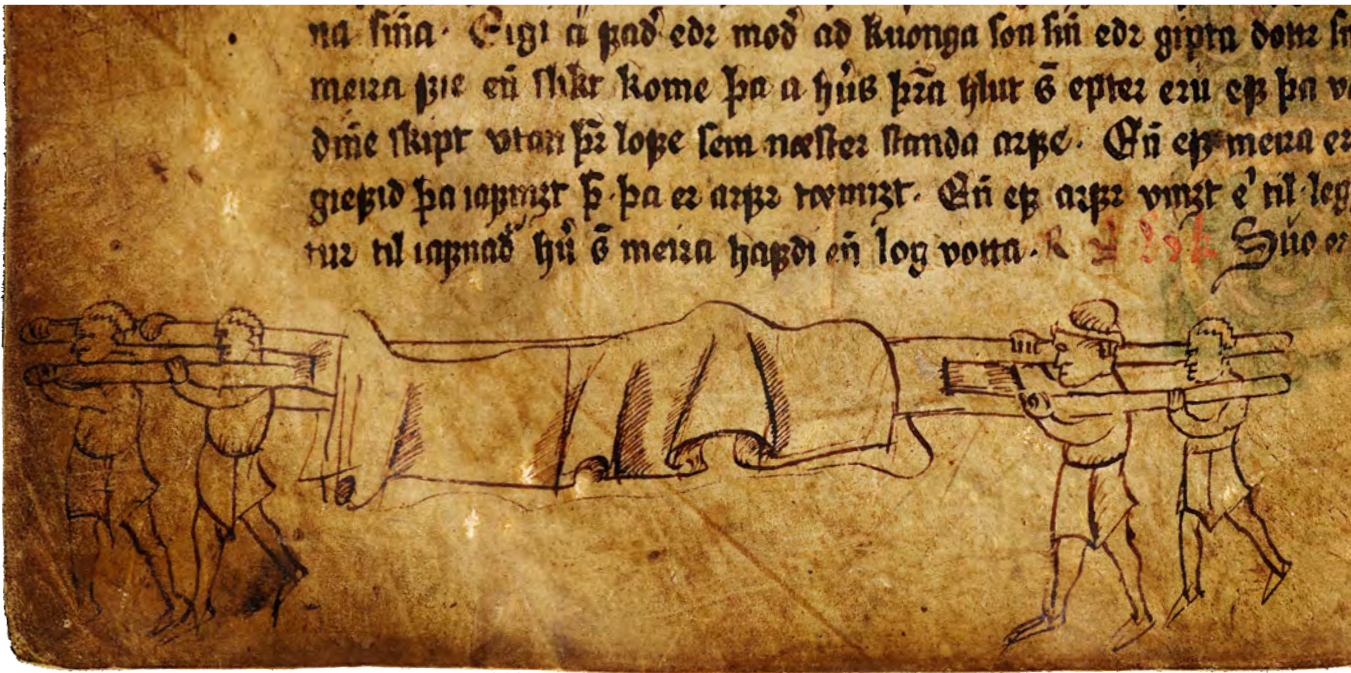

Abb. 7.2: Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), ff. 21v–22r. Randzeichnung im *Erfðatal*, dem Abschnitt über Erbrecht. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

zwei Metallschließen hochwertig gestaltete Buch präsentiert, lässt diese Illumination als Inszenierung königlicher Rechtsgebung deuten. Das Buch verweist somit auf die mediale Form der *Jónsbók* und gleichzeitig auf das Artefakt, in dem sich die Zeichnung befindet: die Reykjabók. Óláfr galt als Personifikation königlicher Gerechtigkeit und wurde deshalb in älteren Fassungen der *Jónsbók* im *Pingfararbálkr* als Garant für den Pingfrieden genannt (vgl. Lidén 1999: 216–218; Schnall 2005: 84–87, 92–93).¹⁸ Obgleich diese Passage aus dem Wortlaut der späteren, nachreformatorischen Fassungen der *Jónsbók* getilgt wurde,¹⁹ hielt sich die Inszenierung von Óláfr als *rex perpetuus*

Norvegiae in der bildlichen Darstellung.²⁰ Die vier auf der Vorderseite desselben Blattes (f. 1r) dargestellten Könige Sverrir, Magnús, Hákon und Eiríkr tragen keine Bücher, aber Kronen, Schwerter und Zepter als Attribute. Diese beiden Bildseiten heben Autoritäten hervor und führen – im Falle Óláfs – die Assoziation von Macht mit schriftlichen Artefakten bereits beim Öffnen der Handschrift eindrucklich vor Augen.

18 In manchen Handschriften finden sich deshalb Darstellungen Óláfs in Initialen des *Pingfararbálkr*, dem Abschnitt über die Arbeitsweisen des Alþing (Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 140 4to, f. 8v; GKS 3268 4to, f. 2v).

19 Vgl. auch Ólafur Lárússon (1934a: 22) zu diesen reformationsbedingten Textänderungen.

20 Vgl. Schnall (2005: 92) zu diesem Motiv sowie das Frontispiz in der ersten gedruckten Ausgabe der *Jónsbók* (Ólafur Lárússon 1934b), das ebenfalls Óláfr zeigt. Das Motiv wurde später – vielleicht wegen des nachfolgenden *Bréf Magnúss konungs* – als Darstellung König Magnús' umgedeutet (u. a. Dublin, Trinity College, MS 1024, f. 1v; Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, GKS 3274 a 4to, f. 1v; Reykjavík, Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, ÍBR 1 4to, f. 1v).

Die Rolle des Pfarrers beim Leichenzug

Unter den illuminierten Handschriften der *Jónsbók* sind die als Bildsequenzen²¹ angelegten Randzeichnungen der Reykjabók einzigartig. Diese befinden sich im *Erfðatal* (ff. 21v–22r, Abb. 7.2) und *Þjófabálkr* (ff. 67v–68r, Abb. 7.5, s. u.); darüber hinaus könnte auch das Duell mit Todesfolge (ff. 10v–11r) im Abschnitt *Mannhelgi* als Bildsequenz aufgefasst werden. Nachfolgend

21 Die Bildsequenzen machen sich die gesamte Breite des unteren Randes einer aufgeschlagenen Doppelseite zu Nutze. Es sind visuelle Darstellungen sukzessiver Ereignisse, die verschiedene Stadien eines Handlungsverlaufes in einzelne Bildabschnitte zerlegt darstellen. Die lineare Ereignisfolge ist durch wiederkehrende Bildelemente markiert, z. B. eine Person oder einen Gegenstand. Die Leserichtung wird dabei durch die Bewegungsrichtung der dargestellten Personen vorgegeben. Die Auswahl der Einzelmotive ist selektiv, manche Handlungsabläufe müssen durch die Betrachtenden ergänzt werden (Manuwald 2008: 38, 48).

wird nun die Bildsequenz im *Erfðatal* analysiert und diejenige im *Þjófabálkr* folgt später.

Im *Erfðatal* ist die Leserichtung der Bildsequenz von rechts nach links: Im ersten Bildabschnitt sind drei Männer zu sehen, die von einer Frau „klædis packar“ (dt. „Stoffballen“, vermutlich hier das Zahlungsmittel *vaðmál*) durch einen Zeigegestus einfordern. Der Stoff befindet sich so beschriftet in einer großen Truhe, welche die Frau aufschließt. Im zweiten Bildabschnitt, der sich über die Buchmitte hinaus erstreckt, begleiten die drei Männer einen Leichenzug. Einer von ihnen (am Hut zu erkennen) hilft, den Verstorbenen zusammen mit weiteren Männern auf einer Bahre wegzutragen. Der im ersten Abschnitt noch leere Beutel von einem der Männer ist nun – vermutlich mit dem eingeforderten *vaðmál* – prall gefüllt. Der Zug wird von einem Pfarrer im Ornat begleitet, der ein aufgeschlagenes Buch vor seiner Brust hält. Dieses Buch ist langzeilig beschrieben und großzügig angelegt, was an den breiten, durch Linien

abgetrennten Rändern zu erkennen ist. Wie bei allen geöffnet dargestellten Schriftstücken in der Reykjabók ist die Schrift durch Wellenlinien angedeutet. Der gebundene Kodex im Folio-Format ist nicht sehr dick oder schwer, es könnte sich hierbei zum Beispiel um ein Evangeliar handeln, aus dem der Pfarrer in seiner Funktion als kirchlicher Würdenträger den Leichenzug begleitend vorliest.²²

Der Abschnitt *Erfdatal* regelt vor allem die Erbreihenfolge und Erbanteile. Im Zuge der Reformation erfuhren die Zuständigkeiten der Kirche einige Veränderungen,²³ die in dieser Illumination thematisiert worden sein könnten: Macht und Einfluss der Kirche nahmen in Folge von Umstrukturierungen stark ab, was wirtschaftliche Probleme der kirchlichen Institutionen mit sich brachte. Möglichkeiten für finanzielle Einkünfte der Pfarrer beschränkten sich fortan u. a. auf Begräbnisgebühren (vgl. Línal 2011: 128, 134, 176–177; Vilborg Auður Ísleifsdóttir-Bickel 1996: 71–72, 106–109, 273–285), deren Entrichtung hier dargestellt sein könnte. Da das *vaðmál* allerdings nicht vom Pfarrer, sondern von einer anderen Begleitperson entgegengenommen wird, ist es wahrscheinlicher, dass es sich hierbei – entsprechend der Regelungen dieses Abschnittes – um einen Erbanteil handeln könnte.

Verhandlungen über Armenfürsorge

Zu Beginn des Abschnittes über die Armenfürsorge (*Framfærslubálkr*) befindet sich eine besonders bemerkenswerte Randzeichnung, in der sich mehrere Personen um vier zentral dargestellte Schriftstücke versammelt haben (f. 27r, Abb. 7.3). Die Gruppe wird durch eine grüne Farbfläche und Überschneidung als Gestaltungsmittel visuell zusammengehalten. Zwei von den Männern sind von den anderen abgehoben: Sie sind größer und in ihrer Kleidung vornehmer dargestellt als die anderen sechs Männer. Sie haben Zwillichbärte, tragen große Hüte mit Federn und pelzverbrämte kurze Capas; einer von ihnen trägt eine Kniebundhose. Die Kleidung lässt darauf schließen, dass es sich hierbei um eine gesellschaftliche Elite, vermutlich Beamte der königlichen Verwaltung, handeln soll. Auch die anderen sechs Personen, vermutlich freie Bauern, erscheinen durch ihre Kleidung und Benutzung schriftlicher Artefakte sozio-ökonomisch besser gestellt als derjenige Mann, der abseits der Gruppe steht und auf den mit distanzierendem Fingerzeig gedeutet wird.²⁴ Der Mann ist alt, er geht auf einen Stock gestützt und sein Rücken beugt sich unter dem Gewicht seines Gepäcks. Der Zustand der Kleidung verweist auf seine Armut: sie ist zerschissen, ihm fehlt ein Schuh und seine Ärmel sind ausgefranst. Bei dem Mann könnte sich um die

22 Unwahrscheinlich ist dagegen die Annahme von Halldór Hermannsson (1940: 17), dass es sich hierbei um das Testament des Verstorbenen handelt, in dem Fall wäre vermutlich die Darstellung eines Einblattdokumentes zu erwarten, welches vermutlich während eines Leichenzuges auch nicht verlesen werden würde.

23 Diese betrafen z. B. auch die Liturgie und werden in weiteren Illuminationen dieser Handschrift ebenfalls thematisiert: Ein Pfarrer predigt von der Kanzel zu der auf Stühlen sitzenden Gemeinde (f. 6v, im *Kristindomsbálkr*, vgl. zur Rolle der Predigt Vilborg Auður Ísleifsdóttir-Bickel 1996: 285, 291–292) und die Segnung eines verurteilten Diebes durch einen Pfarrer (f. 67v im *Þjófabálkr*, s. unten).

24 Vgl. hierzu auch das Kap. 14 des *Framfærslubálkr* (f. 31r), welches das Tragen von feiner Kleidung von ausreichend Besitz abhängig macht. Insgesamt lassen sich für Darstellungen von Männern folgende Tendenzen im Verhältnis von sozio-ökonomischem Status und Kleidung erkennen: Krone und pelzverbrämte lange Capa (Könige); Hut mit großen Federn, pelzverbrämte kurze Capa und Kniebundhose (königliche Beamte); geknöppte Jacke und runder Hut (freie Bauern) sowie Lumpen (Bettler). Die Gugeln tragenden unfreien Männer erscheinen als einzige nicht in den in diesem Beitrag analysierten Randzeichnungen, da diese nicht im Zusammenhang mit schriftlichen Artefakten dargestellt wurden (ff. 51v–52r, 61v–62r).

Abb. 7.3: Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), f. 27r. Randzeichnung im *Framfærslubálkr*, dem Abschnitt über die Armenfürsorge. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

Abb. 7.4: Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), f. 49v. Kapitelinitiale im *Búnaðarbálkr*, dem Abschnitt über Landwirtschaft und Pachtverhältnisse, Kap. 56. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

Abb. 7.5: Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 345 fol. (Reykjabók), ff. 67r–68r. Randzeichnung im *Þjófabálkr*, dem Abschnitt über Diebstahl. Foto: Jóhanna Ólafsdóttir.

Verbildlichung des Gesprächsgegenstandes, die Armenfürsorge, der anderen acht Männer handeln. Um die Abstraktion anzudeuten – oder um die Armut hervorzuheben – ist dieser möglicherweise unkoloriert.

Dem armen Mann ist auch die Teilhabe an Besitz und Gebrauch der schriftlichen Artefakte verwehrt, um welche sich die anderen scharen: Einer der zwei vornehmsten Männer, derjenige mit der Kniebundhose, hält eine Urkunde mit vier runden Siegeln. Diese hat womöglich attributive Funktion, weil er in dieser nicht liest. Ein anderer Mann blickt auf ein querrechteckiges, beschriebenes Blatt, bei welchem es sich ebenfalls um eine Urkunde (jedoch ohne Siegel) oder einen Brief handeln könnte. Beide Dokumente könnten zum Beispiel Grundbesitzverhältnisse darlegen. Vor den anderen Männern liegen zwei aufgeschlagene Bücher. Diese sind in Langzeilen beschrieben und haben breite Ränder. Das Format der dargestellten Kodizes ist Quarto und eines der Bücher hat zwei Schließen; es wird

sich hierbei sicher um Handschriften der *Jónsbók* handeln. Einer der Männer hat seine Hand in die aufgeschlagene Buchmitte der Handschrift vor sich gelegt, wodurch er den Kodex geöffnet hält, während er nach oben blickt. Über das andere Buch hat sich ein Mann, der in Rückenansicht zu sehen ist, gebeugt um darin zu lesen. Beide konsultieren also konkrete Textpassagen, womöglich um die Verantwortlichkeit für den Unterhalt bedürftiger Familienmitglieder zu diskutieren.²⁵ Jene Verantwortlichkeit ist zumindest Gegenstand des Rechtsabschnittes des auf dieser Seite befindlichen Kapitels.

In dieser Illumination werden Fragen in der Zuständigkeit der Armenfürsorge – im doppelten Sinne – verhandelt, welche zur Entstehungszeit

²⁵ Diese Darstellungen decken sich somit auch mit den tatsächlichen Funktionen von Rechtshandschriften auf Versammlungen, denen vor allem zwei Funktionen zukamen: der Repräsentation von Macht als auch zum Nachschlagen von Informationen (Már Jónsson 2011: 156, 2014: 26–27; Rohrbach 2014b: 15).

der Reykjabók wieder besonders aktuell waren. Während diese Aufgabe vor der Reformation trotz anderweitig in der *Jónsbók* festgelegten Zuständigkeiten vornehmlich von der katholischen Kirche und deren Institutionen übernommen worden war, oblag sie nun hauptsächlich den Bauern. Die wachsende Armut wurde zu einem großen sozialen Problem, vor allem weil die Bauern die notwendigen Mittel für die Versorgung Bedürftiger häufig nicht aufbringen konnten (vgl. Vilborg Auður Ísleifsdóttir-Bickel 1996: 113–120, 303–313). Durch die unzureichende Versorgung der Bedürftigen erfolgte eine Herabwürdigung dieser, die ebenfalls in der Zeichnung durchscheint. Jener Konflikt um die Zuständigkeiten wird in der Illumination thematisiert sein, derzufolge die königlichen Beamten in dieser Angelegenheit über die Bauern bestimmen und diese offensichtlich auf ihre Verantwortung hinweisen müssen.

Im *Framfærslubálkr* (Kap. 10, ff. 29v–30r) wird das Abhalten vom Herbstþing in den

Gemeinden geregelt, welches u. a. für die Armenfürsorge zuständig war und dessen Durchführung womöglich in der Illumination dargestellt ist. Die vorgezeigten und gelesenen Schriftstücke zeugen auch von einem klaren Bewusstsein über die verschiedenen medialen und materiellen Eigenschaften von schriftlichen Artefakten sowie darüber, wer diese jeweils zur Verfügung hatte oder benutzte. Sofern die aufgeschlagenen Bücher in der Tat *Jónsbók*-Handschriften darstellen, entspricht diese Illumination der Bildform des *mise en abyme* – dem Bild im Bild, oder hier: dem Buch im Buch – und damit einer medialen Selbstreferenz.²⁶

26 Die Initiale der Flateyjarbók, die einen Mann vor einem Stativ mit einem Buch zeigt (GKS 1005 fol., f. 3vb), wurde jüngst von Heslop und Glauser (2018: 38–42) ebenfalls als *mise en abyme* beschrieben, vgl. hierzu auch Drechsler (2016a: 226–227). Auf den Seiten des aufgeschlagenen Buches ist die Beschriftung „íon hakonarson aa mik“ („Jón Hákonarson besitzt mich“) zu lesen (Ólafur Halldórsson 1987: 85).

Mann mit Urkunde

Die nächste Illumination in Bezug auf Schriftstücke erscheint im Zusammenhang mit der Initiale zu Kapitel 56 im *Búnaðarbálkr*, dem Abschnitt über Landwirtschaft und Pachtverhältnisse (f. 49v, Abb. 7.4). Diese ist wie so manche Kapitelinitiale im Binnenfeld mit einem bärtigen Gesicht gefüllt, daneben ist ein Mann an den Schaft der Initiale „h“ gelehnt, seine Füße stehen auf der unteren Serife. Er hält in seinen Händen eine Urkunde, an der ein rundes Siegel hängt und deren Text mit der Initiale „P“ beginnt.²⁷ Der Inhalt des zugehörigen Kapitels, welches das Recht darlegt, in privaten Flüssen zu fischen, weist keinen eindeutigen Zusammenhang mit der Darstellung auf und erscheint auch nicht unmittelbar als besonders wichtiges und deshalb herauszuhebendes Kapitel. Bei der dargestellten Urkunde könnte es sich womöglich um ein Dokument handeln, das im Zusammenhang mit dem im Kapitel relevanten Landbesitz steht – allerdings wird Landbesitz auch in vielen anderen Kapiteln des *Búnaðarbálkr* thematisiert und ist somit nicht sonderlich spezifisch für diesen Teil der *Jónsbók*.²⁸ Möglicherweise handelt es sich hierbei also eher um eine dekorativ eingesetzte Illumination, welche lediglich das Motiv der Darstellungen von Personen mit schriftlichen Artefakten aus anderen Illuminationen dieser Handschrift aufnimmt und variiert.²⁹

27 Diese kommen vielfach in dieser, aber auch in vielen anderen Handschriften vor (AM 350 fol., ff. 8r und 51r; AM 127 4to, f. 55r; GKS 1005 fol., f. 102v; GKS 3269 a 4to, f. 80r; Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, NKS 1925 4to, ff. 7r, 70v), vgl. dazu auch Halldór Hermannsson (1940: 11) und Liepe (2009: 37–38).

28 Das Ausfertigen von Urkunden und Chirographen wird im *Kaupabálkr*, Kap. 12 (f. 58v) geregelt, vgl. hierzu und zur Zunahme pragmatischer Schriftlichkeit im 14. Jahrhundert Rohrbach (2018).

29 Vgl. die zuvor genannten (Fantasie-)Tierdarstellungen, die keinen expliziten Bezug zur *Jónsbók* aufweisen.

Hinrichtung eines Diebes

Die Randzeichnung zu Beginn des *Þjófabálkr*, dem Abschnitt über Diebstahl und die dazugehörigen Strafen, ist wie die im *Erfðatal* als Bildsequenz angelegt (ff. 67v–68r, Abb. 7.5). Die Bildsequenz ist in drei Bildabschnitte unterteilt, welche den Ablauf einer Hinrichtung darstellen. Die Leserichtung entspricht dabei der Bewegungsrichtung der Personen: von links nach rechts. Im ersten Bildabschnitt segnet ein Pfarrer, neben dem ein Buch liegt, im hellroten Ornat den knienden Verurteilten. Im zweiten Bildabschnitt wird letzterer, der nun sein Hemd abgelegt hat, von einem Henker, der ein Seil in der Hand hält, zum Galgen geführt. Sie werden von dem Pfarrer, welcher das Buch jetzt in der Hand trägt, sowie vier weiteren Personen begleitet, wovon ein Mann ebenfalls ein Buch hält. Dieser Bildabschnitt erstreckt sich über den Bruch der Buchmitte, wird aber durch den Zeigegestus des Pfarrers und den rückwärtsgewandten Blick des Hinrichtungskandidaten visuell zusammengehalten. Im letzten Bildabschnitt bindet der auf einer Leiter stehende Henker den gefesselten Erhängten vom Galgen los. Bei der Darstellung eines erhängten Diebes handelt es sich um das häufigste Motiv in Illuminationen in *Jónsbók*-Handschriften.³⁰

Insgesamt finden sich in dieser Bildsequenz drei fast gleich dargestellte Bücher: Sie sind alle geschlossen und ihr Einband ist jeweils mit Eckbeschlägen und Buckel ausgestattet, was auf wertvolle und häufig benutzte Bücher schließen lässt.³¹ Trotz der ähnlichen Gestaltung

30 Die Form der Todesstrafe wird in der *Jónsbók* nicht genannt, dennoch gehören Darstellungen von Erhängten zum gängigen Bildinventar im *Þjófabálkr*, vgl. Drechsler (vor allem 2016b; aber auch 2014a: 94–96; 2014b; 2017: 75–79).

31 Für die wenigsten Handschriften sind zeitgenössische Einbände erhalten, auch fehlen umfassende Untersuchungen dieser. Die Ausstattung mit Beschlägen kann die symbolische Bedeutung der physischen Präsenz der Bücher in dieser Bildsequenz hervorheben.

verweisen die Bücher vermutlich dennoch auf unterschiedliche Inhalte und Funktionen: Das zweimal dargestellte Buch des Pfarrers zeichnet selbigen in seinem Amt aus und ist somit eher attributiv zu verstehen; wegen des kleineren Quartformates könnte es sich vielleicht um ein Gesangbuch handeln. Das andere Buch ist derjenigen Begleitperson zugeordnet, die sich wieder durch besonders vornehme Kleidung – eine pelzverbrämte Capa – auszeichnet.³² Wie schon in vorherigen Illuminationen handelt es sich hierbei wahrscheinlich um einen Vertreter der königlichen Verwaltung. Darauf verweist auch der Geldbeutel in seiner anderen Hand. Nach der Reformation waren nämlich alle Bußgelder für Straftaten an den König, bzw. dessen Vertreter, und nicht mehr an die Kirche zu entrichten (Sigurður Línal 2011: 185). In Kapitel 2 des *Þjófabálkr*, der sich auf dieser aufgeschlagenen Doppelseite (f. 68r) befindet, wird beschrieben, wie Diebe von einem königlichen Beamten (*konungs umboðsmaðr*)³³ sowie in Begleitung ihrer jeweiligen Haushaltsmitglieder, die hier ebenfalls dargestellt sind, zur Hinrichtung gebracht werden sollen.³⁴ Das Buch in der Hand dieses königlichen Beamten ist somit sicher als Handschrift der *Jónsbók* zu verstehen und soll

auf die Rechtmäßigkeit der Vollstreckung des Todesurteils verweisen.³⁵

Zusammenfassung

In den Illuminationen der Reykjabók sind sehr bewusst auffällig viele schriftliche Artefakte als Bildmotiv eingesetzt worden: So wurden verschiedene Arten dargestellt (Einblattdokumente und Bücher) und es fallen ihnen unterschiedliche Funktionen zu (Attribut, symbolisch, im Gebrauch, mediale Selbstreferenz). Dabei ist der visuellen Ausgestaltung viel Aufmerksamkeit geschenkt worden, was vor allem für das äußere Erscheinungsbild gilt (Einbände, Beschläge, Schließen, Buchschnitt, Format und Siegel), aber auch für Elemente der Seitengestaltung (Randbreite, Initialen und Zeilenlänge). Die Materialität und der Kontext der Darstellungen spiegeln ferner ein differenziertes Spektrum schriftlicher Artefakte und ihrer Funktionen wider. Diese umfassen Urkunden (eventuell für Grundstücksbesitz oder königliche Briefe), Rechtshandschriften (*Jónsbók*) und Bücher aus dem Aufgabenbereich eines Pfarrers (vermutlich Evangelien und Gesangbuch).

Diese Darstellungen vom „Buch im Buch“ verhandeln eine Rechtskultur, welche von Schriftlichkeit geprägt ist.³⁶ Gleichzeitig werden schriftliche Artefakte in den Illuminationen zusammen mit der Kleidung für das Auszeichnen von Autoritäten funktionalisiert, wodurch bestimmte Personengruppen hervorgehoben

Eine Untersuchung der Verzierung schwedischer Rechtshandschrifteneinbände hat Åström (2014) unternommen.

32 Vgl. hier die Capa in den vorherigen Darstellungen von König Óláfr (f. 1v) und im *Framfærslubálkr* (f. 27r).

33 Zur Schwierigkeit der genauen Zuordnung der Bezeichnung *konungs umboðsmaðr* Jón Viðar Sigurðsson (2014: 198). Dabei handele es sich um Personen, welche die Krone vertraten und vermutlich die führenden königlichen Beamten Islands waren. Vgl. auch die Illumination in GKS 3269 b 4to, f. 6v, in der ein *konungs umboðsmaðr* beim Abmessen vom Wollstoff *vaðmál*, in dem die Steuern bezahlt wurden, dargestellt ist. Eine ähnliche Darstellung findet sich auch in AM 350 fol., f. 9r (Drechsler 2017: 62–63; Helgi Þorláksson 2014: 273).

34 Vgl. auch Schulman (2010: 332–333).

35 Auch in AM 147 4to, f. 82r, findet sich eine Illumination des *Þjófabálkr*, in dem der ertappte Dieb einem königlichen Beamten vorgeführt wird, der ein geöffnetes Buch vor sich hält (Richter 2013: 90).

36 Vgl. Rohrbach (2014a) zur administrativen Schriftkultur von Rechtshandschriften und Dokumenten sowie deren materiellen Charakteristika im spätmittelalterlichen Island. Sie erfasst diese und das damit verbundene Schrifthandeln als Machtwerkzeuge der königlichen Vorherrschaft zur Kontrolle der „Steuerprovinz“ Island (Rohrbach 2014a: 256).

werden: König Óláfr (f. 1v), Pfarrer (ff. 22r, 67v), königliche Beamte (ff. 27r, 49v, 67v) und freie Bauern (f. 27r). Das Besitzen und Nutzen von schriftlichen Artefakten ist auch ein Privileg, das besonders in der Darstellung im *Framfærslubálkr* (f. 27r) aufgezeigt wird, und stellt somit symbolisches Kapital dar.³⁷ Dabei vermögen die Illuminationen die Machtverschiebungen der Reformation zu verhandeln: Das Recht liegt nun wortwörtlich in den Händen königlicher Beamter sowie einiger freier Bauern, die jedoch von den Beamten angeleitet werden. Den Vertretern der Kirche kommen nach der Reformation hingegen nur noch rein seelsorgereiche und liturgische Aufgaben zu. Die Teilhabe an der das Recht betreffenden Schriftkultur wird in den Illuminationen auch von Geschlecht und ökonomischer Stellung abhängig gemacht: Sie gilt hier nicht für Frauen oder Personen in Armut. Diese Darstellungen verweisen – ebenso wie die Provenienz – auf den sozialen Kontext des vermutlichen Auftraggebers der Handschrift, bei dem es sich sicherlich um eine Person der isländischen Oberschicht mit entsprechendem politischen Einfluss und finanziellen Möglichkeiten gehandelt haben wird.

Bibliographie

- Björn Th. Björnsson (1990). „Myndlist á síðmiðöldum“. Sigurður Línal, Hg. *Saga Íslands* 5. Reykjavík: 287–352.
- Drechsler, Stefan (2014a). „Zur Ikonographie der AM 350 fol. Skarðsbók“. *Collegium Medievale* 37: 63–113.
- Drechsler, Stefan (2014b). „Thieves and Workshops: On a Historical Initial in AM 343 fol. Svalbarðsbók“. Þórunn Sigurðardóttir et al., Hgg. *Saltari stilltur ok sleginn Svanhildi Óskarsdóttur fimmtugri 13. mars 2014*. Reykjavík: 37–39.
- Drechsler, Stefan (2016a). „Ikonographie und Text-Bild-Beziehungen der GKS 1005 fol. Flateyjarbók“. *Opuscula* 14. 215–300.
- Drechsler, Stefan (2016b). „The Illuminated *Þjófabálkr* in Fourteenth-Century Icelandic *Jónsbók* Manuscripts“. *Viking and Medieval Scandinavia* 12: 1–40.
- Drechsler, Stefan (2017). *Making Manuscripts at Helgafell in the Fourteenth Century*. Dissertation. Universität Aberdeen.
- Driscoll, M.J. (2010). „The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New“. Judy Quinn und Emily Lethbridge, Hgg. *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability, and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*. The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 18. Odense: 85–102.
- Gunnar Karlsson (2000). *The History of Iceland*. Minneapolis.
- Halldór Hermannsson (1940). *Illuminated Manuscripts of the Jónsbók*. Islandica 28. Ithaca und New York.
- Hansen, Anne Mette (2012). „AM 421 12mo: An Artefactual Philological Study“. Gillian Fellows-Jensen und Matthew James Driscoll, Hgg. *Care and Conservation of Manuscripts 13. Proceedings of the Thirteenth International Seminar Held at the University of Copenhagen 13th – 15th April 2011*. Kopenhagen: 1–16.
- Helgi Þorláksson (2014). „Aristocrats between Kings and Tax-Paying Farmers: Iceland c. 1280 to c. 1450. Political Culture, the Political Actors and the Evidence of Sagas.“ Steinar Imsen, Hg. *Rex Insularum. The King of Norway and His ‚Skattlands‘ as a Political System c. 1260–c. 1450*. Bergen: 265–303.
- Heslop, Kate und Jürg Glauser (2018). „Introduction: Medial Perspectives on Textual Culture in the Icelandic Middle Ages“. Dies., Hgg. *RE:writing. Medial Perspectives on Textual Culture in the Icelandic Middle Ages*. Zürich: 9–59.

- Johansson, Karl G. und Lena Liepe (2014). „Text and Images in Norwegian and Icelandic Fourteenth Century Legal Manuscripts.“ Lena Rohrbach, Hg. *The Power of the Book. Medial Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts*. Berliner Beiträge zur Skandinavistik 19. Berlin: 129–156.
- Jón Helgason (1958). *Handritaspjall*. Reykjavík.
- Jón Viðar Sigurðsson (2014). „The Making of a ‚Skattland‘: Iceland 1247–1450.“ Steinar Imsen, Hg. *Rex Insularum. The King of Norway and His ‚Skattlands‘ as a Political System c. 1260–c. 1450*. Bergen: 181–225.
- Lidén, Anne (1999). *Olav den helige i medeltida bildkonst: legendmotiv och attribut*. Stockholm.
- Liepe, Lena (2009). *Studies in Icelandic Fourteenth Century Book Painting*. Snorrastofa Rit 6. Reykholt.
- Loschek, Ingrid (2011). *Reclams Mode- und Kostümlexikon*. Stuttgart.
- Manuwald, Henrike (2008). *Medialer Dialog. Die „Große Bilderhandschrift“ des „Willehalm“ Wolframs von Eschenbach und ihre Kontexte*. Bibliotheca Germanica 52. Tübingen und Basel.
- Már Jónsson (2000). „Recent Trends (or their Lack) in Icelandic Manuscript Studies“. *Gazette du livre médiéval* 36: 11–16.
- Már Jónsson (2011). „Uses and Usability of Icelandic Medieval Books of Law“. Per Andersen et al., Hgg. *Liber Amicorum Ditlev Tamm: Law, History and Culture*. Kopenhagen: 149–157.
- Már Jónsson (2014). „The Size of Medieval Icelandic Legal Manuscripts“. Lena Rohrbach, Hg. *The Power of the Book. Medial Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts*. Berliner Beiträge zur Skandinavistik 19. Berlin: 25–38.
- Meier, Christel (2009). „Typen der Text-Bild-Lektüre. Paratextuelle Introduction – Textgliederung – diskursive und repräsentierende Illustration – bildliche Kommentierung – diagrammatische Synthesen“. Eckart Conrad Lutz et al., Hgg. *Lesevorgänge: Prozesse des Erkennens in mittelalterlichen Texten, Bildern und Handschriften*. Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen 11. Zürich: 157–182.
- Nichols, Stephen G. (1990). „Introduction: Philology in a Manuscript Culture“. *Speculum* 65: 1–10.
- Nichols, Stephen G. (1997). „Why Material Philology? Some Thoughts“. *Zeitschrift für Deutsche Philologie, Sonderheft: Philologie als Textwissenschaft. Alte und Neue Horizonte* 116: 10–30.
- Ólafur Halldórsson (1904). „Haandskriftfortegnelse“. Ders., Hg. *Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons Lovbog for Island, vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætr, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1315*. Kopenhagen: xli–lvii.
- Ólafur Halldórsson (1987). „Af uppruna Flateyjarbókar“. *Ný saga* 1. 84–86.
- Ólafur Lárusson (1934a). „The Law-Book of the Icelanders. (Jónsbók)“. Ders., Hg. *Lögbók Íslendingar. Jónsbók 1578*. Faksimile. Monumenta Typographica Islandica 3. Kopenhagen: 5–48.
- Ólafur Lárusson, Hg. (1934b). *Lögbók Íslendingar. Jónsbók 1578*. Faksimile. Monumenta Typographica Islandica 3. Kopenhagen.
- Richter, Friederike (2013). „Illuminierte Handschriften der Jónsbók. AM 345 fol. Reykjabók und AM 147 4to Heynesbók“. Unveröffentlichte Magisterarbeit. Humboldt-Universität zu Berlin.
- Rohrbach, Lena (2014a). „Construction, Organization, Stabilization: Administrative Literacy in the Realm of Norway, the Case of Iceland“. Steinar Imsen, Hg. *Rex Insularum. The King of Norway and His ‚Skattlands‘ as a Political System c. 1260–c. 1450*. Bergen: 227–263.
- Rohrbach, Lena (2014b). „Introduction“. Dies., Hg. *The Power of the Book. Medial*

- Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts.* Berliner Beiträge zur Skandinavistik 19. Berlin: 9–19.
- Rohrbach, Lena (2018). „The Written Legacy of the Sturlung Age – Reflections on a Media Change”. Heslop, Kate und Jürg Glauser, Hgg. *RE:writing. Medial Perspectives on Textual Culture in the Icelandic Middle Ages.* Zürich: 165–180.
- Rohrbach, Lena (2019). „Material Philology“. Jürg Glauser et al., Hgg. *Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies. Interdisciplinary Approaches I.* Berlin und Boston: 210–216.
- Schnall, Jens Eike (2005). „Recht und Heil. Zu Kompilationsmustern in den Handschriften der *Jónsbók*“. *Gripla* 16: 75–114.
- Schulman, Jana, Hg. u. Übers. (2010). *Jónsbók. The Laws of Later Iceland. The Icelandic Text According to MS AM 351 fol. Skálholtsbók eldri.* Bibliotheca Germanica, Series nova 4. Saarbrücken.
- Sigurður Línal (2011). *Eine kleine Geschichte Islands.* Berlin.
- Stefán Karlsson (2005). „Bókagerð Björns málara og þeirra feðga“. Margrét Eggertsdóttir et al., Hgg. *Glerharðar hugvekjur: þénandi til þess að örva og upptendra Þórunni Sigurðardóttur fimmtuga, 14. janúar 2004.* Reykjavík: 73–78.
- Vilborg Auður Ísleifsdóttir-Bickel (1996). *Die Einführung der Reformation in Island 1537–1565. Die Revolution von oben.* Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, Geschichte und Hilfswissenschaften 708. Frankfurt am Main.
- Wenzel, Horst (1997). „Die Beweglichkeit der Bilder. Zur Relation von Text und Bild in den illuminierten Handschriften des ‚Welschen Gastes‘“. *Zeitschrift für Deutsche Philologie, Sonderheft: Philologie als Textwissenschaft. Alte und Neue Horizonte* 116: 224–252.
- Åström, Patrik (2014). „Books. Bosses and Bookmakers: Reflections on Book Design“. Lena Rohrbach, Hg. *The Power of the Book.*
- Medial Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts.* Berliner Beiträge zur Skandinavistik 19. Berlin: 39–53.

FRÖMMIGKEIT UND KODIKOLOGIE

Nachträglich eingebundene Bildseiten in einem niederdeutschen Gebetbuch

Beeke Stegmann und Astrid Marner

Den Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet

UNTER DEN GEBETBÜCHERN¹ IN DER ARNAMAGNÆANISCHEN Handschriftensammlung in Kopenhagen befindet sich ein überwiegend niederdeutsches Gebetbuch mit sieben ganzseitigen Illuminationen. Die Handschrift mit der Signatur Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 73 8vo ist ein fast 290 Blatt starker Pergamentkodex mit den Abmessungen 157 × 112 mm. Die Handschrift stammt aus dem 15. Jahrhundert, wobei es etliche Hinzufügungen

aus dem 15.–17. Jahrhundert gibt, die mal auf bestehende Blätter geschrieben wurden, mal auf zusätzliches Material (Kålund 1888–1894: II, 376–377). Das Gebetbuch beinhaltet neben niederdeutschen Gebeten und Andachten unter anderem ein Kalendarium (ff. 2r–11v), eine Ostertabelle (f. 12r), zwei niederdeutsche Reimgebete an Maria (ff. 42v–43r), dänische Zitate aus dem Alten Testament (f. 98r), ein lateinisches Gebet (f. 173r), gereimte Stücke der Vigil (ff. 200r–224r) sowie verschiedene Notizen zum Ablass auf Niederdeutsch und Latein (Kålund 1888–1894: II, 376–377; Borchling 1900: 105).

Die sieben Bildseiten sind auf die gesamte Handschrift verteilt und scheinen in Bezug zu den jeweiligen Texten der Umgebung zu stehen. Manche der Illuminationen sind zu Beginn eines Abschnittes zu finden, während sich andere mitten in einem Text befinden. Diese unregelmäßige Platzierung wirft Fragen zur Entstehung der Bildseiten sowie zu deren Einbindung in die Handschrift auf. Im Folgenden wird dieser

1 Die Forschung an diesem Artikel wurde in Teilen durch das Forschungs- und Innovationsprogramm Horizon 2020 der Europäischen Union unter Grant Agreement Nummer 65414 finanziert.

Gebetbücher sind Sammlungen von Texten und Bildern zur Erbauung und werden, wie der Begriff andeutet, für das private Gebet verwendet, in der Regel von Laien. Als Andachtsbücher sind Gebetbücher in Funktionalität und Charakter ähnlich Psaltern und Stundenbüchern, folgen allerdings nicht einem ebenso strengen Aufbau, sondern sind relativ frei in der Auswahl der enthaltenen Texte und deren Anordnung. Einen Überblick bieten beispielsweise Küppers (1989) und speziell für Dänemark Hansen (2004: 66–171).

Teil der komplexen materiellen Geschichte von AM 73 8vo beleuchtet, indem die Motive der Illuminationen identifiziert und die kodikologischen Eigenschaften der relevanten Blätter analysiert werden.

Entstehungsort der Handschrift

Der Entstehungsort der Handschrift ist bisher nicht geklärt. Während der Eintrag in *Handrit.org* Deutschland oder Dänemark verzeichnet, spezifizieren andere Kataloge die Herkunft nicht (Kålund 1888–1894: II, 376–377; *Handschriftencensus*). Anhand späterer Hinzufügungen lassen sich Eigentümer in Dänemark nachweisen, und auf f. 12v sind Notizen zu Neumond in dänischer Sprache zu finden. Da diese Schrift bereits aus dem 15. Jahrhundert stammt, ist es denkbar, dass der Kodex im niederdeutschen Sprachraum hergestellt wurde und relativ bald in dänisches Gebiet gelangte, sofern er nicht schon dort oder im Grenzgebiet entstanden war.

Strukturell und inhaltlich hat AM 73 8vo vieles mit dem sogenannten Niederdeutschen Gebetbuch (Hamburg, Christianeum, Hs. R 18/1) gemeinsam. Dies gilt für weite Teile des ursprünglichen Textes, aber auch spätere niederdeutsche Hinzufügungen. Das Niederdeutsche Gebetbuch wurde vermutlich in Bremen zwischen 1476 und 1528 produziert (Puls 1898: vi–ix). Vor allem im vorderen Teil enthalten beide Handschriften die gleichen Texte, wenngleich AM 73 8vo teils in der Wortfolge, teils aber auch in einzelnen Wörtern von der Bremer Handschrift abweicht. Die Ähnlichkeiten lassen vermuten, dass der Entstehungszeitraum zumindest des vorderen Teils von AM 73 8vo nicht allzu stark vom Niederdeutschen Gebetbuch abweicht, also etwa in der zweiten Hälfte des fünfzehnten Jahrhunderts anzunehmen ist. Eine

vorläufige Datierung des derzeitigen Einbandes liegt bei ca. 1500.²

Ferner zeigt ein genauer Vergleich der Litaneien (ff. 24r–30r und Puls 1898: 11–14), dass AM 73 8vo einige Heilige mehr enthält, darunter einen Block von Heiligen mit unmittelbarer Relevanz für Skandinavien oder gar für die Erzdiözese Lund.³ Zusammen mit dem sprachlichen Profil von AM 73 8vo ist es daher denkbar, dass die Handschrift im Bistum Schleswig geschrieben wurde, in dem sowohl Dänisch als auch Niederdeutsch koexistierten, und das im fraglichen Zeitraum zum Erzbistum Lund gehörte. Wann oder auf welchem Wege die Handschrift in Árni Magnússons Eigentum gelangte, ist nicht bekannt.

Ganzseitige Illuminationen auf nachträglich eingesetzten Blättern

Die sieben Bildseiten sind in vergleichbarem Stil ausgeführt und befinden sich alle auf Einzelblättern, welche in eine bestehende Lagenstruktur eingefügt wurden.⁴ Alle sieben Einzelblätter weisen umgebogene Randstreifen

- 2 Diese Schätzung wurde von Konservatorin Natasha Fazlic in einem persönlichen Gespräch am 8. Februar 2019 bestätigt. Der Rücken dieses Einbandes wurde zudem von Natasha Fazlic im Zuge einer Reparatur stark verändert, da sich die Handschrift zuvor nicht gut öffnen ließ.
- 3 Es handelt sich um Kanut (IV. von Dänemark), Knud (Lavard), Olav (von Norwegen), Erik (Plovpenning), Eskil (von Lund), Henrik (von Vitskøl?), Ansgar und Birgitta (von Schweden). Mit Ausnahme von Birgitta und Olav ist keiner der Heiligen im Kalendarium von AM 73 8vo vertreten, das insgesamt gemeinkirchlichen Charakter hat und zu einer Lokalisierung der Handschriftenproduktion nicht beitragen kann.
- 4 Die Illuminationstechnik der Bildseiten wurde im Rahmen der vorliegenden Studie nicht genauer analysiert. Entsprechend vermuten wir unter Vorbehalt, dass die Seiten aus einer Werkstatt stammen könnten und eventuell sogar in einem Arbeitsgang hergestellt wurden. Eine eingehende fachliche Analyse von kunsthistorischer Seite wäre wünschenswert.

Abb. 8.1: Illumination einer Heiligen. Kopenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 73 8vo, f. 1v.
Foto: Suzanne Reitz.

auf, wovon einige zusätzlich an benachbarte Blätter angenäht sind. Die Rückseiten aller Illuminationen waren zunächst unbeschrieben, wurden jedoch teilweise später gefüllt.

Die erste Bildseite (Abb. 8.1) ist auf f. 1v direkt vor dem Kalendarium zu finden. Sie zeigt eine Heilige in vornehmer Kleidung und Schleier, die vor einem Pult mit aufgeschlagenem Buch kniet. In der rechten Hand hält sie einen kreuzförmigen Gegenstand, in der linken Hand ein weiteres Buch. Vor ihren Füßen liegt eine abgelegte Krone; in der linken oberen Ecke fliegt ein Vogel, höchstwahrscheinlich eine Taube, in eine Wolke. Die Attribute sind in ihrer Gesamtheit nicht eindeutig. Es könnte sich unter Umständen um Oda von Brabant handeln, indiziert durch abgeworfene Krone, Taube und Buch (Schäfer 2016; De Beer 2014). Allerdings ergibt sich kein unmittelbarer Anknüpfungspunkt für dieses Motiv aus dem Inhalt der Handschrift. Eine weitere Möglichkeit wäre Birgitta von Schweden, die zwar im Kalender vorkommt, deren Bekleidung allerdings atypisch wäre.⁵ Die Rectoseite weist spätere Hinzufügungen und Besitzvermerke auf. Dieses Einzelblatt wurde vor die erste Lage gesetzt und an einen umgebogenen Randstreifen von Blatt 12, dem letzten Blatt der Lage, angenäht.⁶ Auf f. 13r beginnt der erste von sieben Psalmen mit einer dreizeiligen

Puzzleinitiale mit Fleuronné, beides in blau und rot ausgeführt.

Die zweite Bildseite, auf f. 43v, zeigt eine Strahlenkranzmadonna auf einer umgedrehten Mondsichel (*Handrit.org*). Dieses Blatt ist auch vor eine Lage (ff. 44–54) gesetzt und wurde durch einen Randstreifen befestigt, der um das letzte Blatt dieser Lage herumgebogen wurde. Das Motiv der Illumination steht in direktem Zusammenhang mit den auf f. 44r beginnenden Anrufungen der Jungfrau Maria. Die Rectoseite von Blatt 43 trägt einen Gasttext, also einen Text, der nachträglich im zuvor leer belassenen Schriftraum eingetragen wurde. In diesem Fall handelt es sich um zwei Reimgebete an Maria, die bereits auf f. 42v beginnen, wo der ursprüngliche Text in der sechsten Zeile endet (Abb. 8.2). Anders als die blau-rote Ornamentik der vorhergehenden Blätter, die sich auch auf f. 44r fortsetzt, ist die hier vorhandene zweizeilige Initiale zu Beginn der Reimgebete einfarbig rot mit dunkelbraunem Fleuronné. Außerdem ist ein sich wiederholender Satz des Textes mit rotem Dekor umrahmt.

Das Einzelblatt der dritten Bildseite, f. 68, ist gegen Ende einer Lage eingesetzt (ff. 59–70). Es zeigt auf der Versoseite Johannes den Täufer (Abb. 8.3) mit Lamm und Kreuzesstandarte, der in ein Fell gekleidet und barfüßig ist (Schäfer 2018). Die Rectoseite ist unbeschrieben. Blatt 68 ist mit einem weiteren Einzelblatt (f. 67), zusammengenäht, das beidseitig mit einem niederdeutschen Gebet an die Jungfrau Maria beschrieben ist, wobei die letzten zweieinhalb Zeilen frei geblieben sind. Gemeinsam liegen diese beiden Blätter zwischen dem zweitletzten und drittletzten Blatt der Lage, wodurch der fortlaufende Satz mitten in einem Wort unterbrochen wird. Es handelt sich also offensichtlich um einen späteren Einschub.⁷ Der Bezugstext für die Bildseite ist das *Benedictus*, der Lobpreis

5 Eingangs eines Gebetsbuches kann eine Bildseite die persönliche Präferenz einer Besitzerin oder eines Besitzers zum Ausdruck bringen, ohne einen direkten Bezug zu einem der enthaltenen Texte zu haben. Als mögliche Gründe für die Auswahl des Motivs kommen beispielsweise Namenspatronat, die Schutzfunktion der Heiligen (Oda beispielsweise ist Schutzpatronin der Blinden) oder familiäre Bindungen zu Orten in Betracht, die mit der Heiligen assoziiert sind. Außerdem ist denkbar, dass die Besitzerin der Handschrift dargestellt wurde. Ohne konkretes Wissen über die Vorbesitzer der Handschrift besteht keine Möglichkeit, die individuelle Motivation zu rekonstruieren und die vorgeschlagenen Identifikationen zu überprüfen.

6 Die heutige Lagenstruktur von AM 73 8vo wurde von Sille Brämer Enke am 11.06.13 festgestellt.

7 Die Schrift und die schlichten einfarbig roten Lombarden auf Blatt 68 weichen von dem Rest der Lage ab. Dieselbe Hand scheint für ein weiteres später

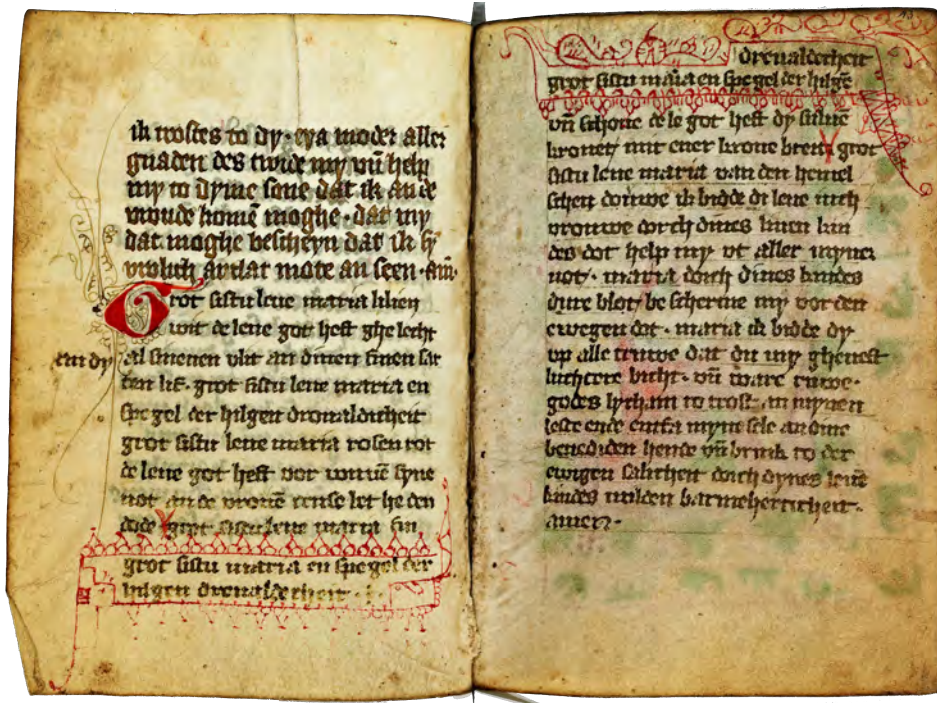

Abb. 8.2: Nachträglich eingetragene Reimgebete an Maria. AM 73 8vo, ff. 42v–43r. Foto: Suzanne Reitz.

Abb. 8.3: Illumination Johannes der Täufer. AM 73 8vo, ff. 68v–69r. Foto: Suzanne Reitz.

anlässlich der Geburt Johannes des Täufers (Lk 1:68–70). Es beginnt auf f. 66r und erscheint somit nicht zusammen mit der Abbildung auf f. 68v. Der Bildseite gegenüber steht allerdings der Textteil, in dem sich das Gebet explizit an Johannes den Täufer wendet (Lk 1:68). Es ist denkbar, dass das Andachtsbild zusammen mit diesem Textteil betrachtet werden sollte und sich daraus das ungewöhnliche Arrangement der Seiten erklärt.

Ebenfalls eingeschoben zwischen dem zweit- und drittletzten Blatt einer bestehenden Lage befindet sich die vierte Bildseite, nämlich auf f. 98v. Das Motiv ist Anna selbdritt (*Iconclass.org*), eine Darstellung der heiligen Anna mit ihrer Tochter, der Jungfrau Maria, und dem Jesuskind. Die Illumination ist mit dem auf f. 99r:6 beginnenden Offizium für die heilige Anna verknüpft, aber so platziert, dass die Bildseite in den laufenden vorherigen Text eingeschoben ist. F. 98r war ursprünglich unbeschrieben, wurde jedoch im 17. Jahrhundert mit alttestamentlichen Zitaten auf Dänisch gefüllt (*Handrit.org*).

Die fünfte Bildseite ist die einzige, die auf einer Rectoseite zu finden ist, nämlich f. 167r. Das Motiv (Abb. 8.4) ist Pfingsten: Der Heilige Geist kommt in Form einer Taube und Feuerzungen auf die Jungfrau Maria und die sie umgebenden Apostel herab (Kålund 1888–1894: II, 376). Die Platzierung erklärt sich aus dem Bezugstext, dem Heilig-Geist-Offizium, das oben auf f. 166v beginnt. Damit erscheinen die Bildseite und der Beginn des Bezugstextes auf einer Doppelseite. Auch dieses Einzelblatt ist so in Lage XVIII (ff. 160–170) eingeschoben, dass es sich in einem laufenden Text befindet. Auf f. 167v ist zusätzlich ein vertikal geschriebener Gasttext zu finden, eine Titulatur des dänischen Königs, die im 17. Jahrhundert hinzugefügt wurde (*Handrit.org*).

Die sechste Bildseite, auf f. 199v, stellt Seelen im Fegefeuer dar (Kålund 1888–1894: II, 376) und bezieht sich damit offensichtlich auf die

gereimten Stücke der Vigil ab f. 200r, deren Beginn mit einer weiteren dreizeiligen blau-roten Puzzleinitiale hervorgehoben ist. Dieses Einzelblatt, das auf der Rectoseite unbeschrieben geblieben ist, wurde vor eine bestehende Lage gesetzt (ff. 200–209), da hier die Textgrenze mit der Blatt- und Lagengrenze zusammenfällt.

Die letzte Bildseite ist auf der Versoseite von Blatt 230 zu finden, welches ebenfalls vor eine bestehende Lage (ff. 231–240) gesetzt wurde. Die Darstellung (Abb. 8.5) zeigt den Erzengel Michael mit einer Seelenwaage (*Iconclass.org*). Passend dazu beginnt auf der gegenüberliegenden Seite oben das Totenoffizium. Die beiden letzten Blätter der vorherigen Lage, ff. 228 und 229, waren zunächst unbeschrieben und wurden um 1500 mit niederdeutschen Gebeten gefüllt. Diese Gebete erstrecken sich auch auf die Rectoseite des eingesetzten Einzelblattes, gefolgt von einer Ablassnotiz und einem weiteren Gebet (*Handrit.org*).

Insgesamt deutet die Platzierung der Bildseiten innerhalb der Lagenstruktur darauf hin, dass die sieben Einzelblätter separat vom Text produziert wurden. Zudem wurde bei fünf der sieben Bildseiten die Rückseite des Blattes gefüllt. Es handelt sich entweder um kurze Texte, die nicht über diese Seite hinausgehen, oder um längere Stücke, die auf vorausgehenden, zuvor unbeschriebenen Seiten beginnen. Also müssen die sieben Bildseiten zur Handschrift hinzugefügt worden sein, bevor jene Pergamentseiten mit neuen Gasttexten gefüllt wurden.

Handschriftenproduktion teilweise nach der *modular method*

Kathryn Rudy (2016: 6–15) hat gezeigt, dass niederländische Gebetbücher vom 15. Jahrhundert an häufig nach der von ihr als *modular method* bezeichneten Methode hergestellt wurden. Das bedeutet, dass diese Bücher in einzelnen Teilen, den Modulen,

hinzugefügte Gebet auf Blatt 46 verantwortlich zu sein, das ebenfalls ein eingenähtes Einzelblatt ist.

Abb. 8.4: Illumination Heiliger Geist. AM 73 8vo, ff. 166v–167r. Foto: Suzanne Reitz.

Abb. 8.5: Illumination Erzengel Michael. AM 73 8vo, ff. 230v–231r. Foto: Suzanne Reitz.

produziert wurden, wobei neue Texte oder Abschnitte auf neuen Lagen begannen und frei gebliebener Platz am Ende der Lagen in Kauf genommen wurde. Auf diese Weise konnten Handschriften in Arbeitsteilung besonders effizient hergestellt werden. Außerdem bot sich späteren Eigentümern eine gute Möglichkeit, die Handschriften nachträglich zu verändern und an ihre Bedürfnisse anzupassen (Rudy 2016: 24–25). Zum einen konnte zuvor unbeschriebener Platz mit kleinen Texten gefüllt werden, zum anderen war es relativ problemlos möglich, neues Material zwischen den einzelnen Modulen einzusetzen. Bildseiten wurden in diesem Modell oft separat produziert und vor den jeweiligen Lagen eingefügt, wo sie gegenüber dem Textanfang ihren traditionellen Platz hatten (Rudy 2016: 27–28).

Bei den sieben Bildseiten in AM 73 8vo könnte es sich um solche separat produzierten Module handeln. Den Prinzipien der *modular method* entsprechend fügen sich die zweite (f. 43v) und die beiden letzten Bildseiten (ff. 199v und 230v) organisch in die Handschrift ein, da die Bezugstexte jeweils an einem Lagenanfang beginnen. Auch die Bildseite auf f. 1v, die vor dem Kalendarium steht und die Handschrift eröffnet, entspricht diesem Aufbau. Die drei anderen Bildseiten hingegen befinden sich innerhalb von Lagen und fortlaufendem Text und weichen somit von den Prinzipien der *modular method* ab. Da sich die relevanten Textanfänge für die Darstellungen von Anna selbdritt sowie dem Heiligen Geist nicht zu Beginn einer neuen Lage befanden, konnten die Bildseiten nicht anders eingesetzt werden, sofern sie gegenüber den Textanfängen sichtbar sein sollten. Die dritte Illumination, die Johannes den Täufer zeigt, erscheint nicht einem Textanfang gegenüber, sondern auf einer Doppelseite mit derjenigen Passage, in welcher der Heilige angesprochen wird. Die Platzierung war also ebenfalls beabsichtigt und deutet darauf hin, dass die Ansprache Johannes des Täufers in der Andacht vertieft wurde.

Die Handschrift AM 73 8vo besteht aus verschiedenen Teilen, welche auf separate Produktionsvorgänge zurückgehen. Abgesehen von den eingesetzten Bildseiten und kleineren textlichen Hinzufügungen lassen sich aufgrund der Schreiberhände und der Ausführung von Initialen vier Hauptteile mit voneinander getrennten Herstellungsbedingungen identifizieren (Tabelle 8.1).⁸ Die Lagen scheinen zunächst voneinander unabhängige Produktionseinheiten gewesen zu sein, sind aber in der jetzigen Handschrift teilweise ineinander geschachtelt, sodass die Blätter am anschaulichsten anhand der Initialen den jeweiligen Teilen zugeordnet werden können.

Der erste Initialstil ist im vorderen Bereich der Handschrift bis f. 92 sowie zwischen f. 230 und f. 270 zu finden. Der ursprüngliche Text in diesen Lagen ist mit blauen und roten Initialen mit weit auslaufendem ebenfalls blauen und roten Fleuronné ornamentiert. Die Verteilung der Initialen ist hierarchisch, wobei die primären Initialen dreizeilige blau-rote Puzzleinitialen mit zweifarbigem Fleuronné sind. Die sekundären Initialen sind ein- beziehungsweise zweizeilige Lombarden, abwechselnd in Blau und Rot, wobei lediglich die zweizeiligen gegenfarbiges Fleuronné aufweisen. Die Blätter des zweiten Stils, ff. 55–58 und 173, weisen rote und grüne Illuminationen auf, die ebenfalls hierarchisch verteilt sind. Primäre Initialen sind zweizeilig und in einem Fall, auf f. 55r, mit gegenfarbigem Fleuronné ausgestattet. Die sekundären Initialen dieses Stils sind einzeilig und alternierend in Rot und Grün gearbeitet. Ein dritter Stil ist in der Mitte der Handschrift (f. 93 bis f. 198) zu finden, in dem die Initialen auch abwechselnd blau und rot sind. Die primären Initialen sind hier in der Regel dreizeilige Lombarden mit Aussparungen,

8 Die Zählung der Stile und separat produzierten Einheiten in der Handschrift ist der Übersichtlichkeit halber vereinfacht. So werden nachträglich eingefügte einzelne Blätter mit ausschließlich Text sowie spätere Hinzufügungen aus zunächst unbeschriebenem Pergament nicht weiter berücksichtigt.

die einfarbig gearbeitet sind und gegenfarbiges Fleuronné aufweisen. In einem Fall, auf f. 130v, ist die Initiale dieser Art jedoch fünfzeilig. Zweizeilige Initialen in diesem Stil sind ebenfalls einfarbig und haben mit wenigen Ausnahmen ein Binnenfeldornament, das stets gegenfarbig ist. Einzeilige Initialen sind abwechselnd blaue und rote Lombarden, während Satzinitialen rot gestrichelt sind. Der vierte Stil befindet sich am Ende der Handschrift (ab f. 273). Primäre Initialen sind hier als zweizeilige rote Lombarden ausgeführt, während sekundäre Initialen als rot gestrichelte Satzinitialen erscheinen.

Diejenigen Bildseiten, die vor Lagen gesetzt wurden und somit der traditionellen Platzierung folgen (diejenigen auf ff. 1v, 43v, 199v und 230v), befinden sich alle in dem Teil mit Initialstil 1. Diese Lagen wurden als regelmäßige Quinternionen produziert. In der Regel fallen Textanfänge mit Lagenanfängen zusammen, während am Ende der Lagen häufig ein wenig Pergament ursprünglich unbeschrieben geblieben war (wie zum Beispiel auf f. 42v). Dieser Teil der Handschrift wurde folglich nach Prinzipien hergestellt, die der *modular method* entsprechen. Die Bildseite mit Johannes dem Täufer (f. 68v) befindet sich ebenfalls in diesem Teil,

aber nicht an einer Lagengrenze, sondern an der unmittelbar in Bezug stehenden Textstelle innerhalb einer Lage (VIII). Da es sich nicht um einen Textanfang handelt, steht hier auch nur eine sekundäre Initiale (blaue Lombarde) am Anfang des entsprechenden Verses. Diese wurde allerdings auch nicht nachträglich, etwa bei der Einfügung der Illumination, hervorgehoben. Die Platzierung dieser Bildseite zeigt, dass in Handschriften, in denen nach der *modular method* geeignete Räume für den Einsatz von Bildseiten geschaffen wurden, weitere Elemente abseits dieser Räume eingefügt werden konnten, wenn ein anderes Motiv für die Andacht bevorzugt wurde, als durch die Verteilung der Texte und Lagengrenzen vorbereitet war.

Die anderen beiden Bildseiten, diejenigen auf ff. 98v und 167r, befinden sich hingegen im Teil mit dem dritten Initialstil. Auch diese Lagen wurden als Quinternionen konzipiert, aber hier folgen Texte stets direkt aufeinander ohne Rücksicht auf Lagengrenzen. Anders als die Lagen mit dem ersten Stil wurde dieser Teil nicht nach Prinzipien der *modular method* hergestellt. Die beiden Einzelblätter mit den Bildseiten konnten also nur dann bei den relevanten

Folios	Initialstil des Textes	Motiv der Bildseite	Lagenstruktur
f. 1		Kniende Heilige (Oda von Brabant?) (f. 1v)	Vor I gesetzt
ff. 2–42	Stil 1		I–V (ff. 2–42)
f. 43		Strahlenkranzmadonna (f. 43v)	Vor VI gesetzt
ff. 44–54	Stil 1		VI (ff. 44–54)
ff. 55–58	Stil 2		VII (ff. 55–58)
ff. 59–67	Stil 1		VIII (ff. 59–70)
f. 68		Johannes der Täufer (f. 68v)	In VIII eingesetzt
ff. 69–92	Stil 1		Rest von VIII; IX–X (ff. 71–90) + 2 Einzelblätter (ff. 91–92, jetzt an XI befestigt)

ff. 93–97	Stil 3		XI (ff. 93–99)
f. 98		Anna selbdritt (f. 98v)	In XI eingesetzt
ff. 99–166	Stil 3		Rest von XI; XII–XVIII (ff. 100–170)
f. 167		Heiliger Geist (Pfingsten) (f. 167r)	In XVIII eingesetzt
ff. 168–172	Stil 3		Rest von XVIII; XIX (ff. 171–181)
ff. 173	Stil 2		In XIX eingesetzt
ff. 174–198	Stil 3		Rest von XIX; XX–XXI (ff. 182–198)
f. 199		Seelen im Fegefeuer (f. 199v)	Vor XXII gesetzt
ff. 200–229	Stil 1		XXIII–XXIV (ff. 200–229)
f. 230		Erzengel Michael (f. 230v)	Vor XXV gesetzt
ff. 231–270	Stil 1		XXV–XXVIII (ff. 231–270)
(ff. 271–272)	(spätere Hinzufügungen)		XXIX (ff. 271+272)
ff. 273–288	Stil 4		XXX–XXXI (ff. 273–288)

Tabelle 8.1: Überblick über die verschiedenen Teile der Handschrift AM 73 8vo und der Platzierung der Bildseiten.

Textanfängen positioniert werden, wenn sie in bestehende Lagen eingeschoben wurden.

Die sieben Bildseiten wurden in die Handschrift eingesetzt, als sich zumindest die Lagen mit dem ersten und dritten Stil bereits in derselben Handschrift befanden. Die Lagen mit dem zweiten und vierten Stil hingegen könnten später hinzugekommen sein.⁹ Weil sich alle Illuminationen auf Einzelblättern befinden, deren Rückseite zunächst unbeschrieben war, folgen sie dem Schema von Illuminationsmodulen in Handschriften, die nach der *modular method* hergestellt wurden. Da jedoch nicht alle Lagen der Handschrift diesen Kriterien folgten, beziehungsweise in einem Fall

ein Text mit einer Bildseite versehen werden sollte, der nicht dafür vorbereitet war, erscheint die Platzierung für das moderne Auge unregelmäßig, ist jedoch für den religiösen Gebrauch äußerst zweckmäßig.

Fehlende Bildseiten

Die kodikologische Untersuchung von AM 73 8vo deutet zudem darauf hin, dass sich einmal weitere Bildseiten in dem Gebetbuch befanden. Sowohl zwischen Blatt 108 und 109 als auch zwischen Blatt 130 und 131 befindet sich ein schmaler Randstreifen, der nicht zur eigentlichen Lagenstruktur gehört. Auf f. 109r sind auch rote und grüne Farbspuren zu sehen, bei denen es sich wohl um Abdrücke von der ehemals gegenüberliegenden Bildseite handelt (Abb. 8.6). F. 109r enthält zudem den Beginn eines neuen Textes zur Dreifaltigkeit mit dreizeiliger Initiale, weshalb es sich beim Motiv

⁹ Niederländische Gebetbücher, die nach der *modular method* hergestellt wurden, enthalten häufig nachträglich eingesetzte ganzseitige Illuminationen. Rudy (2016: 211–212) beschreibt, dass einige Künstler sich scheinbar darauf spezialisierten, einzelne Illuminationen herzustellen, die auf Wunsch in Gebetbücher eingesetzt werden konnten.

der Illumination um die Dreifaltigkeit gehandelt haben könnte. Auf f. 130v finden sich ebenfalls Farbreste in Blau und Rot. Dort ist zudem die größte Initiale in der gesamten Handschrift zu finden, für die fünf Zeilen eingerückt sind. Sie markiert den Beginn des Introitpsalms zum Offizium vom Leiden Christi, das auf der Rectoseite beginnt. Ein sinnvolles Motiv für diesen Text wäre die Kreuzigung Jesu oder ein anderes Element aus der Passionsgeschichte. Blatt 130 ist zusätzlich durch ein angenähtes Lesezeichen gekennzeichnet gewesen, von dem rote Fadenreste im oberen äußeren Rand zu erkennen sind. Fraglich ist, ob das Offizium markiert werden sollte oder das Invitatorium, das täglich die Matutin eröffnete.¹⁰ Es fällt auf, dass die Seite trotz ihrer Markierung relativ wenig Abnutzungsspuren aufweist.

Auch auf f. 228r sind Farbabdrücke zu erkennen, allerdings weitaus mehr und deutlicher sichtbar als in den beiden vorhergehenden Fällen. Der dort beginnende Text – an Jesus Christus gerichtete Fürbitten¹¹ – ist ein Gasttext auf den ursprünglich unbeschriebenen letzten beiden Blättern der Lage XXIV (ff. 228r–229v) sowie der Rückseite der Bildseite mit dem heiligen Michael (f. 230r). Der Text muss nach der Produktion der Lagen und nach der Einbindung der erhaltenen Bildseiten geschrieben worden sein, aber ehe die heute verlorene Darstellung den Farbabdruck auf f. 228r hinterließ. Es gibt keine physischen Spuren, die auf das Einbinden und spätere Heraustrennen eines Blattes an dieser Stelle hindeuten würde. Stattdessen scheint das oben spitz zugeschnittene Blatt mit der Illumination

lose eingelegt gewesen zu sein. Das Pergament auf f. 228r wurde in einem charakteristischen Muster vor Verschmutzung geschont (Abb. 8.7), und auf der Versoseite ist der physische Abdruck einer Kante im Pergament fühlbar.¹² Ferner gibt es auf ff. 235v–236r Verfärbungen, die in ihren Abmessungen deckungsgleich sind mit den Spuren auf Blatt 228.

Da die Randstreifen der beiden ersten fehlenden Blätter keine natürliche Verbindung mit anderen Blättern haben, handelte es sich bei den herausgetrennten Bildseiten wohl wie auch bei den sieben noch erhaltenen um nachträglich eingesetzte Einzelblätter. Die beiden Randstreifen befinden sich in dem Teil der Handschrift, der nicht nach der *modular method* hergestellt wurde, und liegen innerhalb von Lagen. Die dritte nun fehlende Bildseite scheint ein irregulär zugeschnittenes loses Blatt gewesen zu sein, wodurch es sich in seinen materiellen Eigenschaften von den neun anderen unterscheidet. Entsprechend könnte diese Hinzufügung zu einem anderen Zeitpunkt vorgenommen worden sein.

Schlussbemerkungen

Von den sieben vorhandenen Bildseiten konnten sechs der Motive zweifelsfrei identifiziert werden. Die identifizierten Motive stehen alle in engem Bezug zu dem Text, dem gegenüber sie erscheinen. In der Andacht unterstützen sie somit die spirituelle Vertiefung durch eine zusätzliche visuelle Komponente, wobei die Platzierung von Bildseiten auf Rectoseiten darauf schließen lässt, dass man das Motiv betrachtete, ehe man den Text las. Tatsächlich scheint die Verknüpfung mit dem Bezugstext so wichtig gewesen zu sein, dass sich die Ausrichtung des Bildes eher an einzelnen Versen als am Textanfang orientierte, wie das Beispiel Johannes des Täufers zeigt. Aufgrund dieses engen Text-Bild-Bezugs konnten außerdem mögliche Motive für die zwei herausgetrennten Bildseiten benannt werden.

12 Wir danken Natasha Fazlic für diese Beobachtung.

10 Falls die Eröffnung der Matutin markiert wurde, hätte es sich bei der Illumination auch um ein entsprechendes Motiv gehandelt haben können, etwa die Verkündigung Christi.

11 Ein entsprechender Text findet sich ebenfalls im Niederdeutschen Gebetbuch von 1476–1528 (Puls 1898: 21–22). Auch der Zusatz wird also relativ zeitnah eingetragen worden sein, vielleicht um ein fehlendes Element zu ergänzen, und zwar nachdem kurz zuvor die Bilder eingebunden worden waren.

Für das Motiv der Darstellung auf f. 1v wurden mögliche Identifikationen vorgeschlagen, die jedoch durch eingehende Untersuchungen des Inhalts und der Geschichte der Handschrift überprüft werden müssten.

Die materiellen Spuren deuten darauf hin, dass AM 73 8vo zunächst mit neun ganzseitigen Bildseiten ausgestattet wurde, wovon zwei zu einem späteren Zeitpunkt herausgetrennt wurden. Darüber hinaus scheint eine zehnte Darstellung auf einem vermutlich losen, spitz zugeschnittenen Blatt existiert zu haben, das an wechselnden Stellen in der Handschrift zwischen die Seiten gelegt wurde.

Außerdem zeigen die Untersuchungen, dass die Bildseiten in AM 73 8vo nachträglich in bereits bestehende Lagenstrukturen eingesetzt wurden. Das Vorgehen erinnert dabei an Prinzipien der *modular method*, wie sie für niederländische Gebetbücher bekannt sind. Die Beobachtung, dass sowohl die Bildseiten als auch manche Lagen der Handschrift nach solchen Prinzipien hergestellt wurden, belegt, dass diese Art der Handschriftenproduktion im 15. Jahrhundert auch im niederdeutschen Sprachraum, wohl in Schleswig, praktiziert wurde.

Bibliographie

- Borchling, Conrad (1900). „Mittelniederdeutsche Handschriften in Skandinavien, Schleswig-Holstein, Mecklenburg und Vorpommern. Zweiter Reisebericht“. *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse 1900* (Beiheft). Göttingen: 1–204.
- De Beer, Astrid (2014). „Oda“. *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. <<http://resources.huylens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Oda>> (zuletzt verwendet am 07.02.19).
- Hansen, Anne Mette (2004). *Den danske bønnebogstradition i materialfilologisk belysning*. Dissertation. Universität Kopenhagen.
- Handrit.org*. <<https://handrit.is/da/manuscript/view/AM08-0073>> (zuletzt verwendet am 04.01.19).
- Handschriftencensus*. <<http://www.handschriftencensus.de/21953>> (zuletzt verwendet am 04.01.19).
- Iconclass.org*. *Iconclass: A Multilingual Classification System for Cultural Content*. <<http://iconclass.org/help/outline>> (zuletzt verwendet am 04.01.19).
- Küppers, K. (1989). „Gebetbuch [1]“. C. Bretscher-Gisiger, B. Marquis, T. Meier, Hg. *Lexikon des Mittelalters* IV. München: 1159–1160.
- Kålund, Kristian, Hg. (1888–1894). *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling*. I–II. Kopenhagen.
- Puls, Alfred, Hg. (1898). *Niederdeutsches Gebetbuch. Aus der Pergamenthandschrift des Königlichen Christianeums zu Altona, Teil I: Einleitung und Text*. Altona.
- Rudy, Kathryn M. (2016). *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized their Manuscripts*. Cambridge.
- Schäfer, Joachim (2016). „Oda von Brabant“. *Ökumenisches Heiligenlexikon*. <https://www.heiligenlexikon.de/BiographienO/Oda_von_Brabant.html> (zuletzt verwendet am 07.02.19).
- Schäfer, Joachim (2018). „Johannes der Täufer“. *Ökumenisches Heiligenlexikon*. <https://www.heiligenlexikon.de/BiographienJ/Johannes_der_Taeufer.html> (zuletzt verwendet am 08.02.19).

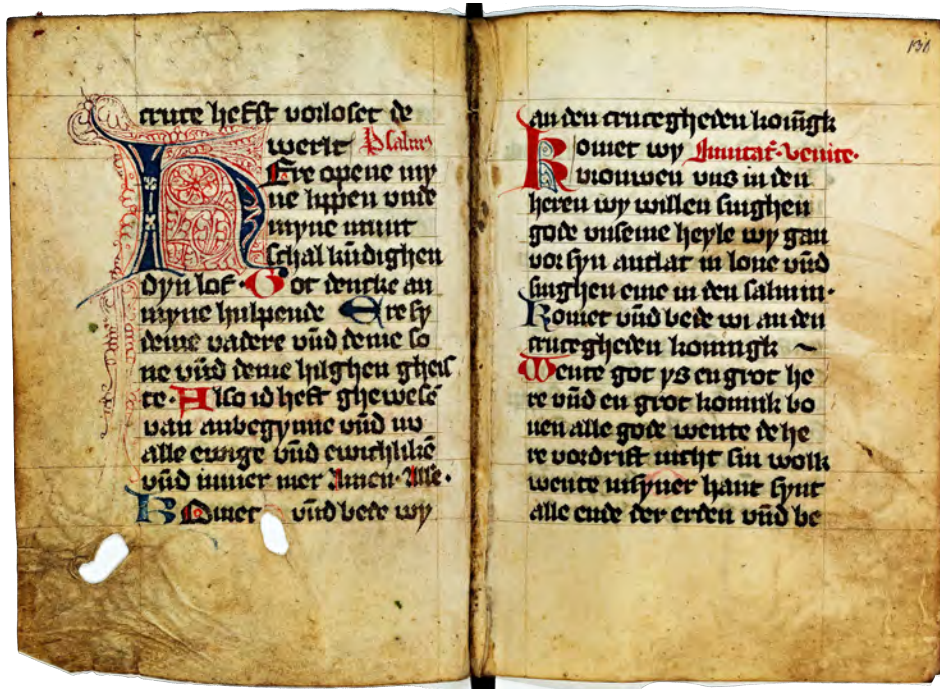

Abb. 8.6: Reststreifen einer herausgetrennten Bildseite. AM 73 8vo, ff. 130v–131r. Foto: Suzanne Reitz.

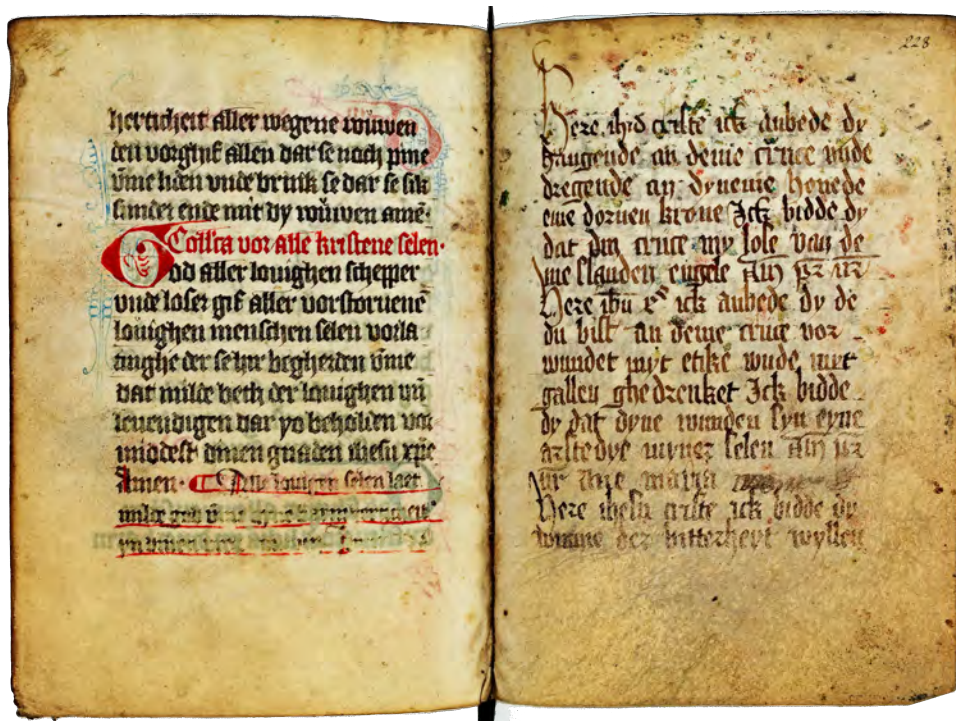

Abb. 8.7: Farbabdrücke einer fehlenden Illumination auf einem oben spitz zugeschnittenem losen Blatt.

AM 73 8vo, ff. 227v–228r. Foto: Suzanne Reitz.

CODICOLOGICAL UNITS OR PRODUCTION UNITS?

The Structure and Production of AM 71 8vo

Seán D. Vrieland

Arnamagnæan Institute, University of Copenhagen

THE BOOK OF HOURS HAS OFTEN BEEN referred to as the ‘medieval bestseller’ due to its popularity, and each individual book could be tailor-made for the penitent patron. Books of Hours in the Arnamagnæan Collection are no exception, for example the fifteenth-century manuscript Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 71 8vo.

An initial glance into the manuscript tells the straightforward story of the Middle Dutch translation of the hours by Geert Grote (1340–1384), the fourteenth-century founder of Modern Devotion (*Devotio Moderna*), and the decoration style of the late fifteenth- and early sixteenth-century Dutch and Flemish book painters known as the Masters of the Dark Eyes (*Zwarte-ogen-meesters*). Yet a look into the quire structure of AM 71 8vo reveals the manuscript had been produced in multiple stages in different parts of the Northern Netherlands and may have been put together using a method which Rudy

(2016) refers to as the ‘modular method’ – that is, different offices are prepared on separate codicological units, making it easier to assemble a customized Book of Hours for the patron or purchaser.

The concept of the codicological unit (CU) has been championed by Dutch manuscript scholars such as Gumbert (2004: 25), who defines a CU as “a discrete number of quires, worked in a single operation, containing a complete text or set of texts”. Another Dutch scholar, Erik Kwakkel (2002: 13), prefers the concept of production units (PU) or “groups of quires that formed a material unity at the time of production”.

Although the terminology may appear arbitrary, I think a closer look into the structure of AM 71 8vo will not only help clarify the production process of the manuscript, but also show a fundamental difference between these two ways of understanding and describing the individual units which make up manuscript books.

The Structure and Contents of AM 71 8vo

Three texts form the core of a Book of Hours: the Hours of the Virgin, the Penitential Psalms with the Litany of the Saints, and the Office of the Dead (Korteweg 2013: 241). Books of Hours also typically begin with a calendar, may contain other offices, and often end with various suffrages and other prayers to saints.

The contents of AM 71 8vo are then typical for a Book of Hours, with the exception that the Office of the Dead is not found. The texts are spread across twenty-two quires which, following the definition given by Gumbert (2004: 25), can be divided into five distinct CUs. The CUs and their contents are as follows:

CU 1: Calendar and Computus, Quires I-II (ff. 2–16)

As expected for a Book of Hours from the Northern Netherlands, the calendar on ff. 2r–12v follows the Use of Utrecht, seen in the seven mandatory feast days in the diocese which are marked in red in the manuscript (cf. Korteweg 2013: 238): 14/01 Pontianus, 12/05 Pancras, 12/06 Odulf, 04/07 Martin, 07/11 Willibrord, 12/11 and 25/06 Lebuinus. A significant inclusion (in black) in the calendar is 17/08 Jeroen, an eighth-century martyr who appears in calendars from the county of Holland (cf. Overgaauw 1992: 87).

CU 2: Hours of the Virgin, Quires III–VIII (ff. 16bis–64)

The opening office in AM 71 8vo is the Shorter Office of Our Lady (*Kleine Officie van Onze Lieve Vrouw*, ff. 17r–63v), which is unrubricated though opens with a full-page miniature on f. 16^{bis}v and a historiated initial and border on 17r. The office is followed by two prayers to the Virgin, though neither *Obsecro te* nor *O*

Intemerata, which are often associated with the hours in fourteenth- and fifteenth-century books (cf. Wieck 2001: 497). Instead, the first prayer (ff. 63v–64r) is a song of praise (“Een lof sanck tot maria moeder gods”), while the second (ff. 64r–64v) is the prayer *Regina Caeli* (“Regina celi letare Alleluia in duussch datmen te passchen synget int lof”).

CU 3: Hours of the Cross, Quire IX (ff. 65–72)

A single quire contains only one office, the Shorter Hours of the Holy Cross (*Korte Getijden van het Heilige Kruis*, ff. 65r–72r), although the rubric (“Hier volget die heilic cruus ghetide”) is written on the previous verso (f. 64v) following the end of the prayer *Regina Caeli*. The office is furthermore incomplete, ending abruptly on f. 72r in the middle of the final collecta, while the following verso is unwritten.

CU 4: Seven Penitential Psalms, Quires X–XIII (ff. 73–104)

The fourth CU opens directly with the Seven Penitential Psalms (*De Zeven Boetepsalmen*, ff. 73r–85v), which is unrubricated, followed by the litany of saints (ff. 85v–101v). The litany shows characteristics of the Diocese of Utrecht (cf. Korteweg 2013: 241): St. Martin of Tours, the patron saint of Utrecht, is listed first among the confessor saints, while St. Agnes is listed first among the virgin saints. Three prayers follow the litany: a prayer for indulgence attributed in the rubric to Pope Boniface VI (ff. 102r–103r), a prayer to the Virgin (ff. 103v–104r), and a prayer to St. Barbara (f. 104r–v).

CU 5: Seven Penitential Psalms and
Suffrages, Quires XIV–XXII
(ff. 105–172)

The most surprising text in AM 71 8vo is a second reading of the Seven Penitential Psalms (ff. 105r–112v) combined with a litany (ff. 112v–130v), though a different version than the standard text found in Geert Grote's translation (as found on ff. 73r–101v).

The text assumes a complete version of the Seven Penitential Psalms can be found elsewhere in the manuscript, as the psalms themselves are incomplete and end with a colophon instructing the penitent to continue reading (e.g. “Lest voert wt als in die seuen psalmen ghescreuen staet”,

f. 107r).¹ The associated prayers are supplications on the behalf of the dead; this text may then be interpreted as a replacement for the Office of the Dead (*Dodenofficie*), which is otherwise missing in AM 71 8vo. The litany is followed by a prayer (ff. 130v–131r) which assures one hundred days of indulgence for every soul in the churchyard.

Following these texts for the dead are instructions for the mass, divided into five stages

- 1 The scribe has confused the first psalm (Ps 6) with the third (Ps 37/38), both of which open *Domine ne in furore tuo arguas me neque in ira tua corripas me*. On f. 106v the scribe writes the opening of the first psalm, “Here in dijnre verbolgenheit en straffe mij niet ende in dijnne” (“Lord in thy anger rebuke me not and in thy [...]”), until the end of the page; the following verso opens with the instructions “Lest voe[r]t wt die derde psalm inde vij psalm” (“Continue reading the third psalm in the Seven Psalms”).

Figure 9.1: Quire boundary between codicological units 4 and 5, ff. 104v–105r. Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 71 8vo. Photo: Suzanne Reitz.

(ff. 131r–136v), and assorted prayers and suffrages: St. Joseph (f. 136r), *O Bone Jesu* (f. 138v), Sacred Heart of Mary (f. 141r), indulgences from Mary (f. 142v), the apostles (f. 143r), one's guardian angel (f. 145r), St. John the Baptist (f. 146r), St. Andrew (f. 146v), St. Laurentius (f. 147v), St. Martin (f. 148r), St. Anne (f. 148v), and the Virgin Mary (f. 149v). Some of these prayers help in the dating and possible place of origin of this section of the manuscript: The prayer to the apostles is attributed in the rubric to Pope Sixtus IV, giving a *terminus post quem* of 1471. Meanwhile, the prayer to St. Laurentius, the patron saint of Rotterdam who is also listed first among the confessor saints in the preceding litany of saints, may point to the city as the origin of the section.

The fifth and final CU ends with three groups of seven texts each: Seven prayers to the Virgin (ff. 149v–162v), the Seven Greetings of the Virgin (*Zeven Groeten van Onze Lieve Vrouw*, ff. 162v–166v) attributed to Thomas of Canterbury, and the Seven Prayers of the Passion (*Zeven Passiegebeden*, ff. 166v–170v). The final text ends defectively in the seventh and final prayer.

One Manuscript, Many Parts

Of the five CUs which make up AM 71 8vo, CU 4 sets itself apart codicologically, stylistically, and linguistically from the remainder of the manuscript. Structurally, CUs 1–3 and 5 are all formed with quaternion quires, with the

Figure 9.2: Opening of the Hours of the Virgin on ff. 16^{bis}v–17r in AM 71 8vo. Photo: Suzanne Reitz.

exception of the final (XXII), which is a ternion.² Even the calendar, which in other Books of Hours are typically written on ternion or sexternion quires due to the length of twelve or twenty-four pages (cf. Derolez 2003a: 85), is made up of two quaternion, resulting in blank pages from ff. 13v–16v. The structure of CU 4, on the other hand, is irregular: the first and third quires (X, XII) are both quaternion, the second (XI) a ternion, and the final (XIII) a quinternion.

Meanwhile the script, decoration, and language of the two parts indicate CU 4 was produced both earlier and in a different region of the

Northern Netherlands than the remainder of the manuscript.

Layout, Script, and Decoration

Despite both parts being written with 15 lines per page (with the exception of the calendar), the rulings differ. CUs 2, 3, and 5 are all ruled with a frame ruling, whereas in CU 4 every line is ruled.³

Two hands can be distinguished in the manuscript, corresponding to the two parts (CU 4

2 The second quire of CU 5 (XV) only consists of seven leaves, rather than eight, as a leaf is missing (together with its text) between ff. 117 and 118. Meanwhile, the first quire of CU 2 (III) contains an added leaf (f. 16bis).

3 The calendar is also ruled differently: only a single through line is found at the top, while vertical lines help separate compartments for the golden numbers and letter days. Furthermore, every line in the calendar is also ruled.

Figure 9.3: Decorated border and initial on f. 73r in AM 71 8vo. Photo: Suzanne Reitz.

versus the remainder), for both the main text and rubrication. The hand of CUs 1–3 and 5 uses a *Semitextualis* or *Netherlandish Hybrida* (cf. Derolez 2003b: 166–168; Gumbert 1976) with a single-story *a*,⁴ *f* and *ſ* at the baseline, and forked ascenders. Word-final *t*, *r*, and *c* often contain a vertical hairline stroke, while the feet often end with a hairstroke or upstroke. The hand of CU 4, on the other hand, uses a *Gothic Textualis Quadrata* or *Semiquadrata* (cf. Derolez 2003b: 74–75). The feet are angular or diamond-shaped, while rounded *d* is often fused with the following letter.

The two parts differ in their decoration as well. Three pages contain border decoration, all of which are quite different: A full-page miniature of the Annunciation on f. 16^{bis}v is framed within a strewn border done in a *tromp l'œil* style associated with the Masters of the Dark Eyes from the turn of the sixteenth century. On the following recto (f. 17r) a fully historiated border shows the angels announcing the birth to the shepherds and is done in a softer palette of colors. While as a spread these two pages impress the viewer, the difference in style indicates they did not originally belong together. Even the small detail of the Virgin Mary's hair color, which differs in the two images, speaks for different painters. The third border, found at the beginning of CU 4 on f. 73r, is a spray border with tendrils and gold-leafed balls, which may point to the first half of the fifteenth century and the eastern part of the Northern Netherlands.

Likewise differences in the decorated initials can be noted. Leaving aside the top-level initials on ff. 17r (historiated) and 73r (foliated in gold leaf), it is clear the different parts of the manuscript have distinct styles of decorated initials. Second-level initials in CUs 2, 3, and 5 range in height from 3 lines (e.g. f. 106r) to twelve (e.g. f. 51r) and are decorated in muted colors (yellow, green) with foliage. Notably, third-level

initials in CUs 2 and 3 are all painted blue and gold, whereas third-level initials in CU 5 alternate red and blue, speaking for different stages of decoration in these CUs which otherwise form a cohesive part. Both second- and third-level initials in CU 4 also alternate red and blue, though second-level initials are decorated with a *filigranée* style of pen flourishing and range from two lines (e.g. f. 98r) to four (e.g. f. 102r). Red initials are decorated with purple penwork and blue initials have red penwork. A four-line initial on f. 102r is furthermore decorated with rosettes.

Dialect

Although the texts in AM 71 8vo are not the original translation by Geert Grote, we should still expect to find traces of the Eastern dialect of his native Overijssel which the original likely contained (cf. van Wijk 1940: 5–6).

Linguistically, CU 4 is rather close to the main text used by van Wijk (1940) in the Seven Penitential Psalms. The variation which occurs, such as the use of *berispe* for *berespe* 'rebuke', may point further south to Brabant. Brabantian features especially appear in the following three prayers in CU 4, such as umlaut in *gegruet* (*gegroot* 'hail') and *selige* (*salige* 'divine'), lengthening in *kijnt* (*kint* 'child'), and the use of the feminine ending *-erse* in *verlichtstersche* 'illuminator' and *martelersche* 'martyr' (though note also *-ster* in *voerspreester* 'intercessor').

The remaining CUs, on the other hand, show more Hollandic dialect features. Fronting is found in *sel* (*sal* 'shall'), *ft* is preserved in *after* (*achter* 'after, behind') and *vercoft* (*vercocht* 'sold'), and raising is found in *mit* (*met* 'with'). Notably, these features are especially prevalent in the rubrics, which likely indicate the scribe/rubricator to be from Holland.

4 The occasional exception is found in the name *Maria*, which on ff. 157v and 162v is written with a two-story *a*.

Codicological Units or Production Units?

AM 71 8vo can be seen as a manuscript made up of two parts, one of which is placed inside the other. The quires that make up CU 4 differ from the remainder of the manuscript and were clearly prepared at a different time and in a different region of the Netherlands than the other codicological units, which we may call *monogenetic* following Gumbert (2004: 27). While CUs 1–3 and 5 were produced after 1471 in the county of Holland, possibly Rotterdam, CU 4 was likely produced in the first half of the fifteenth century in the east or southeast of the Netherlands, possibly Brabant. Thus despite being five distinct *codicological units* following the definition of Gumbert (2004), the parts that make up AM 71 8vo appear to have been produced in only two phases, i.e. as two *production units*.

With that in mind, we may begin to speculate on the *usage phases* (Kwakkel 2002: 15) of the manuscript parts. Were CUs 1–3 and 5 prepared with CU 4 already in mind, thus explaining why there is no complete text of the Seven Penitential Psalms in the younger hand? Or were they produced separately, only to be later assembled by the Masters of the Dark Eyes, who added the miniature on f. 16^{bis-v}? If so, does this addition of a page in a codicological unit (an *enlarged unit* following Gumbert 2004: 31) necessarily produce an *extended production unit* (Kwakkel 2002: 14) if the two manuscript parts were already assembled?

We can interpret the difference between Gumbert's and Kwakkel's terminology as the difference between *synchronic* – how the manuscript is today – and *diachronic* – how the manuscript came to be – descriptions. As the units and parts of AM 71 8vo show, this distinction is crucial to maintain.

Bibliography

- Derolez, Albert (2003a). "Masters and Measures: A Codicological Approach to Books of Hours". *Quaerendo* 33(1–2): 83–95.
- Derolez, Albert (2003b). *The Palaeography of Gothic Manuscript Books*. Cambridge.
- Gumbert, J. P. (1976). "A Proposal for a Cartesian Nomenclature". J. P. Gumbert and M. J. M. de Haan, eds. *Essays Presented to G. I. Liefstinck*. Amsterdam: 45–52.
- Gumbert, J. P. (2004). "Codicological Units: Towards a Terminology for the Stratigraphy of the Non-Homogenous Codex". *Segno e testo* 2: 17–42.
- Korteweg, Anne. (2013). "Books of Hours from the Northern Netherlands Reconsidered: The Uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote's Role as a Translator". S. Hindeman and J. Marrow, eds. *Books of Hours Reconsidered*. London: 235–261.
- Kwakkel, Erik. (2002). "Towards a Terminology for the Analysis of Composite Manuscripts". *Gazette du livre médiéval* 41: 12–19.
- Overgaaauw, Eef A. (1992). "Saints in Medieval Calendars from the Diocese of Utrecht as Clues for the Localization of Manuscripts". *Codices Manuscripti: Zeitschrift für Handschriftenkunde* 16(11): 81–97.
- Rudy, Kathryn M. (2016). *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized their Manuscripts*. Cambridge.
- Wieck, Roger S. (2001). "Books of Hours". Thomas J. Heffernan and E. Ann Matter, eds. *The Liturgy of the Medieval Church*. Kalamazoo: 473–513.
- van Wijk, N. (1940). *Het getijdenboek van Geert Grote. Naar het haagse handschrift 133 E 21*. Leiden.

Appendix

Quire	Codicological Unit	Production Unit	Main Contents	
I ⁸	CU 1	PU 1	Calendar	
II ⁸				
III ⁸ + 1	Added leaf		Illumination Hours of the Virgin	
	CU 2	PU 1		
IV ⁸				
V ⁸				
VI ⁸				
VII ⁸				
VIII ⁸				
IX ⁸				CU 3
X ⁸				CU4
XI ⁶				
XII ⁸				
XIII ¹⁰				
XIV ⁸	CU 5	PU 1	Seven Penitential Psalms II	
XV ⁸ (wants 6)				
XVI ⁸				
XVII ⁸				
XVIII ⁸				
XIX ⁸				
XX ⁸				
XXI ⁸				
XXII ⁶				

Table 9.1: The quire structure of AM 71 8vo, divided into five CUs and two PUs.

THE AM DIPL. DAN. LI 3 SCRIBE

Stephen Werronen

Arnamagnæan Institute, University of Copenhagen

ONE OF THE FIRST SIGNIFICANT PALEOGRAPHIC discoveries of the current *Skrift og tekst i tid og rum* project is the attribution of twelve charters and notes added to nine others to a single scribe who was active between 1256 and 1285.¹ Among these charters are several documents of great historical interest, including four of Denmark's oldest wills and Inger Jakobsdatter's founding charter for the Roskilde St Clare monastery (Figure 10.1). The latter is Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM Dipl. Dan. LI 3, and also the oldest document attributable to the scribe, who will hereafter be called the LI 3 scribe. The scribe's handwriting is characterized in particular by long, curving descenders on

terminal *m* and *n*, and is described in detail at the end of the present article. The editors of the *Diplomatarium Danicum* previously identified ten of the twelve charters written in this hand (Blatt et al., 1938–1942: IV, 12). They appear to have been unaware of the two charters dated 28 May 1268 (Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM Dipl. Dan. LII 16 and AM Dipl. Dan. LII 17), as well as the dorsal notes on the ten papal bulls issued by Alexander IV in the winter of 1257.² The latter, combined with the scribe's itinerary and active dates, provide strong evidence that the LI 3 scribe was a cleric attached to Roskilde Cathedral.

Eleven of the twelve charters are dated, spanning the period from 1 August 1256 to 1 June

1 The aims of the project, which is funded by the Velux Foundation, include creating an interactive digital edition of the Roskilde Clara Kloster monastic archive and systematically researching the scripts employed in the archive's charters. I am very grateful to Anne Mette Hansen for adding me to the project team, which enabled me to make the discovery described in this article.

2 The full list of charters written by the scribe is as follows: Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM Dipl. Dan. LI 3; AM Dipl. Dan. LII 3, 6, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 48; AM Dipl. Dan. LIII 6; and AM Dipl. Dan. LXV 11. Editions of these charters can be found under the relevant date in the first four volumes of the second series of *Diplomatarium Danicum* (Blatt 1938–1942).

1285, and thereby giving the scribe's career a length of nearly three decades. The length would be extended by at least six years if the dating of Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM Dipl. Dan. LXV 11 to the period 1291–1298 were correct, though this is far from certain. The *Diplomatarium* editors chose this span of dates because it is the known date range for Abbess Margrete, who is mentioned in the document (Blatt et al. 1938–1942: IV, 12). There are two potential issues with their date range. First, Margrete may have become abbess much earlier,

within the scribe's known period of activity. The charter dated 6 May 1291, which first names Margrete as abbess, is in fact the first to name any of the abbesses of the monastery of St Clare in Roskilde. Moreover, the *Diplomatarium* editors assumed that there was only one Abbess Margrete during the late thirteenth century, and although this seems reasonable, the possibility that there were two abbesses named Margrete during the late thirteenth century is the second issue with the dating of AM Dipl. Dan. LXV 11. An undated note added to the dorse of AM

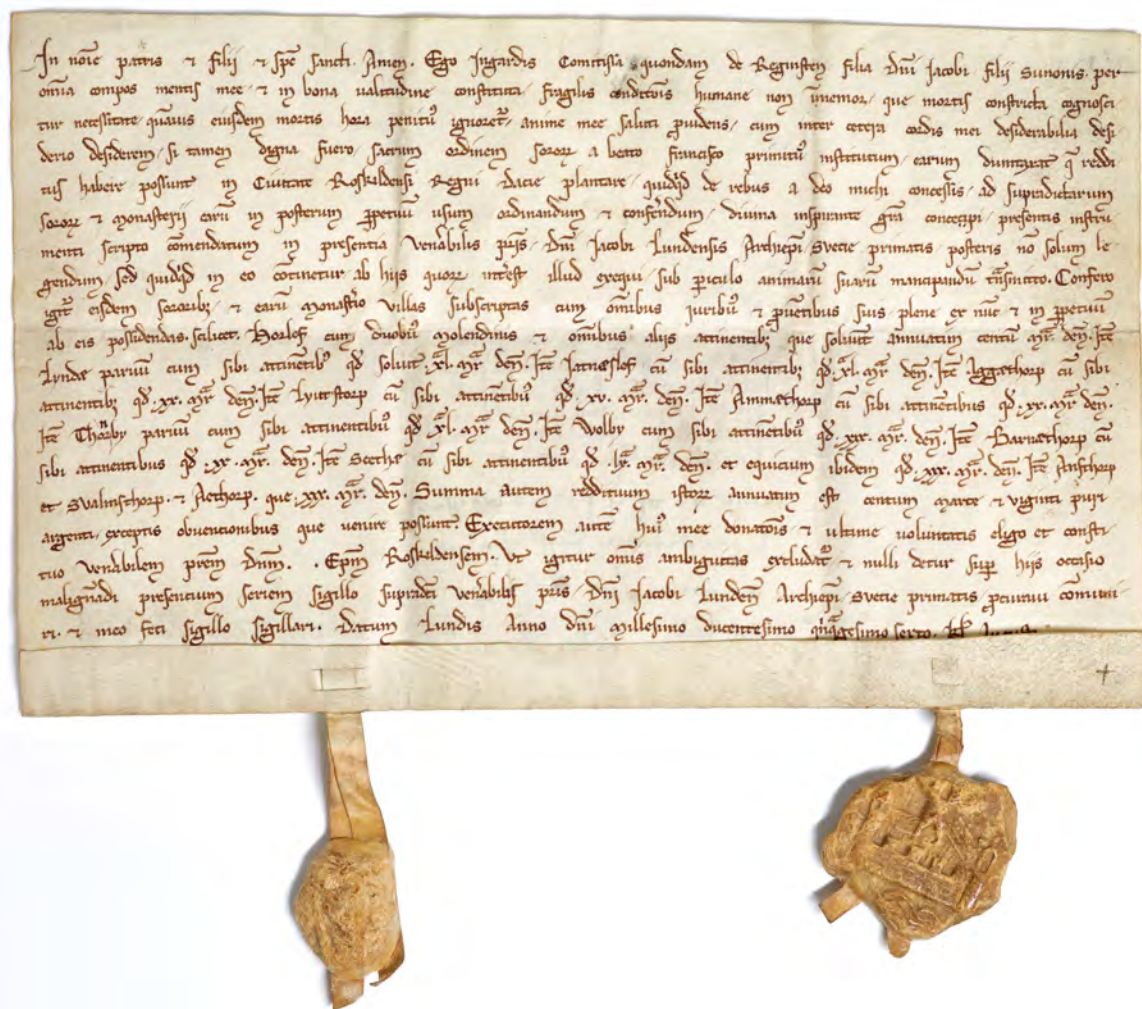

Figure 10.1: AM Dipl. Dan. LI 3: Inger Jakobsdatter's foundation charter for the monastery of St Clare.

Photo: Suzanne Reitz.

Dipl. Dan. LII 7 identifies it as the will of “Lady Margrete, formerly abbess” (*Domine Margarete quondam abbatisse*) of Roskilde and widow of Jens Gunnesen; the will itself is dated to 1263. While it is entirely possible that Lady Margrete was a young widow in 1263 and an old abbess thirty-five years later in 1298, it is perhaps more likely that the Abbess Margrete of the 1290s was the second abbess by that name. In this case, the undated charter could well belong within the period 1256–1285 after all. Given these issues, I will concentrate on the period 1256 to 1285, rather than extending the scribe’s career to an uncertain point in the 1290s.

Obvious employers for the LI 3 scribe include the Danish Church and Crown. The latter can be ruled out, as Niels Skyum-Nielsen (1966) has identified all the royal chancery scribes from this period, and the LI 3 scribe is not on his list. The scribe must therefore have worked for the Church, and would likely have been employed at one particular religious institution, the location of which can be narrowed down to the city of Roskilde using the places of issue stated in the charters. Ten of the scribe’s twelve charters name their place of issue. Six of them were written in Roskilde, two in Lund, and two at the monastery of Børringe in Scania. This gives the impression that the scribe was based in Roskilde but sometimes sailed over Øresund to Scania to produce documents for the monastery of St Clare. An

examination of the circumstances under which the Børringe charters were produced confirms this impression.

The scribe travelled to Scania in 1268 to obtain several confirmation charters from Estrid Nielsdatter, prioress of Børringe, on the Monday after Pentecost (28 May). The prioress had originally granted the Roskilde monastery of St Clare her property in Karlslunde and Gørslev before joining the Børringe convent in 1262. Her donation came with the condition that the nuns pay out 200 marks to Brother Åstred, a Franciscan friar and kinsman (*cognatus*) of Estrid Nielsdatter, who would distribute the money to hospitals and churches (Blatt et al. 1938–1942: I, 269–271). Brother Åstred is one of the most important figures in the early history of the monastery of St Clare as well as the Danish Franciscans more generally. Before becoming a friar, he was Valdemar II’s steward and castellan of Svendborg on Funen, where he established a Franciscan friary in 1236 (Gertz 1922: 293; Rasmussen 2002: 54–59). His relationship with Estrid Nielsdatter explains why she made such a large donation to the Franciscan women of Roskilde even though she decided to enter the Benedictine monastery of Børringe. Her confirmation charters of 1268 were issued in response to the interference of several of her male kinsmen. From his exile in Slesvig in late May 1267, Archbishop Jakob Erlandsen of Lund wrote to

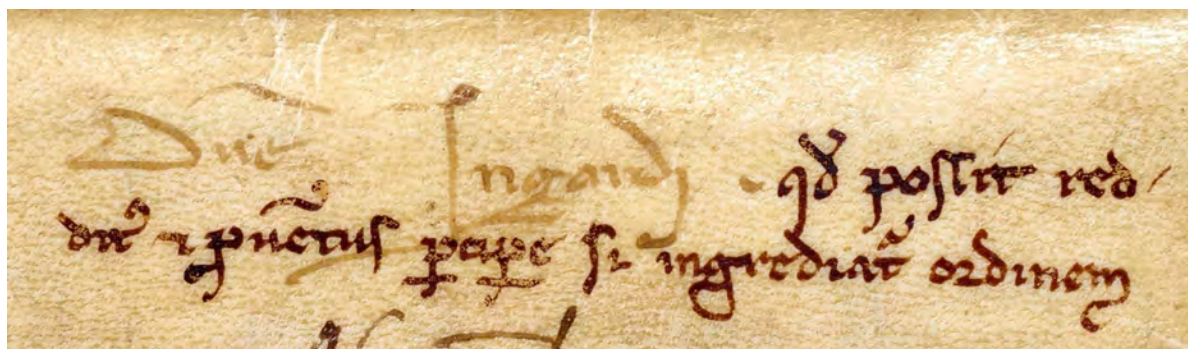

Figure 10.2: The scribe’s note on the dorse of AM Dipl. Dan. LI 13, one of Pope Alexander IV’s bulls.

Photo: Suzanne Reitz.

the provost of Roskilde, one of the cathedral canons, and two knights, asking them to secure the property plus payment for damages from Estrid's brother, Anders Nielsen (Blatt et al. 1938–1942: II, 71–72). Anders Erlandsen, who was Estrid Nielsdatter's brother-in-law and the archbishop's brother, was apparently behind the unjust occupation of her property. One of her May 1268 confirmation charters refers to his interference, claiming that he had unjustly withheld a portion of her donation (Blatt et al. 1938–1942: II, 100–101). Writing from Bornholm at the beginning of August 1268, Anders Erlandsen renounced his claim on Karlsunde, and promised not to occupy it or to have anyone occupy it on his behalf in the future. As for damages, he agreed to compensate the nuns for a year's worth of lost income, which he claimed was the amount of profit he had received (Blatt et al. 1938–1942: II, 108).

It seems more than likely that the confirmation charters and quitclaim were obtained by the

men Archbishop Jakob had ordered to resolve the matter in 1267. This raises the possibility that the LI 3 scribe was one of the two clerics named in his letter: either Peder Unnesen the provost of Roskilde, or the cathedral canon Jakob Tygesen (Blatt et al. 1938–1942: II, 71–72). Both men witnessed one of Jakob Erlandsen's charters in 1254, just before the date of the first known charter written by the LI 3 scribe (Blatt et al. 1938–1942: I, 119). However, the Roskilde *Liber daticus* records that Peder Unnesen died on 13 March 1274 (Otto 1933: 52), so he cannot have written AM Dipl. Dan. LII 48 or AM Dipl. Dan. LIII 6, dated 1279 and 1285 respectively, and both clearly written by the same scribe who produced AM Dipl. Dan. LI 3. Jakob Tygesen's name does not appear in any records after 1268, so it is impossible to know when he died. The last record to mention him is the final copy of Gro Gunnesdatter's will (AM Dipl. Dan. LII 24). This version of Gro's will, unlike the earlier draft, was the work of the LI 3 scribe. Jakob Tygesen is one

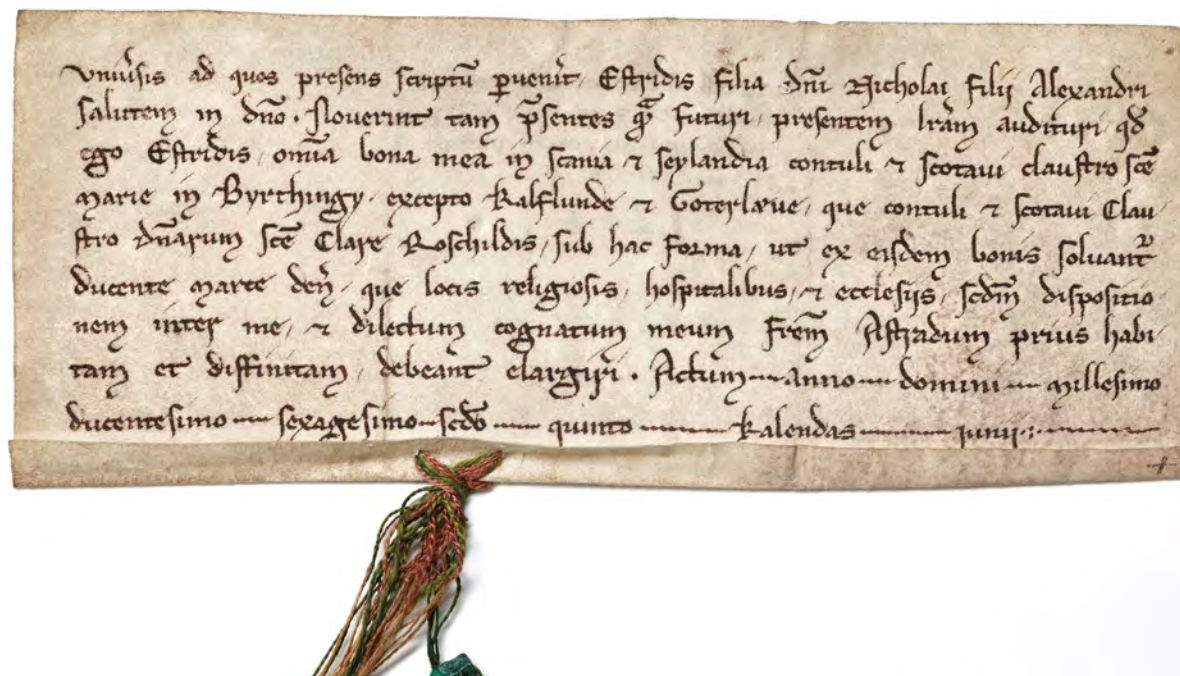

Figure 10.3: AM Dipl. Dan. LII 3: A charter concerning Estrid Nielsdatter's will, dated 28 May 1262.

Photo: Suzanne Reitz.

of the six named witnesses to Gro's donation on the date the charter was issued (Blatt et al. 1938–1942: II, 116), and his seal, depicting an eagle being blessed by a heavenly hand, is appended to it (Petersen 1886: 18 and plate xiii). This evidence does not prove that Jakob Tygesen was the LI 3 scribe, but it is a very strong indication that the scribe was at the very least a clerk based at Roskilde Cathedral. Moreover, the fact that all the other named witnesses were either ecclesiastical officials or canons of Roskilde Cathedral lends weight to this interpretation. The most interesting of these was Peder Ødensen, an archdeacon of Roskilde with strong links to the Franciscans as well as to Inger Jakobsdatter, founder of the monastery of St Clare.

A document from 1257 describes Peder Ødensen as the former chaplain of the late Jakob Sunesen, Inger's father (Blatt et al. 1938–1942: I, 190). At the time he was dean of the cathedral chapter, and it is with this title that he appears as the first witness to Inger's final will (Blatt

et al. 1938–1942: I, 193). Peder Olsen, a sixteenth-century Franciscan historian, identified Peder Ødensen as an important donor to the Roskilde Franciscans (Gertz 1922: 294). His affection for the Franciscans is confirmed by his efforts to attract them to the services that would commemorate him after his death, which the *Liber daticus* gives as 11 November 1270 (Otto 1933: 51). In 1267, Peder Ødensen's brother Steffen temporarily granted the nuns of St Clare a property in the city of Roskilde in place of

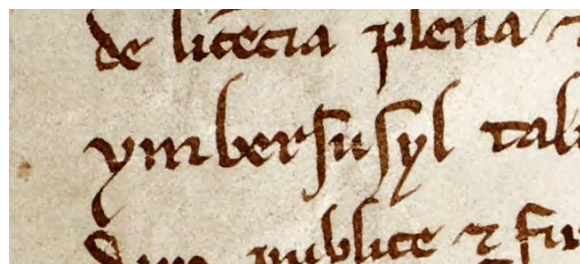

Figure 10.5: AM Dipl. Dan. LII 24: Gro Gunnesdatter mentions the assembly at 'ymbersusyl' (Himmersysse) in her will, dated 1268. Photo: Suzanne Reitz.

Figure 10.4: Two different forms of *x* in the dating clause of AM Dipl. Dan. LII 24. Photo: Suzanne Reitz.

some land on Møn that he could not give them because of an ongoing dispute over its ownership (Blatt et al. 1938–1942: II, 95). Sometime that same year, Peder and Steffen, together with Peder Unnesen and Mikkel Henkelsen, acted as mediators in a dispute between the family of the late Niels Pedersen and the women of the St Clare monastery (Blatt et al. 1938–1942: II, 73). This dispute was one of several that Archbishop Jakob Erlandsen had asked Peder Unnesen and Jakob Tygesen to resolve in his letter dated 26 May 1267 (Blatt et al. 1938–1942: II, 71–72). Peder Unnesen's involvement with the case in 1267 explains in part why the issues involving Estrid Nielsdatter were not resolved until the following year.

The activities of Peder Unnesen, Peder Ødensen, and Jakob Tygesen demonstrate that the Franciscan women of St Clare in Roskilde had friends among the higher clergy of the cathedral. These links make the cathedral the most likely religious institution to provide support for the women during the monastery's foundation phase. It appears this support included the maintenance of records, namely the ten bulls issued by Pope Alexander IV during the early months of 1257. The new monastery had not yet been constructed at that time, and therefore could not have stored its own charters. The archbishop of Lund and the bishop of Roskilde each granted an indulgence to help fund the monastery's construction the following year (Blatt et al. 1938–1942: I, 204–207); it is not until 1261 that the archbishop's indulgence for visitors to the monastic church finally indicates that at least that portion of the monastic compound had been completed (Blatt et al. 1938–1942: I, 259–260). The note added to the back of Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM Dipl. Dan. LI 13 reinforces the argument that the cathedral clergy maintained the monastery's records during its early years. It states that Inger Jakobsdatter “may receive income and profits if she should enter the order” (*possit redditus et prouentus precipere*

si ingrediatur ordinem). The use of the present tense subjunctive indicates that Inger was still alive when the note was written, dating it to sometime before August 1259. Furthermore, this example shows that the notes were not part of the original address. In this case, the LI 3 scribe added his note after the address written by the papal chancery scribe (Figure 10.2).

It is possible that there are works by this scribe that are not part of the St Clare monastic archive, so in the interest of identifying them I provide a brief description of the scribe's handwriting illustrated by photographs. One of the most characteristic features of the LI 3 scribe's handwriting is the long descenders on terminal *m* and *n* (Figure 10.3). These descenders curve to the left and then end with a sharp hook to the right. The descenders on terminal *m* tend not to extend much further left than the initial minim of the letter, but the descenders on *n* may extend as far left as the preceding letter. In other words, the descenders are approximately the same size, and they stretch beyond the initial minim of *n* because the letter is narrower than *m*. The letter *g* produces a similar effect. The descender begins as a straight line angled slightly to the right, and then forms a broad loop to the left. Like the descender of terminal *n*, it stretches at least as far left as the start of the previous letter. It is easily distinguishable from *q*, which has a descender that hooks to the left.

The letters *b*, *h*, *k*, and *l* are all written with un-looped ascenders. These ascenders are vertical, and terminate in a hook to the right. The scribe's *d* is variable. Within the same charter, some instances are looped while others are not. Regardless of whether or not it has a loop, the ascender always leans to the left.

Capital letters with a vertical stroke on the left-hand side are adorned with a pronounced spur. The spur extends leftward from the middle of most such capitals, though it is found higher up on the shaft of capital *I/J*.

When tall *s* occurs twice in a row, the second *s* lacks a descender. In a similar way, the letter *f*, which ordinarily descends below the line like tall *s*, does not do so if it is the second *f* in a pair. Terminal *s* is shaped like an Arabic numeral 5 with the upper portion rising just above the headline and the lower portion extending well below the baseline.

The letter *r* is written with two strokes. When used between vowels, it generally extends below the baseline, though the scribe prefers *r*-rotunda after the letter *o*.

The scribe has two different forms for several letters, and may employ both within the same charter. The best example is *x*. In some instances its descender curves upwards; in others, downwards. Both forms of the letter *x* can be found in AM Dipl. Dan. LII 23 and AM Dipl. Dan. LII 24. In the latter, both are used on the same line when giving the date in Roman numerals (Figure 10.4). Likewise, *y* may have a thicker, curving descender or one that is essentially straight and of hairline width. Both can be found in the place name ‘ymbersusyl’ (Himmersyssel) at the start of line 6 of AM Dipl. Dan. LII 24 (Figure 10.5).

The scribe’s Tironian *et* is almost always uncrossed, and the headstroke is frequently very long, giving the symbol an unbalanced appearance.

While the precise identity of the LI 3 scribe remains a mystery, the clear association with Roskilde Cathedral is highly significant. In the process of illustrating this connection, it has become clear that some of the leading clergy of Roskilde diocese and cathedral were active supporters of the monastery of St Clare, and that they assisted with the maintenance of its records during the first years of the monastery’s history.

Bibliography

- Blatt, Franz et al., eds. (1938–1942). *Diplomatarium Danicum*. 2. Række I–IV. Copenhagen.
- Gertz, M. Cl., ed. (1922). *Scriptores minores historiae danicae medii ævi* II. Copenhagen.
- Otto, Alfred, ed. (1933). *Liber daticus Roskildensis: Roskilde gavebog og domkapitlets anniversarieliste*. Copenhagen.
- Petersen, Henry (1886). *Danske gejstlige sigiller fra middelalderen*. Copenhagen.
- Rasmussen, Jørgen Nybo (2002). *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*. Franziskanische Forschungen, 43. Kevelaer.
- Skyum-Nielsen, Niels (1966). “Kanslere og skrivere i Danmark, 1250–1280”. Tage E. Christiansen, Svend Ellehøj, and Erling Ladewig Petersen, eds. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. Copenhagen: 141–184.

THE OLDEST MATERIAL RECORDS OF *DRÓTTKVÆTT* POETRY

Tarrin Wills

Dictionary of Old Norse Prose, University of Copenhagen

THE MANUSCRIPT COPENHAGEN, DEN Arnamagnæanske Samling, AM 673 b 4to is an early Icelandic manuscript from the end of the twelfth century, containing a long fragment the text now known as *Plácitusdrápa*, a long formal poem with refrains about Placidus (St. Eustace). It is the earliest manuscript containing the poetic form *dróttkvætt*, but it is by no means the earliest Icelandic or Old Norse manuscript, nor the earliest material record of *dróttkvætt*: there are two runic inscriptions which are earlier. However, this manuscript, when seen in the context of the early records of *dróttkvætt* poetry, is in fact unique in a number of respects. This article contextualises AM 673 b 4to within the rather eclectic early material history of *dróttkvæði* to demonstrate that it is both unusual in many respects, but also has certain characteristics that are very much consistent with the long material history of *dróttkvætt* poetry.

Dróttkvætt, a highly complex form both in metre and diction, was the most common poetic

metre used in the Nordic region prior to c. 1400 according to the surviving material record. *Dróttkvætt* apparently originated in Norway during the first Viking Age in the early to mid ninth century. It was composed almost exclusively in West Norse, particularly by Icelanders. The earliest poet using this form appears to have been Bragi inn gamli Boddason, possibly at the court of Ragnar loðbrók. The earliest records of Bragi's poetry, however, date from around half a millennium later in the early manuscripts of *Snorra Edda* (Clunies Ross 2017: 26–65). We nevertheless have good evidence to think that Bragi's and other early poetry is in fact very old, based on dateable sound changes which would have rendered the poetry unmetrical according to the rules observed consistently elsewhere in Germanic poetry. There are three extant surviving material records of *dróttkvætt* which can be dated to before the thirteenth century, and only a handful from the early thirteenth century. The two earliest of these date from the 'second'

Viking Age, at the start of the eleventh century. Both record the poetry in runes on objects originating from and preserved in the East Norse region.

The runestone at Karlevi, Öland (Öl 1¹) stands on what would probably have been close to the coastline (but is now 300 m from the shore) of Kalmarsund facing the mainland (Figure 11.1). It is dated on runological grounds to c. 1000 (Söderberg and Brate 1900–1906: 28–29; Wimmer 1893–1908: I.1, cxxx–cxxxi). Jonas Haquini Rhezelius first described the stone in the seventeenth century in his *Monumenta Runica*, stating that it stood between two grave mounds (Wimmer 1893–1908: I.1, cxxx). On the back of the stone is a Christian cross and an apparently Latin inscription in Roman majuscules. On the front is a short prose text which describes, consistent with other contemporary Swedish inscriptions, who the stone commemorates (one ‘Sibbi’), their family connections and who erected it. Next is the following stanza.

Transcription of *dróttkvætt* lines 4–9

+ : fulkin : likr : hins : fulkþu : flaistr (:)*
 uisi * þat * maistar * taiþir : tulka *
 þruþar : traukr : i : þaimsi * huki *
 munat : raip:uiþur : rapa : ruk:starkr *
 i * tanmarku : aintils : iarmun**
 kruntar : urkrañtari : lañti
 (*Scandinavian Runic-text Database* 2014)

Text normalised to West Norse

Folginn liggr, hinns fylgðu
 — flestr vissi þat — mestar
 dæðir, dolga Þrúðar
 draugr í þeimsi haugi.

1 This and following references to inscriptions use the sigla in the *Samnordisk runtextdatabas*. The datings of the runic inscriptions have been revised as part of the ongoing work in preparing the forthcoming vol. VI of *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages* (Runic Poetry).

Munat reið-Viðurr ráða
 rógstarkr í Danmarku
 Endils jarmungrundar
 ørgrandari landi

(based on Finnur Jónsson 1912–1915: I, 177).

This can be interpreted by combining the readings of Finnur Jónsson (1912–1915: I, 177) and Marold (in a sample edition in Clunies Ross et al. 2002: 76): “Þrúðar dolga draugr, hinn [e]s mestar dæðir fylgðu, liggr folginn í þeimsi haugi; flestr vissi þat. Rógstarkr ørgrandari Endils jarmungrundar reið-Viðurr munat ráða landi í Danmarku” (“The tree of the Þrúðr of hostilities (valkyrie > warrior), whom the greatest deeds accompanied, lies hidden in this mound. A battle-strong, more unarmful chariot-Viðurr of Endill’s vast ground (sea > ship > seafarer) will not rule over land in Denmark”).

The poem preserves entirely regular *dróttkvætt* metre, with *skothendingar* (half-rhymes) in the odd lines and *aðalhendingar* (full rhymes) in the even lines, indicating that these features were very much fixed already by the time of the first material record of the metre. The kennings are sophisticated and consistent with patterns found in poetry dated to this period and preserved much later. These include a so-called inverted kenning: the compound element *reið*- ‘chariot’ belongs structurally with *Endils jarmungrundar* ‘Endill’s vast ground’ rather than the second part of the compound. Although there are clear contemporary Christian motifs on the stone, the poem preserves two references to the pre-Christian mythological system, with the names Þrúðr (lit. ‘strength’, a daughter of Þórr) and Viðurr (a name for Óðinn) used in the kennings. Karlevi is unique in many respects apart from its age: it is the only inscription prior to manuscript writing to preserve a full *dróttkvætt* stanza of eight lines, and it is the only *dróttkvætt* inscription of any length on a monumental stone inscription.

Figure 11.1: Karlevi stone (Öl 1; Vickelby sn., Öland, Sweden). Photo: Tarrin Wills.

The second of these early inscriptions is roughly contemporary (von Friesen 1912: 18) and was found in Sigtuna, Uppland in 1911 (U Fv1912;8). It appears on a small (10 cm) metal box which originally would have contained weighing scales. One side, usually taken as the first part, is a prose description of the box's provenance: "tiarfr × fik af × simskum × moni × skalar × þis... (×) i ... (o)t(i) × in uirmuntr × f(a)þi × runor × þisar" ("Diarfr got from a man from Samland / Sengallen these scales in(?) ...-land. And Vermundr coloured these runes").² The other side is the *dróttkvætt* couplet: **fuhl × ualua × slait × faluān × fānkauk × ānāsauka**, which von Friesen (1912: 12) interprets: "Fugl velva slæit fólvan; | fann gauk á nás auka" ("The bird tears apart the pale thief; [one] saw growth in the cuckoo of the corpse (bird of battle)"). This has been interpreted as a kind of curse: a threat of what would happen to someone who steals the box. This interpretation relies on understanding **ualua** as the otherwise unattested *vælva* (acc. sg.), a Germanic *an*-stem noun **welwan-* — compare Gothic *wilwa* 'thief, robber' (von Friesen 1913: 75). The metre, subject and imagery are all typical of *dróttkvætt* battle poetry.

It should also be noted that the two earliest objects date from around the time of the reign of Knútr inn ríki Sveinsson. Knútr, although a Dane famous for his conquest of England, was the subject of numerous *dróttkvætt* stanzas (Whaley 2012: ccv–ccvi) and the *Liðsmannaflokkur* (Poole 2012: 1014) was composed during one of his campaigns in England. Öland is likely to have formed part of his realm, and Sigtuna was also likely to have been under his influence, judging by coins minted there bearing his name. The two *dróttkvætt*-bearing objects, although very different in nature, may have represented part of the broad cultural reach of a Danish-centred 'empire', with *dróttkvætt* playing a brief role as a widely-disseminated literary form.

2 The transcription and translation are both from *Scandinavian Runic-text Database* (2014).

The next oldest physical object to record *dróttkvætt* is AM 673 b 4to (Figure 11.2). The manuscript is certainly the oldest object which contains more than a single stanza in *dróttkvætt*, and it is also very early for a manuscript to contain a long unbroken sequence of *dróttkvætt* poetry (59 stanzas including 469 verse lines), with such poetry otherwise preserved piecemeal in prose texts until centuries later.

This manuscript itself is from Iceland from the very end of the twelfth century (Tucker 1998: xciv–xcvii), a period when Icelandic manuscript writing in the vernacular was still in its infancy. It is likely to have been part of a larger compilation that probably included AM 673 a II 4to, which includes fragments of the Icelandic *Physiologus* as well as two sermons (Tucker 1998: xcii). The manuscript shows features that indicate it is a copy of an earlier manuscript, possibly Norwegian, and the poem shows close verbal similarities with mid-twelfth century Christian poems including *Geisli* and *Harmsól* (see the discussion in Tucker 1998: c–cii), which suggests the poem is from the mid-twelfth century or possibly later.

Like Karlevi, despite being overtly Christian, the diction of the poem preserves traditional pre-Christian motifs in its kennings such as *unnar elg-Þrótr* 'elk-Þrótr (Óðinn) of the wave' (stanza 7), i.e. the Óðinn of the wave-elk (ship), that is, man, here referring to the Christian Eustace. It also includes a number of kenning types that emerged in the twelfth century for describing Christian phenomena such as God, heaven and holy man or saint.

The preservation of the manuscript indicates that at least one leaf has been lost from the beginning and end of the surviving material. This combined with the formal structure of the *drápa* form means that we can calculate that eleven stanzas are missing from the beginning and eight from the end of the poem (originally 78 stanzas). Of the leaves that do survive, there is extensive

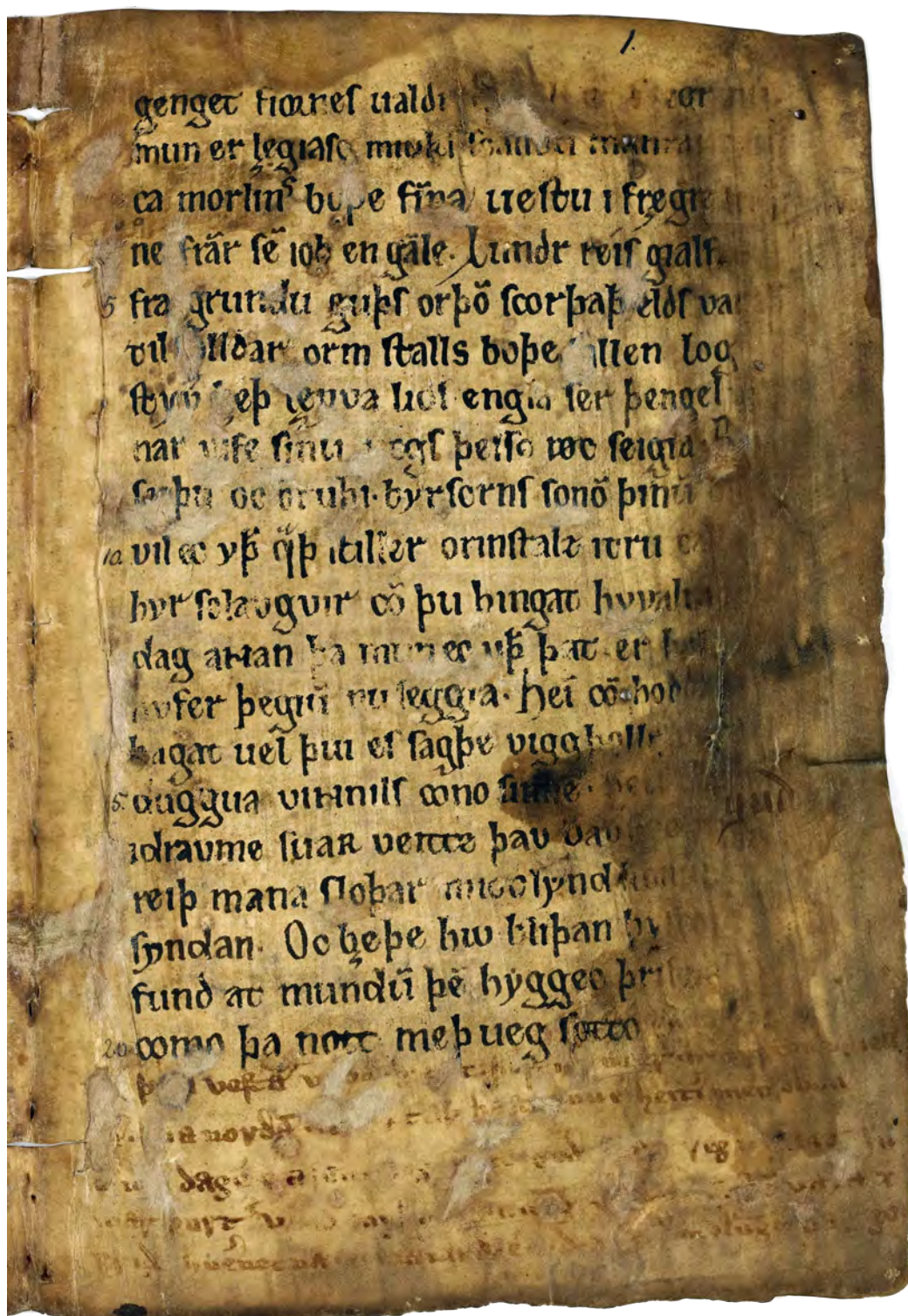

Figure 11.2: The opening of *Plácitusdrápa* in AM 673 b 4to, f. 1r. Photo: Suzanne Reitz.

damage including worn text and numerous small holes.

Sveinbjörn Egilsson published an edition in 1833 of the poem for the school in Bessastaðir, based on transcriptions by Þorsteinn Helgason (included as part of the edition) and Halldór Einarsson (included as variants). Finnur Jónsson edited it again in 1887 with a diplomatic transcription. Finnur was apparently able to read a large number of letter forms that the earlier transcribers were not able to distinguish, and which subsequent transcribers have also not been able to make out. I undertook in 2007 an attempt to read the illegible letters using the multispectral scanner at the Arnarnagðæan Institute in Copenhagen with the help of Tereza Lansing. We were unable to distinguish any of the letters previously visible only to Finnur, and it may well be that Finnur used destructive methods to read the manuscript, for example, treating the pages with distilled water, which have rendered it illegible even with the use of the most modern technology. The illegible areas show distinct signs of having been washed away. Alternatively, the now indistinguishable letters may have been conjectures by Finnur.

While Karlevi is very much in the form of a praise poem and the Sigtuna box a kind of curse with traditional battle imagery, *Plácitusdrápa* is a narrative poem detailing the life of a saint. The cult and legend of St. Eustace was very popular throughout the Middle Ages. This can be seen in Norway and Iceland where he was the subject of four prose versions of his life in addition to the poetic one in this manuscript. In the Norse lives, the saint was more commonly known by his name prior to conversion, Placidus (Tucker 1998: xxx–xxx, xliii).

Chronologically, the next *dróttkvætt*-bearing objects are all runic inscriptions on wood from Norway. Inscriptions N 318–320 from the end of the twelfth century on a pillar in the stave-church at Urnes contain *dróttkvætt* lines interspersed with prose. From around the same period (the

turn of the thirteenth century), there is a rune stick from Trondheim (N A142) which is the first to contain only *dróttkvætt* verse. This verse corresponds closely with a *lausavísa* attributed to Egill Skallagrímson in *Egils saga*.

Following these inscriptions the *dróttkvætt* record consists mainly of parchment manuscripts and fragments, the earliest (those dated to before c. 1250) of which are Copenhagen, Den Arnarnagðæanske Samling, AM 325 II 4to (Iceland, c. 1225: *Ágrip*, 7 stanzas), Oslo, Riksarkivet, NRA 52 (Iceland, c. 1225: *Óláfs saga helga*, 7 stanzas) and Uppsala, Universitetsbibliotek, DG 8 (ff. 70v–110v, Norway c. 1225–1250: also a version of *Óláfs saga helga*, 56 stanzas). These contain *konungasögur* texts with interspersed poetry concerning the king in question, with the latter two manuscripts containing primarily poetry about Óláfr inn helgi Haraldsson.³ They represent the mainly Icelandic, parchment-based prosimetrum in which *dróttkvæði* is typically recorded in the medieval period. This means that the *Plácitusdrápa* manuscript is also unique in this early period in being the only object that apparently records *dróttkvætt* without accompanying prose (assuming that the manuscript did not originally contain prose on the lost pages).

There is one further relevant wooden inscription from the period before 1250. N B145 (Bryggen, Bergen) contains a full *dróttkvætt* stanza about the poet's love of a woman. It is followed by the Ovidian quotation *omnia vincit amor* ("love conquers all"), keeping with the theme of overpowering love. This line can be scanned as a *dróttkvætt* odd line: it has six metrical positions consistent with a Sievers type A line in its *dróttkvætt* form, with vowel alliteration on two words and *skothending* on the second-last syllable *omnia* : *amor*. The line also occurs on other inscriptions including N B605 from Bergen.

3 See the Skaldic Database for details about the poetic contents of these manuscripts and texts.

The material record of *dróttkvætt* poetry prior to c. 1250 consists therefore of:

- from the start of the eleventh century, two short prosimetrum inscriptions found in the East on a stone and on a metal box, and potentially associated with Danish influence;
- from the late twelfth century, one small Icelandic manuscript consisting of a long narrative poem;
- from the early thirteenth century, three runic inscriptions on wood from Western and Northern Norway containing mixed poetry and prose, or poetry found in other sources, including Latin;
- and also from the early thirteenth century, three manuscripts containing *konungasögur* prosimetrum, probably all from Iceland.

The early material record of *dróttkvætt* poetry is therefore highly eclectic and highly geographically dispersed. Although the form is most closely associated with the royal court of Norway, the earliest inscriptions and manuscripts are found very much on or beyond the periphery of Norwegian cultural influence. The majority of the records, both runic and manuscript, consist of mixed prose and poetry, with the poetry largely encomia and/or quotations of poetry recorded elsewhere. This situation is very much consistent with the largely manuscript-based material tradition that records *dróttkvæði* in the subsequent centuries. The *Plácitusdrápa* manuscript held in the Arnarnagæan Collection in Copenhagen nevertheless stands out as a highly unusual early record of this poetic metre in three respects: the early date of the manuscript, the length of the *dróttkvætt* poetry contained in it, and the apparent lack of any accompanying prose.

Bibliography

- Clunies Ross, Margaret (2017). “Bragi inn gamli Boddason”. Kari Ellen Gade and Edith Marold, eds. *Poetry from Treatises on Poetics*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 3. Turnhout: 26–85.
- Clunies Ross, Margaret et al., eds. (2002). *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages: Editors’ Manual*. Sydney.
- Finnur Jónsson, ed. (1887). “Plácitusdrápa efter håndskriftet no 673 B 4, i den Arnarnagæ. Saml.”. *Opuscula Philologica*. Mindre Afhandlinger udgivne af det philologisk-historiske Samfund. Copenhagen: 210–264.
- Finnur Jónsson, ed. (1912–1915). *Den norske islandske skjaldedigtning*. B: *Rettet tekst I–II*. Copenhagen.
- von Friesen, Otto (1912). “Runinskrifterna på en koppardosa, funnen i Sigtuna, augusti 1911”. *Fornvännen* 7: 6–19.
- von Friesen, Otto (1913). *Upplands runstenar: en allmänfattlig öfversikt*. Uppsala.
- Poole, Russell (2012). “(Introduction to) Liðsmannaflakkr”. Diana Whaley, ed. *Poetry from the Kings’ Sagas I: From Mythical Times to c. 1035*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 1. Turnhout: 1012–1028.
- Scandinavian Runic-Text Database*. Version 3.1 <<http://www.nordiska.uu.se/forskn/sam-nord.htm>> (last accessed 12.03.19).
- Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages*. <<https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php>> (last accessed 12.03.19).
- Söderberg, Sven and Erik Brate, eds. (1900–1906). *Ölands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 1. Stockholm.
- Sveinbjörn Egilsson, ed. (1833). *Brot af Placidusdrápu*. Bessastaðir.
- Tucker, John, ed. (1998) *Plácidus saga*. Editiones Arnarnagæanæ B 31. Copenhagen.
- Wimmer, Ludwig F. A. (1893–1908). *De danske runemindesmærker I–IV*. Copenhagen.

Whaley, Diana, ed. (2012) *Poetry from the Kings' Sagas I: From Mythical Times to c. 1035. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 1*. Turnhout.

JUDGING A BOOK BY ITS COVER

Manuscripts with Limp Bindings in the Arnamagnæan Collection

N. Kivılcım Yavuz

Arnamagnæan Institute, University of Copenhagen

IT IS WELL KNOWN THAT MOST OF THE MANUSCRIPTS in the Arnamagnæan Collection were rearranged by the originator of the collection himself, Árni Magnússon (1663–1730). Consequently, not only are most of the manuscripts composite but also most of the bindings are much younger than the bookblocks they contain, with only a fraction of the manuscripts preserved in the state in which Árni had acquired them.¹ Furthermore, the manuscripts that contain material not primarily related to Icelandic literature and Nordic history have not received much scholarly attention over the past centuries following Árni's bequest of his collection to the University of Copenhagen. Therefore, a group of dozen manuscripts in the Arnamagnæan Collection, which are thought to have been

originally in Spanish collections and which have never been the subject of a consolidated study, are chosen here for a detailed codicological investigation, with a focus on their bindings. All twelve have limp bindings, in which parchment covers in the form of a case are attached to the bookblocks by means of lacing. The parchments used for binding are not repurposed; they are neither parchment scraps nor do they present any evidence of previous use for binding. It seems that these full covers were prepared specifically for binding these manuscripts. With flat and smooth spines, none of the bindings is decorated, except for titles written on some of the spines.

In an article discussing how to describe medieval bookbindings, Pollard stated that “there is very little in print about the construction or development of medieval binding” (1976: 50). This statement is also true for bindings of early modern manuscripts. Yet, there was not even a single mention here of limp bindings, which have

1 For examples of Árni Magnússon's strategies of rearrangement, see, for example, Stegmann (2017) and Stegmann (2018). For an overview of the types of bindings found in the Arnamagnæan Collection, with a focus on Icelandic material, see Springborg (2000).

been in use at least since Late Antiquity. Some two decades later, writing about the construction of the book also with an emphasis on the binding, Szirmai mentioned that “limp bindings have received little attention, mainly because they lack decoration” (1999: 285). Although this time there is a dedicated chapter on limp bindings (1999: 285–319), Szirmai does not provide a systematic analysis and does not acknowledge the kinds of bookbinding structures that are discussed here. A survey of literature on the topic reveals that this lack of attention has not changed in the last two decades.² The present study aims to remedy this by looking at undecorated parchment bindings in detail. What follows is a discussion of the dozen manuscripts in groups, according to the type of limp binding they have. A detailed description of the structural elements of bindings along with a short description of the contents of the manuscripts is followed by a discussion of the signatures and provenance of the manuscripts.³

The Bindings and Contents of the Manuscripts

The manuscripts under consideration are: Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 253 fol., AM 376 fol., AM 805 4to, AM 806 4to, AM 812 4to, AM 815 4to, AM 822 4to, AM 823 4to, AM 827 4to, AM 828 4to, AM 831 4to,

AM 833 4to (see Figure 12.1 and Table 12.1).⁴ The majority are written in Latin, as well as in Greek, Spanish, Catalan and Arabic. They contain a wide variety of texts, ranging from inventories of books and copies of historical and literary works to calendars, letters, scholarly notes and lists as well as drawings and a number of leaves from printed books. Although the bindings look quite similar at first glance, a close examination reveals that there are different types, potentially revealing different production times if not different production places.

Type I: AM 253 fol., AM 376 fol., AM 828 4to and AM 831 4to

The first group consists of four manuscripts: AM 253 fol., AM 376 fol., AM 828 4to and AM 831 4to. The skins used for binding the manuscripts are cut large enough to allow for turn-ins of around 30 to 55 mm. The edges of the turn-ins are trimmed, but, especially in the case of AM 253 fol., they are irregular and uneven. The covers have lapped mitres; the fore-edge turn-ins lie on top of the head and tail turn-ins at the corners. There is no lining or any kind of other reinforcement. In addition, the bindings have yapp edges. Only the fore-edges of the covers are creased and folded over approximately 6 to 10 mm to form a semi-yapp edge (see Figure 12.2). Both AM 828 4to and AM 831 4to have lateral titles written in brown ink on the head of their spines, now partly faded and partly unreadable due to the green-blue Arnamagnæan shelfmark stickers placed in the nineteenth century. There are traces of writing on the spines of AM 253 fol. and AM 376 fol. but if the manuscripts ever had titles these were already faded and unreadable by the time the manuscripts were catalogued in the late nineteenth century (Kålund 1888–1894: I, 234 and 296).

2 The most relevant work is the short monograph devoted to limp bindings by Clarkson (1982) which discusses some of the techniques used in the bindings examined in this article; however, his focus is on best practices in modern conservation and not on historical classifications of or variations in limp bindings across place and time. Another exception is Pickwood (1995) in which features of a great number of early modern limp bindings are discussed; yet these are all printed books.

3 The terminology used for the descriptions of bindings follows as much as possible *The Language of Bindings Thesaurus* available online: <<https://www.ligatus.org.uk/lob>> (last accessed 16.06.19).

4 Detailed descriptions of the manuscripts are being made available on *Handrit* online catalogue: <<http://handrit.org>>.

Figure 12.1: Twelve manuscripts from the Arnamagnæan Collection in Copenhagen with limp bindings.
Photo: Suzanne Reitz.

Shelfmark	Support	No. of leaves	Size of the binding (mm)	Attachment of the cover	Flyleaves
AM 253 fol.	Paper	ix + 400 + iii	314 × 220 × 56	Split laced four double sewing supports.	A gathering of 10 folios at the front, one of which is a pastedown, a gathering of 4 folios at the end, one of which is a pastedown.
AM 376 fol.	Paper	iii + 190 + viii	324 × 215 × 32	Split laced three double sewing supports.	A gathering of 4 folios at the front one of which is a pastedown, a gathering of 6 folios at the end one of which is a pastedown. ⁵
AM 805 4to	Parchment	115	210 × 132 × 35	Split laced three double sewing supports and laced endbands.	No flyleaves or pastedowns on either side.
AM 806 4to	Parchment	80	257 × 190 × 27	Split laced four double sewing supports and laced endbands.	No flyleaves or pastedowns on either side.
AM 812 4to	Paper	ii + 249 + iii	228 × 168 × 53	Split laced three double sewing supports.	A gathering of 2 folios at the front, a gathering of 4 folios at the end one of which is a pastedown.
AM 815 4to	Paper	227	237 × 164 × 38	Laced three single sewing supports and laced endbands.	No flyleaves or pastedowns on either side.

5 The gathering of end flyleaves is now 9 folios due to three extra leaves glued on one of the flyleaves, possibly after the attachment of the covers.

Shelfmark	Support	No. of leaves	Size of the binding (mm)	Attachment of the cover	Flyleaves
AM 822 4to [Part II]	Paper	i + 152 + iii	254 × 175 × 44	Laced endbands.	A gathering of 2 folios at the front one of which is a paste-down, a gathering of 4 folios at the end one of which is a pastedown.
AM 823 4to	Paper	i + 255	247 × 173 × 48	Laced endbands.	A gathering of 2 folios at the front one of which is a pastedown. ⁶
AM 827 4to	Paper	iv + 298 + ii	214 × 163 × 39	Split laced four double sewing supports.	A gathering of 4 folios at the front, a gathering of 2 folios at the end. ⁷
AM 828 4to	Paper	vii + 282 + xi	240 × 168 × 51	Split laced three double sewing supports.	A gathering of 8 folios at the front one of which is a paste-down, a gathering of 12 folios at the end one of which is a pastedown.
AM 831 4to	Paper	vii + 496 + vii	225 × 153 × 65	Split laced three double sewing supports.	A gathering of 8 folios at the front one of which is a paste-down, a gathering of 8 folios at the end one of which is a pastedown.
AM 833 4to	Paper	ii + 327	228 × 162 × 45	Split laced three double sewing supports.	A gathering of 2 folios at the front.

Table 12.1: An overview of the manuscripts and their bindings.⁸

⁶ The pastedown at the front is currently loose. There are no flyleaves at the end; however, the conjoint leaf of f. 253, which is blank, is pasted down to the back cover.

⁷ As it stands, two leaves are cut out from the gathering of end flyleaves of the manuscript, possibly at a later time.

⁸ The dimensions provided do not include the yapp edges.

The parchment covers are attached to the bookblocks by means of split lacing double sewing supports made out of alum-tawed leather (see Figure 12.2).⁹ The sewing-support slips are laced out of covers through three (four, in the case of AM 253 fol.) single exit holes on the spine crease and then each double support return through two separate holes on the joint crease, one at approximately 45 degrees above and the other at 45 degrees below the exit hole, creating a V shape.¹⁰ In all four manuscripts, there is a gathering of flyleaves consisting of 4 to 12 leaves both at the front and at the end, and the ends of laced-in sewing supports are secured by pastedowns from these flyleaves on the inner surfaces of the covers (see Figure 12.3 and Table 12.1). All the covers have evidence of closures. There are two pierced holes each on the fore-edges on the front and the back covers for fastenings, with reddish-brown ribbons for a pair of fore-edge ties on each side, still partly present in all of the manuscripts (see Figure 12.2). The inner ends of the ties are secured inside the covers with knots that then remain underneath the pastedowns, and the rest of the ties are laced through single holes on the edge of the covers (see Figure 12.3).

Except for AM 376 fol., which is an inventory of books belonging to the Library of the Monastery of San Lorenzo de El Escorial, the manuscripts in this group are composite.¹¹ I now believe that AM 376 fol. is a clean copy of the original catalogue of the library which is preserved as San Lorenzo de El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El

Escorial, H. I. 5.¹² AM 828 4to comprises dozens of codicological units, consisting mostly of critical notes and commentaries by Pedro Chacón (1525/26–1581) on classical works such as Caesar's *De bello Gallico* as well as his transcriptions and drawings of Greek and Roman inscriptions.¹³ AM 253 fol. is an even bigger collection of codicological units, consisting mostly of philological, archaeological and epigraphical notes and drawings in Latin, Greek and Spanish, some of which are again autographs of Pedro Chacón, as well as correspondence between Spanish and Italian scholars of the sixteenth century, most notably Pedro Chacón, Ambrosio de Morales (1513–1591) and Antonio Agustín y Albanell (1516–1586).¹⁴ Composed of several codicological units, AM 831 4to consists mostly of lists and registers, excerpted from the works of Ambrosio de Morales according to the rubrics, as well as indices, most of which are written by Luis de Castilla (c. 1540–1618).

Type II: AM 812 4to and AM 833 4to

The second group consists of two manuscripts: AM 812 4to and AM 833 to. The parchment covers of these two manuscripts and the manner in which they are attached to the bookblocks are very similar to the Type I manuscripts described above (see Figure 12.4). The skins are cut large to allow for turn-ins, with lapped mitres in the same manner as those of the Type I. Again, there is no lining or any kind of other reinforcement.¹⁵

9 Split lacing is also known as branched lacing (Clarkson 1982: 23).

10 This type of lacing seems to have developed after the ninth-century board attachment Type I discussed in Szirmai (1999: 103–107).

11 There are, however, 3 leaves glued on back flyleaves of AM 376 fol. as mentioned above. These leaves contain various notes and the hand, which is different from that of the rest of the manuscript, is attributed to be that of Luis de Castilla. See Gigas (1909: 434).

12 For an edition of the San Lorenzo de El Escorial manuscript, see Antolín (1910–1922: V, 331–487). See also the discussion below.

13 For initial findings on AM 828 4to, see Yavuz and Driscoll (2018).

14 Some of the letters found in this manuscript are edited in Gigas (1909), Carbonell Manils (1990–1991) and Domínguez (2012). For Pedro Chacón and his circle as well the context in which some of the texts in both AM 828 4to and AM 253 fol. were written, see also Cardinali (2017).

15 AM 812 4to now has a spine lining made of very thin brown paper, evidently the result of a later repair to

Figure 12.2: Exterior of the back cover of AM 376 fol., displaying the semi-yapp edge with fore-edge fastenings and the split laced three double sewing supports.

Photo: Suzanne Reitz.

Figure 12.4: Exterior of the back cover of AM 812 4to, displaying the semi-yapp edge with fore-edge fastenings and the split laced three double sewing supports.

Photo: Suzanne Reitz.

Figure 12.3: Interior of the front cover of AM 828 4to, displaying the lapped mitres, the front pastedown and the flyleaves. Photo: Suzanne Reitz.

Both bindings also have yapp edges of 12 to 15 mm, again only on the fore-edges. Different from those of the Type I, it seems that these yapp edges actually covered the entirety of the fore-edge in the past even though they have now somewhat shrunk. Both AM 812 4to and AM 833 4to have lateral titles that are by a different hand and in a different style than those seen in the two Type I manuscripts, namely, AM 828 4to and AM 831 4to. The titles are written in light brown ink on the head of the spines, and are now partly faded and partly unreadable again due to the green-blue Arnamagnæan shelfmark stickers placed in the nineteenth century.

The parchment covers are attached to the bookblocks in exactly the same manner as the Type I manuscripts, by means of split lacing three double sewing supports made out of alum-tawed leather (see Figure 12.4 and Figure 12.5). Though, in the case of these two manuscripts, the ends of laced-in sewing supports are not secured by pastedowns.¹⁶ There are two pierced holes each on the fore-edges on the exteriors of the front and back covers for fastenings, in a very similar manner to the Type I manuscripts. However, the fastenings are made of the same alum-tawed leather used for lacing the covers. Furthermore, the inner ends of the ties are secured not with a knot but by means of a two-hole laced-in anchorage on the interior (see Figure 12.5). In this system, two horizontal holes parallel to the head and tail are pierced on the fore-edge turn-in and the leather tie is looped in through itself, exiting from a single hole on the exterior cover.¹⁷

reinforce the cover and to prevent the bookblock that contains different codicological units from coming apart.

16 At present, there is a pastedown at the back cover of AM 812 4to; however, this is a full pastedown that is markedly different from those of Type I and is presumably the result of the later repair effort mentioned above.

17 The technique is similar to Type 2 b illustrated in Szirmai's Figure 10.27 (1999: 315); the main difference

In both of these manuscripts, the primary stitching that holds the gatherings of the bookblocks together is also very distinct. There are stitching holes stabbed through the inner margin of the entire bookblock (instead of the spine fold) exposing dark green/blue threads with a zig-zag pattern, especially visible in AM 812 4to. Both manuscripts also present evidence of repair, perhaps shortly after they were bound, with a different type of thread going over the older stitching, presumably to support the bookblock.¹⁸

Both AM 812 4to and AM 833 4to are composite manuscripts made up of different codicological units. AM 812 4to includes an autograph commentary of Jerónimo Muñoz (c. 1520–1591) on Pliny's *Naturalis historia* as well as a series of notes by Antonio Agustín y Albanell (1516–1586) among other texts.¹⁹ AM 833 4to is a collection mostly of historical works, especially relating to the history of the Goths and the ancient history of Spain, written by different hands. One of the codicological units has been recently identified as written by Juan Páez de Castro (c. 1512–1570) and corrected by Jerónimo Zurita (1512–1580) (Bautista 2016). Furthermore, the gathering of front flyleaves of AM 812 4to seem to have come from the second codicological unit of AM 833 4to, featuring a single line by the same hand, which strengthens the idea that the binding of these two composite manuscripts took place at the same time.

is that the anchorage is on the interior and not the exterior covers.

18 AM 833 4to was repaired in 2018 by Natasha Fazlic from the Arnamagnæan Institute, and AM 812 4to is waiting to go under conservation at the time of the writing of this article.

19 The first part of the manuscript was edited with a facing Spanish translation by Navarro Brotóns and Rodríguez Galdeano (1998: 248–659).

Figure 12.5: Interior of the cover of AM 833 4to displaying the exit holes of the sewing-support slips, the inner ends of the fore-edge ties and the lapped mitres as well as the exposed bookblock displaying one of the sewing-support slips.
Photo: Suzanne Reitz.

Figure 12.6: Exterior of the cover of AM 827 4to, displaying the spine, the full yapp edges and the split laced four double sewing supports. Photo: Suzanne Reitz.

Type III: AM 827 4to

AM 827 4to is a unique example in the Arnamagnæan Collection that features a kind of box binding (see Figure 12.6). The three edges of the front and back covers are creased and folded over 26 mm to form full yapp edges, making the bookblock completely invisible when the manuscript is closed. The skins used are cut large enough to allow for turn-ins but despite signs of trimming they are left uneven. As is the case with the Type I and Type II manuscripts, the covers have lapped mitres, with the fore-edge turn-ins lying on top of the head and tail turn-ins at the corners (see Figure 12.7). Furthermore, the head and tail yapp edges are cut with a tongue that fits inside the fore-edge yapp.

The parchment cover of AM 827 4to is attached to the bookblock in exactly the same manner as the Type I and Type II manuscripts, by means of split lacing four double sewing supports made out of alum-tawed leather (see Figure 12.6). However, in this case, there is no spine crease. Furthermore, there is evidence that tanned (brown) leather was also used, only in between the openings of the V-shaped lacings on both sides of the exteriors of the front and back covers, possibly not for functional but merely for decorative purposes. Like the Type II manuscripts, there are no pastedowns.

The three edges of the binding are held down by four fastenings on either side of the covers; one each on the head and tail and two each on the fore-edges (see Figure 12.6 and Figure 12.7). Each alum-tawed leather fastening is laced through three holes, with the tie exiting first through the middle hole, entering through the first hole and then re-exiting through the third hole.²⁰ The inner end of the tie is looped in

through itself and hammered down on the interior, anchoring the fastening (see Figure 12.7). There is no trace of the ties used to fasten the manuscript on the front cover and most of the entry and exit lacing-holes are exposed especially close to the head of the manuscript due to wear and tear. In addition to the full yapp structure that is different from the Type I and Type II manuscripts, there are five parchment strips adhered to the spine to reinforce both the structure of the book and the attachment of the cover to the bookblock. All of the parchment strips are repurposed from other manuscripts and contain writing and they seem to have been originally glued only to the flyleaves on either side and not to the covers (see Figure 12.7).

The binding carries a lateral title written in brown ink on the head of its spine, now partly faded and partly unreadable again due to the green-blue Arnamagnæan shelfmark stickers (see Figure 12.6). The title, though, is the only thing that was recorded by Kålund (1888–1894: II, 223) as to the contents of the manuscript: “*Observationes criticæ et historicæ ex varijs auctoribus collectæ*” (“Critical and historical observations collected from various authors”). Although it includes a variety of different texts, the manuscript is written by the same hand, possibly over a short period of time, and I was able to identify the author as Juan Páez de Castro, partly thanks to the signature found on the manuscript, which is discussed below.²¹

Type IV: AM 805 4to and AM 806 4to

The two manuscripts that make up the fourth group, AM 805 4to and AM 806 4to, have more worn-out covers compared to the manuscripts discussed so far. The skins used for binding the manuscripts are cut large enough to allow for turn-ins of around 25 to 60 mm and the edges of the turn-ins are trimmed. As is the case with all the manuscripts discussed above, there is no

20 This is similar to the first of the variant three-hole lacing-in patterns described in Figure 8 by Pickwood (1991: 70), although here he discusses the attachment of the boards of a binding and states that it is generally found on French bindings by the early seventeenth century (74).

21 See also Yavuz (forthcoming).

Figure 12.7: Interior of the back cover of AM 827 4to, displaying the inner ends of the four double sewing supports, the inner ends of the four fastenings and the lapped mitres as well as the five parchment strips glued to the flyleaf.

Photo: Suzanne Reitz.

Figure 12.8: Exterior of the cover of AM 805 4to, displaying the spine with a longitudinal title, the split laced three double sewing supports and the laced endbands. Photo: Suzanne Reitz.

lining and the covers have lapped mitres, with the fore-edge turn-ins lying on top of the head and tail turn-ins at the corners. Like the Type I manuscripts, only the fore-edges of both covers are creased and folded over 10 mm to form a semi-yapp edge. The parchment covers are attached to the bookblocks by means of split lacing double sewing supports (three in AM 805 4to and four in AM 806 4to) made out of alum-tawed leather. However, different from those of Type I and Type II, there is no spine crease on the covers, and the exit holes are sometimes on the spine and not the spine crease (see Figure 12.8). In addition, each manuscript has laced endbands. Both manuscripts also have longitudinal titles written in dark brown ink running from the head to the tail of the spines, but the handwriting is different in each case.

Just like in AM 827 4to, parchment strips are used as spine lining in these two manuscripts. In AM 805 4to four parchment strips and in AM 806 4to five parchment strips are adhered to the spine of the bookblock to reinforce the structure of the book. Different from AM 827 4to, the parchment strips are fully exposed and do not contain any writing or other mark of previous use. They might have been originally all glued to the inside of the covers, but there is no evidence that there were ever any pastedowns. There are two sets of three horizontal holes parallel to the head and tail pierced on the fore-edges of the front and back covers for fastenings, but there is no trace of the ties used to fasten either of the manuscripts.

Unlike the rest of the manuscripts, AM 805 4to and AM 806 4to are both written on parchment; they also contain the oldest bookblocks. AM 805 4to is a composite manuscript dated to the thirteenth century that contains annalistic and legal texts, including a version of the seventh-century Visigothic law code known as the *Lex Visigothorum*.²² AM 806 4to, on the

other hand, is dated to c. 1300 and includes an incomplete copy of the thirteenth-century adaptation and translation of the same law code into Spanish, the *Fuero juzgo*.

Type V: AM 822 4to and AM 823 4to

The fifth group also consists of two manuscripts, which are also related in terms of their contents: AM 822 4to [Part II] and AM 823 4to.²³ The covers of both manuscripts have lapped mitres and, similar to the manuscripts discussed above, the fore-edge turn-ins lie on top of the head and tail turn-ins at the corners, except for the top corner of the back cover of AM 823 4to, which displays an open mitre, although this may have been not intentional and due to the available supply. The fore-edges of the covers are creased and folded over (7 mm in AM 822 4to and 10 mm in AM 823 4to) to form a semi-yapp edge. Both codices have longitudinal titles written in dark brown ink running from the head to the tail of the spines, but the handwriting is significantly different.

Different from all the manuscripts discussed until now, the covers of these two manuscripts are attached to the bookblocks by means of lacing in alum-tawed single endband supports (see Figure 12.9). They both have the same kind of tacked endbands that are different from those of Type IV. There are three parchment strips adhered to the spines to reinforce both the structure of the book and the attachment of the cover to the bookblock. The ends of endband supports as well as the parchment strips are secured by pastedowns, although in the case of AM 823 4to, the pastedowns on either end have now come

under the title *Anales navarro-aragoneses hasta 1239* by Bautista (2017).

²³ In its current state, AM 822 4to consists of two parts: Part I consists of a single unbound gathering of 10 folio-size leaves and Part II consists of the quarto-size codex. Part I is folded into two and kept inside the codex. AM 822 4to refers to the codex throughout the article, unless otherwise specified.

²² Along with a description of the manuscript, part of the annalistic texts in this manuscript was recently edited

Figure 12.9: Exterior of the cover of AM 822 4to, displaying the spine with a longitudinal title and the laced endbands.
Photo: Suzanne Reitz.

Figure 12.10: Exterior of the cover of AM 822 4to, displaying the spine with a longitudinal title and the laced three single sewing supports and endbands. Photo: Suzanne Reitz.

loose. Furthermore, all three edges of the bookblock of AM 823 4to are trimmed. There are two pierced holes each on the fore-edges on the exteriors of the front and back covers for fastenings, in a very similar manner to the Type I and Type II manuscripts.²⁴ In AM 822 4to, only part of the fastening on the tail-edge of the front cover survive; it is alum-tawed and anchored in the same manner as those of Type II (see Figure 12.9). There is no trace of the fastenings used for AM 823 4to.

AM 822 4to contains the biography of Flavius Lucius Dexter and the *Omnimoda historia* attributed to him, whereas AM 823 4to contains a commentary on the work. The scribe of AM 822 4to identifies himself as Joannes de Torres and it is dated to 1618 whereas AM 823 is written a decade later.

Type VI: AM 815 4to

Despite its parchment case, the binding of AM 815 4to and the manner in which its cover is attached are markedly different from all of the other manuscripts (see Figure 12.10). The skins are cut large to allow for turn-ins, with the edges of the turn-ins neatly trimmed. The covers have lapped mitres, with the fore-edge turn-ins lying on top of the head and tail turn-ins at the corners, but, in this case, unlike the other manuscripts, the turn-ins are not cut in the corners and they are only folded. The binding also have yapp edges on the fore-edges. The parchment cover is attached to the bookblock by means of lacing three single sewing supports made out of wide strips of alum-tawed leather and endbands made out of narrow strips of tanned leather (see Figure 12.10).

There is no lining and no sign of pastedowns. It seems that the manuscript had four fastenings,

one on the head, one on the tail and two on the fore-edge. There are two holes for each fastening on either side but there is no trace of the ties used to fasten the manuscript. Furthermore, AM 815 4to is homogeneous, with all of its leaves ruled in red ink, and all three edges of the bookblock are trimmed, cutting out some of the original foliation. It contains transcriptions of Greek and Latin inscriptions for the most part and seems to be written by the same hand throughout; it may be the youngest bookblock (and the binding) of the dozen discussed here.

The Signatures and Provenance of the Manuscripts

There is no record about how any of these twelve manuscripts became part of the Arnarnagnæan Collection. Nevertheless, all may be traced back to the collection of Cornelius Pedersen Lerche (1615–1681) with some confidence. Lerche was the Danish ambassador to Spain between 1650–1653 and then again between 1658–1662, during which period he is thought to have collected a number of manuscripts. Some of Lerche's printed books along with what is thought to be a small portion of his manuscript collection were auctioned off the year after his death. The short descriptions of these twelve manuscripts correspond to those listed among the 40 folios and 30 quartos that were included as an appendix to the auction catalogue dated 1682.²⁵

Árni Magnússon, however, could not have acquired these manuscripts directly from this auction held by Lerche's estate so there must have been one or more owner(s) between the time Lerche's manuscripts were sold off and that of Árni's acquisition. This intermediary collector is usually assumed to be Jens

²⁴ The top right corner of the front cover of AM 822 4to has been repaired, presumably after it was bound but before it came to the Arnarnagnæan Collection, so currently there is no hole near the head edge (see Figure 12.9).

²⁵ Indeed, there are seventeen manuscripts in the Arnarnagnæan Collection that can be traced back to the auction catalogue of Lerche (1682). See also Ilsøe (1999: 1, 360–364) and Yavuz (forthcoming).

Rosenkrantz (1640–1695) as it is known that he had acquired many of Lerche's print books and that Árni acquired manuscripts from him. Indeed, around forty manuscripts in the Arnamagnæan Collection have been traced back to Rosenkrantz's collection by Overgaard (1996), including four of the manuscripts under consideration in this article: AM 253 fol., AM 805 4to, AM 806 4to and AM 815 4to. The identification of these Arnamagnæan manuscripts as previously belonging to Rosenkrantz is, however, somewhat problematic.²⁶ Unfortunately, Overgaard does not elaborate on why she thinks these four manuscripts belonged to Rosenkrantz; her reasoning seems to be based on a note with regard to AM 253 fol. by Kristian Kålund, who catalogued all the manuscripts in the Arnamagnæan Collection in the late nineteenth century (1888: 234).²⁷ Kålund's speculation that these manuscripts *must have* come from Rosenkrantz's collection is in turn based on another speculation by Jacob Baden (1797: 8–9), who merely states that Rosenkrantz had many Spanish manuscripts that he had acquired during his various travels in Europe.

It is known that several Danish book collectors had purchased manuscripts in/from Spain during the seventeenth century, including the members of the famous Rosenkrantz family, but there is no documentation as to what these

might have been. Nevertheless, several scholars have argued that Árni Magnússon acquired one or more of these manuscripts of Spanish origin through Rosenkrantz, who in turn had acquired them from Lerche. Moraleda Díaz (2010: 389–390), for example, connects AM 828 4to to both Lerche and Rosenkrantz and argues that this is how the manuscript ended up in the Arnamagnæan Collection. Again based on the assumptions that Rosenkrantz was the previous owner of these manuscripts, Navarro Brotóns and Rodríguez Galdeano (1998: 191) speculate whether the well-known Danish astronomer Tycho Brahe (1546–1601) knew of Jerónimo Muñoz's commentary on Pliny's *Naturalis historia*, which is part of AM 812 4to, as Jens Rosenkrantz was the grandnephew of Brahe.²⁸

The examination of signatures of the twelve manuscripts, some of which are on the bindings, provides us with a different, if complementary, picture with regard to the provenance of the manuscripts. In fact, all of the manuscripts have signatures, most of which were never recorded by Kristian Kålund (see Table 12.2). Nine out of twelve manuscripts have signatures with the combination of the letter V and a number, which hitherto have not been noticed.²⁹ Written in light brown ink, these signatures are almost invariably found on the recto of the first folios, on either the top left or the bottom left corner. In some manuscripts, the same signature, possibly with the same ink, is repeated on the spines

26 There is no single unifying element that indicates that these manuscripts came from Rosenkrantz's collection. There are a few instances in which Árni noted that the manuscript previously belonged to Rosenkrantz or that he acquired the manuscript from Rosenkrantz's estate. A couple of the manuscripts, on the other hand, bear the name/signature "Rosenkrantz" on their first folios. Neither is the case for these four manuscripts.

27 After noting that AM 805 4to, AM 806 4to, AM 815 4to, AM 816 4to and AM 817 4to perhaps point to a common origin with AM 253 fol. based on their external appearance and contents, Kålund states "Arne Magnusson må antages at have erhvervet disse fra Spanien hidbragte håndskrifter efter Jens Rozenkrantz" ("It must be assumed that Árni Magnússon acquired these manuscripts brought from Spain from Jens Rosenkrantz").

28 Jerónimo Muñoz's commentary on Pliny's *Naturalis historia* is said to be the most complete manifestation of Muñoz's views on astronomy. Jens Rosenkrantz was the son of Jørgen Rosenkrantz (1607–1675), who was the son of Holger Rosenkrantz (1574–1642) and Sophie Axelsdatter Brahe (1578–1646), who was the daughter of Axel Ottesen Brahe (1550–1616), one of the younger brothers of Tycho Brahe.

29 Part I of AM 822 4to also bears a signature that is different from that of Part II: V. 297. It is clear, however, that this unbound gathering was not initially envisaged as part of the rest of this manuscript, and is only kept with Part II, that is the codex, because it contains related texts.

of the bindings. It is not possible, however, to verify whether or not there is a signature in a number of manuscripts as their spines bear stickers with Arnamagnæan shelfmarks. In (at least) six of the manuscripts, the exact same number (without the letter V) is also repeated in red crayon towards the middle of the spine of the bindings, except in one case, where it is found on the front cover (see Figure 12.10). In addition to the shelfmark stickers obstructing observation, the signatures in red crayon are very faded so it is very likely that all the manuscripts with signatures with “V. + number” had the same numbers repeated in red crayon on their bindings. By the same token, it seems plausible that the only manuscript that has a signature with a red crayon on its binding but no other signatures, AM 253 fol., must have at some point had a different first folio which had “V. 385” written on it.

These nine (or, with the inclusion of AM 253 fol., ten) manuscripts that have signatures with “V. + number” clearly point to a common provenance. The abbreviation “V.” might refer to the word *volumen* in Latin, meaning ‘volume’ or ‘book’; or, it might refer to the name or title of the owner of the manuscripts. The numbers might be consecutive, indicating the order the manuscripts were acquired or how they were placed on the shelves. Or, these could be numbers written by auctioneers, especially considering the repetition in red crayon on the parchment covers that could have been easily removed.³⁰ Even when it is accepted that the dozen manuscripts

under discussion here previously belonged to Lerche, it cannot be argued that these signatures point to his collection. There are manuscripts with the same signatures that cannot be traced back to Lerche that belonged to both Árni (such as AM 816 4to and AM 817 4to) and his contemporary, Christian Reitzer (1665–1736), another well-known Danish book collector (such as Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, GKS 2186 4° and GKS 2208 4°).³¹ On the other hand, it is fairly certain that these numbers were introduced to the manuscripts after their arrival to Denmark but before Árni’s acquisition, as some of the other manuscripts (such as AM 291 fol.) that contain the same signatures themselves originate from Denmark and not from Spain or Italy. Therefore, these signatures may very well point back to Rosenkrantz’s collection; however, it is difficult to pinpoint a specific collection or an auction without further investigation.

Another set of signatures allows us to trace three of the manuscripts back to Spain, to the renowned library of Gaspar de Guzmán (1587–1645), Count-Duke of Olivares.³² Gaspar de Guzmán’s library is estimated to have consisted of around 1,500 manuscript codices and it has long been speculated that the Spanish manuscripts Lerche owned came from this collection. The signatures found on AM 805 4to (C.38), AM 806 4to (C.27) and AM 827 4to (10 23) correspond to shelfmarks in an inventory of Gaspar de Guzmán’s books, which was originally compiled during his lifetime, in 1627.³³

30 Overgaard (1996) argues that the numbers in red crayon found in the manuscripts in the Arnamagnæan Collection are in fact auction numbers from the Rosenkrantz estate sale(s). However, not only does she not recognise the relationship between the numbers in red crayon and the numbers in ink beginning with the letter V, but also she fails to note the manuscripts with signatures in red crayon mentioned in the present article except for AM 253 fol, which was the only one already pointed out by Kålund (1888–1894: I, 234). There is also no argument as to why, even if these were indeed written by auctioneers at the time, they should be those of Rosenkrantz’s estate sales.

31 On Reitzer’s collection, see the chapter titled “Om Christian Reitzers bibliotek erhvervet 1721” in Ilsøe (1999: 313–402).

32 For a detailed account of the Arnamagnæan manuscripts that come from the library of Gaspar de Guzmán, see Yavuz (forthcoming).

33 A copy of the original inventory dated to 1744 survives as Madrid, Real Academia de la Historia, 9/5.729. For a partial edition, see Gallardo (1889: 746–770). For an overview of Gaspar de Guzmán’s library, including an annotated edition of part of this inventory, see also Andrés (1972; 1973).

Shelfmark	Signatures
AM 253 fol.	385 (in red crayon on the spine) ³⁴
AM 376 fol.	V. 418 (in light brown ink on the top left corner of f. 1r and spine) V.Θ.1. (in brown ink on the middle of the top margin of f. 1r)
AM 805 4to	V. 302 (in light brown ink on the bottom left corner of f. 1r) C..38 (in black ink on the middle of the top margin of f. 2r)
AM 806 4to	V. 392 (in light brown ink on the top left corner of f. 1r and front cover) C..27 (in black ink on the middle of the top margin of f. 1r)
AM 812 4to	V. 323 (in light brown ink on the bottom left corner of f. 1r) 323 (in red crayon on the spine)
AM 815 4to	V. 328 (in light brown ink on the bottom left corner of f. 1r) ³⁵ 328 (in red crayon on the spine) MSS. C. L. N° 24 (in dark brown ink on the head of the spine)
AM 822 4to [Part II]	V. 359 (in light brown ink on the top left corner of f. 1r and front cover) 329 (in red crayon on the front cover)
AM 823 4to	Evidence of writing with red crayon on the spine, but no longer legible.
AM 827 4to	10 23 (in black ink on the middle of the top margin of f. 1r and on the yapp edge at the head) ³⁶
AM 828 4to	V. 225 (in light brown ink on the bottom left corner of f. 1r) 225 (in red crayon on the spine)
AM 831 4to	V. 327 (in light brown ink on the bottom left corner of f. 8r) ³⁷ 327 (in red crayon on the spine)
AM 833 4to	V. 277 (in light brown ink on the bottom left corner of f. 1r) 277 (in red crayon on the spine)

Table 12.2: The signatures found in the manuscripts.³⁸

34 There is also “253” written in dark brown ink on the spine, which is misrecorded as “23” in Kålund (1888–1894: I, 234), but this is taken to correspond to the current AM shelfmark.

35 What is now fol. 1 is actually the second folio of the first gathering; the first folio is torn vertically, with only one third of the leaf closer to the spine left.

36 It seems like the scribe first wrote “10 38” on the middle of the top margin of f. 1r, and then they crossed out “38” and wrote “23”.

37 What is now f. 8 is actually the first folio of the first gathering.

38 The signatures that relate to the Arnamagnæan Collection such as shelfmarks and catalogue numbers are not included in this table.

Finally, two other curious signatures are found on AM 815 4to and AM 376 fol. AM 815 4to has “MSS. C. L. N° 24” written on the head of its spine in two lines (see Figure 12.10). The initials C. L. have been presumed to designate “Cornelius Lerche,”³⁹ which may very well be the case given the manuscript is associated with him but, to my knowledge, no other similar signature survives in the manuscripts of the Arnamagnæan Collection or elsewhere. On the other hand, AM 376 fol. carries “V.Θ.1” on its first folio, which, it turns out, is one of the older shelfmarks of San Lorenzo de El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, H. I. 5.⁴⁰

Conclusion

The Arnamagnæan manuscripts that contain works by Spanish authors first attracted Emile Gigas’s attention over a hundred years ago. In his article, Gigas (1909) listed twelve manuscripts as having Spanish origins, eight of which are discussed here.⁴¹ The first manuscript on his list was, again, AM 253 fol. About the binding of this manuscript, Gigas reported as follows: “reliure espagnole en parchemin avec des rubans de soie” (“Spanish binding in parchment with silk ribbons”) and he noted that all the manuscripts he mentions in the article, with the exception of four, “sont reliés de cette même manière” (“are bound in the same manner”) (1909: 432).⁴² He did not elaborate any further so there is no indication as to why Gigas labelled these parchment limp bindings as “Spanish

bindings.” According to Pickwoad (2017: 196), split lacing, which is found in all but three of these twelve manuscripts, was a “characteristic of many Spanish bindings until the eighteenth century,” including the incunabula. Therefore, either Gigas noticed this or other characteristics of the bindings with his trained eye, or he made an educated guess based on the contents of the manuscripts.

Gigas was also the first person to connect these manuscripts to Cornelius Lerche as well as mentioning that they seem to have come from Gaspar de Guzmán’s collection, albeit in passing: “la grande collection dilapidée d’Olivares semble être la source principale de ce petit fonds espagnols échoué en Danemark” (“Olivares’s grand dispersed collection seems to be the principal source of the small Spanish funds that ended up in Denmark”) (1909: 438). After examining the manuscripts in detail, it is now possible to say that it looks very likely that these manuscripts all were bound in Spain; some of them, such as AM 827 4to, perhaps already in the late sixteenth century by their authors themselves and others perhaps by the bookbinder(s) working for Gaspar de Guzmán. This means that they were never replaced, despite changing hands several times over the course of around a century or so until they were finally acquired by Árni. And they remained in these bindings after they became part of Árni’s collection, against all odds. These multilingual and multitextual manuscripts were created, exchanged and collected by significant figures of late sixteenth- and early seventeenth-century Spain such as Juan Páez de Castro, Ambrosio de Morales, Luis de Castilla, Pedro Chacón and Antonio Agustín, not to mention Gaspar de Guzmán, and reflect the intellectual and cultural interests of an interconnected scholarly milieu. I hope that this short study creates further interest not only in the material aspects but also the contents of these manuscripts, as well as history of book collecting in Spain and Denmark.

39 I would like to thank Matthew James Driscoll for this suggestion.

40 For a description of the San Lorenzo de El Escorial manuscript, see Antolín (1910–1922: II, 412).

41 These manuscripts are: AM 253 fol., AM 358 fol., AM 373 fol., AM 376 fol., AM 379 a fol., AM 805 4to, AM 806 4to, AM 812 4to, AM 813 4to, AM 828 4to, AM 831 4to, AM 833 4to.

42 Those that do not have parchment bindings are: AM 358 fol., AM 373 fol., AM 379 a fol. and AM 813 4to.

Bibliography

- Andrés, Gregorio de (1972). "Historia de la Biblioteca del Conde-Duque de Olivares y descripción de sus códices, I: Formación". *Cuadernos Bibliográficos* 28: 131–142.
- Andrés, Gregorio de (1973). "Historia de la Biblioteca del Conde-Duque de Olivares y descripción de sus códices, II: Dispersion". *Cuadernos Bibliográficos* 30: 5–73.
- Antolín, Guillermo (1910–1922). *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial* I–V. Madrid: Imprenta helénica.
- Baden, Jacob (1797). "Beretning om Johan Laurits Mosheims Ophold i Danmark in Aaret 1722". *Kjøbenhavns Universitets-Journal* 5(1): 7–18.
- Bautista, Francisco (2016). "Juan Páez de Castro, Juan Bautista Pérez, Jerónimo Zurita y dos misceláneas historiográficas de la España altomedieval". *Scriptorium* 70: 3–68.
- Bautista, Francisco (2017). "Anales navarro-aragoneses hasta 1239: edición y estudio". *e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes* 26: 1–30.
- Carbonell Manils, Joan (1990–1991). "Quatre Cartes Desconegudes de l'arquebisbe de Tarragona Antonio Agustín Albanell". *Faventia* 12–13: 337–352.
- Cardinali, Giacomo (2017). 'Qui havemo uno spagnolo dottissimo': *Gli anni italiani di Pedro Chacón (1570 ca.–1581). Saggio di ricostruzione bio-bibliografica a partire di carteggi coevi*. Studi e Testi 513. Vatican City.
- Clarkson, Christopher (1982). *Limp Vellum Binding and Its Potential as a Conservation Type Structure for the Rebinding of Early Printed Books: A Break with Nineteenth and Twentieth Century Rebinding Attitudes and Practices*. Hitchin.
- Domínguez, Juan Francisco (2012). "Correspondencia de Pedro Chacón (I)". *Ciudad de Dios: Revista Agustiniana* 225(3): 743–768.
- Gallardo, Bartolomé José (1889). *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos. Tomo 4*. Madrid.
- Gigas, Emile (1909). "Lettres inédites de quelques savants espagnols du XVIe siècle". *Revue Hispanique* 20: 429–458.
- Handrit. <<http://handrit.org/>> (last accessed 16.06.19).
- Ilsoe, Harald (1999). *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen: Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780* I–II. Copenhagen.
- Kålund, Kristian, ed. (1888–1894). *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling* I–II. Copenhagen.
- The Language of Bindings Thesaurus*. <<https://www.ligatus.org.uk/lob>> (last accessed 16.06.19).
- Lerche, Peder, ed. (1682). *Catalogus selectissimorum librorum omnium facultatum [et] linguarum, nobilissimi et illustrissimi domini b[ene] m[eriti] Cornelii Lerke*. Copenhagen.
- Moraleda Díaz, Javier (2010). "Las notas críticas de Pedro Chacón al *Bellum Gallicum* de Julio César". Antonio Moreno Hernández, ed. *Julio César: textos, contextos y recepción. De la Roma Clásica al mundo actual*. Madrid: 385–398.
- Navarro Brotóns, Víctor, and Enrique Rodríguez Galdeano (1998). *Matemáticas, cosmología y humanismo en la España del siglo XVI. Los "Comentarios al segundo libro de la Historia Natural de Plinio" de Jerónimo Muñoz*. Valencia.
- Overgaard, Mariane (1996). "Manuscripta Rosencrantziana". *Opuscula* 10: 262–285.
- Stegmann, Beeke (2017). "Árni Magnússon's Rearrangement of Paper Manuscripts". PhD Thesis. University of Copenhagen.
- Stegmann, Beeke (2018). "Árni Magnússon's Rearrangement of Fornaldarsögur Manuscripts". Matthew James Driscoll et al., eds. *The Legendary Legacy: Transmission and Reception of the Fornaldarsögur Norðurlanda*. Viking Collection 24. Odense: 161–186.

- Pickwood, Nicholas (1991). "Italian and French Sixteenth-Century Bindings". *Gazette of the Grolier Club*, New Series, 43: 55–80.
- Pickwood, Nicholas (1995). "The Interpretation of Bookbinding Structure: An Examination of Sixteenth-Century Bindings in the Ramey Collection in the Pierpont Morgan Library". *The Library*, Sixth Series, 17(3): 209–249.
- Pickwood, Nicholas (2017). "The Techniques and Materials Used to Make Bookbindings on Incunables". Christoph Reske and Wolfgang Schmitz, eds. *Materielle Aspekte in der Inkunabelforschung*. Wiesbaden: 189–212.
- Pollard, Graham (1976). "Describing Medieval Bindings". J. J. G. Alexander and M. T. Gibson, eds. *Medieval Learning and Literature: Essays Presented to Richard William Hunt*. Oxford: 50–65.
- Springborg, Peter (2000). "Types of Bindings in the Arnamagnæan Collection." Gillian Fellows-Jensen and Peter Springborg, eds. *Care and Conservation of Manuscripts 5: Proceedings of the Fifth International Seminar on the Care and Conservation of Manuscripts Held at the University of Copenhagen 19th–20th April 1999*. Copenhagen: 129–147.
- Szirmai, János A. (1999). *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot.
- Yavuz, N. Kivılcım and Katrín Þórdís Driscoll (2018). "Notes from the Sixteenth Century: AM 828 4to." *Arnamagnæan Institute Manuscript of the Month*. <<https://manuscript.ku.dk/motm/notes-from-the-sixteenth-century>> (last accessed 16.06.19).
- Yavuz, N. Kivılcım (forthcoming). "Manuscripts in the Arnamagnæan Collection from the Library of Gaspar de Guzmán, Count-Duke of Olivares." *Opuscula*.

A FAMILY REUNION

The Case of Lbs 1255 8vo and Lbs 2095 8vo

Þórunn Sigurðardóttir

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

Occasional poems from the Early Modern Period are a common cultural heritage of the learned classes of Europe.¹ The literati used literature, based on classical learning and literary traditions, to construct their own self-image as well as their social identity. Occasional poems like funeral poems, and indeed other genres as well, are closely dependent on their historical context. They originate in a specific social class and were often of great importance for the descendants of the individual commemorated for many generations.² Information about how

such poems were disseminated in the centuries following the Reformation is not easy to extract. Most likely, they were copied onto individual sheets of paper or in small booklets and delivered or sent to the recipients. The autograph copies have rarely survived. As a rule, the poems have been preserved for future generations in large manuscripts, usually in collections of poetry, often placed among hymns and other religious poems. They were also copied onto sheets of paper or booklets that were later bound with other material of the same sort, forming larger units. With a few exceptions, poems that were not incorporated into such manuscripts have been lost.³ It is common to find occasional poems in Icelandic manuscripts that can be traced either to the families or descendants of the poets themselves or the recipients of the commemorated individuals (Þórunn

1 This article is a result of research in connection with a grant from the Icelandic Research Council (Rannís) for the project *Paper Trails. A material history of 16th and 17th-century Icelandic books from paper production to library collection*. I would like to thank Margaret Cormack for translating the first draft of this paper into English. I would also like to extend my gratitude to an anonymous reviewer for his or her useful comments and suggestions.

2 About Icelandic funeral poetry, its history, function and characteristics see Þórunn Sigurðardóttir (2015).

3 On the nature of preservation and dissemination of early modern lyric, see for instance Marotti (1995: 2–68). See also Þórunn Sigurðardóttir (2015: 309–336).

Sigurðardóttir 2015: 323; 2017: 299 et seq.). This is the case of two manuscripts preserved in Reykjavík, Landsbókasafn, Lbs 504 4to and Lbs 505 4to. Both manuscripts are considered to have been written around 1800 and we know that the owner prior to the National Library was Rev. Sigurður Brynjólfsson Sívertsen (1808–1887) at Útskálar (Páll Eggert Ólason 1918–1937: I, 258–259). On the flyleaf of Lbs 504 4to, Sívertsen has written: “annað bindi af elstu útfara- og æviminningum (einkum ættmenna minna)” (“a second volume of the oldest eulogies and biographies (especially of members of my family)”) and this undoubtedly applies to Lbs 505 4to as well. Lbs 504 4to contains funeral memorials of the sheriff Gísli Magnússon (1621–1696) and his daughter Guðríður Gísladóttir (1651–1707), the wife of Bishop Þórður Þorláksson (1637–1697) of Skálholt, as well as a funeral poem about Gísli. Lbs 505 4to contains as well a funeral eulogy of Bishop Þórður Þorláksson, his son Rector Þorlákur Þórðarson (1675–1697), and Þórður’s wife, Guðríður Gísladóttir, and their grandson, Skúli Brynjólfsson Thorlacius (1716–1736), along with verse eulogies of all three. Guðríður Gísladóttir and Þórður Þorláksson were the great-great grandparents of Rev. Sívertsen, who – as pointed out before – owned the manuscripts in the nineteenth century (see genealogical table in Figure 13.1).

My intention here is to investigate two additional manuscripts, both preserved in the National Library in Reykjavík, with the aim of connecting them not only to the pair of manuscripts mentioned above but also, and not least, to demonstrate a special relationship between the two by tracing their origin to the family of Sigurður B. Sívertsen. The manuscripts in question are Reykjavík, Landsbókasafn, Lbs 1255 8vo and Lbs 2095 8vo. The focus of my analysis is mainly on two specific occasional poems, or rather the gatherings on which they are written, their material features such as the layout (title

pages, tail-pieces) and script, in addition to their provenance and ownership.

The two poems in question are verse eulogies (Icel. *erfiljóð*) about Bishop Þórður Þorláksson of Skálholt and his son, Rector Þorlákur Þórðarson, both of whom died in 1697. Both poems were composed by Jón Einarsson (c. 1674–1707), at a time when he served as a teacher at the Latin School at Skálholt. Both Jón Einarsson and Rector Þorlákur studied at the University of Copenhagen around the same time, and they appear to have been good friends. Jón composed, for example, a Latin poem in honour of Þorlákur that was printed with the latter’s dissertation in Copenhagen in 1694 (Sigurður Pétursson 1998: 217). Upon their return to Iceland, both received positions at the Latin School at Skálholt, where Þorlákur quickly became the school’s rector, while Jón served as a teacher. In addition, Jón Einarsson took over from Þorlákur as principal when the latter fell ill, and served temporarily as rector the year Þorlákur died, after which he went north to take up the position of vice-rector (‘konrektor’) of the Latin School at Hólar in Hjaltadalur. As he was generally considered the most talented and learned man in the country, Jón Einarsson would have been an obvious choice to compose poems about the bishop and his son.⁴ The poems are to be found neatly paired in both Lbs 1255 8vo and Lbs 2095 8vo, in the same manner as in Sigurður B. Sívertsen’s manuscript, Lbs 505 4to.

The first of the two manuscripts, Lbs 1255 8vo, is a collection of verse eulogies by several poets, written in various hands. In addition to the two poems from the end of the seventeenth century, it contains several funeral poems from the eighteenth century, commemorating 25 individuals, most (perhaps all) of whom were

4 More than one contemporary source states that Jón Einarsson was the brightest and most learned man in the country, e.g. Vigfús Jónsson (1916–1925: 217), Skúli Magnússon (1947: 48–50), and Jón Ólafsson (2018: 143–144). For Jón Einarsson, his writings and sources about him, see Þórunn Sigurðardóttir (2009: 138–140).

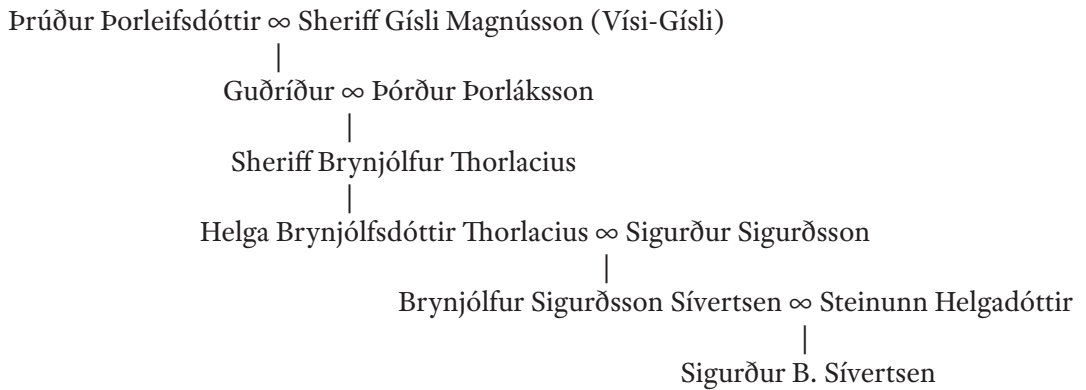

Figure 13.1: A genealogical table of Sigurður B. Sívertsen, based on *Íslendingabók* and Páll Eggert Ólason (1948–1952).

related, in one way or another, to the descendants of Bishop Þórður Þorláksson or their spouses. The National Library might have obtained the manuscript from Bishop Þórður's great-great grandson, Rev. Sigurður Brynjólfsson Sívertsen, or from his relatives, although the statement is not entirely conclusive: “Handritið virðist stafa frá síra Sigurði B. Sívertsen eða ættmennum hans” (“The manuscript seems to originate with sr. Sigurður B. Sívertsen or his relations”; Páll Eggert Ólason 1918–1937: II, 244). This is a classic example of how verse eulogies and funeral commemorations of the members of a specific family have been preserved in manuscripts associated with it. We can further deduce that these poems were collected and transcribed by family members with the intent of preserving the history of the family, which was, in this case, one of the wealthiest and most powerful families in the country in the seventeenth and eighteenth centuries. Thus, Brynjólfur Thorlacius, the great-grandfather of Sigurður B. Sívertsen, was one of the richest men in Iceland at the beginning of the eighteenth century and his second wife, Jórunn Skúladóttir, Sigurður's great-grandmother, was also extremely wealthy (Bogi Benediktsson 1909–1915: IV, 339).

The second manuscript, Lbs 2095 8vo, came to the National Library from the archivist, Hannes Þorsteinsson (1860–1935), in 1923 (Páll Eggert Ólason 1918–1937: II, 406). It contains, for the most part, hymns and poems by a variety of authors, as well as prayers, sermons, and other religious texts. The manuscript is written in several 18th-century hands. There is strong indication, as will be demonstrated below, that it once belonged to the descendants of Bishop Þórður Þorláksson and his wife Guðríður Gísladóttir. In fact, the search can be narrowed down to the descendants of Helga Brynjólfisdóttir Thorlacius, the grandmother of the aforementioned Sigurður B. Sívertsen.

The two poems in the three manuscripts, Lbs 1255 8vo, Lbs 2095 8vo and Lbs 505 4to, all appear to have been copied from separate exemplars, as we can see comparing the variants (Þórunn Sigurðardóttir 2009: 142). Nonetheless, a close connection can be discerned between the poems in Lbs 1255 8vo and Lbs 2095 8vo, for reasons other than the textual clues. As noted above, the former was, in all likelihood, acquired from Sigurður B. Sívertsen, while the latter was purchased from Hannes Þorsteinsson, the director of the National Archives of Iceland. It is not

immediately clear what his relationship to the family might have been, but Hannes collected manuscripts, many pertaining to genealogy and history, and was one of the best-known genealogists of his time in Iceland. He wrote a multi-volume work, containing brief biographies of learned men of earlier ages, *Ævisögur lærðra manna*, now preserved in the National Archives of Iceland. He may very well have purchased the manuscript, which later was catalogued under the shelfmark Lbs 2095 8vo, for the purpose of his research. Most of the other manuscripts

Hannes Þorsteinsson owned are now preserved in the manuscript collection of the National Library.

Both poems have recently been printed. The poem about Bishop Þórður Þorláksson was printed in a volume resulting from a conference dedicated to him in 1998 (Kári Bjarnason and Sigurður Pétursson 1998: 297–312). The editors mention only two of the three manuscripts which contain this poem, Lbs 1255 8vo and Lbs 2095 8vo, and use the latter as a basis for the edition while relying on the former when necessary,

Figure 13.2a (left): The initials of the scribe Halldóra Brynjólfsdóttir Thorlacius at the end of Bishop Þórður Þorláksson's verse eulogy in Reykjavík, Landsbókasafn, Lbs 2095 8vo, f. 67v. Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.

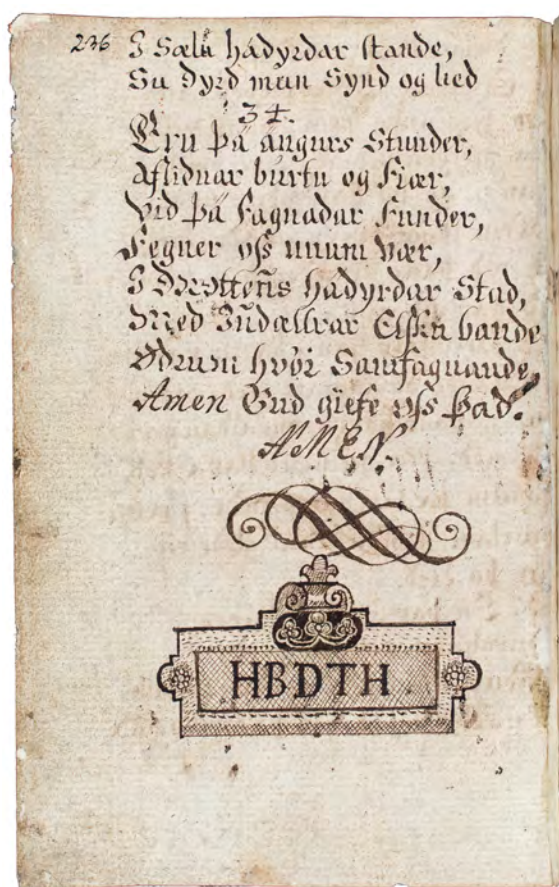

Figure 13.2b (right): The initials of the scribe Halldóra Brynjólfsdóttir Thorlacius at the end of Rector Þorlákur Þórðarson's verse eulogy in Reykjavík, Landsbókasafn, Lbs 1255 8vo, p. 234. Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.

for example to fill into gaps in the text caused by damage in the main manuscript. They point out that a monogram of the scribe, which follows the poem in Lbs 2095 8vo, “HBDTH”, must stand for **Helga Brynjólfsdóttir Thorlacius** (1728–1784), the grandmother of Sigurður B. Sívertsen and granddaughter of Bishop Þórður Þorláksson (see Figure 13.1). The monogram is part of a decorative tail-piece. The editors fail to mention the other poem, the one about Rector Þorlákur, which is in a different hand in this manuscript. The author of the present article edited the poem

on Rector Þorlákur Þórðarson in a festschrift for Sigurður Pétursson, *Pulvis Olympicus* (Þórunn Sigurðardóttir 2009: 143–153), based on the text in Lbs 505 4to, but using variants from the other two manuscripts. There it is mentioned that the poem about Þorlákur was copied by Helga Brynjólfsdóttir Thorlacius in Lbs 1255 8vo, and that it contains the same kind of tail-piece with her monogram as is found following the poem about Bishop Þórður in Lbs 2095 8vo. She therefore unquestionably copied both poems, but they ended up in separate manuscripts (see

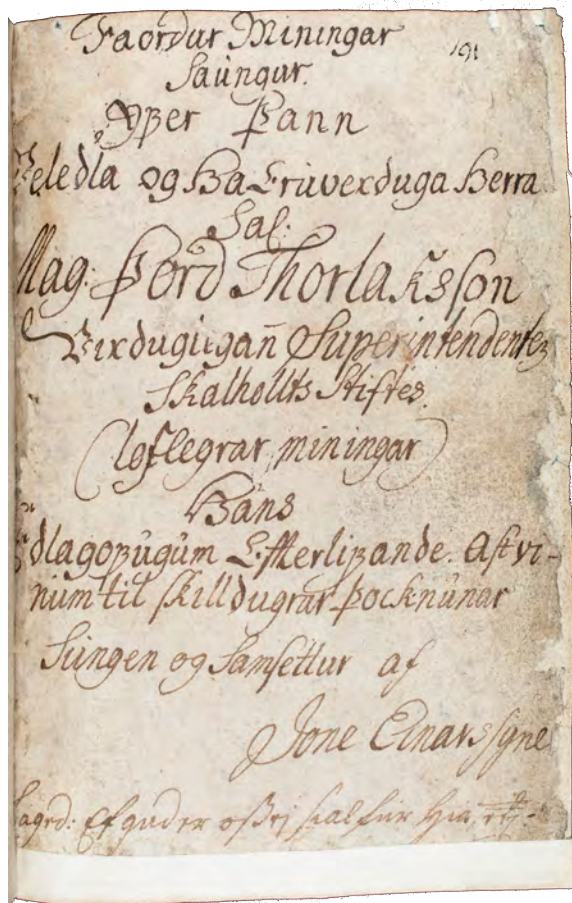

Figure 13.3a (left): The title-page of Bishop Þórður Þorláksson's verse eulogy in Lbs 1255 8vo, p. 191.
Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.

Figure 13.3b (right): The title-page of Rector Þorlákur Þórðarson's verse eulogy in Lbs 2095 8vo, f. 68r.
Photo: Jóhanna Ólafsdóttir.

Figure 13.2a and Figure 13.2b). Both poems are found in separate gatherings with title pages, and they were probably originally independent entities, placed together, before they were bound separately into Lbs 1255 8vo and Lbs 2095 8vo respectively.

That is not, however, the only connection between the two manuscripts. The poem about Þórður Þorláksson in Lbs 1255 8vo and the poem about his son, Þorlákur, in Lbs 2095 8vo are transcribed in the same hand, which so far has not been identified. Each of them also forms a separate gathering with a title page (Figure 13.3a and Figure 13.3b). Originally, they must have been coupled together, and the same can be said of the poems in Helga's hand. In other words, at one point the two poems must have existed in two pairs, one in Helga's hand, the other in an unknown hand. At some point, perhaps when they changed hands through inheritance, they got mixed up, so that the poem about Þórður in Helga's hand was combined with the poem about Þorlákur in the unknown hand, and vice versa. It is impossible to determine when this took place, but it was presumably after the death of Helga in 1784 and before the manuscripts were donated to or bought by the National Library in the nineteenth century. In a sort of a list of acquisitions of the National Library for the years 1818–1918, it is stated that the library purchased “various books and manuscripts” from Mrs. Steinunn Sívertsen of Kirkjuvögur in 1891, and elsewhere that it was agreed to make an offer for “mss. written by Rev. Sigurður Sívertsen” (*Landsbókasafn Íslands 1818–1918*: 156, 188). This Steinunn of Kirkjuvögur was Rev. Sívertsen's mother. She passed away in 1857 so it must be her descendants who sold her manuscripts to the National Library, perhaps Sívertsen himself. It is impossible to know for certain whether the manuscript Lbs 1255 8vo was a part of Steinunn Sívertsen's and Sigurður B. Sívertsen's collections but it is quite probable.

In view of the fact that Sigurður B. Sívertsen sold his manuscripts to the National Library, certainly this applies to Lbs 504 4to and Lbs 505 4to, it is likely that Lbs 1255 8vo came from him as well, as is hinted at in the manuscript catalogue (see above) or, for that matter, from his mother, Steinunn Sívertsen of Kirkjuvögur. Furthermore, Lbs 2095 8vo must have belonged, if not to Sívertsen himself, then to a close relative of his, another descendant of the scribe, Helga Brynjólfsdóttir Thorlacius, before being acquired by the archivist, Hannes Þorsteinsson. Thus, in all likelihood the provenance of the four manuscripts discussed in this article can be traced to the same family.

The manuscripts under discussion here exemplify how families collected and preserved poems about their ancestors. At some time, presumably when divided between two family members, the gatherings containing the two poems about the bishop and his son got mixed up. In view of this it can be deduced that the collections must have existed on loose sheets and single gatherings before being bound into books, most likely by the National Library in the nineteenth century. Of course, it is not possible to physically reconstitute the original gatherings containing the poems, as they are now bound in two separate manuscripts, but in this article they have renewed their acquaintance, and so have the individuals commemorated in the poems and connected with the manuscripts. Finally, we have here two gatherings written by an identified woman in the latter part of the eighteenth century, in a beautiful hand, clearly and meticulously marked as her own, evidence of an Icelandic female scribe in a time when few women had the opportunity to learn how to write.

Bibliography

- Bogi Benediktsson (1909–1915). *Sýslumannaæfir* IV. Reykjavík.
- Íslendingabók. <www.islendingabok.is> (last accessed 30.11.18).
- Kári Bjarnason and Sigurður Pétursson (1998). “Fáorður minningarsöngur”. Jón Pálsson, ed. *Frumkvöðull vísinda og mennta. Þórður Þorláksson biskup í Skálholti. Erindi flutt á ráðstefnu í Skálholti 3.–4. maí 1997 í tilefni af þrjúhundruðustu ártíð Þórðar biskups Þorlákssonar*. Reykjavík: 295–312.
- Jón Ólafsson úr Grunnavík (2018). *Safn til íslenskrar bókmenntasögu*. Guðrún Ingólfssdóttir and Þórunn Sigurðardóttir eds. Reykjavík.
- Landsbókasafn Íslands 1818–1918. Minningarrit* (1919–1920). Reykjavík.
- Marotti, Arthur F. (1995). *Manuscript, Print, and the English Renaissance Lyric*. Ithaca, NY and London.
- Páll Eggert Ólason, ed. (1918–1937). *Skrá um Handritasöfn Landsbókasafnsins* I–III. Reykjavík.
- Páll Eggert Ólason, ed. (1948–1952). *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* I–V. Reykjavík.
- Sigurður Pétursson (1998). “DA, MUSA, MODOS! (Gef þú, sönggyðja, ljóð). Um latínukveðskap tengdan Þórði Þorlákssyni og Skálholti”. Jón Pálsson, ed. *Frumkvöðull vísinda og mennta. Þórður Þorláksson biskup í Skálholti. Erindi flutt á ráðstefnu í Skálholti 3.–4. maí 1997 í tilefni af þrjúhundruðustu ártíð Þórðar biskups Þorlákssonar*. Reykjavík: 197–219.
- Skúli Magnússon (1947). “Skúli Magnússon”. Þorkell Jóhannesson, ed. *Merkir Íslendingar* II. Reykjavík: 37–64.
- Vigfús Jónsson (1916–1925). “Um skólameistara á Hólum”. *Skólameistarar í Skálholti eptir séra Jón prófast Halldórsson í Hítardal og Skólameistarar á Hólum eptir séra Vigfús prófast Jónsson í Hítardal*. Hannes Þorsteinsson, ed. Sögurit XV. Reykjavík: 180–206.
- Þórunn Sigurðardóttir (2009). “Erfljóð Jóns Einarssonar konrektors um Þorlák Þórðarson skólameistara”. Jón Ma. Ásgeirsson, Kristinn Ólason, Svavar Hrafn Svavarsson, eds. *PULVIS OLYMPICUS. Afmælisrit tileinkað Sigurði Péturssyni*. Reykjavík: 133–153.
- Þórunn Sigurðardóttir (2015). *Heiður og huggun. Erfljóð, harmljóð og huggunarkvæði á 17. öld*. Reykjavík.
- Þórunn Sigurðardóttir (2017). “Constructing Cultural Competence in Seventeenth-Century Iceland. The Case of Poetical Miscellanies”. Margrét Eggertsdóttir and Matthew Driscoll, eds. *Mirrors of Virtue. Manuscript and Print in Late Pre-Modern Iceland*. Opuscula 15. Copenhagen: 277–320.

På billedet ses fra venstre: København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 73 8vo, opslag 230v–231r. Plattysk bønnebog. I forgrunden AM 421 12mo, opslag 55v–56r. Marine Jespersdatters bønnebog. De lukkede bøger, nederst AM 72 8vo, øverst AM 75 8vo. Foto: Suzanne Reitz.

II

INTERPRETING THE TEXT

RHETORICAL MARKUP OF AM 421 12MO

A passionate, breathless, and distinctly female ecstasy

Rasmus G. Bjørn

Arnemagnæan Institute, University of Copenhagen

Introduction

The excitement is elevated, grows, and is released through the accumulation of varied praise of the heavenly groom, or the highness and greatness of God's mother, through elaborate descriptions of the longing and urge of the bride or through the supplicant's unconditional submission; everything depicted by means of constant epithets and affective verbs, with climax upon climax in a passionate, breathless, and distinctly female ecstasy (Skautrup 1947: 67).¹

SKAUTRUP'S DESCRIPTION OF THE MEDIEVAL prayer quoted above is the perfect qualitative counterpart to the quantitative objective of the present article, which is to formalize the markup of rhetorical elements previously employed by Hansen (2004). The genre is easily

recognizable from a number of features and belongs to a European tradition of address, which was formally founded in the Classical period and redressed in the Christian era by church scholars. The prayers are primarily translated from Latin and are as such only partially available to the study of native constructions, although excessive use of *variatio*, discussed further in this study, appears to betray a particular Danish tradition.

Hansen's *Den danske bønnebogstradition i materialfilologisk belysning* (2004) examines the manuscript Copenhagen, Den Arnemagnæanske Samling, AM 421 12mo, a prayer book belonging to Marine Jespersdatter, presumably a woman of high status living in the early sixteenth century. One of the great achievements of the dissertation is the complete annotation of the manuscript's text following the standard of TEI (the Text Encoding Initiative). This annotation is now appropriated to the Nordic context following the encoding guidelines of Menota (Medieval

1 All translations are by the author unless otherwise stated.

Nordic Text Archive).² As research assistant for the Arnamagnæan Commission, I have worked closely with the honouree on the material in preparation of the first publications of the *Editiones Arnamagnæanæ Electronicae*,³ experiencing first hand her vast knowledge and passion for the literary culture and tradition of late medieval Scandinavia. In collaboration we have tightened and expanded upon the initial markup proposed by Hansen (2004), most notably with the addition of a *semantic* tag discussed further in this article. The formal definition of terms in the medieval Scandinavian context, which is presented in this article, may consequently be seen as an attempt to provide a standardized markup of rhetorical elements, as well as a potential contribution to the further developments within the Menota initiative.⁴

While not all types of texts are appropriate for rhetorical markup, most types of supplication or direct address may be enriched by the practice. Thus prayers, certain charters, and even direct speech in sagas may benefit from rhetorical markup. When markup is introduced to more editions, it will become possible to research the use of rhetorical style across genres, authors, time, and space. This initial work makes more sophisticated analyses of the nature of rhetorical language possible (cf. Harris et al. 2018).

The theoretical treatment follows that of the rhetorical literature on Scandinavian prayers (cf. Hansson 1991: 108, Dahlerup 1998: 447–475, Hansen 2004: 203–209) in subjecting the texts to the theory of *Rhetorica Divina* as expressed by the thirteenth-century Parisian

bishop Guillaume d’Auvergne.⁵ The tenets of Guillaume’s work are most succinctly expressed by Lutz (1984: 118–137), and are ultimately a continuation of the judicial tradition of the Classical rhetoricians, most notably Cicero. In religious literature, and especially prayers, supplication to the higher power in many ways thus resembles worldly objectives of favor. In the monotheistic view, God acts as the ultimate judge, and is thus a potential subject of strategic rhetoric (Dahlerup 1998: 452). This view can be found in AM 421 12mo, prayer 30:

“hwo er werugh[er] till meth reth skyld
ath blide dommerens wrede end tw”
(f. 97v)

(who is worthier with a clean conscience
to soothe the wrath of the judge than you)

The identification of figures follows the definitions in authoritative works, e.g. Andersen (1893), Albeck (1939), Guillaume d’Auvergne (in Lutz 1984), and Lausberg (1998). The use of theoretical framework should, however, always be stated explicitly.⁶

TEI is employed for the XML metalanguage here, as in Hansen’s study (2004: 183–221), where a general introduction to the application of the markup can be found. The present article only treats arguments for the tags <div> (division) and <seg> (segment), and only these elements are used in the examples for better readability. Transcription level and word tags are similarly omitted for clarity. The full rhetorical markup in TEI of a passage on f. 83v thus reads as follows:

2 This transfer is facilitated in collaboration with Alex Speed Kjeldsen and Beeke Stegmann.

3 The first two publications in the series will be Hansen’s edition of AM 421 12mo and Kjeldsen’s edition of Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, GKS 1009 fol., known as Morkinskinna.

4 This is also the primary reason for choosing English over Danish as the language of this article, cf. the Menota handbook <<http://www.menota.org/handbook.xml>> (last accessed 22.04.19).

5 For a detailed treatment of medieval rhetoric, see Murphy (1974).

6 Technically there is no problem in marking with two competing systems, although a specific markup for the theory should be included, thus, e.g. RD for *Rhetorica Divina* and AD for *Ars Dictaminis* (cf. Hansen 2004: 206).


```

<div type="exordium">
  <div type="invocatio">
    <seg type="figure"
      subtype="apostrophe">
      O herre gwd,
    <seg type="figure"
      subtype="appositio">
      leffwendis gwdz sön,
    </seg>
  </seg>
</div>
<div type="captatio_benevolentiae">
  iegh
  <seg type="figure" subtype="variatio">
    bøyer og ydmygher
  </seg>
  megh: fore tegh
  <seg type="elative_superlative">
    alsomwerdwgste
  </seg>
  legommes oc blodz sacramentæ. oc
  giffuer iegh megh skyldwgh fore alle myne
  syndher som iegh haffuer giorth. Oc bedis
  iegh ydmygelighe nade aff teg ihesu cristo.
</div>
</div>

```

Rhetorical markup in AM 421 12mo

In the structure employed by Hansen (2004), three levels of markup can be meaningfully discerned:

1. FIGURES OF STYLE⁷, marked <div>, describe the overall structure of the text.
2. FIGURES OF CONTENT, generally marked <seg type="figure">, describe particular usage of words or sentences, covering a broad range from syntactic,

7 I use small capitals to indicate that a term is defined in the context, and italics to refer to terms that are defined elsewhere in the present paper.

Figure 14.1: Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 421 12mo, f. 94v. Photo: Suzanne Reitz.

in larger swaths of text, through lexical and semantic (marked <seg type="semantic">), in the particular meaning and combination of individual words, to morphological features such as superlative affixes.

3. FIGURES OF SOUND, marked <seg type="rhyme">, describe rhyme schemes.

A *figure of sound* may be found within a *figure of content* which is within a *figure of style*. At the same time, figures of the same level can complement and overlap each other.

Divisions

The identifier `<div>` exclusively tags *figures of style* and helps identify the genre. Several tags used by Hansen (2004) have been conflated, e.g. *owner's prayer* to *prayer*. Each of the 47 individual texts in AM 421 12mo is now defined as one of the following:

PRAYERS_OF_COMMUNION –

Contains several *prayers* `<div`

`type="prayers_of_communion">`.

PSALTER – Collection of psalms or *prayers*

`<div type="psalter">`,

PART_OF_PSAALTER – Items within

psalter, contains several *prayer* `<div`

`type="part_of_psalter">`.

PRAYER – The default tag, can contain

one or more elements (see below) `<div`

`type="prayer">`.

TEN_COMMANDMENTS – The

ten commandments `<div`

`type="Ten_Commandments">`.

Each *prayer* contains one or more of the following elements:

ANTIPHONA – Antiphon, response `<div`
`type="antiphona">`.

COLLECTA – Collect at Mass `<div`
`type="collecta">`.

RUBRIC – Introductory remarks regarding
the *prayer_text*, often written in red `<div`
`type="rubric">`.

FINAL_RUBRIC – Concluding remarks
regarding the *prayer_text*, often written in
red `<div type="final_rubric">`.

PRAYER_TEXT – The actual prayer in
prose `<div type="prayer_text">`.

HYMNUS – Hymn, a variant of *prayer_text*
`<div type="hymnus">`.

PRAYER_IN_VERSE – Versified
prayer, a variant of *prayer_text* `<div`
`type="prayer_in_verse">`.

VERSICULUS – Short prayer `<div`
`type="versiculus">`.

The following elements from Guillaume's *Rhetorica Divina* have been employed in AM 421 12mo. Apart from the *exordium*, all elements are mutually exclusive and properly replace each other in succession. If nothing else stated, examples are from the first part of the prayer complex 15 (Saint Gregory, ff. 25r–29r, see Figure 14.2).

EXORDIUM – Introduction, may comprise
two elements:

INVOCATIO – an invocation (often
expressed through *apostrophe*);

CAPTATIO_BENEVOLENTIAE – an attempt
to obtain the goodwill of the addressee,
often through some sort of submission. It
is not frequently used in AM 421 12mo.

The example is from the prayer complex
26 (prayers of communion):

`<div type="exordium"><div type="in-`
`vocatio">O herre gwd, leffwendis`
`gwdz sòn,</div><div type="capta-`
`tio_benevolentiae"> iegh bøyer og`
`ydmygher megh: fore tegh alsomwerd-`
`wgste legommes oc blodz sacramentæ.`
`oc giffuer iegh megh skyldwgh fore alle`
`myne syndher som iegh haffuer giorth.`
`Oc bedis iegh ydmygelighe nade aff teg`
`ihesu cristo.</div></div> (f. 83v)`
(Oh, lord God, living son of God, I
bend and humble myself before you,
most worthy sacrament of body and
blood, and I surrender myself guilty of
all of my sins that I have committed.
And I humbly ask mercy from you,
Jesus Christ).

NARRATIO – Stating the background for
the address:

`<div type="narratio">som henghede paa`
`korssyth meth een torn krone paa dith`
`howid.</div> (f. 27r)`

(who hung on the cross with a crown of thorns on your head)

PETITIO – The actual prayer and the part where the worshipper states the aim of the supplication and a wish is expressed:

<div type="petitio">Jeg beder tigh ath
tith korss frelsser meg fran engelen som
slar oc drebir</div>

(f. 27r)

(I beseech you that your cross save me
from the angel that strikes and kills)

CONFIRMATIO ET INFIRMATIO – INFIRMATIO, the refutation of contradictory evidence, was already considered by Guillaume an inapplicable feature of the *oratio rhetorica* (Lutz 1984: 135). More interesting is that CONFIRMATIO, the confirmation of the truthfulness of the previous statements, has not been identified within AM 421 12mo either. This might be due to the fact that confirmation of the sanctity of the Trinity or the Virgin Mary in a Catholic setting is redundant and all questions thus regarding were dogmatically answered already in the

fourth century by Augustine in his *Confessiones* (Pousey 1921).⁸

CONCLUSIO – Conclusion of prayer, in many instances simply ‘amen’, thus also on f. 27r. A more elaborate example includes a *praise* figure (prayer 8, for the Trinity):

<div type="conclusio">Signeth ware tyth
naffn och loff[weth] forwdhen ændhe
Am[en]</div> (f. 17v)

(Hallowed be thy name and honoured
without end, amen)

Segments

The following elements are all marked <seg> and are almost exclusively comprised of figures of content; the only exception are the *figures of sound* discussed below.

ELATIVE_SUPERLATIVE – marks the use of the morphological superlative *-st(e)*. It often appears with one of the emphatic

- 8 This explanation was suggested to Anne Mette Hansen and myself during a small seminar on rhetorics held at the University of Copenhagen in September 2018.

Figure 14.2: Top section of AM 421 12mo, f. 27r, containing the short prayer analyzed in the section on *Rhetorica Divina*. Photo: Suzanne Reitz.

prefixes *al-*, *aller-*, or *alsom-*. Examples include both negative and positive contexts:

meth <seg type="elative_superlative">*al-som størst*</seg> pine og smerthe (f. 15r)
(with the utmost pain and suffering)

dit <seg type="elative_superlative">*aller reniste*</seg> bryst (f. 87v)
(your most clean chest)

O tw <seg type="elative_superlative">*mildeste*</seg> *iomffru oc* <seg type="elative_superlative">*sødeste* </seg> *modher* (f. 117r)
(Oh, you mildest virgin and sweetest mother)

PRAISE – Presently identified with the subjunctive mood, usually found in *invocatio*:

<seg type="praise">*welsigneth ware thw offwer alle qwine*</seg> (f. 46r)
("blessed be you above all women").

SALUTATIO – Explicit greeting within *invocatio*, presently identified with the construction "*jeg (...)* hilser (...) *dig*" (only identified on ff. 39r and 44r):

<seg type="salutatio">*iegh arme synder-inne helser og ærer tiith hellighe saar*</seg> (f. 39r)
(I, poor sinner, greet and honor your holy wound)

INSTRUCTION – Advice to the reader on how to conduct the prayer found in either *rubric* or *final rubric*:

<seg type="instruction">*her skwlle i læsse .v. Aue Maria for Ionfrw Maries billithe*</seg> (f. 45r)
(here you should read five Ave Maria before the picture of virgin Mary)

FIGURE – Common figures of speech. Demands further arguments.

SEMANTICS – Mapping of semantic spheres. Demands further arguments.

RHYME – Mapping of sound schemes. Demands further arguments.

The content identifier *figure* has several subtypes, all common figures of speech (see e.g. Albeck 1939, Lausberg 1998).

ANTITHESIS – Contradiction, often employed to cover the extremes:

beware <seg type="figure" subtype="antithesis">*mith lifff oc myn siell*</seg> *fra alle myne fiender* <seg type="figure" subtype="antithesis">*synlighe oc vsynlighe*</seg> (f. 6r)
(keep my life and my soul from all of my enemies, visible and invisible)

oc all mandekønid bade mackt atth <seg type="figure" subtype="antithesis">*løse och bindhe*</seg> (f. 11v)
(and to all of mankind power both to loose and bind)

attw skalt trøste bode <seg type="figure" subtype="antithesis">*oende oc gode*</seg> (99v)
(that you shall comfort both evil and good)

APOSTROPHE – The direct address to someone (or something) physically absent (Albeck 1939: 193–194), naturally common in *invocatio*, is most often introduced with the vocative interjection "O":

<seg type="figure" subtype="apostrophe">*O maria, feieste iomfrw*</seg> (f. 4v)
(O Mary, most beautiful virgin)

<seg type="figure" subtype="apostrophe">O myldhe herre ihesu</seg>
(f. 68r)
(O mild Lord Jesus)

APPOSITIO – Apposition, additional epithets to a nominal paradigm:

ihesus Kristus befallid syn kere moder,
<seg type="figure" subtype="apposition">iomfrw Sancta maria</seg> (f. 10r)
(Jesus Christ committed himself to his dear mother, virgin Saint Mary)

METAPHOR – Figurative word or phrase used in lieu of the actual referent, as such an implicit *simile*. Examples are relatively scarce, but include:

stood *cristi moder* med <seg type="figure" subtype="metaphor">graadzens floder</seg> (f. 30r)
(stood the mother of Christ with a river of tears)

I *gemmen* tyth hierthe gick <seg type="figure" subtype="metaphor">drøwels-sens sswerd</seg> (32v)
(Through your hear went the sword of sorrow)

PARALLELISM – Striking repetition of sentence construction employed to emphasize the similarity of events. The first example employs a repeated clause construction "ej [...] [mig] med [...]" ("not [...] [me] with [...]"), while the second shows an inversion to emphasize the change of state that Christ is capable of:

<seg type="figure" subtype="parallelism">Saa att the ey see meg med dieiffweliige øwen oc ey tale om meg med skadeliig mwndh ey huxe med hoff ey griiffwe med hendher ey gonge med føder i thend tingh meg skadeliigt er</seg>
(f. 12r)

(So that they won't see me with devilish eyes and not speak of me with hurtful mouth, not think with mind, not grab with hands, not walk with feet in that which is hurtful to me)

<seg type="figure" subtype="parallelism">ffly alth thet ssom wnth ær och gøre thet som goth ær</seg> (f. 58r)
(escape all that which is evil and do that which is good)

POLYPTOTON – Etymological repetition of words derived from the same root. Examples are rather ubiquitous and include:

<seg type="figure" subtype="polyptoton">døø brad døød</seg> (f. 1r)
(die sudden death)

<seg type="figure" subtype="polyptoton">Jeg arme syndighe menniske helsser tegh meth thenne glædelighe hyllssen</seg> (f. 44r)
(I, poor sinful human, greet you with this joyful greeting)

<seg type="figure" type="polyptoton">hiemmerigess rige</seg>
(f. 111v)
(the kingdom of the kingdom of heaven)

SIMILE – The explicit *metaphor*, employing a relative conjunction:

myne hender leggis hooss myn siide <seg type="figure" subtype="simile">som ii arme døde fiiske</seg> (f. 77r)
(my hands are placed by my side like two poor dead fish)

<seg type="figure" subtype="simile">Swo som naten er mellom daghen oc solen </seg>. swo estw mellom gwd fadher i hiemmerige ther then sande soll

er. the alle mæn lywser. oc mellom oss
ther i nath oc mørch ære. (f. 95v)
(Just like the night is between the day
and the sun, so are you between God
father in the kingdom of heaven, where
the true sun is, that shines on all men,
and between us, who are in night and
darkness.)

SYNECDOCHE – Subpart denoting a whole
(*pars pro toto*) or a whole actually refer-
encing a subpart (*totum pro parte*):

som thw frelste moysen oc aaron aff
<seg type="figure" subtype="synecdo-
che">koningh pharaonis hænder</seg>
(f. 35v)
(like you saved Moses and Aron from the
hands of king Pharaoh)

VARIATIO – Varied repetition of words,
closely related to pleonasm. Examples
permeate the text and include:

<seg type="figure" subtype="varia-
tio">myskwnd og nadhe</seg> (f. 31v)
(mercy and grace)

<seg type="figure" subtype="variatio">i
fare och i wode</seg> (f. 36r-v)
(in danger and in peril)

<seg type="figure" subtype="variatio">f-
fryd och glædhe</seg> (f. 72r)
(joy and happiness)

The tendency to use affective language in the
medieval prayers, also hinted at by Skautrup
(1947: 68), prompted the introduction of seman-
tic markup. In practice the markup is based on
the identification of words to the emotive sphere
in *Den Danske Begrebsordbog* (Nimb et al. 2014).
Although generally an automatic process, often
the context needs to be specified to determine
where the word belongs, and in many instances
words in the text have drifted semantically

through time or become obsolete altogether; in
such instances identifying a modern synonym
may help.⁹ Only affective words have yet been
identified, but any other sphere or subset may
be of relevance to tag depending on the genre
treated; technical language is more likely to be
semantically identified through nouns, anchored
in the physical world being described, whereas
affective language in contrast seems to rely more
heavily on verbs and adverbs, reacting to the
environment.

AFFECTIVE – Emotive language. A pas-
sage rich with such words can be found in
prayer 16 (*Hos korsens træ*), including
both affective verbs and adverbs:

Hwn <seg type="semantic" subtype="af-
fective">beeskelige greedh</seg>. oc
<seg type="semantic" subtype="af-
fective">sorghede</seg> med. hwn
styrthe ned. oc <seg type="semantic"
subtype="affective">skaal</seg> tha
wed. ther han skwle <seg type="seman-
tic" subtype="affective">lyde</seg> then
fare. (f. 30r)
(She bitterly cried and mourned, too. She
threw herself down and shuttered from
when he should suffer that peril)

The tag *rhyme* presently only comprises two
subtypes:

ALLITERATION – phonemic correspond-
ence between the onsets of consecutive
words:

<seg type="rhyme" subtype="allitera-
tion">sind siell oc samwittighed</seg>
(f. 5v)
(mind, soul and consciousness)

9 This endeavor was formally undertaken with the aid
of *Gammeldansk Ordbog* (covering AD 1100–1550),
Kalkars Ordbog (covering 1300–1700), and *Ordbog over
det Danske Sprog* (covering 1700–1950), all available
online.

<seg type="rhyme" subtype="alliteration">welsinedhe willie</seg> (f. 60r)
(blessed will)

<seg type="rhyme" subtype="alliteration">hemmerigis
herskab haffwer</seg> (f. 76r)
(the hosts of heaven have)

<seg type="rhyme" subtype="alliteration">wadelighe werden</seg> (f. 99r)
(dangerous world)

ASSONANCE – Vocalic repetition.

Examples are more difficult to identify, and it may rightly be questioned if actual assonance was perceived in instances where the scribe consistently employs different graphemes to represent the same phoneme, most notably the ubiquitous collocation "hæder og ære" ("honor and glory"):

<seg type="rhyme" subtype="assonance">søde bøn</seg> (f. 97v)
(sweet prayer)

<seg type="rhyme" subtype="assonance">glæde oc ære</seg> (f. 89v)
(joy and honor)

<seg type="rhyme" subtype="assonance">hedher och æræ</seg> (f. 43r)
(honor and glory)

This last example "hæder og ære", although a prolific and common collocation, is actually never written with the same grapheme for the pivotal root vowel, indicating that the writer, while certainly aware of the idiomatic use, is unlikely to have perceived assonance as a stylistic feature. Skastrup (1947: 68) moreover dismisses figures of sound *sound figures* altogether as chance phenomena. This, however, only affects

the analysis of the data, since the tagging as such only flags the presence of potential rhyme schemes; proper scrutiny would have to take a statistical look at the distribution.

Discussion and Conclusion

Certain stylistic features even betray larger societal tendencies, e.g. the position of the Danish language within a multilingual medieval reality; *Variatio* is ubiquitous and a consequence of several layers of foreign terminology supplementing native formations from Latin and Middle Low German (later, with the Reformation, also High German and French, see Andersen 1893).¹⁰ The Danish proclivity towards *variatio* is particularly evident in translations. The medieval *Comfort of the Soul* (from the fifteenth century) spread from a Middle Low German source to Scandinavia, and it is debated whether the Old Danish version is a translation directly from the Middle Low German or through Old Swedish (see Nielsen 1937–1952: II, vii). Regardless of its provenance, the Danish translator has in many places expanded a single word into two (or three), as can be seen in the examples from the prologue:

MLG: "Der sele trost" (Schmitt 1959: 1)

OSwe.: "Själinna helsa" (Henning 1954: 1)

ODan.: "Siæla trost oc helsa" (Nielsen 1937–1952: I, 5)

(The comfort [and health] of the soul)

and

¹⁰ The phenomenon is satirized by the eighteenth-century playwright, Ludvig Holberg, who creates lines combining etymologically Danish, French, and Low German words of identical or similar meaning, thus "Glæde, Contentement og Fornøjelse" ("happiness, contentment, and merriment") (Albeck 1939: 174–175).

MLG: “alse de lycham leuet van erdescher
spise” (Schmitt 1959: 1)

OSwe.: “swa sum lykamin widhirqwekis
aff naturlike fōdho” (Henning 1954: 1)

ODan.: “swa sem licaman thrifs oc
vedhirquegis af mat oc drøk oc naturligo
fōdho” (Nielsen 1937–1952: I, 5)
(as the body thrives [and prospers]
by [food and drink and] natural
nourishment)

Although the holy nature of prayers makes artistic liberty relatively constricted, excessive *variatio* has been identified by Skautrup (1947: 68) with reference to Latin originals, and examples from AM 421 12mo are revealed by a comparison of prayer 47 to a Swedish parallel text (see Nielsen 1946–1982: V, 44):

OSwe.: “j thinom hālga mandom” (Geete 1907–1909: III, 503)

ODan.: “i tyn store ydmige lydheliig oc
dødeliig mandom” (f. 130v)
(in your [OSwe.: holy][ODan.: great,
humble, strong, and deadly] manhood)

and

OSwe.: “wndher thit wälsignadha dyra
blodh” (Geete 1907–1909: III, 503)

ODan.: “wnder tytt helliige velssingnede
dyre blodh” (f. 120v)
(under your [holy] blessed precious
blood)

A rhetorical markup of AM 421 12mo thus supports Skautrup’s description of the genre with quantitative data. At the same time it is an exercise in more abstract levels of markup inviting rhetorical, as well as broader literary, analyses of larger corpora of text, even allowing competing theoretical frameworks to be marked simultaneously. The application of the rhetorical markup presented here can straightforwardly be

transferred to other prayers, but the use of rhetorical figures is not alien to other types of texts, either. Reported speech in prose can similarly be enriched with rhetorical markup, for instance an example of *metaphor* in Morkinskinna as spoken by the Norwegian king Haraldr Harðráði in Old Icelandic:

þá ætla ek hitt ráð at ér reynið nú heldr
hvárt <seg type="figure" subtype="metaphor">á festir leggjum enum dōnskum
enir norrónu krókar</seg> (GKS 1009
fol., f. 8v)

(I think it proper that you should rather
test whether Norwegian flukes can fasten
on Danish trunks [in which the king is
euphemizing rape during his campaigns
in Denmark 1048–1064; Andersson and
Gade 2000: 195, 436].)

Similarly, *figures of style* can be tagged in medieval charters (cf. Sharpe 1996). Here I present the rough outline of a charter Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM Dipl Dan fasc LXI 21, which is included in the Velux-funded project *Skrift og tekst i tid og rum* under the auspices of our honouree:

PROTOCOL:

Alle mæn thette bref fee æller høre helser
jæk pær brathe [...]
(I, Per Brade, greet all men that see or hear
[...])

CONTEXT:

Thet skal alle witerlekt wære mek at haue
anamet goz hwilket min mother insæte tel
gøme j *sanctæ* `clara' closter j Roskilde som
ær een kiste meth breef/ iij. sølf nappæ/ xi
sølfskale/ x sølfstobæ/ for hwilket goz jæk
lader the iomfruer quit oc allelund orsake
for mek oc mine arwinge.
(This shall be known to all, that I have held
the estate which my mother instated for

keeping in the convent of Saint Claire in Roskilde, which is a casket with letters, 3 silver tubs, 9 silver bowls, 10 silver beakers, for which goods I leave the virgins free and in all manners excused from me and my heirs.)

ESCHATOCOL (in Latin):

In cuius rei testimonio sigillum meum [...] (To attest to this matter my sigil [...])

Rhetorical markup of medieval manuscripts as introduced by Hansen (2004) helped establish a significant new tool in the analysis of style. By providing a concise practice, it has been shown how rhetorical markup can provide a quantitative scaffolding for the ultimately qualitative discussion of language specific phenomena such as *variatio*. The formalization further allows the practice to be expanded to all types of electronic editions, providing a basis for future research in the use of rhetorical figures through time, space, and genre.

Bibliography

- Albeck, Ulla (1939). *Dansk stilistik*. Copenhagen.
- Andersen, Vilhelm (1893). *Danske studier*. Copenhagen.
- Andersson, Theodore and Gade, M. Kari Ellen (2000). *Morkinskinna, The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030–1157)*. Islandica 51. Ithaca.
- Charters Encoding Initiative*. <<https://www.cei.lmu.de>> (last accessed 22.04.19).
- Dahlerup, Pil (1998). *Dansk Litteratur. Middelalder I: Religøs litteratur*. Copenhagen.
- Gammeldansk ordbog*. <<http://gammeldansk-ordbog.dk>> (last accessed 22.04.19).
- Geete, Robert, ed. (1907–1909). *Svenska böner från medeltiden I–III*. Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-sällskapet. Stockholm.
- Hansen, Anne Mette (2004). “Den danske bønnebogstradition i materialfilologisk belysning”. PhD Thesis. University of Copenhagen.
- Hansson, Stina (1991). *Ett språk för själen: Litterära former i den svenska andakslitteraturen 1650–1720*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 20. Göteborg.
- Harris, R.A., et al. (2018). “An Annotation Scheme for Rhetorical Figures”. *Argument Computation* 9: 155–175.
- Henning, Samuel (1954). *Sjælinna thrøst, Efter cod. Holm. A 108 (f.d. cod. Ångsö), kritisk upplaga*. Uppsala.
- Kalkars Ordbog*. <<https://kalkarsordbog.dk>> (last accessed 22.04.19).
- Lausberg, Heinrich (1998). *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*. Translated by Matthew T. Bliss, Annemiek Jansen David E. Orton; edited by David E. Orton R. Dean Anderson. Leiden.
- Lutz, Eckart Conrad (1984). *Rhetorica divina: Mittelhochdeutsche prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker. Berlin.
- Menota = Medieval Nordic Text Archive*. <<http://menota.org>> (last accessed 22.04.19).
- Murphy, James J. (1974). *Rhetoric in the Middle Ages*. Berkeley.
- Nielsen, Karl Martin, ed. (1946–1982). *Middelalderens danske Bønnebøger I–V*. Copenhagen.
- Nielsen, Niels, ed. (1937–1952). *Sjælens trøst*. Copenhagen.
- Nimb, Sanni et al., eds. (2014). *Den Danske Begrebsordbog*. Copenhagen.
- Ordbog over det danske sprog*. <<http://ordnet.dk/ods>> (last accessed 22.04.19).
- Pousey, Edward B., ed. and transl. (1921). *Confessions of St. Augustine*. Auckland.

Schmitt, Margarete (1959). *Der grosse Seelentrost, Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts*. Köln.

Sharpe, Richard (1996). "Charters, Deeds, and Diplomatics". In Mantello, F.A.C. and Rigg, A.G., eds. *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*. Washington: 230–240.

Skautrup, Peter (1947). *Det danske sprogs historie*. Copenhagen.

Text Encoding Initiative. <<http://www.tei-c.org>> (last accessed 22.04.19).

DOKUMENTFIKTION

Om nyt og gammelt i Jens Baggesens “Labyrinten paa Rim”

Henrik Blicher

Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet

ROSENBLADE MED ET PAR TORNE (1819) BLEV JENS Baggesens sidste bog på dansk, men også et værk hvori hans livslange mellemværende med det danske igen blev adresseret. Ikke mindst hans udvekslinger med Adam Oehlenschläger, der ved denne lejlighed får svar på tiltale med et “Liigvers” over “Døgnparnassets Drot, den Fedegode”.¹

Samlingen er uhomogen og tilbageskuende og kunne med henvisning til de to opsamlingsbind *Ungdomsarbeider* (1791) godt kaldes for Jens Baggesens alderdomsarbejder. Den rummer en længere afdeling af “Alvorlige Smaadigte” og

en kortere af “Skiemtsomme Smaadigte”, hvor den noget anstrengte munterhed rettes mod Oehlenschläger og hans navngivne væbnere i den årelange strid: i en kras variation over dødedigtet spilles der igen på forholdet mellem nationalskjaldens store krop og indskrænkede ånd – også denne gang med udgangspunkt i Frode Fredegod, der ifølge Saxos 2. bog som stendød landsfader gennem flere år blev fragtet rundt i riget i en bærestol. *Skioldungen* var legemlig død, men *Skialdungen* Oehlenschläger, der i 1819 faktisk havde en del år til gode, lugter af lig. Det ses “foruden Hovedbrud”.²

Afdelingen for muntre eller snarere satiriske smådigte ender med, at forfatteren foregriber modtagelsen af bogen som sådan; det sker i form af en samtale henne i klubben mellem Fantasiens og Fornuftens, der dog er stort set lige skeptiske over for den “lillebitte Bog af Baggesen”.³ Kan

1 Citeret fra “I Anledning af Professor Oehlenschlägers Erklæring til Publicum om sit personlige Forhold til mig” (Baggesen 1819: 141). Baggrunden var Oehlenschlägers 32 sider lange indlæg i den fejde, der havde stået på siden 1806: *Professor Oehlenschlägers Erklæring til Publikum om hans personlige Forhold til Justitsraad Baggesen* (Oehlenschläger 1818), hvori sagen forsøgsvis reduceres til “nederdrægtigt Æreskiænderi” fra Baggesens side. Jf. Marie Louise Svane (2004: 65–80).

2 “Det belovede Liigvers” (Baggesen 1819: 142).

3 “Klub-Samtale. (I Anledning af Bogen)” (Baggesen 1819: 143).

man nu forvente at få noget for sine penge? De to borgermænd overvejer sagen under inddragelse af arkprisen og den aktuelle pris på hakket flæsk til frikadeller. De to brave repræsentanter for klublivet i København trækkes ind i Jens Baggesens knurrende farvel til det provinsielle Danmark.

Den satiriske afdeling af *Rosenblade med Et Par Torne* indledes med et digt, der forekommer lige så dårligt placeret. Det er heller ikke rigtig muntert; på den anden side er det uden den mere eller mindre personrettede syrlighed, der kendetegner de andre smådigte. Og det ender i den højeste patos som en slet skjult hyldest til Sophie Haller (1767–1797), Jens Baggesens første kone. Alt andet kan parodieres, alene hun kan ikke. Emnet er i højeste grad tilbageskuende, for digtet handler om de formative år, som sendte den unge digter fra København til Schweiz og tilbage igen med en hustru og et oplæg til en rejsebeskrivelse. Første bind af denne højst personlige rejsebeskrivelse, *Labyrinten eller Reise giennem Tydskland, Schweitz og Frankerig*, udkom i 1792, det andet bind året efter (jf. Blicher 2016). Digtet, der så mange år efter indgår i *Rosenblade med Et Par Torne*, kan derfor uden problemer henvise til det kendte bogværk, der end ikke var påbegyndt, da “Labyrinten paa Rim”, som digtet kommer til at hedde, blev nedfældet som en foreløbig status på en rejse til Frankrig i 1790.

Vi står med andre ord med en trykt bog fra 1819 og et manuskript (et artefakt) fra 1790 og dermed et langt spænd af tid, som kan rumme flere kommunikative intentioner i mulig konflikt.⁴ Sagen lader sig editionsfilologisk dårligt sammenligne med den situation, hvor en forfatter på et (her markant) senere tidspunkt udgiver

sit eget ungdomsforfatterskab – det grundlæggende må være, at det tidlige forlæg hverken var helt færdigt eller overhovedet trykt. Det er altså ikke spørgsmålet om *erster* og *letzter Hand*, der her gør sig gældende i sin klassiske form, men overhovedet det at bringe en tekst fra skrivebordsskuffens intimitet til trykt offentlighed (jf. Kondrup 2011: 87–136). Man kan kalde det en kladde eller et udkast, hvis man er tilstrækkelig varsom med at indskrive det trykte værk finalistisk i den tidlige tekst⁵.

“Labyrinten paa Rim” er altså som titel blevet til i 1819 og tilkendegiver, at teksten med flere år på bagen adskiller sig genre-mæssigt fra rejsebeskrivelsen i prosa. Ydermere har den en instruktiv undertitel, der peger den oprindelige selvbiografiske kontekst ud: “(Grev Adam Moltke tilskrevet 1789)” (Baggesen 1819: 90–98).

Det er nok for den, som ved. Da Jens Baggesens digte blev udgivet i slutningen 1890’erne, blev digtet bragt i afdelingen for rimbrev og poetiske epistler og kronologisk som om, det var fra 1790, men ikke desto mindre gengivet efter den fuldstændige og sene version (Baggesen 1891: 43). Begrundelsen for denne placering er det manuskript, som udgiveren havde til sin rådighed og som stadig eksisterer.⁶ Her fremgår de nærmere omstændigheder af titlen, som uden dikkedarer hedder: “Paa Veien fra Besançon til Fods”, men også at tidspunktet er 6. januar, der i overensstemmelse med kendt viden om Jens Baggesens gøren og laden kun kunne være, som udgiveren retter til, i 1790. Også her er det den

4 Med artefakt henviser jeg til M. J. Driscolls (2010: 93) bestemmelse af termen foruden forholdet mellem ‘værk’ (*work*), ‘tekst’ (*text*) og ‘artefakt’ (*artefact*). Driscoll præciserer arv og gæld i sin fremstillings note 12, hvor der henvises til Peter Shillingsburg, som ganske vist benytter termen ‘dokument’ (*document*), for det som Driscoll kalder ‘artefakt’ (*artefact*). Jeg (HB) er på dette punkt enig med Shillingsburg.

5 I *Editionsfilologi* er man henvist til at finde overvejelser om hhv. udkast og kladde under Manuskriptbeskrivelse, hvor der reserveres en tidlig fase af manuskriptets genese, der ønskes friholdt fra andre navngivne manuskriptforskeres insisteren på teleologi for “[r]et forstået er udkast netop kast ud i det tomme, på linje med nedtegnelser, idéskitser og dispositioner, dvs. før værket finder sin retning” (Kondrup 2011: 345).

6 Digtet indgår (som del af dagbog XI) i København, Det Kongelige Bibliotek, NKS 504 8vo, “Dagbøger 1780–1825”.

oprindelige sammenhæng, der tilskrives autoritet over den senere.

Den rimede tekst fra 1790 gør status over en rejse, som Jens Baggesen (1764–1826) havde påbegyndt i København i maj måned samme år som den franske revolution. Første del af rejsen havde bragt ham til et kurbad i Tyskland, hvor han ikke, hvis man skal tro hans rejsebeskrivelse på prosa, bliver raskere af kildevand og ordinerede spadsereture, men af mødet med sin kongeniale ven, greve Adam Moltke (1765–1843), med hvem han i fælles entusiasme rejser videre til Schweiz. I januar 1790 foreligger der seriøse planer om et giftermål mellem Jens Baggesen fra Korsør og Sophie Haller fra Bern. Der er kun lige det aber dabei, at den solide schweiziske familie ikke bortgifter deres datter uden økonomiske garantier, som kun kan overdrages med postvognen fra København, hvor velhavende og indflydelsesrige bekendte i det holstenske aristokrati formentlig vil levere det nødvendige. Ergo må Jens Baggesen og hans rejsekommerat ud på en tur, som da gerne kunne gå til Paris, hvor der lige havde været revolution i gaderne. Og så går ventetiden med det (jf. Baggesen 1891: 288). Besançon ligger på vejen, og her er det tid til en status over rejsen indtil videre.

I den trykte tekst, der fylder lidt under dobbelt så meget som forlægget, er der som nævnt givet læservejledning allerede på titelniveau: at tale om en labyrint på rim, giver alene mening, når *Labyrinten* er et faktum, hvad den ikke var i 1790. Tilsvarende etableres der en henvendelse til rejsekommeraten Moltke, som udbygges i den nye tekst. Vennen har angiveligt bedt om en rejsebeskrivelse på vers, men denne vennetjeneste i form af muntert tidsfordriv er ikke en del af forlægget:

Jeg her saa godt som mundtlig pludrer,
Ved Hielp kun af en Blyantpen,
Hvad Rimet selv mig foresludrer,
For at fornøje dig, min Ven!
Du bad mig, rime dig min hele Reise

Mens her nu til Paris vi deise —
Jeg i det mindste vil — berime den.
(Baggesen 1819: 91)

Ordene her, der falder i begyndelsen af digtet, har karakter af forord, og forordets vigtigste dyd er beskedenhed: her afstemmes forventningen om et lavere stilleje, hvor færden ikke tør annonceres som noget, der kan *rimes* som i et heroisk epos, men kun mindre fordringsfuldt *berimes*.⁷ Skriveredskabet angives som en blyant, hvad der bidrager til karakteristikken af en autentisk rejse tegnet i flugten. Vi forbliver således i det pedestriske, lige til afslutningen, hvor der skiftes stilleje og den nye labyrintiske tekst skrevet oven på den gamle viser sig at være en selvbiografisk statusopgørelse sent i livet. Her sættes der skel mellem de kvikt afleverede sammenfatninger af turen fra København til Schweiz og den ene afgørende begivenhed, “O søde Syn! o Salighed! o Svimmel! / Da første Gang Hun saae paa mig” (Baggesen 1819).

Sophie Haller er ikke navngivet her, men fremstår som en undtagelsestilstand i Schweizernaturen, en tilstedeværelse så omvæltende at den overgår både solen selv højt på himlen foruden dens genspejling i Thundersøens blanke flade. Hun er solenes sol, ikke ligefrem anskueligt som billede, men forståeligt som en sublim repræsentation af noget, der overgår fatteevnen og alene er kendelig i sin effekt:

Men — da paa *Thundersøens* dybe Himmel,
Hvis Nadirs Sol paa Bunden laae,
Mens i det høie Himmelblaa
Det opadvendte Blik Zenithets saae —
O søde Syn! o Salighed! o Svimmel!
Da første Gang Hun saae paa mig,
Fordunklende de tvende Sole —
Middagens og Midnattens Pole

7 Ernst Robert Curtius opregner flere forskellige former for “Bescheidenheitstopoi” under overskriften “Affektierte Bescheidenheit” i sin *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Curtius 1984: 93).

Da vendte sig —
(Baggesen 1819: 97–98)

Tilstedeværelsen af de mange tankestreger og udråbstegn, den abrupte sætningsrytme og ikke mindst den effekt af hendes tilsynekomst, der aldrig afsløres, fordi digtet afbrydes og sproget ophører, samles i stilfiguren aposiopese.⁸ Jens Baggesen er en af den følsomme tids storforbrugere af netop denne figur, som vanligvis udtrykker den højeste grad af emotionel rystelse, som her tilsyneladende lader sig bevidne materielt i de gamle rejseoptegnelser. Som om udkastet dokumenterer *wie es eigentlich gewesen*, og at den modne digter anno 1819 først herefter sætter de to tidsaldre i relation til hinanden. Det er ikke tilfældet, det ser bare sådan ud; hvad man kan forvisse sig om ved at sammenligne forlægget med det trykte digt. Jens Baggesens udgiver kom i 1891 paradoksalt nok til at fikse forholdet mellem noget gammelt og noget nyt ved at forsyne de afsluttende verslinjer, hvor nutidsperspektivet gøres op, med sin egen lødige, men altså frit opfundne rubrik “Efterskrift, 1819” (Baggesen 1891: 47). At udgiveren, Pierre August Arlaud, i øvrigt er opmærksom på, hvor meget af digtet, der er genuint nyt og opfundet til lejligheden, fremgår af hans dokumentation, hvor han endog berigtiger forhold, der ganske simpelt først kan have fundet sted på en senere rejse (Baggesen 1891: 291).⁹

8 Se Sørensen (1996: 6), hvor interessen retter sig mod de elementer, der foregriber romantikken: aposiopesen bestemmes som “en taleafbrydelse, en lakune i talestrømmen, der overlader det til tilhøreren eller læseren at supplere talen eller at fuldføre tankegangen. Derfor hedder den også ‘reticentia’. Desuden er den et affektudtryk. Det er det sidste aspekt, der accentueres i 1700-tallets sidste halvdel. ... Aposiopesen åbner for springet og alogikken”.

9 Forlægget fra dagbogen rummer digtet fra begyndelsens refleksion over rejsers nytte til episoden på Mainstrømmen (s. 41–45), som fortsættes kronologisk frem til Schweiz og “Toppens Top” (s. 84–87), hvorefter et utydeligt og vistnok ufærdigt udkast med blyant melder om en tilsvarende kompositionel kontrast mellem

Når de bedagede vers overhovedet er dukket op, er blevet bearbejdet og trykt i 1819, har det sine særlige forudsætninger, som kan forklare digtets umage plads i *Rosenblade med Et Par Torne*. Jens Baggesens gamle ærkefjende Peder Hjort havde i 1817 beskyldt digteren for plagiat, hans opera *Trylleharpen* skulle angiveligt ikke være hans egen originale opfindelse. For at tilbagevise påstanden må der tilvejebringes dokumentation for, at operaen var Jens Baggesens egen. Nu forholder det sig sådan, at der i digtets omtale af stort og småt indgår en episode, hvor de to rejsekammerater overværer, hvordan en tysk komponist på stedet fantaserer livfuldt over operaen (*Arions Lyre*, den dengang hed) ved klaveret. Dermed får dagbogsoptegnelsen fra Besançon i 1790 status som kærkommen dokumentation og til at indgå i det 290 sider lange defensorat: *Trylleharpens Historie med Procedure i Sagen Justitsraad og Professor Jens Immanuel Baggesen contra Student Peder Hiorth og Dom aflagt i den Kongelige Lands-, Over-, samt Hof- og Stadsret i Kiøbenhavn, den 25de Mai 1818. Udgivet af J.J. Baggesen, Justitsraad og Professor, Doctor i Philosophien, og Medlem af forskellige lærde Selskaber*. Den angrebne professor mener nok, at komponisten ville være i stand til at huske episoden, hvis man gjorde sig den ulejlighed at spørge ham, men hovedet på sømmet er dagbogen:

Hvad der har opfrisket min Hukommelse til Erindring af dette, er en iblandt mine Papirer funden gammel Dagbog, som min Søn (hvem jeg havde foræret en Mængde gamle Manuscripter til Labyrintens Fortsættelse, for i Tilfælde af min Død, at reenskrive og udarbejde dem) paa Grund af de Oplysninger han deri fandt til min gamle Trylleharpes Historie, efter i Forveien ordret at have taget Copie deraf,

“Sophie, Hovedfiguren i det samme”, dvs. Thunersøen med “Tells Kapel” som “Dets blotte Ramme” (s. 63).

har tilsendt mig med Posten fra Kiel.
(Baggesen 1818: 254)¹⁰

Det er denne gamle dagbog med digtet (foruden en række andre digte), som omtales kavalmæssigt i efterskriften til “Labyrinten paa Rim”, der altså ligesom størstedelen af digtet er fra 1819. Igen er det den obligate beskedenhed, der dominerer: de gamle digte omtales som utrykte klude, hans ungdom som kludre-dage, og hvem kan med ham undlade at overraskes over, at konceptionen var blevet afbrudt undervejs med dette gennemgående lave parodiske niveau. Men så kan det også nok være, at der skiftes gear. Uden overgang lægges den profane rejse til en side til fordel for det helligste, hans muse kender – med en formulering, der sætter hele forløbet fra 1790 til 1819 i perspektiv: i hans livsaften er der stadig lys og kraft i det første møde ved Thunersøen, for det er som den morgenrøde, der stiller en himmelsk elskov i udsigt. I denne tynde luft genkender man den drevne platoniske førsteelsker Jens Baggesen.

Og her er *Forudparodien* ude,
Jeg fandt blandt hundred end utrykte Klude,
Da jeg blev tvungen til, igaar
At giennemlede hvad jeg har tilbage
Fra mine første Kluddre-Dage
Til sidste *Trykt i dette Aar*.
Her holdt jeg op forud at travestere
Den Labyrint, jeg siden skrev. —
Hvad Under, jeg ei videre det drev?
Min Moltke! jeg kan alt parodiere
Hvad paa hin Vandring trylled mig og dig —
Kun ei det helligste, min Muse kiender,
Hvad i min Aften end med Andagts Purpur
brænder:
Min Elskovs Morgenrødes Himmerig.
(Baggesen 1819: 98)

Dokumentfiktion indgår som en central, men nok overset term i Søren Baggesens bestemmelse af Steen Steensen Blichers noveller som realistiske skæbne noveller. En ting er, at de altid er fortalt af en fortæller, der er “individualiseret inden for fiktionen”, og som derfor tendentielt er involveret i de fortalte begivenheder; noget andet er, at deres karakter af (tilbagelagt) virkelighed bliver understreget ved brug af fiktive dokumenter (Baggesen 1965: 272). Novellen “Jøderne paa Hald” rummer fx en indledende “fundhistorie” som ramme om fortællingen; lidt anderledes består “Præsten i Vejlbye” af to dokumenter: herredsfogedens dagbog foruden den tidsforskudte afsløring af sandheden i Aalsøe-præstens optegnelser. Disse realismeeffekter overgår Jens Baggesen suverænt ved at henvise til et dokument, der nok har eksisteret (endog med juridisk gyldighed) og stadig eksisterer, men med en ordlyd, der aldrig har eksisteret, før forfatteren sætter den på papiret i 1819 for at gengive et højdepunkt af følelsesfylde.

Bibliografi

- Baggesen, Jens (1791). *Ungdomsarbejder I–II*. København.
- Baggesen, Jens (1818). *Trylleharpens Historie med Procedure i Sagen Justitsraad og Professor Jens Immanuel Baggesen contra Student Peder Hiorth og Dom aflagt i den Kongelige Lands-, Over-, samt Hof- og Stadsret i Kiøbenhavn, den 25de Mai 1818. Udgivet af J.J. Baggesen, Justitsraad og Professor, Doctor i Philosophien, og Medlem af forskiellige lærde Selskaber*. København.
- Baggesen, Jens (1819). *Rosenblade med Et Par Torne*. København.
- Baggesen, Jens (1891). *Poetiske Skrifter II*, A. Arlaud, red. København.
- Baggesen, Søren (1965). *Den Blicherske novelle*. København.

10 Citatet fra forlægget for “Labyrinten paa Rim” indgår fra “en original Dagbog” på s. 260.

- Blicher, Henrik, red. (2016). *Labyrinten eller Reise giennem Tydskland, Schweitz og Frankrig I–II*. København.
- Curtius, Ernst Robert (1984). *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern.
- Driscoll, M. J. (2010). “The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New”. Judy Quinn og Emily Lethbridge, red. *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability, and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*. The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 18. Odense: 85–102.
- Kondrup, Johnny (2011). *Editionsfilologi*. København.
- Oehlenschläger, Adam (1818). *Professor Oehlenschlägers Erklæring til Publikum om hans personlige Forhold til Justitsraad Baggesen*. København.
- Shillingsburg, Peter (1996). *Scholarly Editing in the Computer Age: Theory and Practice*, 3. udg. Ann Arbor.
- Svane, Marie Louise (2004). “Den umulige satisfaktion. Om Baggesen-Oehlenschlägerfejden”. Frederik Stjernfelt, red. *Fejder. Studier i stridens anatomi i det intellektuelle liv*. København.
- Sørensen, Peer E. (1996). “Tankestregens retorik – med særligt henblik på retorikkens transformation i 1700-tallet”. *Dansk Noter* nr. 4. København.

U ELLER N?

Simon Skovgaard Boeck

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

MARCUS LORENZENS UDGAVER AF GAMMEL-danske tekster er berømte for deres pålidelighed. Berømmelsen skyldes ikke kun udgaverne selv, men også den omtale de får i Johs. Brøndum-Nielsens erindringer, hvor det om P.K. Thorsen – “en diskussionslysten Sokratiker, en Skepticus og Modsiger” – hedder: “Ifølge sin skeptiske Natur anerkendte han som Arbejdsgrundlag kun selve de gamle Haandskrifter og Tryk eller sine egne Afskrifter deraf – til Nød sin gamle Ven Marcus Lorenzens Udgaver” (1965: 17). Beundringsværdig er Lorenzens udgave af gloserne i København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 202 8vo (Lorenzen 1885) ikke alene for dens forsøg på at gengive det ikke altid letlæselige håndskrifts opstilling, hvad der er af særlig interesse ved interlinearglosser, men også for de rige kommentarer Lorenzen har forsynet sin udgave med.

Her skal det imidlertid handle om Lorenzens udgave af *Vejleder for Pilgrimme* fra håndskriftet København, Den Arnamagnæanske Samling,

AM 792 4to (ff. 189r–197v) der indgår som supplement til udgaven af *Mandevilles Rejse* (Lorenzen 1882). Mere konkret skal det handle om en fejl i denne udgave, en fejl der knytter sig til omtalen af apostlen Thomas.

Om Thomas hedder det i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* at han ikke “ha varit föremål för någon större kult som enskilt helgon i de nord. länderna utan har åtnjutit den vördnad och dyrkan som tillkom apostlarna i allm.” (Kilström 1974: 239), ligeledes forstår man at han navnlig har påkaldt sig opmærksomhed i kraft af historien om hans tvivl ved Jesu opstandelse. Af Ingalill Pegelows bog *Helgonlegender i ord och bild*, fremgår det imidlertid at dyrkelsen af Thomas i Sverige har været temmelig omfattende, i hvert fald er billedfremstillinger af ham bevaret fra en lang række kirker, ligesom flere kirker har haft altre indviet til ham. Det gælder både Uppsala domkirke og – i Danmark – domkirken i Lund, der tilmed har ejet fem relikvier efter Thomas, uklart hvilke (Pegelow 2006: 324).

Dyrkelsen har også sat sig tekstuelle spor, og registret til *Middelalderens danske Bønnebøger* peger således på en række omtaler af ham i dette senmiddelalderlige materiale, og flere steder er det netop den tvivlende Thomas' omvendelse i mødet med Jesu sår der er det centrale. Men også for sin missionsvirksomhed i Indien er Thomas kendt. Det er denne del af apostlens liv der fokuseres på i afsnittet om ham i *Legenda Aurea*, der bygger på bevarede græske Thomasakter (jf. Gad 1961: 80), og det er denne virksomhed der henvises til i det fingerede og vidt udbredte brev fra en kristen præstekonge, Presbyter Johannes, i Indien. Dette brev findes bl.a. i gammeldansk sprogdragt og her omtaler præsten at hans rige dækker de tre Indiener, hvoraf det "yderstæ" er "ther som sanctus thomas liggher j" (Karker 1978: 13a). Tilsvarende i *Mandeville*, hvor hans grav udpeges.

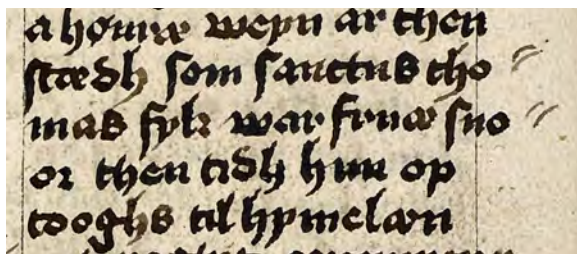
Den omtalte fejl i Lorenzens udgave af *Vejleder for Pilgrimme*, gør det formentlig muligt at føje endnu et aspekt til den middelalderlige Thomasdyrkelse i Danmark. Usikkerheden beror på at den aktuelle tekst har tysk forlæg; og det er endnu ikke fastlagt hvilken eller hvilke af de tyske pilgrimstekster der har tjent som grundlag for den danske tekst, ligesom graden af påvirkning er uafklaret (oversættelse eller inspiration til egen rejseberetning?). I denne tekst opremses blandt utallige bemærkelsesværdige steder i Jerusalem også

then ftædh, fom f sanctus Thomas fyk war
fruæ fuoor, then tidh hun op tooghs til
hymelæn

som der står i Marcus Lorenzens udgave (1882: 212). Her identificeres tilsyneladende et sted (i nærheden af Oliebjerget) hvor Thomas fik svar af Maria. Den opmærksomme læser undrer sig måske: hvilket svar, og på hvad? Og går man til håndskriftet (f. 190vb: 12–16) læser man lige så gerne det følgende, idet det først skal understreges at det aktuelle bogstavs to bacula

både kan opfattes som *n* og *u* (her gengives desuden håndskriftets linjeskift):

then
ftædh fom f sanctus tho-
mas fyk war fruæ fno-
or then tidh hun op
tooghs til hymelæn

Figur 16.1: København, Den Arnemagnæanske Samling, AM 792 4to, f. 190vb: 12–16. Foto: Suzanne Reitz.

Altså *snoor* i stedet for *suoor*. Hermed udpeger teksten det sted hvor Thomas modtog en snor af den himmelfarende Jomfru Maria. Umiddelbart også en mærkelig læsning, men som det straks skal vises har den sandsynligheden for sig. Denne snor er nemlig Marias livbånd, og det er – i modsætning til en dialog – legendarisk velbevaret at han ved hendes himmelfart modtog dette livbånd. I *Legenda Aurea* gengives historien i kapitlet "De assmptione Beate Virginis Marie" og netop ikke i Thomaslegenden. Det fortælles (med Hieronymus' kritiske afstandtagen) at apostlene fik bud om Marias tilstundende død og på magisk vis transporteredes til hendes dødsleje, kun Thomas var fraværende og siden skeptisk. Parallellen til Kristi opstandelseshistorie er indlysende. Som bevis på Marias opstandelse faldt derefter hendes livbånd ned til ham fra himlen (Maggioni 1998: 786). På smukkeste vis er også Hieronymus' skepsis siden vendt til tro, og ikke mindst i italienske billedfremstillinger har livbåndet været et yndet motiv (Fournée 1970: 281). Således naturligt også i domkirken i toskanske Prato, hvor selve relikviet befinder

sig. Her er overdragelsen motiv for både et marmorrelief og et vægmaleri (Marchini u.å.: fig. 54 og 41), mens andre vægmalerier tegneserieagtigt viser hvordan relikviet kom til Prato (fig. 45–51).¹

Helt så spektakulær er det lille sted i *Vejleder for Pilgrimme* jo ikke. Men det tjener som et vidnesbyrd om at Thomas' medvirken også har været relativt kendt i Danmark.

Et mere håndgribeligt resultat af denne undersøgelse er det at én af *Gammeldansk Ordbogs* (*Gammeldansk Seddelsamling*) godt 900.000 citatsedler kan flyttes fra en fiberkasse til en anden, fra et opslagsord til et andet. Det er en krusning på havet af lyseblå sedler. Men rettelsen giver vidnesbyrd om gl. *snor* anvendt om et 'bælte'.

Bibliografi

- Brøndum-Nielsen, Johannes (1965). "Filologiske Erindringer og Erfaringer". Jørgen Larsen et al., red. *Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede*. København: 15–25.
- Fournée, Jean (1970). "Himmelfahrt Mariens". Engelbert Kirschbaum, red. *Lexikon der christlichen Ikonographie* II, sp. 276–283.
- Gad, Tue (1961). *Legenden i dansk middelalder*. København.
- Gammeldansk Ordbog*. <<http://gammeldanske-ordbog.dk>> (tilgået 03.06.19).
- Gammeldansk Seddelsamling*. <<http://gammeldanskseiddelsamling.dk>> (tilgået 03.06.19).
- Karker, Allan, red. (1978). *Jon Præst, Presbyter Johannes' brev til Emanuel Komnenos, synoptisk udgivet på latin, dansk og svensk*. København.
- Kilström, Bengt Ingmar 1974: Thomas, i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* XVIII, sp. 238–240.
- Lorenzen, Marcus, red. (1882). *Mandevilles rejse i gammeldansk oversættelse tillige med*
- En vejleder for pilgrimme efter håndskrifter*. København.
- Lorenzen, Marcus, red. (1885). *Gammeldanske glosser i cod. Arn. Magn. 202, 8vo med tillæg af andre østnordiske glosser*. København.
- Maggioni, Giovanni Paolo, red. (1998). *Iacopo da Varazze. Legenda aurea*. 2. udg. Firenze.
- Marchini, Giuseppe (u.å.). *La Cappella del Sacro Cingolo nel Duomo di Prato*. Prato.
- Nielsen, Karl Martin, red. (1946–1982). *Middelalderens danske Bønnebøger I–V*. København.
- Pegelow, Ingalill (2006). *Helgonlegender i ord och bild*. Stockholm.

1 Jf. også <https://en.wikipedia.org/wiki/Girdle_of_Thomas> (tilgået 03.06.19).

TEKSTKRITISKE BEMÆRKNINGER TIL THOMAS BARTHOLINS KORRESPONDANCE MED NIELS STENSEN

Niels W. Bruun

LÆGEN OG ANATOMEN PROFESSOR THOMAS Bartholin (1616–1680) udgav i 1663 og siden i 1667 et redigeret udvalg af sin korrespondance med fremtrædende personer i datidens lærde verden. De 400 breve var arrangeret i 4 centurier, dvs. 4 afdelinger à 100 breve.¹ Blandt Bartholins pennevenner finder vi anatomen og naturvidenskabsmanden Niels Stensen (1638–1686), der blev immatrikuleret ved Københavns Universitet i 1656 og havde valgt Thomas Bartholin til præceptor (studievejleder). Brevvekslingen omfatter 14 breve fra Stensens studietid i Leiden (1661–1663), og de fordeler sig på henholdsvis 3. centurie (Epist. 24, 25, 57, 58, 65, 66) og 4. centurie (Epist. 1, 2, 26, 27, 55, 56, 70, 71). De 14 breve er i vor tid udgivet af Gustav Scherz, som i 1952 udgav en monumental udgave af hele Niels

Stensens brevveksling og forsynede den med en meget udførlig kommentar.² Som udgiver af Thomas Bartholins breve har jeg gjort flittigt brug af Scherz' kommenterede udgave, men jeg har ikke altid været enig i hans etablering af den latinske tekst. Jeg skal nedenfor anføre et par af de tekststeder, hvor jeg afviger fra Scherz. De øvrige steder vil fremgå af det kritiske apparat til min kommende udgave af Bartholins breve.

E 7. Fra Niels Stensen i Leiden 21.5. 1662. Bartholin (1663–1667: IV, epist. 1, s. 1–10). Maar (1910: I, 107–111). Scherz (1952: I, 151–155). Dansk oversættelse: Hansen (1987: I, 44–48).

1 I 1663 udgav Thomas Bartholin *Epistolarum medicinalium a doctis vel ad doctos scriptarum centuria I & II*. I 1667 udkom *Centuria III. Historiis medicis aliisque ad rem medicam spectantibus plena* og senere samme år kom *Centuria IV. Variis observationibus curiosis et utilibus referta*.

2 Gustav Scherz (1952) udgav Stensens breve i to bind: *Nicolai Stenonis epistolae et epistolae ad eum datae*. Harriet M. Hansen (1987) udgav alle brevene i to bind: *Niels Stensens korrespondance i dansk oversættelse*. Niels Stensens 7 breve til Thomas Bartholin blev i begyndelsen af århundredet udgivet af Vilhelm Maar (1910). De findes i første bind af hans *Nicolai Stenonis opera philosophica*.

Cum caloris sit minutas et faciles motu partes quâ data portâ diffundere, *eqs.* (Scherz 1952: I, 152, l. 26–27)

Da varme har den egenskab at kunne adspredde små og letbevægelige dele, hvor muligheden for noget sådant består. (Hansen 1987: I, 45)

Scherz har her overtaget den bartholinske teksts fejlagtige circumflex over ‘porta’, der markerer ablativ, men ‘porta’ må forstås som nominativ. Det latinske ‘quâ data porta’ er i øvrigt et skjult citat fra Vergils Æneide 1,83, hvor vindguden Æolus sørger for, at vindene slippes løs og “farer ud, hvor der var skabt en port.” Der bør altså læses:

Cum caloris sit minutas et faciles motu partes quâ data porta diffundere, *eqs.*

E 9. Fra Niels Stensen i Leiden 26.8. 1662. Bartholin (1663–1667: IV, epist. 26, s. 103–113). Maar (1910: I, 115–120). Scherz (1952: I, 158–163). Dansk oversættelse: Hansen (1987: I, 51–56)

viderat qvippe in hoc monstro duo cordula hepatis tanquam appendices ad utrumque latus adjuncta (Scherz 1952: I, 159, l. 38 – 160, l. 2)

han havde nemlig i denne vanskabning set to små hjerteformige organer, der som vedhæng var forbundet med leveren på begge sider (Hansen 1987: I, 52)

Den bartholinske teksts ‘cordula’ (“små hjerte”), der er deminutiv til ‘cor’, har Scherz erstatet med den middelalderlige deminutiv ‘cordula’, der har samme betydning. Bevæggrunden for denne tekstrettelse er ikke oplyst. Vi bør læse:

viderat qvippe in hoc monstro duo corcula hepatis tanquam appendices ad utrumque latus adjuncta

E 9. Fra Niels Stensen i Leiden 26.8. 1662. Bartholin (1663–1667: IV, epist. 26, s. 103–113). Maar (1910: I, 115–120). Scherz (1952: I, 158–163). Dansk oversættelse: Hansen (1987: I, 51–56)

Et haec sunt, clarissime vir, quae mihi de parte ultimo omnium movente licuit observare. (Scherz 1952: I, 163, l. 21–22)

Og dette er, berømte mand, hvad der forundtes mig at iagttage om det, der bevæger sig sidst af alt. (Hansen 1987: I, 56)

Scherz retter med Maar den bartholinske teksts ‘monente’, der i denne kontekst ikke giver mening, til ‘movenste’. Maars konjektur er bestemt overbevisende, men bør dog erstatte med den rigtige læsemåde ‘moriente’. Min viden har jeg fra den trykfejlsliste,³ der findes i slutningen på fjerde centurie af de bartholinske breve. Det oplyses her, at ‘monente’ skal rettes til ‘moriente’. Vi må altså skrive:

Et haec sunt, clarissime vir, quae mihi de parte ultimo omnium moriente licuit observare.

Og dette er, berømte mand, hvad der forundtes mig at iagttage om det, der dør sidst af alt.

E 10. Fra Thomas Bartholin i København 7./17.9. 1662. Bartholin (1663–1667: IV, epist. 27, s. 113–117). Scherz (1952: I, 164–166). Dansk oversættelse: Hansen (1987: I, 56–58).

3 Trykfejlslisten gør ikke krav på fuldstændighed, men overlader frejdigt “alle de andre fejl til den velvillige læsers skønsomhed.”

Rarum est, quod vesicula fellis hepatis accubuerit. (Scherz 1952: I, 165, l. 17)

Det er et sjældent tilfælde, at galdeblæren ligger ved leveren. (Hansen 1987: I, 57)

Af den omtalte trykfejlsliste fremgår imidlertid, at der er udfaldet et 'non'. Vi skal altså læse:

Rarum est, quod vesicula fellis hepatis non accubuerit.

Det er et sjældent tilfælde, at galdeblæren ikke ligger ved leveren.

E 11. Fra Niels Stensen i Leiden 5.3. 1663. Bartholin (1663–1667: IV, epist. 55, s. 348–359). Maar (1919: I, 131–136). Scherz (1952: I, 167–172). Dansk oversættelse: Hansen (1987: I, 59–64).

Sed cum vacui fuga fere in totum devicta in vacuum aufugisse videatur, vereor, mihi illorum apparatus mens, qui per solam pulsionem similia phaenomena exponere solent *eqs.* (Scherz 1952: I, 169, l. 13–16)

Da imidlertid læren om flugten fra det tomme rum næsten synes at være forladt og forflygtiget til en tom påstand, er jeg bange for, at de menneskers tankegang er indlysende for mig, som alene plejer at forklare den slags foreteelser med stødkraft. (Hansen 1987: I, 61)

Scherz har overtaget Maars dårligt fungerende 'vereor', der næppe er en konjektur, men snarere en ulykkelig fejlskrivning af den bartholinske teksts 'verior'. Der bør altså læses:

Sed cum vacui fuga fere in totum devicta in vacuum aufugisse videatur, verior mihi illorum apparatus mens, qui per solam

pulsionem similia phaenomena exponere solent *eqs.*

Da imidlertid læren om flugten fra det tomme rum næsten synes at være forladt og forflygtiget til en tom påstand, forekommer det mig, at de menneskers tankegang er rigtigere, som alene plejer at forklare den slags foreteelser med stødkraft.

Det vil være fremgået, at etableringen af teksten til Thomas Bartholins korrespondance med Niels Stensen sine steder er forkert og at det undertiden har forstyrret tekstens mening. Den lære, der kan uddrages heraf, er vel bl.a., at filologen bør møde en tekststudgave om ikke med kulsort mistro, så dog med et vist forbehold, idet han gør sig klart, at først en mere indgående beskæftigelse med udgaven kan vise, om han trygt kan sværge på tekstens ord.

Bibliografi

- Bartholin, Thomas, red. (1663–1667). *Epistolarum medicinalium a doctis vel ad doctos scriptarum centuria I–II. Centuria III: Historiis medicis aliisque ad rem medicam spectantibus plena. Centuria IV: Variis observationibus curiosis et utilibus referta.* København.
- Hansen, Harriet M., red. (1987). *Niels Stensens korrespondance i dansk oversættelse I–II.* København.
- Maar, Vilhelm, red. (1910). *Nicolai Stenonis opera philosophica I–II.* København.
- Scherz, Gustav, red. (1952). *Nicolai Stenonis epistolae et epistolae ad eum datae I–II.* København.

SIÐBÓT 47.4–49

What Happened?

Martin Chase

Fordham University

WE NOT INFREQUENTLY READ IN THE MANUSCRIPT apparatus of a modern edition, “no longer visible”, with the implication that an earlier editor was able to make out a reading that has since become illegible. In the introduction to her recently published edition of *Málsháttakvæði*, for example, Roberta Frank (2017: 1216) laments, “[i]n several instances it has not been possible to distinguish confidently between nineteenth-century manuscript readings and editorial conjectures”. This essay will examine just such a crux in the text of the devotional poem *Siðbót*, where the weight of the accumulated evidence has led me confidently, if regretfully, to conclude that what I first thought to be a fortuitous discovery of a nineteenth-century reading of a now-lost passage is in fact a silent editorial conjecture.

Siðbót, thus named in its penultimate stanza, is an anonymous late medieval devotional poem of fifty-three eight-line stanzas dealing with the biblical story of Susanna and the elders, told in the apocryphal chapter 13 of the Book of Daniel.

It exists only in manuscript – no printed edition has ever been published, although Steingrímur Thorsteinsson and Jón Þorkelsson made scholarly transcriptions in the nineteenth century, and Jón Helgason began work on an edition in the 1930s. The text of *Siðbót*, as far as I have been able to determine, occurs in just one medieval manuscript, Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 713 4to. The manuscript presents an enigma that will be the topic of this essay: the text of stanzas 47.4–49 of *Siðbót* is nearly (in places, utterly) illegible in the manuscript as it stands, yet the unpublished transcriptions of Jón Þorkelsson and Jón Helgason, accessible as archival material, seem to imply that they could read it without difficulty.

AM 713 4to is an important witness for late medieval devotional poetry, as well as for *Lilja*. It contains fifty-three poems, all on Christian subjects. Of these, fifteen are also preserved in other parchment manuscripts, notably Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 622

4to and AM 721 4to, the two other large collections of poems in this genre. On palaeographical grounds alone, AM 713 4to appears to be a fifteenth-century manuscript, but Kristian Kålund (1888–1894: II, 128) argues in his catalogue that it cannot be from earlier than the first half of the sixteenth century, since it contains three poems (*Ljómur*, *Niðrstigningsvísur*, and *Krossvísur*) that have traditionally been attributed to Bishop Jón Arason, who was killed in 1550. A more precise *terminus post quem* can be determined by the inclusion of the poem, *Kvæði um Ögmund Biskup*. This poem mentions the retirement of Bishop Ögmundur Pálsson, which occurred in 1539 or 1540. The form of the manuscript, as well as its contents, shows a conservative and archaizing tendency. Relationships between AM 713 4to and other manuscripts have been noted, and the work of scholars in recent years, notably Ólafur Halldórsson (1966: 25–26) and Jonna Louis-Jensen (1996: 259–260), has shown that the manuscript belongs to a group of eight surviving manuscripts produced at a kind of family scriptorium at Staður í Súgandafirði, by the priest Ari Jónsson and his sons Tómas and Jón. Little is known of them other than that séra Ari was born in the 1490s, and the sons in the second decade of the sixteenth century. In a meticulous palaeographical study of their manuscripts Karl Ó. Ólafsson (2006: 6–25) has sorted out who among the three wrote what, and he demonstrates that AM 713 4to is entirely the work of Tómas Arason. The manuscript is defective both at the beginning and the end. Árni Magnússon inserted a slip noting that he acquired it in two parts: one from Bishop Jón Vídalín of Skálholt, who had acquired it from séra Ólafur Gíslason, of Hof in Vopnafjörður; and the other, “much larger part” from séra Árni Þorvarðsson of Þingvellir, who had likewise acquired it from séra Ólafur. It was séra Ólafur who for some reason divided the manuscript, and Árni Magnússon had it rebound as a single codex.

Siðbót is found at the end of the manuscript: the conclusion of the poem, stanzas 47.4–53, is found on the last page, p. 146 (f. 73v). The folio, which for a time served as the back outside cover of the unbound manuscript, is so badly worn and soiled that parts of it are illegible (f. 73r, facing the inside of the codex, is in relatively good condition) (Figure 18.1). The ultraviolet photograph made by Johan A. Jensen at Den Arnamagnæanske Samling in Copenhagen reveals a bit more, but not much (Figure 18.2). The wear is similar to that found on the first leaf, though worse, and to the wear on folios in the middle of the manuscript that may have been at the outside while the manuscript was separated into two fascicles. After spending long hours with the manuscript and photographs, and consulting an array of expert palaeographers at the Arnamagnæan institutes in Reykjavík and Copenhagen, I came up with a transcription of the troublesome stanzas 47.4–49 that looks like this:

- 1 godfuf0000000000000000000000000000ufan
eingl(an fty)hennar bondi og helkias
- 2 <fed> <og> þeir 0000000000000000 <frui>
000000000 <dyrar>./ / /hio fia <v>ada fenn.
þeir fiel
- 3 0000000000000000000000000000da laufa illzku menn.
langt fra life flæma. lydurenn
- 4 0000000000000000dar grauf so diupa. sem
þeir hugðu silke lin med farri pin.
- 5 0000000000000000 kriupa./ / /liet hann
frelft þesse hion. med radi guds
- 6 <Dan>ie(l) <drottne þienar> at dyrf-
tur þotte j babilon. med logmalf lifter
klenar.
- 7 sem 000000t uerdur j <odi> giordizt
sidan mikell og merkur. fa meiftara klerkur.
guds
- 8 aftuinur enn gode

The small zeros indicate what is illegible, while the uncertain readings are rendered between

angle brackets ⟨⟩. Below, there is a view of the same text divided into stanzas that may give a clearer idea of just how much text is missing:

47.
4 godfuf0000000000000000
5 0000000000ufan eingl⟨an fty⟩
6 hennar bondi og helkias ⟨fed⟩
7 ⟨og⟩ þeir 0000000000000000
8 ⟨frui⟩000000000⟨dyrar⟩.

48.
1 000000000000000000
2 ooda laufa illzku menn.

3 langt fra life flæma.
4 lydurenn hio fia ⟨v⟩ada fenn.
5 þeir fiel 0000000000dar grauf so diupa.
6 sem þeir hugðu silke lin
7 med farri pin.
8 00000000000000 kriupa.

49.
1 ⟨Dan⟩ie(l) ⟨drottne þienar⟩
2 at dyrfstur þotte j babilon.
3 med logmalf lifter klenar.
4 liet hann frelftv þesse hion.
5 med radi guds sem 000000t uerdur j ⟨odi⟩
6 giordizt sidan mikell og merkur.

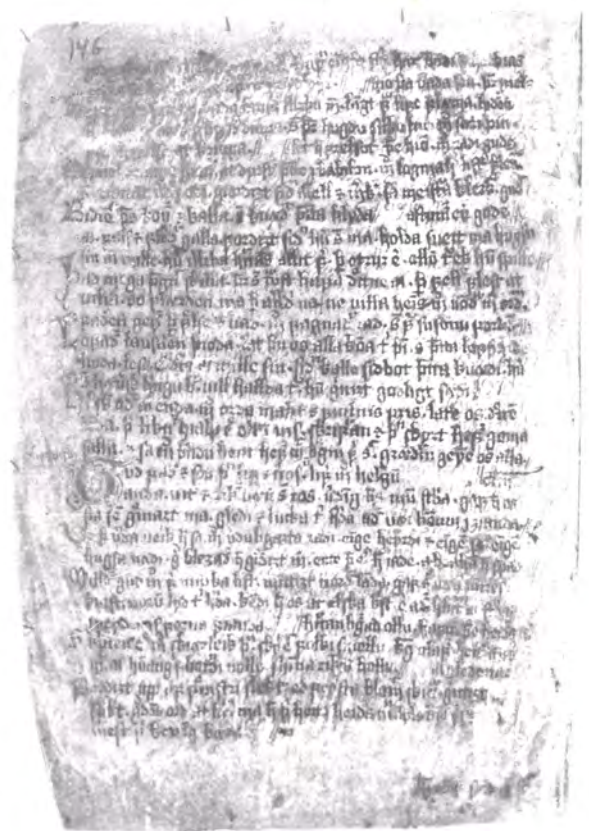
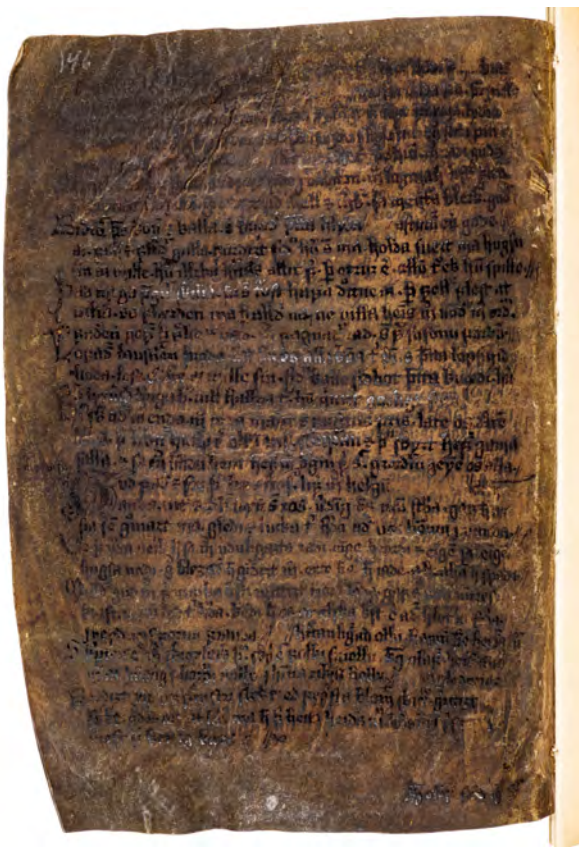

Figure 18.1 (left): Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 713 4to, p. 146 (f. 73v).
Photo: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Figure 18.2 (right): Ultraviolet photograph of Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 713 4to, p. 146 (f. 73v).
Photo: Johan A. Jensen. Source: <http://digitalesamlinger.hum.ku.dk>.

- 7 fa meiftara klerkur.
8 guds aftuinur enn gode.

There are also three witnesses of *Siðbót* from the nineteenth and twentieth centuries. Jón Helgason intended to edit the poem for a third volume of his *Íslenzk Miðaldakvæði*, and his preliminary transcriptions are preserved in the Jón Helgason Archive at the Arnarnagæan Institute in Copenhagen (Box 2, Item 6). Jón noted in the margin at the head of his transcription that there were also transcriptions of *Siðbót* preserved in Reykjavik, Landsbókasafn Íslands, JS 531 4to and Reykjavik, Landsbókasafn Íslands, Lbs 2166 4to. Lbs 2166 4to is a box containing an assortment of transcriptions that Jón Þorkelsson made while working on *Om Digtingen på Island* (1888), and later while preparing his *Kvæðasafn* edition (1922–1927). Jón was a good palaeographer, and already in 1882, his first year as a student in Copenhagen, he was hired by the Arnarnagæan Commission to transcribe “manuscripts containing poetry from later than 1400” (Hannes Þorsteinsson 1924: 6–7). Jón worked in Copenhagen until 1898, when he returned to Iceland to become the founding director of the National Archives of Iceland, the position he held until his death in 1924. Among the uncataloged contents of Lbs 2166 4to is a transcription of *Siðbót*. When (after considerable sifting and sorting) I came upon it, I was surprised to see the defective stanzas 47.4–49 appear intact (Figure 18.4). Normally, where Jón has a question regarding transcription, he makes a note, but there are none here. This suggested three possibilities: the first is that f. 73v was legible when Jón transcribed it, and that something – but what? – happened to the manuscript between that time and 1959, when it was photographed in Copenhagen. The damage to the leaf looks like normal wear on the outside of the codex, perhaps made worse by its being stored on a damp shelf. The second possibility is that Jón used Finnur Jónsson’s

favorite technique of dampening the page, which affords a brief improved view before the words disappear forever. Finnur’s determined attempt to read Egill Skallagrímsson’s *Arinbjarnarkviða* from *Möðruvallabók* (Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, AM 132 fol.) is a spectacular example of this technique. The third possibility is that Jón, himself a poet who was at home with the conventions of the genre, simply composed the missing lines and inserted them without comment.

Another feature of his transcription was likewise disquieting: the poem has fifty-three stanzas, and the last four are clearly legible in AM 713 4to, with a concluding flourish drawn under the final words. But Jón’s transcription stops at stanza 52, the penultimate, and his own flourish leaves no doubt that he considered this the end of the poem (Figure 18.5). To add to the confusion, in *Om Digtingen på Island*, where he prints just the first and last stanzas, he writes that the poem has 52 stanzas and prints MS stanza 52 as the last, but labels it “51” (Jón Þorkelsson 1888: 97). The remainder of the page in AM 713 4to is filled out by a poem now known as *Ólafsvísur II*, and Jón prints the first stanza of that poem in his book, so it is clear that he was not confused about where the one poem ends and the other begins. It might seem that he was hasty and careless with the transcription, but if he did indeed take the trouble to compose missing text to fill out a complex stanza form, would he not also have taken care enough to notice where the poem ends a few lines later? Perhaps not – if Jón Helgason’s assessment is correct (1924: 313), he made the opposite mistake in his *Kvæðasafn*, where he printed the final stanza of *Skaufalabálkur* as the penultimate and thereafter appended a stanza belonging to another poem (Jón Þorkelsson 1922–1927: 159; see also 1888: 235).

Jón Helgason’s notes on *Siðbót* include a transcription in his own hand as well as a typescript copy of it. The missing text is also present here, and again, without comment (Figure 18.6). This

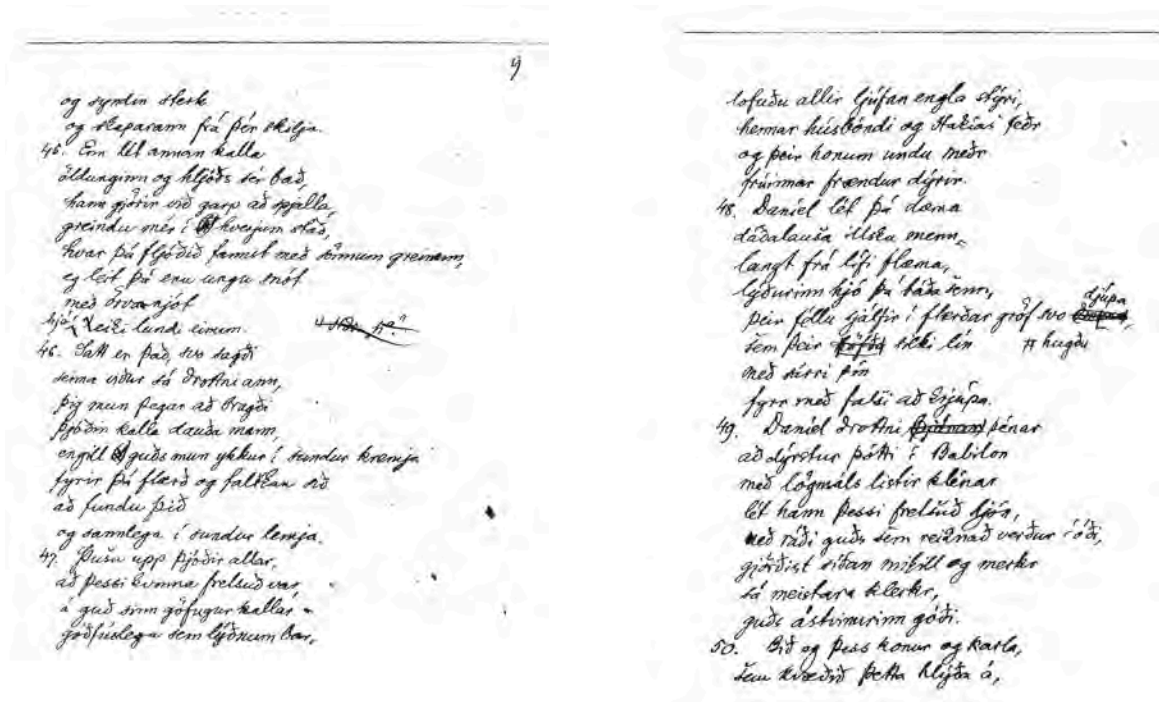

Figure 18.4: *Síðbót*, stanzas 47–49. Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, Lbs 2166 4to.

Figure 18.3 (left): Portrait photograph of Jón Þorhelsson. Source: <https://www.althingi.is/myndir/mynd/thingmenn/342/org/mynd.jpg>.

Figure 18.5 (right): *Síðbót*, stanzas 51–52. Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, Lbs 2166 4to.

suggests either that AM 713 4to was still legible when he transcribed it in the 1930s and was subsequently damaged – which seems unlikely – or that he simply used Jón Þorkelsson’s version of the text (whether produced by damaging the manuscript or by invention) without mentioning it. This also seems unlikely, especially in consideration of his contempt for Jón Þorkelsson’s slap-dash approach to editing in *Kvæðasafn*. In *Íslenzk Miðaldakvæði*, the series for which the text was intended, Jón Helgason gives his usual minute and astute attention to manuscript details, and even though this transcription is at the stage of preliminary unpublished notes, these are notes in which Jón tended carefully to record such details.

The earliest of the modern transcriptions of *Síðbót* is by the Romantic poet and Menntaskóla rector Steingrímur Thorsteinsson (Figure 18.7). Steingrímur preceded Jón Þorkelsson at Den Arnamagnæanske Samling in Copenhagen, where he was stipendiary from 1868 to 1871. As the assistant to P. G. Thorsen, he did most of the editorial work for three early photographic facsimile editions published by the Arnamagnæan Commission: Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, AM 24 4to (1869b, *Valdemars sjællandske Lov*), AM 674 a 4to (1869a, *Elucidarius*), and AM 28 8vo (1877, *Codex Runicus*). Thorsen acknowledges Steingrímur’s work and praises his skills in the introduction to the edition of *Codex Runicus* (1877: ix–x). Steingrímur’s next assignment was to transcribe *riddarasögur*, *fornaldarsögur*, and late medieval devotional poems. This large collection is now preserved as Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 920 4to. Jón Þorkelsson has been credited with the rediscovery of the fifteenth- and sixteenth-century devotional poems, but in fact, Steingrímur was at it a decade before. One could speculate that the interest originated with P. G. Thorsen, who then set his young stipendiaries the task of transcribing the texts. *Síðbót* does not appear

in the AM 920 4to anthology, but there is a transcription of the poem by Steingrímur in Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, JS 531 4to. This ‘manuscript’ is, like Lbs 2166 4to, a big box of loose papers, described in Páll Eggert Ólason’s (1918–1937: II, 593) catalogue as “various fragments, 296 pages and slips in various hands, from the eighteenth and nineteenth centuries”. The transcription of *Síðbót* is in a little yellow copy-book. Steingrímur’s name is not affixed, but his distinctive hand, familiar from AM 920 4to and many other autograph manuscripts, is not to be mistaken. When I found his transcription there was another surprise: there is a gap from stanza 47.3 to 50.1 (Figure 18.8). In 1870 Steingrímur Thorsteinsson, an excellent palaeographer, could not read the damaged folio. This rules out the possibility that the manuscript was legible when it came into Jón Þorkelsson’s hands ten years later. Jón either treated the manuscript to make it legible, briefly, or he invented what was missing. And what about the Jón Helgason version? Did he, most uncharacteristically, simply adopt what Jón Þorkelsson had written? So it would appear.

The differences in their versions are few, but worth noting, as presented below by a comparison of transcriptions of AM 713 4to stanza 45.3–5 by Steingrímur Thorsteinsson (ST), Jón Þorkelsson (JÞ), and Jón Helgason (JH) (differences are underlined).

47.3

AM 713 4to: á *gud* sinn *gaufugt* kallar.

ST: á guð sinn *gaufugt* kalla

JÞ: á guð sinn *gófugur* kallar

JH: áá *gud* sinn *gaufugan* kallar

47.4

AM 713 4to: godfus0000000000000000

ST: (no transcription)

JÞ: *góðfúslega* sem lýðnum bar,

JH: *godfuslig* sem lydnum bar

47. þúfa uppi þíðir allar
 at þessu kinnu frelsat vor
 gæð þinn gæðfuglin kallat
 gæðfugl sem lyðurum þar
 hófdu allar þínar engla þíni
 heims þendi ok þekkingar fædur
 ok þeir konur voru meður
 þínnar frændur þíni

48. Daniel lét þá dæma
 dæma laupa illu menn
 langt frá lífi flama
 lyðurum hio þá báða þinn
 þeir hells sialtar í flóðar grauf sú dæma
 sem þeir hugdar þílla þinn
 með þess þinn
 þess með fálfa at konur.

49. Daniel doolbne þínnar
 at dýrur þess í Babilon
 með loqmál líftar klenar
 lét hann frelsat þess þinn
 með vadi gæðs sem reiknat verður í vadi
 gæðst þínn mikell ok merkur
 í meistar klerkur
 gæðs afþunnum gæðs.

Figure 18.6 (left): *Síðbót*, stanzas 47–49. Copenhagen, Den Arnamagnæanske Samling, Jón Helgason Archive, Box 2, Item 6.

Figure 18.7 (right): Portrait of Steingrímur Thorsteinsson by Sigurður Guðmundsson, National Museum of Iceland. Photo: The National Museum of Iceland.

úgiznd þin með illan hjastans vilja
 fundra gíozir þín fálfa þín vegg
 ok lyndinn þess
 ok þapazann frá þess skilja

Þú þess annan kalla
 atldunginn ok hlyðs þess báð
 hann gíozir við gæð at þjalla
 geiundu myz i hverjum þess
 hvar þú flótt þess með þínnu gæinum
 ok lét þá enu ungu þess
 með orvabjót
 þess eivilundi einum.

Satt er þat þó fagð
 þessavitz þá drottinn ann
 þess mun þess at þess
 þjótin kalla dæðamann
 eingull gæðs mun ykkur i fundur keemja
 þá flétt ok fálstan þess
 at fundu þess
 ok sannliga i fundur þess.

Þú uppi þjótir allar
 at þess kinnu fælsat vor
 at gæð þinn gæðfugl kallat

Þess-xx

Þess er þess konur ok karla
 þess kvæð þess hlyta á
 þess ok flóttan gæð
 flóttan þess hvar þess má
 hólða þess má hugra þess á milli
 hvat illara þessans allit þess
 þess óttur ok
 þess þess ok þess þess.

Þess mega þess skilja
 þess þess traust hafa drottinn á
 þess flétt flétt at vilja
 þess flóttan má þess aldrei má
 þess valla þess með vonda manna orðum

Figure 18.8: *Síðbót*, stanzas 45–47.3, 50.1–51, with space for stanzas 47–49. Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, JS 531 4to.

47.5

AM 713 4to: 0000000000ufan eingl⟨an fty⟩

ST: (no transcription)

JP: lofuðu allir ljúfan engla stýri,

JH: lofudu aller liufan eingla ftyri

47.6

AM 713 4to: hennar bondi og helkias ⟨fed⟩

ST: (no transcription)

JP: hennar húsbóndi og Hakías feðr

JH: hennar bondi ok Helkias fedur

47.7

AM 713 4to: ⟨og⟩ þeir 000000000000000

ST: (no transcription)

JP: og þeir honum undu meðrJH: ok þeir honum voru meður

They make it clear that Jón Helgason's text is not merely a copy of Jón Þorkelsson's. In stanza 47.4 Jón Helgason's text has the grammatically expected nominative form of the adjective *góðfúsleg*, rather than the accusative *góðfúslega*, as in Jón Þorkelsson. In 47.7, Jón Helgason has the verb *voru* rather than Jón Þorkelsson's *undu*. In lines 47.6–7 Jón Þorkelsson transcribes *feðr* and *meðr* as one-syllable words, which is better for the metre. There are only two other instances in the poem where lines 6 and 7 of a stanza, the 'bob' of this bob-and-wheel stanza form, do not end on a stressed syllable, but Jón Helgason may have thought the two-syllable forms to be more characteristic of the period. Otherwise, the supplied portions of the three stanzas are identical. Either Jón Helgason read (or silently emended) the subsequently-illegible manuscript differently than Jón Þorkelsson, or he silently adopted and then adapted Jón Þorkelsson's invented version – which seems most likely. One other disquieting discrepancy is that in 47.6, Jón Þorkelsson writes "Hakias" rather than "Helkias" for the name of Susanna's father, and since the name is legible in the manuscript, and since he writes the correct

form, "Helkias" when it appears earlier in the poem (stanza 5), this must be a careless slip.

Investigating post-medieval archival material has its rewards and its frustrations. Contemporary editors have sometimes found it expedient to cite readings from earlier scholars in places where a manuscript is no longer legible (a recent example is Russell Poole's 2017: 84, 85, 159 use of Jón Sigurðsson's transcription in his edition of *Merlínusspá*), and at first I hoped to do the same in an edition of *Síðbót*. In this case, however, my hopes of finding clues to the restoration of lost text eventually came to naught. Sometimes, manuscript readings that are no longer legible never were – at least not in the history of modern textual scholarship. Nevertheless, along the way there were fascinating (and tantalizing) insights into the ways the giants on whose shoulders we stand interacted with the texts and with each other.

Bibliography

- Frank, Roberta, ed. (2017). *Málsháttakvæði*. Margaret Clunies Ross, ed. *Poetry from Treatises on Poetics*, Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 3. Turnhout: 1213–1244.
- Hannes Þorsteinsson (1924). "Fáorð minning Dr. Jóns Þorkelssonar Þjóðskalavarðar". *Skírnir* 98: 1–28.
- Jón Helgason, ed. (1937–1938). *Íslenzk Miðalda-kvæði: Íslandske Digte fra Senmiddelalderen* I–II. Copenhagen.
- Jón Helgason (1924). "Nokkur íslenzk miðaldakvæði". *Arkiv för nordisk filologi* 40: 285–313.
- Jón Þorkelsson (1922–1927). *Kvæðasafn eptir íslenzka menn frá miðöldum og síðari öldum*. Reykjavík.
- Jón Þorkelsson (1888). *Om Digtningen på Island i det 15. og 16. Århundrede*. Copenhagen.
- Karl Ó. Ólafsson (2006). "Þrír feðgar hafa skrifað bók þessa..." Um þrjár rithendur í AM

- 510 4to og fleiri handritum”. M.A. Thesis. University of Iceland.
- Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat (1869a). *Det Arnamagnæanske Haandskrift No 674 A, 4to, Det ældste Brudstykke af Elucidarius paa Islandsk, udgivet i fotolitografiske Aftryk*. Copenhagen.
- Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat (1869b). *Det Arnamagnæanske Haandskrift No 24, 4to, Valdemars sællandske Lovs første femtedel, udgivet i fotolitografiske Aftryk*. Copenhagen.
- Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat (1877). *Det Arnamagnæanske Haandskrift No 28, 8vo, Codex Runicus, udgivet i fotolitografiske Aftryk*. Copenhagen.
- Kålund, Kristian, ed. (1888–1894). *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling I–II*. Copenhagen.
- Louis-Jensen, Jonna (1996). “Marginalia poetica”. *Opuscula* 10: 256–61.
- Ólafur Halldórsson (1966). *Helgafellsbækur fornar*. Studia Islandica 24. Reykjavik.
- Páll Eggert Ólason, ed. (1918–1937). *Skrá um Handritasöfn Landsbókasafnsins I–III*. Reykjavik.
- Poole, Russell, ed. (2017). *Merlínusspa I–II*. Margaret Clunies Ross, ed. *Poetry in Fornaldarsögur*, Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 8. Turnhout: 38–189.

ARNAMAGNÆANSKE VISESTUMPER

Dorthe Duncker og Hanne Ruus

Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet

I DEN KLASSISKE TEKSTUDGIVELSE HAR MAN fokuseret på at finde de forskellige versioner af den enkelte tekst overleveret i håndskrifter og i tryk. Gennem de senere tiår er der kommet lys på de enkelte versioners kontekster: Hvilke andre tekster optræder de sammen med, hvem har skrevet dem, hvilken indflydelse har det tekstbærende materiale? En af de tekstarter som har fået mindre opmærksomhed, er de antegnelser som tilsyneladende udnytter blanke steder ved siden af de oprindeligt indskrevne tekster. Nogle af disse antegnelser har fået opmærksomhed som mulige spor af genrer der ellers først foreligger overleveret i større samlinger efter 1550. I denne artikel ser vi nærmere på nogle af de brudstykker i bunden form der findes rundt omkring i de arnamagnæanske håndskrifter. Ved de enkelte brudstykker ser vi på deres omgivelser i håndskriftet, på faglitteraturens udsagn om dem og på deres ordlyd i forhold til ordlyden i de senere overleverede viser.

Den ældste danske viseoverlevering før den første trykte viseudgave i 1591 består af ni bevarede visebøger (se Tabel 19.1).¹

I visebøgerne findes 1.009 opskrifter af 629 forskellige visetyper, hvoraf de fleste er udgivet: 315 ballader i *Danmarks gamle Folkeviser* (Grundtvig et al. 1853–1976; herefter DgF), 185 lyriske og historiske viser i *Danske viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530–1630* (Grüner-Nielsen 1912–1930; herefter DV) og 21 skæmteviser i *Danske Skæmteviser, efter Visehaandskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade* (Grüner-Nielsen 1927–1928; herefter DS). Bortset derfra er stort set ingen af de gamle viser bevaret for eftertiden i samtidige håndskrifter. En stor del af DgF-viserne kendes således kun fra yngre visehåndskrifter og fra de ældste trykte viseudgaver,

¹ Dateringen af nogle af visebøgerne afviger fra Sønderholms kronologiske håndskriftsoversigt i DgF (Grundtvig et al. 1853–1976: XII, 400) og er baseret på oplysninger om indskrevne årstal i beskrivelsen af de enkelte håndskrifter (DgF XII, 377sp2 (KBra), 307sp2 (Munk), 309sp2 (Rnz), 321sp2 (SvI, SvII)).

Visebog	Datering	Anvendt forkortelse
Hjertebogen (København, Det Kongelige Bibliotek, Thott 1510 4to)	1553–1555	Hjb
Jens Billes håndskrift (Roskilde, Karen Brahe E I,2)	1555–1559	Bill
Langebeks kvart (København, Det Kongelige Bibliotek, NKS 816 4to)	1560–1590	LngK
Karen Brahes folio, ældre del (Roskilde, Karen Brahe E I,1)	før 1583	KBra
Dronning Sophias visebog (Stockholm, Kungliga Biblioteket, Vitterhet 24 4to)	hoveddelen før 1584	DrS
Anna Munks håndskrift (København, Det Kongelige Bibliotek, GKS 2396 4to)	afsluttet den 7. marts 1591	Munk
Rentzells håndskrift (København, Det Kongelige Bibliotek, GKS 2397 4to)	1575–1590	Rnz
Svanings håndskrift I (København, Det Kongelige Bibliotek, NKS 815 b 4to)	1575–1590	SvI
Svanings håndskrift II (København, Det Kongelige Bibliotek, NKS 815 b 4to)	1575–1590	SvII

Tabel 19.1: Visebøgerne i den ældste danske viseoverlevering.

Hundredvisebogen (Vedel 1591), *Tragica* (Giøe 1657), *Tohundredvisebogen* (Syv 1695), men man kender dog til nogle få og spredte skriftlige vidnesbyrd i forskellige middelalderlige håndskrifter, bl.a. syv strofer af *Ridderen i hjorteham* (DgF 67 A) i Linköping, Linköping Bibliotek, 47 4to (Linköping-håndskriftet) (Hjorth 1976). Herudover kendes seks arnamagnæanske håndskrifter som rummer hvad der er blevet identificeret som folkevisefragmenter (Kålund 1917; Dal 1962). Det drejer sig om fire lovhåndskrifter (København, Den Arnamagnæanske Samling,

AM 37 4to, AM 46 4to, AM 28 8vo og AM 454 12mo) og to blandingshåndskrifter (AM 783 4to og AM 792 4to). Det er muligt at der i Den Arnamagnæanske Samling findes flere tilfælde af sådanne visestumper, men vi kender kun til forekomster i disse seks håndskrifter.

Tilskrifter eller påskrifter

Fælles for de middelalderlige håndskrifter og for visebøgerne gælder at bøgerne ikke bare blev brugt til at læse i, de er også blevet brugt

til at *skrive* i. Foruden hovedtekstarterne er der indskrevet en del små antegnelser, men de skiller sig ud på tværs af håndskrifterne ved deres karakter og ved de formål de kan tænkes at have tjent. Antegnelserne står tilbage som spor efter kommunikative processer der har integreret ret forskellige aktiviteter: i tilknytning til en konkret tekst, det tekstualiserede artefakt som fysisk helhed eller til dele af helheden som bærer af ny tekst.

I visebøgerne er der talrige eksempler på indskrifter som ikke hører med til selve vise-teksterne. Bøgerne er blevet brugt som filoteker, stambøger eller poesibøger, og venner og bekendte af visebogsjerne har skrevet deres navn, og undertiden årstal, deviseinitialer eller en lille sentens ind i bøgerne. Visebøgerne udgør herved en kilde til det sociale liv i tilknytning til viserne og til den personkreds i miljøet omkring Christian III's hof som bar visekulturen i midten af 1500-tallet. Fx har Vibeke A. Pedersen undersøgt antegnelserne i DrS og identificeret størstedelen af skribenterne og deres relation til visebogens ejere. Hovedparten af antegnelserne forekommer i tilknytning til de (23) svenske viser som er indskrevet senere end de (94) danske viser indskrevet før 1584 (Pedersen 1997: 406). I de tre ældste danske visebøger, Hjb, Bill og LngK, ser man også at ejerne har tilhørt samme personkreds ved hoffet. Navnlig LngK er rig på antegnelser. Her har, ifølge Erik Kroman (1931), knapt 50 personer foruden deres navn indskrevet antegnelser i form "hilsener, kommentarer, vittigheder og gudelige sentenser, valgsprog og bonmots" (Holst 2002: 11).

Lignende antegnelser findes også i middelalderlige håndskrifter, men med andre kommunikative og sociale funktioner, nemlig i form af notitser som vedrører håndskriftets ejerforhold, og som fungerer i relation til hele håndskriftet som fysisk genstand. I visebøgerne findes også sådanne ejernotitser "med egen hånd", indført

af oprindelige såvel som senere ejere,² men filoteksfunktionen er noget særligt for visebøgerne.

Den form for antegnelser der forekommer hyppigst i de middelalderlige håndskrifter, er de randnoter eller marginalier som en eller flere læser-hænder har indføjat i forlængelse af den hosstående teksts primærfunktion. Det kan fx være i form af krydshenvisninger, nøgleord eller forklaringer til et tekststed,³ og de kommer herved til at høre med til det aggregerende værk, i lighed med stambogsindførelserne i visebøgerne. Læserne bliver medskrivende på håndskriftet.

I alle typer af håndskrifter, men snarere i de seks AM-håndskrifter end i visebøgerne, ser man også skriftlige spor som knytter an til andre former for skriveraktivitet. Her finder man eksempler på at håndskrifterne ikke bare er blevet brugt til at skrive *i*, men også til at skrive *på* – nemlig som underlag for "penneproeve". I disse tilfælde er det ikke en allerede indskrevet tekst eller håndskriftet som hel genstand der har haft skriverens interesse, men derimod de blanke steder der har kunnet tjene som bærer af ny tekst.

Ifølge ODS (XVI, sp. 662) består en penneprøve i "(ned)skrivning af) nogle vilkaarlige skrifttræk ell. ord, hvormed en (ny) pen prøves forud for den egentlige skrivning". At dømme efter de seks AM-håndskrifter har skriverne oftest foretrukket at skrive på oprindeligt blanke sider, men der er også forekomster i margenerne. Hvad skriveren skriver i forbindelse med afprøvningen, er således det egentlige formål

2 Et af de mere spektakulære eksempler findes i Hjb ved vise nr. 43 <http://www2.kb.dk/elib/mss/skatte/mss/thott_1510.htm> (tilgæet 07.02.2019).

3 I visebøgerne finder man ikke den slags antegnelser fra nogen af de viseinteresserede adelsfolks hånd, men Anders Sørensen Vedel har brugt tre af visebøgerne (Rnz, SvI og SvII) som materiale bl.a. ved udarbejdelsen af *Hundredvisebogen* og har i den forbindelse "overalt [...] foretaget rettelser og tilføjelser til de indskrevne tekster" (Sønderholm 1976: 309; se også Agerschou 1941; Akhøj Nielsen 2002).

underordnet, men det kan alligevel være interessant at se nærmere på hvilke “vilkaarlige skrifttræk ell. ord” der er blevet nedfældet, og hvad der kan have motiveret dem.

I nogle tilfælde er der tydeligvis ikke tale om vilkårlige ord, men om tekststumper som har umiddelbar forbindelse til “den egentlige skrivning”, fx skrivning af et brev. Således har en skriver i AM 792 4to på f. 27v i venstre margen under midten af siden skrevet de første ord af en brevformular “Alle men | thetta breff | seer eller”, derunder er skrevet et “A”, og i bunden af siden fortsætter samme hånd “Alle men thetta breff seer eller hore Helsar Jac niels | bragde Ewnneliga meth gwd kwngør Jac met theta mit”.⁴ I andre tilfælde har skriveren bare haft behov for at skrive “noget”, og her kan graden af vilkårlighed i ordvalget have været påvirket af hvilke slags tekster vedkommende allerede har kunnet udenad. Således optræder der lige inden brevformularen begyndelsen af den katolske bøn *Ave Maria*. Ud over bønner ser det ud til at have drejet sig om tekst i bunden form, og det er formentlig i dette lys de rimede tekststumper i de seks arnamagnæanske håndskrifter skal ses.

De ældste tekststumper i to håndskrifter fra c. 1300

De to ældste tekststumper i bunden form i de arnamagnæanske håndskrifter findes i lovhåndskrifter fra omkring 1300, og de to stykker bestemmes som nogenlunde samtidige med hovedteksterne. De er således over 200 år ældre end de ældste overleverede hele folkevisetekster og har derfor tiltrukket sig mange overvejelser om deres mulige beviskraft om folkeviser i middelalderen.

4 Her kan være tale om den skånske adelsmand Niels Brahe som i 1525 tilsluttede sig opstanden mod Frederik I og efter en omflakkende tilværelse blev henrettet i 1529 (Bruun 1979–1984). AM 792 4to er dateret til 1450–1499, og hvis håndskriftet har været i Niels Brahes eje, må denne penneprov rimeligvis være skrevet før 1525.

Runeverset i AM 28 8vo

Denne visestump er berømt ikke kun på grund af sin ælde men også fordi den er skrevet med runer og fordi teksten står under en melodi anført med noder. Håndskriftet er senest beskrevet af Britta Olrik Frederiksen (2015a: 104–107) og af Michael Lerche Nielsen (2016: 320–322). Lerche Nielsen redegør for den anvendte runeskrift og bringer et billede af siden med tekst og noder (AM 28 8vo, f. 100r). Når man ser på tekstens omgivelser i håndskriftet, kan man blive fanget af den tekst der står umiddelbart over runeverset. Teksten slutter med en beskrivelse af grænsen mellem Sverige og Danmark, efter det sidste grænsemærke, Blekinge og Møre, fortsætter teksten:

blekong : ok : møre : uar : faþir : þæ
r : i : himmiriki : ær : gøme : tuli : f
ran : unt : ok : uarþe : ha[0] : [00]r : [tre
små linjefyld over hinanden]

Den anførte passus er en bøn om beskyttelse af en person Tuli. Man fristes til at spørge om Tuli er skriveren af den runeskrevede tekst, der har indskrevet en bøn for sig selv. Dette er tidligere diskuteret og udfoldet af Jakob Langebek i *Scriptores rerum Danicarum* (1772: 26), (jf. N. M. Petersen 1853: 89).⁵ Runerne i verset er lidt mindre end den ovenforstående teksts, de er også tydeligere, men deres former ligner tekstens.

Ordlyden

Runeverset lyder: “drømde mik en drøm i nat um silki ok ærlík pæl”. I folkeviserne findes konstruktionen med drømmeren både i akkusativ og i nominativ. Mange af visernes drømme er varsler om kommende ulykkelige tildragelser,

5 Forfatterne takker Michael Lerche Nielsen for henvisninger og assistance ved læsning af runer.

ofte med dødelig udgang, fx *Hr. Jon og Fru Bodil* (DgF 144, Munk nr. 35):

Str. 2, v. 1–2

Mig haffuer drømt saa unnderlig
om suerd och dragene kniiffue

Det mere lyriske ordvalg i runeverset minder om optakten til *Ridderen i Hjorteheim* (DgF 67 A, II s. 220): “Drømt haffuer mik om jomfrwer i alle naath”. Bengt R. Jonsson (1958: 355) anfører at “Det är sålunda ovisst, om det [fragmentet] härrör från en lyrisk visa el. en ballad”. Jonsson foretrækker dog folkevisen med henvisning til to svenske versioner af *Palle Bosøns død* (DgF 392, SvI nr. 1).

Str. 1

Arla war thett om morgonen
vpstodh H. Peder Pallebogsson
han kläder sigh för sin säng
I rýden vth

Str. 2.

Han kläder sigh utj silke
och så utj ädelig Pälle
det weht gud fader i himmelryk
hwar som skall giästes i qwälle.
I rýden vth
(*Visböcker* II: 141).

Det er ganske vist silke og peld, men udtrykket er “ädlig Pälle”, altså ædel ikke ærlig. Substantivet *peld* ‘kostbart stof’ forekommer i andre danske middelaldertekster, og der findes fire belæg i de søgbare DgF-viser (60 A, 67 F, 250 Ba, 400 B), heraf to gange i udtrykket *svøbe i peld*, de tre belæg står i rimstilling med *vel* og *sjæl*, desuden findes i to viser sammensætningen *silkepeld* begge steder rimende med *selv* (DgF 480 A, 481 M). Adjektivet *ærlig* forekommer altovervejende attributivt til betegnelser for personer, i folkevisesamlingen fra de ældste visebøger findes kun et

belæg på *ærlig* knyttet til materialet sølv: *Elsker dræbt af Broder* (DgF 303, Hjb nr. 63):

Str. 17, v. 2–4

da beder yeg for ham bod,
gods och | pennig guld och erlig søll,
thet beder yeg | for ham bod,

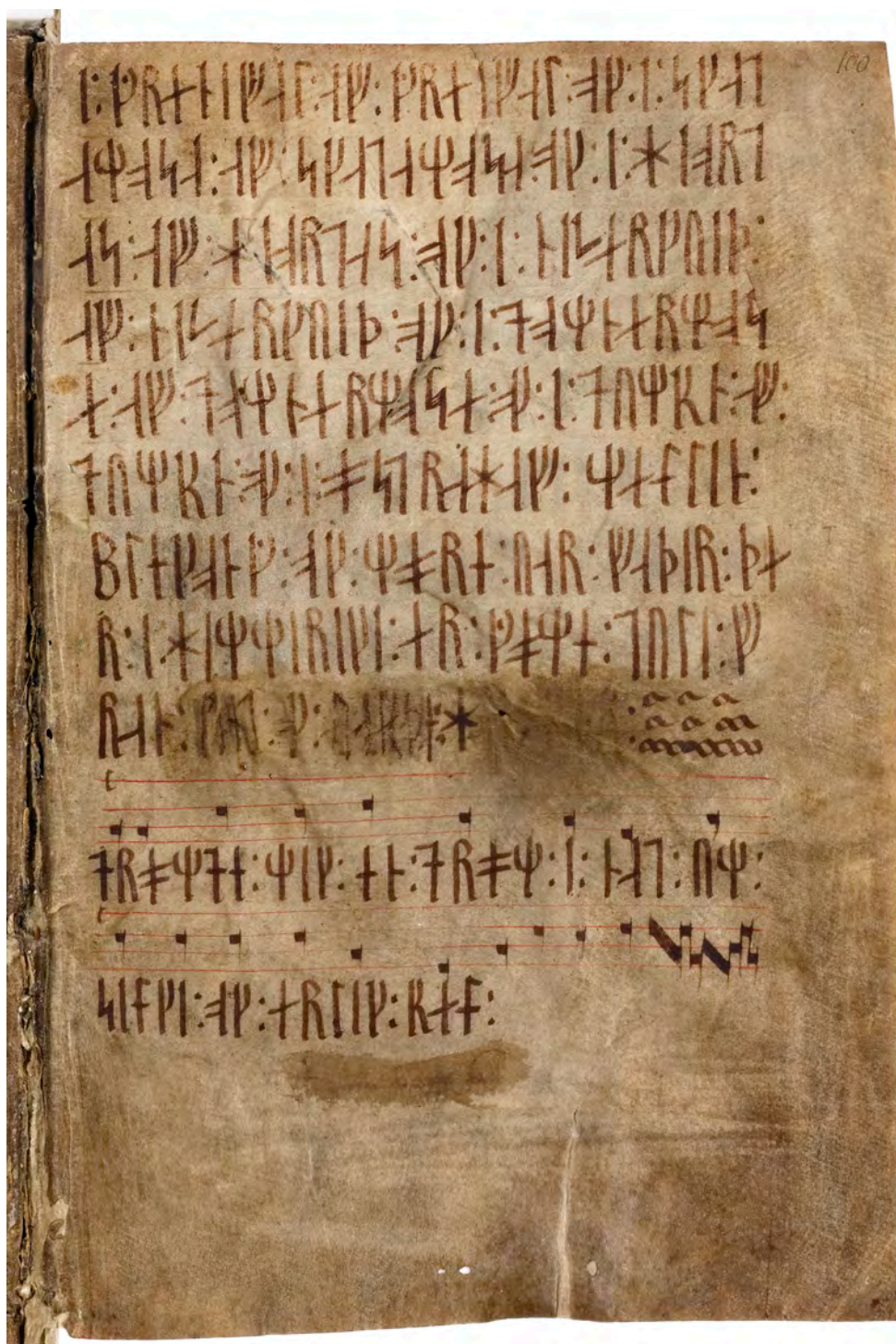
Erik Dal (1962: 289) bestemmer forsigtigt verset som folkevisen: “dog er det sandsynligt, at vi her er i balladens verden”.

Melodien

I kapitlet “Fra musikforskningen” skriver Erik Dal (1956: 378): “Texten [...] er underlagt en noderække, klar og letlæselig, men fortsættende i en ikke ganske problemløs ligatur uden text.” Efter en række henvisninger fortsættes: “Den almindelige opfattelse af den lille strofe går ud på, at der her foreligger en melodi i d-tonart [...] at text og melodi slutter sig til folkevisestilen; at den textløse melodidel med en vis sandsynlighed kan opfattes som to linier, hvorved hele melodien bliver en firliniet strofe uden omkvæd (pladshensyn)”. Notationen kan opfattes af nogle som todelt eller tredelt. Jens Peter Larsen, som indførte de to linjer som pausesignal i radioen, opfattede melodien som tredelt. Andre har opfattet ligaturen som et *kyrie eleison*.

Nils Schjørring (DgF IX: *11–*12) henviser til artiklen “Organum” i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, som er forfattet af den svenske musikhistoriker og komponist Ingmar Milveden (1967). Organum var den flerstemmige sang som blev brugt ved kirkelige fester, fx Marie smärtors fest.

Man [...] kunna peka på vissa ‘ballader’ som synas ha uppstått som folkspråklig syl-labisk övertagning av delar av 1100–1200-tals organon. [...] jämför man t.ex. den da. visan *Drömde mik en dröm i nat* [...] med ett [...] Notre-Dame-organon från c. 1175,

Figur 19.1: Det sidste blad af *Codex Runicus*, København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 28 8vo, f. 100r. Her står det berømte vers: “drømde mik en drøm i nat um silki ok ærlik pæl” ledsaget af en melodi der måske stammer fra andenstemmen i et fransk stykke kirkemusik fra det 12. århundrede. Foto: Suzanne Reitz.

finner man att melodin så gott som exakt motsvarar en del av duplum, dvs. andra stämman. [...] Man får dock här alltid ta hänsyn till melodiers allmänlighet! (Milveden 1967, sp. 688–689)

Skåningeverset i AM 37 4to

AM 37 4to består af to tekster fra c. 1300 omgivet af læg med yngre tekster c. 1500 (Kålund 1888–1894: I, 363; Frederiksen 2015b: 108). De gamle tekster er Anders Sunesøns gengivelse af skånske lov på latin og skånske kirkelov på gammelskånsk. Skåningeverset lyder: “hau i that skanunga ærliki mææn toco vithar oræth aldrigh æn”. Tilskriften i AM 37 4to er placeret nederst på f. 61v. Når håndskriftet er opslået, har man altså umiddelbar

adgang til at læse på modstående side, f. 62r. Her slutter denne version af skånske kirkelov med en passus der er enestående for dette håndskrift og de få yngre håndskrifter der hører til denne version af kirkeloven. Den lyder:

Thæssæ skra löt Niklæs ærlundssun
gælkyræ af lund sk[r]iuæ æftir the
gamblæ skra thær ærchibiskup æskil oc
biscop absalon mæth waldemar kunungs
gothwilia gafæ skanungum thær i lund
liggir ok therra incigle fore ok löt sændæ
i hwært hæræth slika skra at bøndør matte
them loghleka wæriæ ok taki æi withir v
loghum. (DgI L.2, Skånske Kirkelov, Text
3, s. 878)

Figur 19.2: Et opslag fra København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 37 4to, ff. 61v–62r. Til venstre forneden, f. 61v, står skåningeverset der priser skåningene for deres modstand mod uretfærdighed. Det passer fint med slutningen på skånske kirkelov i spalte b på f. 62r der begrundet rundsendelsen af loven til hvert herred med at bønderne så kunne bruge loven og modstå uret. Foto: Suzanne Reitz.

Britta Olrik Frederiksen (2015b: 108) mener at verset knytter sig til bondeuroligheder i 1250'erne. Om indskriven af verset har digtet det selv eller citerer et da velkendt vers, kan vi næppe opklare. Det forekommer dog indlysende at placeringen over for den afsluttende passus i loven ikke er tilfældig. Skriveren har læst “taki æi withir v loghum” og umiddelbart set parallellen til “toco vithar oræth aldrih æn” og dernæst indført verset i bunden af den modstående side hvor der var god plads. Efter slutningen af kirkeloven findes i spalte b på f. 62r en latinsk antegnelse der henviser til kapitler om arveret, om retten til jord og om drab:

*Nota prima distinctio istius libri
continet jus hereditarium capitula xlix
Secunda distinctio jus terre capitula xxxvi
Tertia distinctio jus homicidii*

Der er intet i skåningeversets ordlyd der tyder på tilknytning til de senere viser, og et enkelt rim og lidt rytme er næppe tilstrækkeligt til at diagnosticere verset som del af en vise.

De yngre tekststumper

De fire yngre tekststumper stammer fra håndskrifter som er samtidige med eller lidt ældre end visebøgerne (AM 46 4to, AM 783 4to, AM 792 4to, AM 454 12mo) og har muligvis af denne grund ikke tiltrukket sig helt samme opmærksomhed som linjerne i de ældre AM 28 8vo og AM 37 4to. Kristian Kålund trykker dem første gang i 1917 under overskriften “Gamle folkevisevers”, og Erik Dal (1952, 1956, 1962) arbejder videre med dem i forskellige sammenhænge.

Linjerne i AM 46 4to

I tilfældet med “folkeviseverset” i AM 46 4to er der ikke megen tvivl om at der er tale om en penneprove. På f. 1r som oprindeligt har været

blank er der spor af flere hænder, og to hænder har eksplicit skrevet “Probacio penne” tre gange. Der er indskrevet to årstal på siden, 1484 (øverst) og 1511 (lige over midten), og herunder står to linjer:

*Myn kære moder gører megh eyn grød jak haffuer
myn mødwm wti mith skød thet kaller aa*

Samme hånd har lidt længere nede skrevet to linjer af en mariavise, og ind imellem har en anden hånd på latin skrevet et stykke fra Salmernes Bog (kap. 2, v. 7).

Kålund (1888–1894: II, 370) beskriver siden i *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* som bærer af “Danske og Dansk-latinske småvers og penneprover fra c. 1500” og har således ikke i denne forbindelse bestemt de to linjer som “folkevisevers”. Denne opfattelse lægger han først for dagen i 1917, men kommenterer ikke versene i øvrigt. Dal (1962: 290) har ikke iagttaget nogen sidestykker, men antager at der kan være “tale om fragment af en drastisk skæmteviser”. Denne antagelse finder vi ingen grund til at bestride, men vi kan lige som Dal ikke finde nogen sidestykker. Glosen *mødom*, som man vel kunne vente at møde i en skæmteviser, er ikke belagt i nogen af visebøgerne, men *grød* forekommer, foruden i en enkelt ballade (*Greve Genselin* DgF 16 B, SvII nr. 53), i et par skæmteviser: *Bagvendt vise* (DS XCI a, LngK nr. 29) og *Kællingen til skrifte* (DS VII a, SvII nr. 10). I *Kællingen til skrifte* gør kællingen en grød som hun tager op under sit skød:

Str. 3, v. 1–2

Hun molcket foer oc fede nød,
hun saatte det paa ilden, hun gjorde aff grød.

Str. 4. v. 1

Hun tog den grød op vnder sin skød

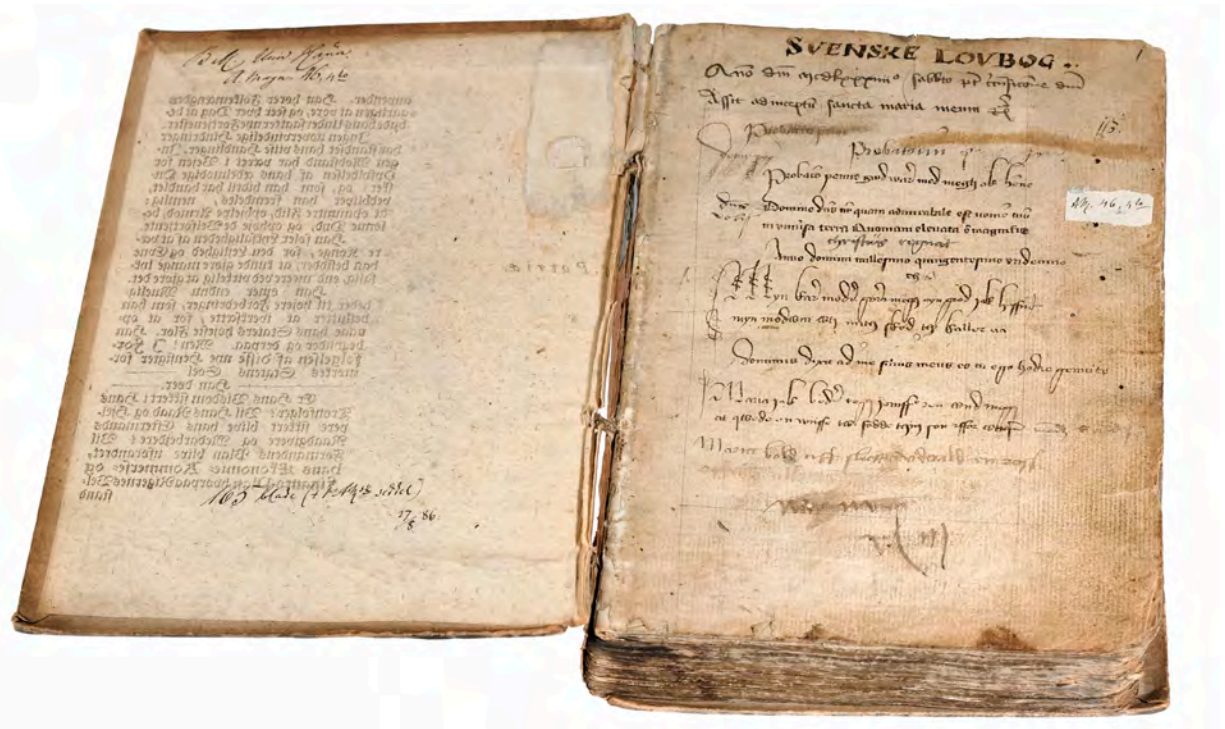
Bortset herfra er det ikke muligt at knytte de to linjer nærmere til den overleverede visetradition i visebøgerne før 1591.

Linjerne i AM 783 4to

Om tekststumpen i AM 783 4to er Dal og Kålund enige, idet de begge bemærker dens parodiske karakter. Teksten er skrevet ind yderst til højre næsten øverst på f. 270v, lige under en linje med begyndelsen af *Ave Maria*. Siden er i øvrigt ubeskrevet bortset fra et par andre spredte penneprover. I Anne Mette Hansens læsning på *Handrit.org* lyder teksten:

megh haffuær drø
met iæn drøm i
nat thet var om
ien kat t thet och
om jen t hundh
hundh och om jen

Kålund (1888–1894: II, 202) finder at der er tale om “2 linier af en folkevisе (parodi, som det synes)”, og Dal (1962: 290) taler om et “[p]arodisk rim” der parodierer et vers som det i AM 28 8vo. Det parodiske kunne i så fald være den opremsende måde jeg’et fortæller om sin drøm på, og de dyr vedkommende har drømt om. Katten er ikke noget balladedyr. I visebøgerne optræder der kun katte i to viser, begge skæmteviser (*Den ubekymrede* (DS II, LngK nr. 170) og *Alle mand og min mand* (DS XLVI, Bill nr. 40)), men der forekommer hunde i en del viser (15 DgF-viser og 4 DV-viser), og i “*Den skånske Bjørn*” fældet (DgF 316 B, Rnz nr. 40) vågner Hr. Ove op og fortæller, også opremsende, om en drøm hvor der blandt de dyr han har drømt om, optræder en hund:

Figur 19.3: Det første blad i København, Den Arnemagnæanske Samling, AM 46 4to er præget af mange indførsler med forskellige hænder. Under titlen med fremhævede store antikvabogstaver findes en datering, og et par linjer længene nede på siden står to gange *probacio penne* (penneprove). Midt på siden findes et brudstykke af en skæmtevisе startende med et meget pyntet stort m: “Myn kære moder gører megh eyn grød”. Foto: Suzanne Reitz.

Str. 1

Her Ogi hand vogenner om medie-nat,
hand tald sin drøm saa offuerbart.

Str. 2

Och mig dromtt om dy biørne III,
for myn sengh saa stedis thy.

Str. 3

Och mig drømmit thy falcke II,
thy tog mith hierte mellum theris kloo.

Str. 4

Och migh drømmit om thend liiden hundert,
hand bar mit hoffuit igiemmel rossens-lund.

Derimod falder brudstykkets første linje fint i tråd med den måde drømme typisk meddeles på i balladerne, *jeg/mig har drømt en drøm i nat/så underlig*, fx siger Esben, i *Esbern og Sidsel* (DgF 250 Ab, Bill nr. 49): “jeg haffuer drømt enn drøm j natdt”. Ud over placeringen på siden, kunne det understøtte formodningen om at der her netop er tale om en penneprøve, hvor skriveren har kunnet “drømmeformlen” udenad og derefter bare har skullet finde på noget at skrive der passende så nogenlunde ind i hans fornemmelse af en mulig genre-mæssig sammenhæng.

Linjerne i AM 792 4to

I AM 792 4to på f. 90v står øverst til venstre tre korte linjer:

Jak war for snimam
wdhi en dans jak sa
twa roser standha

Siden har oprindeligt været ubeskreven, men rummer flere forskellige antegnelser, i to forskellige skriveretninger. Kålund (1888–1894: II, 207) meddeler at der på siden forekommer “Latinske småvers (om vrede, om skabningernes forskellige levealder, m.m.); to linjer af en folkevise (Skånsk?); nogle penneprøver (Skånsk?)”. Dal (1962: 243, 290) lægger vægt på det lyriske præg og kalder de to vers for “[l]yriske optakt”.

Den scene linjerne sætter, forekommer i flere viser hvor jeg’et (en mand) rider ud i det fri og møder sin udkârne, fx i en dans:

Bejler i Lunden (DgF 502 A, SvI nr. 34):

Str. 1, v. 1–2

Ridder tager høg, oc suenden tager hundt,
oc saa rider handt y grønne lundt.

Str. 4, v. 1–2

Mett roser oc mett røde fiol,
der gick en dantz mett stoltte iomfruer.

Frieriet (DgF 503 A, Munk nr. 49):

Str. 1

Ieg vor mig ud-riidenn y lundenn enn sinnde
ieg fannndt der enn danndze mett hœffuiske quinnde.

Scenen genfindes således i et par af de sene lyriske ballader, men forekommer ellers hyppigst i de lyriske DV-viser, bl.a. i den i samtiden meget populære vise *Mødet* (DV 72). Denne vise er overleveret i seks viseversioner i fem visebøger, og i den ene version i SvI, nr. 137 (DV 72 d) forekommer også adverbiet *forsnimen*:

Str. 1

Jeg var for[-]snimen bedet
til løst oc tid[-]for[-]driffue |
der heden saa war ieg ridende
forlÿste mit vnge | liff
skjøne Iomfruer oc fruer der ieg fannd,
ieg gledis aff alt mit hiarte
for en var der iblant.

I visebøgerne er *forsnimen* kun belagt i en enkelt sen lyrisk ballade, *Ridder gæster Jomfru* (DgF 501 Aa, Hjb nr. 49), men forekommer i fem lyriske DV-viser (DV 67, 72, 222 Aa og Ac, DV 174 A), hvoraf de tre står i Hjb, bl.a. i 3. strofe af *Den skilsmisse mig bedrøver* (DV 174 A, Hjb nr. 45):

Str. 3, v. 1–3

eg war myg forsnyen vdgangen

forynnen end løstelig stedt,
yeg fant to gode wenner talis wedt,

Om denne strofe bemærker Grüner-Nielsen at den hører hjemme i visen *Afsked I* (DV 73), hvor første strofe lyder (DV 73 A, Bill nr. 55):

Str. 1

Ieg woer miig wtgangen
for[-]inden min wrtte[-]gaar,
ieg fanntt tho rosset opstande,
the worre saa well beuarrt:
stiilkene worre brunne oc blaa,
bladenn wor idelig grønne;
min kierist wenn, i tencker ther[-]paa.

Der kan altså findes flere viser i den ældste danske viseoverlevering som rummer træk der er forligelige med den “lyriske optakt” i AM 792 4to, men der ikke noget som taler for at linjerne skulle stamme fra en sen lyrisk ballade. De kan lige så godt sættes i forbindelse med de lyriske DV-viser, og herved aktualiseres spørgsmålet om hvilke slags viser man sigter til med betegnelsen “folkeviser”.

Linjerne i AM 454 12mo

I forhold til det “parodiske rim” i AM 783 4to, hvor skriveren øjensynlig kun har kunnet huske ordlyden af én viselinje, så har skriveren aff. 187v i AM 454 12mo haft en bedre hukommelse. Kålund (1888–1894: II, 496) beskriver optegnelsen som “Et folkeviser-vers. Vistnok en pennenprøve”. Om der er tale om en pennenprøve eller om en indskrift, altså om skriveren har haft til formål blot at finde noget at skrive på, eller om formålet har været at skrive stroferne ind i håndskriftet, er vanskeligt at afgøre. De to strofer fylder en hel oprindelig ubeskrevet side, og en “sløjfe” efter sidste strofes omkvæd nederst på siden tyder på en vis afrunding. På den anden side er f. 188r blank, og her havde skriveren haft rigeligt med plads til i givet fald at fortsætte med flere strofer.

Kålund foreslår ikke hvilken vise der kunne være tale om, men Dal (1952: 126n3) henviser den til *Ovelil og Tovelil* (DgF 247). Denne vise optræder i Hjb (nr. 73) og i SvanI (nr. 31), og stroferne i AM 454 12mo passer til de første to strofer af visen:

Str. [1]

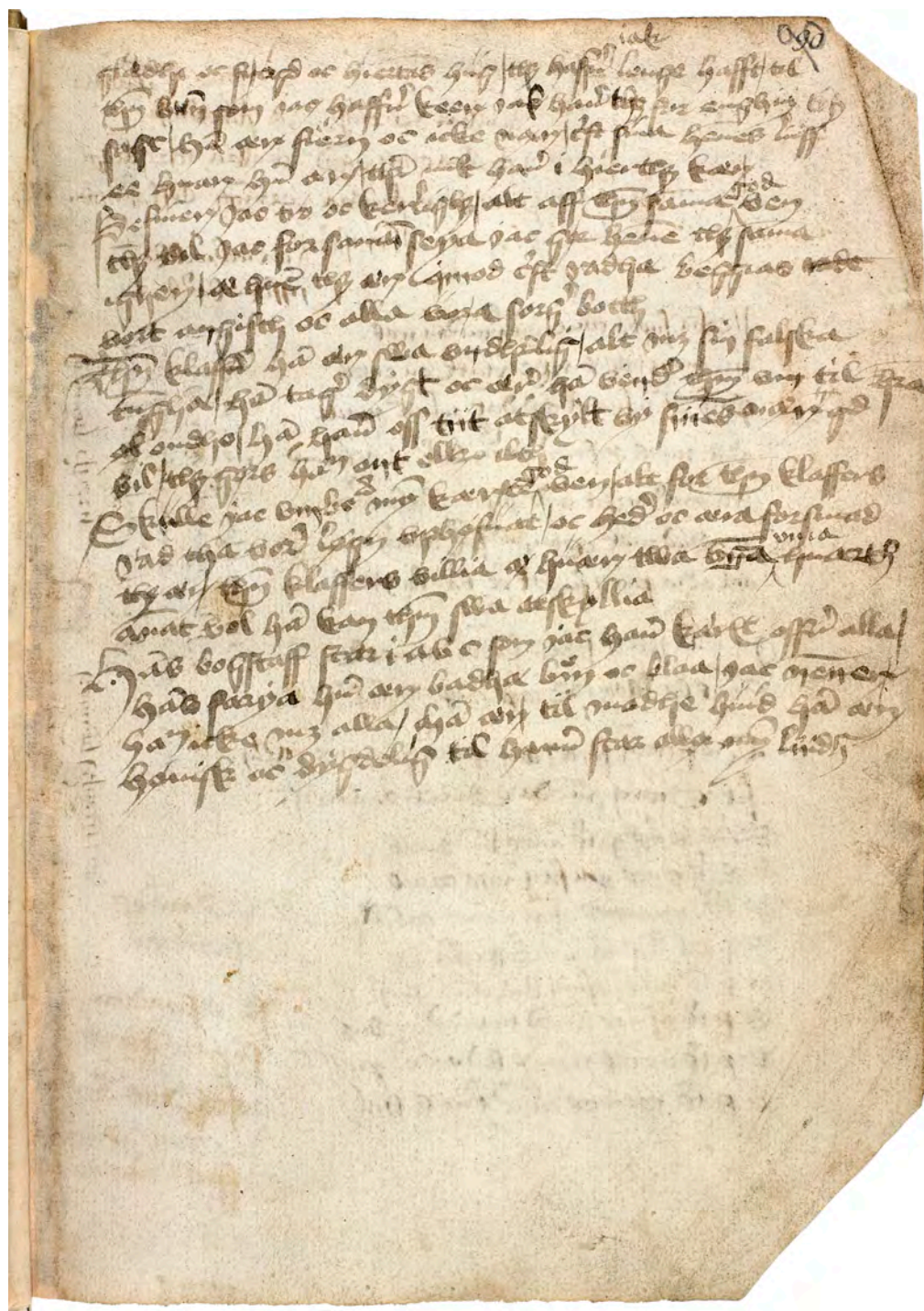
Och offer och hanss
Brøder siu, for kongens
vgunst saa komme
dj, seluf tuinget haffuer
hun ham

Str. [2]

hans brøder siu for
kongens vgunst saa
kome dj och det vor
iche for anden sag
ind kongen viille
hans hostrue haf
ue sieluff tuing
get: haffuer hun
ham

En ny, gammel vise

I tilfældet med de to strofer i AM 454 12mo er der ikke megen tvivl om at de indskrevne linjer, hvad enten de har tjent som pennenprøve eller ej, kan regnes med blandt de folkevisenedskrifter der er overleveret som brudstykker i middelalderlige håndskrifter – af den simple grund at stroferne kan henføres til et DgF-nummer. I registret til *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* sonderer Kålund mellem folkeviser og “Vers og viser”. Under “Vers og viser” henviser han til “skåningeverset” i AM 37 4to samt til nogle gudelige vers og sentenser, ejervers og æresværs over ejere m.fl. i en række håndskrifter fra 1500-tallet eller tidligere. I alle tilfælde er der tale om nogle få, mere eller mindre løsrevne, verslinjer som skriverne har fundet plads til på blanke steder rundt om i håndskrifterne,

Figur 19.4: Den utrykte kærlighedsvisen findes i København, Den Arnemagnæanske Samling, AM 792 4to, f. 90r. Begyndelsen på stroferne er markeret med stort bogstav. Visen får navn efter førstelinjen: "glædhe oc frøgd oc hiertans hug". Foto: Suzanne Reitz.

og der er ikke umiddelbart noget der tyder på at brugerne af håndskrifterne har benyttet lejligheden til at skrive hele viser ind på de ledige pladser. Det hører således til sjældenhederne at en hånd fra 1500-tallet har indskrevet hvad der forekommer at være en hel vise, i AM 792 4to. Kålund (1888–1894: II, 207) betegner visen som svensk og har muligvis af denne grund ikke taget den med blandt de øvrige “ubetydeligheder fra middelalderlige håndskrifter” han trykker som gamle (danske) folkevisevers (Kålund 1917: 81), og desuden er den kun på fire strofer, der til gengæld består af flere verslinjer end det sædvanlige to- eller firlinjede balladeformat. At visen er betegnet som svensk, kunne måske også forklare hvorfor Grüner-Nielsen ikke har

medtaget den i DV på trods af dens tydelige lyriske præg.

Visen står på f. 90r i håndskriftet, altså på omstående side af samme blad som den “lyriske optakt”, der er medtaget som et (dansk) folkevisevers, også selv om Kålund (1888–1894: II, 207) har overvejet om optakten kunne være skånsk.

Visen, *Glæde og fryd og hjertens hu*, som bringes nedenfor, er på fire strofer og har ikke tidligere været trykt i sin helhed.⁶

6 Jonas Carlquist (2002: 125) gengiver sidste strofe af visen; vores læsning afviger på enkelte punkter herfra. Forfatterne takker Bent Jørgensen for værdifulde iagttagelser og kommentarer.

	Opskrifter			
Visebog	DgF	DV	DS	Øvrige
Hjb	21	62 (51)	-	-
Bill	48	33 (22)	3	4
LngK	21	72 (65)	6	79
KBra	199	2 (0)	-	-
DrS	45	48 (42)	1	24
Munk	48	3 (0)	-	-
Rnz	53	15 (1)	2	2
SvI	99	39 (25)	1	2
SvII	59	5 (1)	12	1

Tabel 19.2: Viseopskrifterne i visebøgerne før 1591 fordelt på udgaver. Tallet i parentes i DV-kolonnen angiver hvor mange af visebogens DV-opskrifter der er lyriske viser. DrS indeholder 23 svenske og et fragment af en norsk vise, her angivet under “Øvrige” (se Pedersen 1999); dette gælder også LngK som indeholder 72 tyske viseopskrifter og syv utrykte danske salmer og viser (se Holzapfel 2001).

- Str. [1] glædhe oc frøgd oc hiertans hug, *thet haffuer*^{ia}k lenge hafft til
then suen som jac haffuer keer jak hauer *ther* for sorghit tit
fast, *han* ær fiern oc icke nær, *crist* sua hanes liiff
ee huar *hand* ær, *ther* mik hauer i hierthet kær
- Str. [2] Befiner jac tro oc kærlighet, alt aff then sama ^{god}ven
thet vil jac for sanden seya jac gør *hanem* *thet* sama
ighen, æ herren(?) *thet* ær imod *crist* radhæ beggias ~~rade~~
bort angisth oc alla vora sorger botth
- Str. [3] Then klaffer han ær swa vndherlig, alt *met* sin falska
tungha, *han* tager dygt oc ære *han* vender then ven til fra(?)
al ondho, *han* hauer oss tiit atskylt vy finnes nær *gud*
vil, *thet* gørs ham ont eller ilth
- Str. [4] Hans bogstaff star i a b c som jac hauer kærst offuer alla,
hans færya *hun* ær badhæ brun oc blaa, jac *nemner*
ham icke *met* alla, *han* ær til madhe huid *han* ær
høisk oc dygdelig til *hanem* star alla *myn* liidh

En anden grund til at visen ikke er blevet regnet med til de øvrige middelalderlige folkevisers kan være at den har forekommet at være for lyrisk. Det lyriske anstrøg har dog ikke generet de viseinteresserede i 1500-tallet, som har haft en ret bred visesmag. Navnlig de tre ældste visebøger, Hjb, Bill og LngK, indeholder mange lyriske DV-viseopskrifter i sammenligning med DgF-opskrifterne, og især Hjertebogen er, som håndskriftets form også antyder, rig på kærlighedsviser.

I både Hjb, Bill og LngK er viser som senere er blevet distribueret på forskellige udgaver (DgF, DV og DS), opført blandet mellem hinanden.⁷ Til forskel fra dette redigeringsprincip ser man i navnlig KBra og Munk en næsten gennemført stringens i udvalget af viser som falder ud til fordel for balladerne – de viser som eftertiden har anset for at være de “rigtige” folkeviser.

Visen *Glæde og fryd og hjertens hu* har ikke noget enkelt sidestykke i visebøgerne, men den rummer mange elementer som peger i retning af de lyriske DV-viser i de tre ældste visebøger. Der er reelt set kun ét træk ved visen som er atypisk for de lyriske viser, nemlig formelen *det vil jeg for sanden sige* (str. 2, l. 2) som udpræget forbindes med balladerne (se Duncker 2009: 18).

Visen rummer eksempler på en række mere eller mindre faste ordforbindelser som kan findes i flere forskellige snarere end en bestemt af opskrifterne i de tre ældste visebøger (se Tabel 19.3).

Ikke overraskende er overensstemmelsen med Hjertebogens opskrifter størst. De tolv ordforbindelser genfindes i 49 visetyper på tværs af de tre visebøger fordelt på 45 DV-viser, 3 DgF-viser (DgF 78, 480, 482) og en enkelt utrykt lyrisk vise, *Rig og fattig pige* (jf. Colbert 1989: 213). I Hjb forekommer en eller flere af ordforbindelserne i 25 opskrifter (af 83), i Bill i 12 opskrifter (af 88) og i LngK i 21 opskrifter (af 178).

I 14 af de 49 viser forekommer mellem to og fire af ordforbindelserne i samme opskrift (se

⁷ Se visebøgenes repertoire og rækkefølgen af viseopskrifter på <https://duds.nordisk.ku.dk/tekstresurser/aeldste_danske_viseoverlevering/viseboerne/> (tilgået 02.04.19).

<i>Glæde og fryd og hjertens hu</i>			Forekomst i opskrifter		
Strofe	Linje	Ordforbindelse	Hjb	Bill	Lngk
1	1	<i>glæde og fryd</i>	3	2	1
1	2	<i>den ven/eneste/... som jeg har kær</i>	4	3	2
1	3	<i>fjern og/eller nær</i>	4	2	4
1	4	<i>har i hjertet kær</i>	2	2	3
2	4	<i>angst og sorg</i>	1		1
3	1	<i>den klaffer han</i>	2	2	
3	1	<i>kærlighed/klaffer/... (pron.) er (så) underlig</i>	3	1	3
3	1–2	<i>falske tunge(r)</i>	2		3
3	2	<i>dyd og ære</i>	6	3	4
4	1	<i>hans/hendes bogstav</i>	4	3	4
4	2	<i>hans/hendes farve</i>	2	1	
4	4	<i>høvisk og dydelig</i>	1		

Tabel 19.3: Forekomster af en række ordforbindelser i *Glæde og fryd og hjertens hu* (AM 792 4to) i viseopskrifterne i de tre ældste visebøger. Klafferen, der optræder hyppigt i lyriske viser, er behandlet i Pedersen (2000).

DV	Titel	Ordforbindelser	Hjb	Bill	LngK
65	<i>Vægtervise I</i>	<i>den ven/eneste/... som jeg har kær</i> <i>har i hjertet kær</i> <i>dyd og ære</i> <i>glæde og fryd</i>	x	x	
140	<i>Svig har jeg fornummet</i>	<i>kærlighed/klaffer/... (pron.) er (så)</i> <i>underlig</i> <i>den ven/eneste/... som jeg har kær</i>		x	

180	<i>Den vinter er bortgangen</i>	<i>hans/hendes farve glæde og fryd</i>	X	X	
181	<i>Den sorg jeg daglig bærer</i>	<i>den ven/eneste/... som jeg har kær fjern og/eller nær</i>	X		X
199	<i>Den lyse dag nu kommen er</i>	<i>dyd og ære fjern og/eller nær</i>		X	
208	<i>Jeg har en ven i mit hjerte så kær</i>	<i>hans/hendes farve hans/hendes bogstav</i>	X		
251	<i>Hemmelig længsel gøres mig stor nød</i>	<i>den ven/eneste/... som jeg har kær har i hjertet kær</i>	X		
254	<i>Sommerens tid jeg prise vil</i>	<i>falske tunge(r) høvisk og dydelig hans/hendes bogstav</i>	X		
256	<i>Klafferens tunge har altid sin gang</i>	<i>kærlighed/klaffer/... (pron.) er (så) underlig har i hjertet kær</i>	X		X
261	<i>Min eneste trøst for alle</i>	<i>dyd og ære den klaffer han</i>	X		
263	<i>Jeg er forkommen af længsel og sorg</i>	<i>den ven/eneste/... som jeg har kær fjern og/eller nær</i>		X	
266	<i>Med sorg og megen møde</i>	<i>angst og sorg har i hjertet kær dyd og ære</i>			X
270	<i>Christ ved mit hjerte er bange</i>	<i>hans/hendes bogstav falske tunge(r)</i>			X
283	<i>Stor længsel må jeg bære</i>	<i>glæde og fryd dyd og ære</i>	X		

Tabel 19.4: Oversigt over opskrifter i de tre ældste visebøger som indeholder 2–4 forekomster af ordforbindelser fra *Glæde og fryd og hjertens hu*.

Tabel 19.4), og i fire tilfælde (af 14) findes versioner af samme vise i to forskellige visebøger: DV 65 og 180 (i Hjb og Bill), DV 181 og 256 (i Hjb og Lngk).

Af oversigten i Tabel 19.4 får man en fornemmelse af hvor tætte tekstlige forbindelser visen i AM 792 4to har til den levende danske visetradition i 1500-tallet, hvor lyriske viser spillede en mindst lige så stor rolle for de viseinteresserede som balladerne gjorde.

Opsummering og konklusion

Viseforskningen i Danmark har haft tradition for at fokusere på balladerne, kæmpe-, trylle- og ridderviser og historiske viser, til fordel for de lyriske viser. Denne tradition kan føres tilbage til redigeringsprincipperne i de ældste trykte viseudgaver (Vedel 1591; Giøe 1657; Syv 1695) og ender med kanoniseringen af balladegenren i DgF. Tilsvarende mindre opmærksomhed er blevet viet det genremæssigt blandede repertoire der kommer til udtryk gennem de visebøger som blev etableret da viseinteressen var på sit højeste i midten af 1500-tallet, og som er bevaret til i dag. Eftertidens interesse for balladerne har i vidt omfang været historisk, og man har arbejdet på at finde fysisk belæg på genrens høje alder. I denne artikel har vi set på seks visestumper fra AM-håndskrifter som man har anset for at udgøre sådanne belæg. To af dem stammer fra håndskrifter fra c. 1300 (AM 37 4to og AM 28 8vo) og fire af dem fra håndskrifter som er omtrent samtidige med de ni bevarede visebøger (AM 46 4to, AM 783 4to, AM 792 4to og AM 454 12mo). I et ud af de seks tilfælde (AM 454 12mo) hersker der ingen tvivl om at der er tale om to strofer af en ballade, men i de resterende fem tilfælde har vi ikke kunnet finde sikre sidestykker blandt balladerne i den ældste danske viseoverlevering før den første trykte viseudgave i 1591. Med den lyriske vise *Glæde og fryd og hjertens hu* i AM 792 4to har vi imidlertid fået endnu et vidnesbyrd

om den udbredte interesse for kærlighedsviser som præger de tre ældste visebøger.

Bibliografi

- Agerschou, Agnes (1941). "Vedels Forhold til de af ham benyttede Tekster, saaledes som det fremtræder i Hundredvisebogen". *Acta Philologica Scandinavica* 15: 253–325.
- Akhøj Nielsen, Marita (2002). "Notitser om Anders Sørensen Vedels redigering af ældre dansk poesi". Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, red. *Svøbt i mår. Dansk folkevissekultur 1550–1700* IV: 133–152.
- Bruun, Henry (1979–1984). "Niels Brahe". *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal. <<http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=287504>> (tilgået 07.02.19).
- Carlquist, Jonas (2002). *Handskriften som historisk vittne, fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion*. Stockholm.
- Colbert, David (1989). *The Birth of the Ballad, the Scandinavian Medieval Genre*. Stockholm.
- Dal, Erik (1952). "Uppreppningsstrofen. En folkløristisk formstudie [af Otto Andersson]". *Danske Studier* 1952: 123–127.
- Dal, Erik (1956). *Nordisk Folkeviseforskning siden 1800. Omrids af tekst- og melodistudiets historie og problemer især i Danmark*. København.
- Dal, Erik (1962). *Danske viser. Gamle folkeviser. Skæmt. Efterklang*. København.
- DgF = Grundtvig, Svend et al., red. (1853–1976) *Danmarks gamle Folkeviser* I–XII. København.
- DgL = Brøndum-Nielsen, Johs. et al., red. (1933–1961) *Danmarks gamle Landskabslove, med Kirkelovene* I–VIII. København.
- DS = Grüner-Nielsen, Hakon (1927–1928). *Danske Skæmteviser, efter Visehaandskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade*. København.
- Duncker, Dorte (2009). "Faste forbindelser som genrekonstituent. En undersøgelse i de danske visehåndskrifter før 1591". *Danske Studier* 2009: 5–37.

- DV = Grüner-Nielsen, Hakon (1912–1930). *Danske viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade, 1530–1630*. København.
- Frederiksen, Britta Olrik (2015a). “AM 28 8vo – Codex runicus”. Matthew James Driscoll og Svanhildur Óskarsdóttir, red. *66 Manuscripts from the Arnamagnæan Collection*. København: 104–107.
- Frederiksen, Britta Olrik (2015b). “The Archiepiscopal See’s Law Code”. Matthew James Driscoll og Svanhildur Óskarsdóttir, red. *66 Manuscripts from the Arnamagnæan Collection*. København: 108–109.
- Giøe, Mette, red. (1657). *Den 1. Part Tragica, eller, Gamle Danske Historiske Elskoffs Viser, som ere lagde om saadan Kierligheds Øffvelse, som haffver taget en Tragiske eller Sørkelig Ende*. København.
- Hjorth, Poul Lindegård (1976). “Linköping-håndskriftet og ‘Ridderen i hjorteham’”. *Danske Studier* 1976: 5–35.
- Holst, Elisabet (2002). “Som solen for andre små stjerner er. Karen Gyldenstjerne – en renæssancekvinde”. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, red. *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550–1700* IV: 9–114.
- Holzappel, Otto (2001). “Langebeks kvart. Die deutschen Lieder in Langebeks Quarthandschrift (ca. 1560–1590)”. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, red. *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550–1700* III: 47–238.
- Jonsson, Bengt R. (1958). “Drømde mik en drøm”. Johannes Brøndsted et al., red. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, fra vikingetid til reformationstid* III: sp. 355–356.
- Kroman, Erik (1931). “Eine adelige Liederhandschrift vom Hofe Friedrichs II”. *Acta Philologica Scandinavica* 6: 215–296.
- Kålund, Kristian, red. (1888–1894). *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* I–II. København.
- Kålund, Kristian (1917). “Gamle Folkevisesvers”. *Danske Studier* 1917: 81–82.
- Lerche Nielsen, Michael (2016). “Runer”. Ebba Hjorth et al., red. *Dansk Sproghistorie I*. København: 301–322.
- Milveden, Ingmar (1967). “Organum”. Johannes Brøndsted et al., red. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, fra vikingetid til reformationstid* XII: sp. 684–692.
- ODS = Dahlerup, Verner et al. (1919–1956). *Ordbog over det danske Sprog* I–XXVIII. København.
- Pedersen, Vibeke A. (1997). “Fra det gude- ligt moralske til det lettere frivole. Småkommentarer og stambogsoptegnelser i et adelsvisehåndskrift – oversete genrer i receptionshistorien”. Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen, red. *Ord, sprog oc artige dict. Et overblik og 28 indblik 1500–1700, festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: 405–422.
- Pedersen, Vibeke A. (1999). “Dronning Sophias visebog. Håndskriftet, personerne, teksterne”. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, red. *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550–1700* I: 79–146.
- Pedersen, Vibeke A. (2000). “Wee thig, Elenndig klaffer”. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, red. *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550–1700* II: 203–225.
- Petersen, N. M. (1853). *Bidrag til den danske Literaturs Historie. I Middelalderen*. Kjøbenhavn.
- Schiørring, Nils (1976). “Melodioverlevering og melodistudium”. Svend Grundtvig et al., red. *Danmarks gamle Folkeviser* XI: *9–*39.
- Syv, Peder, red. (1695). *Et Hundrede Udvalde Danske Viser, Om Allehaande merkelige Krigs-Bedrixt oc anden selsom Eventyr, Som sig her udi Riget Ved Gamle Kemper, Navnkundige Konger, oc ellers fornemme Personer begivet haver, af Arilds Tid til denne nærværende Dag. Forøgede med det Andet Hundrede Viser*

Om Danske Konger, Kæmper og Andre, Samt hosføjede Antegnelser, Til Lyst og Lærdom.
København.

Sønderholm, Erik (1976). "Adelsvisebøger m.m.". Svend Grundtvig et al., red. *Danmarks gamle Folkeviser* XII: 299–403.

Vedel, Anders Sørensen, red. (1591). *It Hundrede vduaalde Danske Viser, Om allehaande Merckelige Krigs Bedriff, oc anden seldsom Euentyr, som sig her vdi Riget, ved Gamle Kemper, Naffnkundige Konger oc ellers forneme Personer begiffuet haffuer, aff arilds tid indtil denne neruærendis Dag.* Ribe.

Visböcker = Noreen, Adolf et al., red. (1884–1925). *1500- och 1600-talens visböcker* I–III. Stockholm.

FYNSK TRÆSKO I SJÆLLANDSK LOV

Britta Olrik Frederiksen

Den Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet

OVERSKRIFTEN OVENFOR ER INGEN FINURLIGHED, men den rene, skinbarlige virkelighed. Selv om det er et faktum der kalder på forklaring, var sigtet her egentlig kun at slå det fast for hurtigst muligt at levere træskoen videre til den højere artefaktualfilologiske ekspertise.¹ Et par foreløbige betragtninger har dog fået lov til at slippe med, til fødselsdagsbarnets – og evt. andres – sagkyndige overvejelse.

Den sjællandske lov hvori den fynske træsko befinder sig, er *Eriks sjællandske Lov* i håndskriftet København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 23 8vo. Det tilhører en gruppe senmiddelalderlige danske lov håndskrifter der udmærker sig ved at være lokaliseret til købstæder og indeholde en hel antologi af tidens formentlig mest benyttede lovtekster. Købstaden er i AM 23 8vo's tilfælde Skælskør; antologiens bestanddele ud over *Eriks sjællandske Lov* er *Jyske Lov*, *Valdemars sjællandske Lov*, *Sjællandske*

Kirkelov og *Erik Glippings nyborgske forordning for Nørrejylland 1284*. Bortset fra den yngre tilføjelse “Thette efftherskrevne kaldes Erick log” i øvre rand af f. 235r ser hånden ud til at være den samme hele vejen igennem håndskriftets 319 blade (321 minus 2 tabte). Dens ejer præsenterer sig på f. 145r som rector scholarum Laurentius Petri, og han angiver både her og på ff. 234v og 320v nogle datoer i året 1481 da afskrivningen fandt sted (jf. Kålund 1888–1894: II, 339–340).

Træskoen træffer man som en lille stregtegning med rødt blæk i den nedre rand af f. 140v (Figur 20.1, s. 217). At den forestiller en fynsk træsko, fremgår af den henvendelse til læseren som står lige nedenunder: “See fynbo træsko”. Henvendelsen støttes af en manícula med skråt løftet pegefinger af betydelig længde. På snuden af den spidse sko balancerer en tennisboldlignende kugle. En moderne betragter ville sikkert sige at der her var en sag for Freud at tage sig af. Kålund (1888–1894: II, 339) kalder tegningen af spøgende natur.

1 Simon Skovgaard Boeck takkes meget for nogle nyttige henvisninger.

At dømme efter en hastig søgning på nettet og udenfor har fynbotræskoen i AM 23 8vo ikke i øvrigt trukket mange spor i faglitteraturen.

Peter Skautrup, der har endevendt samtlige håndskrifter af *Eriks Lov* og *Jyske Lov* i forbindelse med udgivelsen af *Danmarks gamle Landskabslove* (1933–1961), bd. II (1933) og V (1937), har dog bemærket den. I sin lille populære ordhistorie *Arv og gæld i ordenes samfund* (1958: 38) nævner han afbildningen, som han formoder er den tidligste overhovedet af en træsko, og han citerer underteksten, der i al fald indeholder det ældste præcist daterede belæg på ordet (ifølge *Gammeldansk Seddelsamling*, under lemmaet *træsko*).

At såvel ord som sag er nydannelser fra 1400-tallet, stemmer med den anden af de tre omtaler af skoen der er fundet til denne lejlighed, etnologen Bjarne Stoklunds i *Tingenes kulturhistorie* (2003: 135–140). Ifølge Stoklund synes den træskotype som den afbildede tilhører: den udhulede træsko (modsat den såkaldte franske træsko med træbund og overlæder), at dukke op i 1400-tallet nogenlunde samtidig i de nordvesteuropæiske kyst- og sletteegne fra Frankrig i syd til Danmark i nord. Den klodsede træskos uovertrufne evne til at holde fødderne varme og tørre gør det forståeligt at den “blev det foretrukne fodtøj blandt lavlandets agerdyrkere, som er bosat under kølige og fugtige himmelstrøg” (Stoklund 2003: 139). Billedets overdrevent lange tåspids betragter Stoklund (2003: 137) som et udslag af periodens grasserende snabelskomode. Tillægget “fynbo” i underteksten kæder han sammen med at det nordvestfynske Skovby herred har en træsko af samme art i sit segl fra 1584, “antagelig fordi beboerne i dette skovrige herred i 1500-årene havde specialiseret sig i at producere og forhandle træsko” (smst.). Ordene *fynboer*, *fynbotræsko* og *fynske træsko* er op imod nutiden optegnet fra sydsmål og fynsk. Alle gælder “træsko med overlæder helt ud til den ret spidse snude af træ”, dvs. af den nyere, franske type som afløste den udhulede i slutningen af

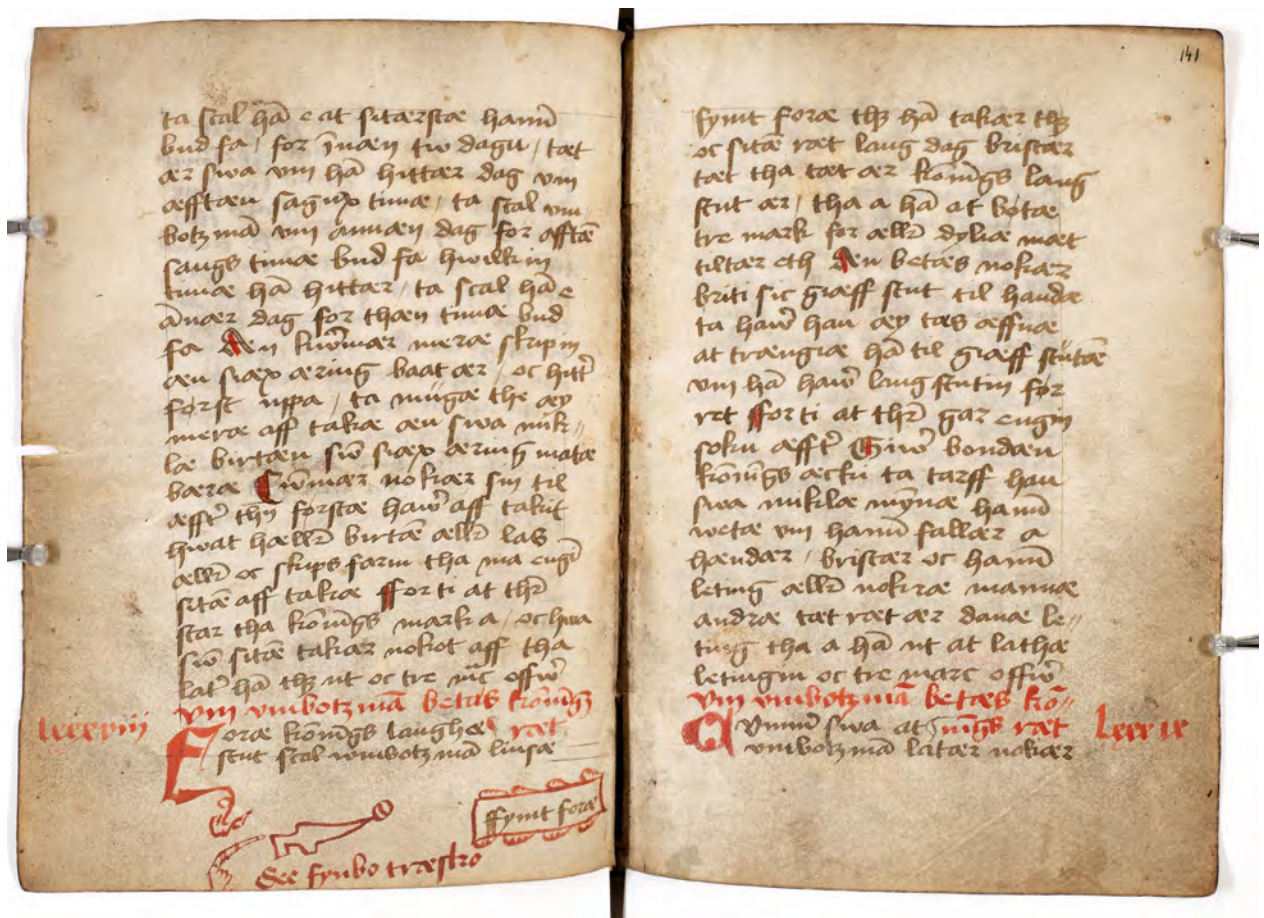
1800-tallet (jf. *ØMO*: V, 197–198; Stoklund 2003: 140); men udtrykkene vidner om at de spidse træsko langt ned i tiden har været opfattet som et karakteristisk fynsk fænomen.

Den tredje der strejfer belægget fra 1481, er museumsinspektør Bo Gregersen i artiklen “De ældste træsko” fra 2004. Ligesom Bjarne Stoklund, men tilsyneladende uafhængigt af ham og på basis af et par andre facts antager han her at Fyn har været træskoernes danske udbredelsescentrum. Hvilken funktion skoen evt. måtte have haft i AM 23 8vo, overvejer han lige så lidt som Skautrup og Stoklund. Til gengæld overvejer han i høj grad funktionen af samme træskofigur, eller en lignende, når den viser sig på danske kalkmalerier, hvad enten som fodbeklædning eller bare fritstående. Figuren findes både på kalkmalerier i Jylland og på Øerne, men med særlig koncentration i de kirker på Fyn der antages at være udsmykket af det såkaldte træskomalerværksted. Ikonograferne har registreret at fynbotræskoen som fodbeklædning ikke bæres af almindelige mennesker, fx bønder på markarbejde, men gerne af entydigt negative væsener – en gris, karikerede landsknægte, djævl, Jesu bødler – og heraf konkluderet at den må have været de fattige og foragtede samfundsgruppers typiske sko. Historikeren, kunsthistorikeren og kalkmalerieeksperten Axel Bolvig, som Bo Gregersen (2004: 9) henviser til, har spundet videre på denne tråd og ved et par lejligheder lanceret et alternativ til tidligere forklaringsforslag, såsom at kalkmaleriernes fritstående træsko var murergraffiti eller skyldtes en skizofren maler (bl.a. Bolvig 1999: 88, 210–211). Alternativet er at betragte den fritstående træsko som et symbol på modstand, oprør mod undertrykkere og udsugere. Bolvig drager en parallel til den sydvesttyske Bundschuh-Bewegung ‘snøreskobevægelse’, der i årene 1493–1517 samlede bønderne til opstand mod de kirkelige og verdslige autoriteter, med svære blodsudgydelser til følge; bevægelsen havde sit navn og var tegnet på sin fane efter de tyske bønders typiske

fodtøj, en med snøre sammenbundet lædersko, i modsætning til herremændenes sporeklirrende ridderstøvler (jf. Blickle 1983; se også *Wikipedia* s.v. “Bundschuh-Bewegung”); ifølge Manfred Lurker (1991: 201) er skoen allerede i 1434 brugt som symbol for den undertrykte landbefolkning i bispedømmet Basel. I anden forbindelse (bl.a. 2008) har Bolvig også gjort opmærksom på at ordet *sabotage* hænger sammen med fransk *sabot* ‘træsko’. Af dette substantiv er dannet verbet *saboter* med grundbetydningen ‘at trampe med træsko’ > ‘ødelægge ved at trampe med træsko, støde/køre imod, skubbe til, ryste, ruske’ (kendt fra c. 1300), ‘pine, plage’ m.m. (kendt fra

1500-tallet). Den sekundære betydning ‘arbejde skødesløst’, der fører frem til den nutidige ‘gøre skade med hensigt’, er først belagt i fransk fra 1800-tallet og siden indlånt i dansk; betydningen ‘myrde’, som Bolvig (2008) anfører, synes der ikke at være belæg for i fransk (jf. Galberg Jacobsen et al. 1981: 193–194, Bloch og von Wartburg 1968: 567).

Axel Bolvigs hypotese må siges at være original og tankevækkende, men ikke uproblematisk. Nok var der en lang række bondeoprør i Danmark i middelalderen, kulminerende ved dens slutning med den landsdækkende Grevens Fejde 1534–1536 (jf. Bøgh 1995: 222); men

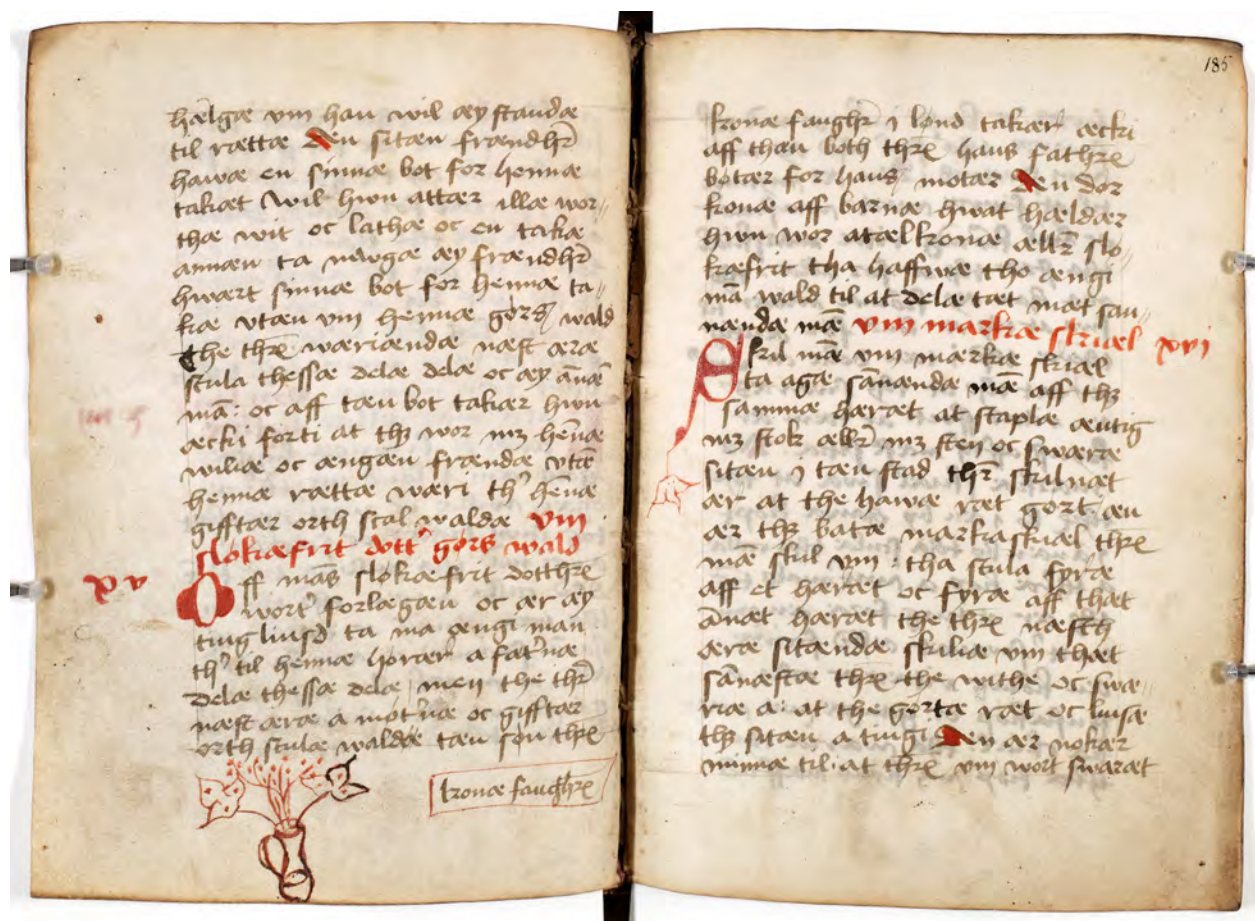

Figur 20.1: Træskoen i håndskriftet København, Den Arnemagnæanske Samling, AM 23 8vo, f. 140v.

Foto: Suzanne Reitz.

nogen træskobevægelse har man jo ikke hørt om, og hvis træskoen ligefrem skulle være symbol på de undertryktes oprør, kan man måske undre sig over at den er brugt som seglmærke af en repræsentant for en af de herskende klasser: Ribe-præsten Peter Jensen, hvis segl fra 1520 (?) afbildes hos Bo Gregersen (2004: 3). At den også er brugt som mærke i Skovby herreds officielle segl, er nok mindre forklaringskrævende; for ligesom mange andre danske herredssegel blev det først taget i brug i forbindelse med hyldningen af tronfølgeren Christian (4.) i 1584 og tilhører således en senere tid (jf. Verwohlt 1962: sp. 255–256).

Under alle omstændigheder forekommer det oplagt at spørge om teksten omkring træskoen i AM 23 8vo skulle kunne kaste lys over dens betydning. Det kapitel af *Eriks Lov* der begynder nederst på f. 140v i håndskriftet og fortsætter på f. 141r med ordene “fymt foræ”, som det ses af kusten ved siden af billedet, tilhører et større afsnit om kongens ret til bøder og andre kongelige rettigheder samt den kongelige ombudsmands beføjelser (3. bog, kap. 46–69, jf. Kroman og Juul 1948: 116). Kapitlet selv (kap. 63) viser sig at være lige akkurat det kapitel i loven der først, og fremmest, handler om skatteopkrævning (ganske vist på *Eriks Løvs* tilblivelsestid

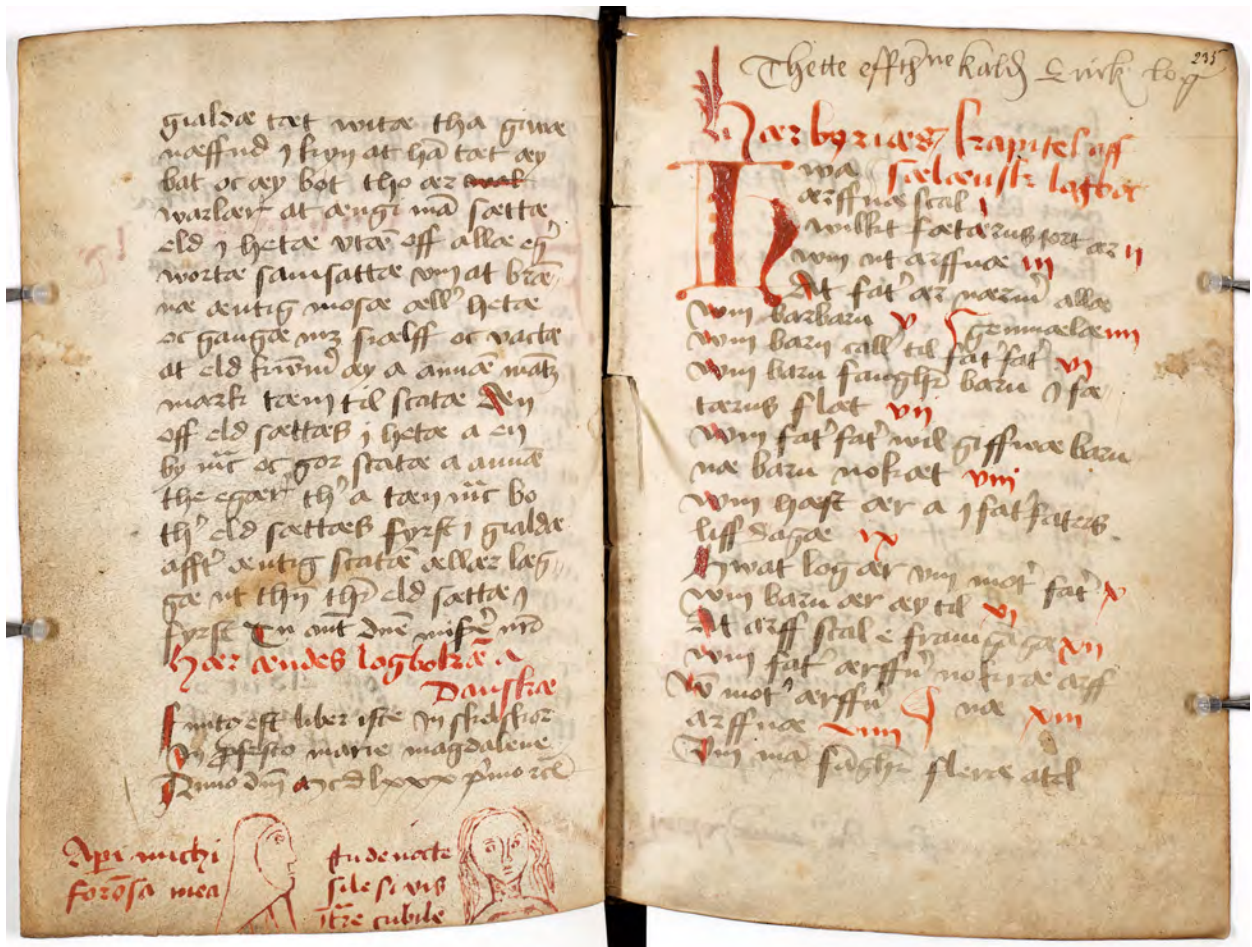
Figur 20.2: Tegning af en buket i håndskriftet København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 23 8vo, f. 184v.

Foto: Suzanne Reitz.

c. 200 år før håndskriftets, da samfundstilstanden var en anden). Det har ved en anticipationsfejl fået det følgende kapitels overskrift i AM 23 8vo; men den behørig overskrift findes i de andre håndskrifter af *Eriks Lov* og lyder “Om kongens lovlige stud (‘støtte’), her: skat til kongen, der almindeligvis (oprindelig) erlagdes i korn (jf. Kroman og Juul 1948: 131). De senmiddelalderlige danske bondeoprør siges generelt at have hængt sammen med økonomiske og sociale omstruktureringer i kølvandet på landbrugs-krisen c. 1350–1450 (Bøgh 1995: 222); men der er ingen tvivl om at protest mod tiltagende skatte- og afgiftsopkrævninger har været en del

af baggrunden for dem, og der er heller ikke tvivl om at protesten var et udtryk for bondestandens selvhævdelse (Skrubbeltrang 1957: sp. 86). Hvis tidens foretrukne – nyindførte, praktiske og karakteristiske – fodbeklædning for lavlandets agerdyrkere skulle være symbolet på deres rejsning mod udsugerne, kunne træskobilledet i AM 23 8vo vel knap være anbragt et mere passende sted end nederst på f. 140v.

For at kontrollere om placeringen her ikke bare er tilfældig, har man heldigvis den mulighed at vende blikket mod endnu to randtegninger fra Skælskør-skolemesterens hånd i AM 23 8vo.

Figur 20.3: Scenen i margenen af håndskriftet København, Den Arnemagnæanske Samling, AM 23 8vo, f. 234v.

Foto: Suzanne Reitz.

Hans randtegnning nr. 2 (Figur 20.2, s. 218) findes ligesom træskobilledet ved siden af kusten (her “konæ fanghær”) på sidste blad i et læg, f. 184v. Tegningen forestiller en buket næppe sikkert bestemmelige blomster i en kande, snarest dog måske – på grund af trefligetheden – iris, “franske liljer”, der ligesom kanden er symboler på jomfruelighed, renhed (jf. diverse billedfremstillinger, hvor der tilsyneladende ikke skelnes skarpt mellem plantearterne lilje og iris, på Kalkmalerier.dk, under søgeordene *kande* og *lilje*, specielt nr. 2103, 3252, 5865, 6631, 7822, 9233, 9252, 9471, 9474, 9815). Teksten oven for billedet er her fra 2. bog af *Jyske Lov*. Bogen omhandler den særlige jyske sandemandsinstitution, dvs. de faste nævninger der afgjorde visse typer sager. På det aktuelle opslag plus de foregående sider gælder det sandemændenes rolle i sager om voldtægt og lejemål (dvs. samleje uden for ægteskab) samt – lige ved tegningen – spørgsmålet om hvem der skal rejse sag hvis en mands slegfreddatter bliver “forlægæn” (‘beligget’); sidst i dette kapitel (2. bog, kap. 20) slås det fast at hvis en kvinde undfanger en søn i løndom, får sønnen ingen andel i de bøder hans far erlægger i lejemålsbøde. Hvis buketten forestiller liljer (i vid botanisk forstand) og ikke kun har dekorativ funktion eller angiver en datering til Mariæ bebudelse, hvilket ville afvige fra skriverens øvrige dateringspraksis, er det fristende at se tegningen som en ironisk kommentar til den omkringstående lovteksts karske emne.

Randtegnning nr. 3 (Figur 20.3, s. 219) er den mest eksplicitte og efterlader i al fald ingen tvivl om at den gode Skælskør-skolemester er noget af en satyricus. Tegningen står på f. 234v, der ligesom de to tidligere illustrerede sider er den sidste i et læg; men f. 234v er uden kustode fordi Jyske Lov slutter højere oppe på siden med de sidste linjer af lovens sidste kapitel, om hedebrand, og blot følges af den ene af håndskriftets tre dateringer: “Finitus est liber iste jn skelskør / In profesto marie magdalene / Anno domini Mcdlxxx primo etcetera” (‘denne bog er afsluttet

i Skælskør dagen før Maria Magdalenes dag (dvs. 22. juli) i det Herrens år 1481 osv.’). Det er værd at have *in mente* at Maria Magdalene traditionelt er blevet identificeret med den synderinde der ifølge Lukas 7,37–38 vædede Jesu fødder med sine tårer, tørrede dem i sit hår og salvede dem med olie fra sin alabasterkrukke; i billedkunsten kan hun derfor repræsenteres med langt, udslået hår (jf. fx Gad 1966: sp. 406, Michelsen 1962: sp. 226). – På f. 235r begynder kapitelregisteret til *Valdemars Lov*.

I det tilsyneladende tekstlige tomrum nederst på f. 234v giver skriveren en hel lille scene til bedste; i forlængelse af den latinske datering udspiller den sig på latin. Scenen har to aktører, begge lidet smigrende fremstillet. Personen til venstre er en mand, der ses i profil og efter sit hætteklædte hoved at dømme måske, og kun måske, er munk. Han henvender sig til personen til højre, en kvinde med langt, udslået hår, der ses en face. På latin beder han hende “Aperi michi formosa mea” (‘luk op for mig, min skønne’), et tydeligt ekko af Højsangen 5,2: “Aperi mihi, soror mea, amica mea” (‘luk op for mig, min søster, min veninde’). Hun skæver hen til ham og svarer med et vers i samme tungemål “Tu de nocte sile si vis intrare cubile” (‘du skal være stille før daggry hvis du vil entre sovekammeret/sengen’). Ordene giver utvetydige associationer til læsningen til Maria Magdalenes dag fra Højsangens kapitel 3 og 8 i den romerske liturgi (jf. *Missale Romanum* 1907: 831–832); men som de er brugt her, er sfæren snarere lavland end højsang. For kvindens tyssen og forbløffende utilslørede omtale af mandens ærinde – samt hendes frisure – antyder at det ikke er to glødende elskende der mødes, men snarere en yngre Magdalene og hendes kunde, der som skærpende omstændighed måske er gejstlig. Prostitution siges at have været almindelig i middelalderens byer og nok misbilliget officielt, men tålt som en slags sikkerhedsventil for et ordnet samfund; til det mest talstærke klientel regnes omrejsende håndværkssvende, soldater og gejstlige (Karker 1968:

sp. 506). – De få andre steder hvor verset “Tu de nocte sile” vides at figurere (via Walther 1967: nr. 31630a; 1969: nr. 19478), er i grammatisk sammenhæng: dels håndskriftet London, British Library, Harley 1587 fra 1400-tallet, med grammatisk indhold (jf. Wanley et al. 1808: 145–146), dels håndskriftet Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, Hs-2769, også fra 1400-tallet og overvejende med medicinsk og religiøs indhold, men tilsyneladende tillige med en lille grammatisk sektion, som verset her indgår i (jf. Roth 1883: 264). Det er højst troligt at en dansk latinskolektor sidst i 1400-tallet har kendt dette vers fra en tilsvarende kontekst.

I Axel Bolvigs version har tolkningen af kalkmaleriernes fritstående træsko som et modstandssymbol kun fjerne paralleller at støtte sig til (Bundschuh-bevægelsen, fr. *sabot*, *saboter*). Efter det ovenstående må selv en skeptiker erkende at der dog ser ud til at findes en mulig nærmere støtte. For undersøgelsen har vist at samtlige tre randtegninger i AM 23 8vo kan forstås som aproposer til den tekst de står i umiddelbar tilknytning til, og teksten i umiddelbar tilknytning til det lille muntert (?) truende træskobillede handler just om hvad samtidens selvhævdende bondestand protesterede imod: skatteopkrævning. At træskoen samtidig kan være officiel repræsentant for en person uden for standen som Ribe-præsten – der måske har haft rødder i den eller sympatiseret med dens oprør – er vel ikke utænkeligt af den grund.

Skælskør-rektoren Laurentius Petris kunstneriske udsmykning af AM 23 8vo kunne synes gjort af samme stof som tidens og den nærmeste eftertids latinskolefarcer, der var udsprunget af fastelavnsspillene. Sådanne burleske glimt fra middelalderen er hidtil kun sparsomt kendt; men hvis *bas-de-page*’erne i de middelalderlige håndskrifter blev udsat for mere intensivt artefaktualfilologisk studium, ville publikum nok få flere løjer at se.

Bibliografi

- Blickle, Peter (1983). “Bundschuh”. *Lexikon des Mittelalters* II. München og Zürich: 936–937.
- Bloch, Oscar og Walther von Wartburg (1968). *Dictionnaire étymologique de la langue française*. Paris.
- Bolvig, Axel (1999). *Kalkmalerier i Danmark*. København.
- Bolvig, Axel (2008). “Træskoen som symbol”. Debatindlæg i *Jyllandsposten* 4/10. <<https://jyllands-posten.dk/debat/breve/ECE4101496/Tr%C3%A6skoen-som-symbol/>> (tilgået 31.10.18).
- Bøgh, Anders (1995). “bondeoprør”. *Den Store Danske Encyklopædi* III. København: 221–222.
- Gad, Tue (1966). “Maria Magdalene”. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* XI. København: sp. 406–407.
- Galberg Jacobsen, Henrik, Hanne Jensen og Peter Stray Jørgensen (1981). *Nudanske ord med historie*. København.
- Gammeldansk Seddelsamling*. <<https://gammel-danskseddelsamling.dk>> (tilgået 28.12.18).
- Gregersen, Bo (2004). “De ældste træsko”. *Journalen. Lokal- og kulturhistorisk tidsskrift* 2004, 1: 3–12.
- Kalkmalerier.dk*. <<http://www.kalkmalerier.dk>> (tilgået 31.10.18).
- Karker, Allan (1968): “Prostitution”. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* XIII. København: sp. 505–508.
- Kroman, Erik og Stig Iuul (1948). *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk* III. København.
- Kålund, Kristian, red. (1888–1894). *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling*, I–II. København.
- Lurker, Manfred (1991). *Wörterbuch der Symbolik*. Stuttgart.
- Michelsen, Vibeke (1962). “Hår- og skægmoder”. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* VII. København: sp. 222–228.

- Missale Romanum* = *Den hellige katholske Kirkes Messebog*, udgivet med dansk Oversættelse og Forklaringer og forsynet med et Tillæg af de nødvendige Bønner, 1907. København.
- Roth, F. W. E. (1883). "Mitteilungen aus mittellateinischen Handschriften der Hofbibliothek zu Darmstadt". *Romanische Forschungen* 6(2): 239–270.
- Skautrup, Peter, red. (1933). *Jyske Lov. Text 1*. Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene II. København.
- Skautrup, Peter, red. (1937). *Eriks sjællandske Lov. Text 1–2*. Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene V. København.
- Skautrup, Peter (1958). *Arv og gæld i ordenes samfund*. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev (1957). "Bonde". *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* II. København: sp. 84–89.
- Stoklund, Bjarne (2003). *Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur*. København.
- Verwohlt, Ernst (1962). "Häradssigill. Danmark". *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* VII. København: sp. 255–257.
- Walther, Hans (1967). *Proverbia sententiaequae Latinitatis medii aevi* V. Göttingen.
- Walther, Hans (1969). *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latinorum*. Göttingen.
- Wanley, Humphry et al. (1808). *A Catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum* II. London.
- Wikipedia, *Die freie Enzyklopädie* s.v. "Bundschuh-Bewegung". <<https://de.wikipedia.org/wiki/Bundschuh-Bewegung>> (tilgået 17.10.18).
- ØMO=Ømålsordbogen. *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*, udgivet af Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet, bd. I–, (1992–). København.

BORGELED I GAMMELDANSK – ET ORD PÅ VEJ I TO RETNINGER

Bent Jørgensen

Navneforskning, Københavns Universitet

I DET FØLGENDE BEHANDLES BETYDNING OG lemmatisering af sammenlagt fire overleverede gammeldanske ordformer, i *Gammeldansk ordbog* (herefter GO) opført under henholdsvis *barlith*, sb. og *burghelith*, sb. De udgør det samlede materiale til det, jeg vil argumentere for er ét og kun ét ord.

Under opslagsformen *barlith*, sb. finder man tre belæg 12/8 1423 (Lund byting) “borlith”; 23/5 1429 (vedrører forhold i Lund) “burlith”; 5/7 1437 (Lund) “Burleeth”. GO har registreret det sidste belæg to gange og hævder derfor fejlagtigt, at der er fire belæg. Ved opslagsformen *barlith* har GO betydningsangivelsen ‘åbning i et gærde’ og en henvisning til C. J. Schlyters ordbog til hans udgivelse af de svenske landskabslove (Schlyter 1877). Her finder man i *Upplandslagens* kirkebalk kap. 18 udsagnet “æru bar liþ a kirkiu garþi” (Schlyter 1834: 75) efterfulgt af en bødesats, der atter følges af en opregning af mindre huller med tilsvarende mindre bødesatser. Der er ingen tvivl om, at

det citerede sted skal oversættes ‘er der barled i kirkegårdsgærdet’. I *Södermannalagen* er der en tilsvarende bestemmelse med teksten “Ligger kirkiu garþer niþri barliþa vm sunnudagh en. annæn. oc þriþiæ. siþan syn ær a comin [...]” (Schlyter 1838: 42) med oversættelsen ‘ligger kirkegårdsgærdet barleddet ned først én søndag, så den anden og den tredje, efter at det er blevet konstateret, ...’. Der kan ikke være nogen tvivl om, at de to fornsvenske eksempler indeholder det fællesgermanske adj. *bar* ‘ikke dækket af noget’. For belægget i *Upplandslagen* gælder, at en række tekstoverleveringer skriver de to ord sammen, men isoleret set kan den citerede tekst uden videre oversættes som ‘er der bare led i kirkegårdsgærdet’. C. J. Schlyter har valgt at betragte *barlith* i *Upplandslagen* som en sammensætning af adj. *bar* og subst. *lith* ‘led’, mens *Södermannalagen* anvender det dertil svarende adjektiv modsvarende nudansk *barleddet*.

Forudsætningen for at forstå de tre lundensiske eksempler som former svarende til

fornsvensk *barlip*, n. ‘en större, ej genom grind stängd öppning på en gårdsgård’ (Schlyter 1877: 61) må være, at der kan påvises en udvikling af adj. gllda. *bar* ‘ikke dækket af noget’, som modsvarer den belagte brug af /o/ eller /u/ som vokal. I *Gammeldansk seddelsamling* findes 48 belæg på adj. *bar*, og af disse skrives de 44 med vokalen /a/, de sidste 4 har vokalen (eller vokalerne) /aa/. Det samme mønster gentager sig, når man ser på de ret få registrerede sammensætninger med *bar-* som førsteled. GO har tre sådanne sammensætninger, nemlig *barbenet*, *barfod* og *barhovedet*. De er alle registreret som adjektiver, hvad der dog for *barfod*’s vedkommende kræver et par indskrænkende bemærkninger, der imidlertid er uinteressante i forhold til førsteleddets vokalisme. Adjektivet *barbenet* er noteret med fire belæg, heraf et, “baarbenet”, der forekommer som dansk ord i en nedertysk kontekst. Adjektivet *barhovedet* har otte belæg, alle med vokalismen /a/. Adjektivet *barfod* har 22 belæg, alle med vokalismen /a/. Hertil kommer imidlertid belæg nr. 23, der i GO er en kopi af samtlige belæg opregnet i *Danmarks gamle Personnavne* under tilnavnet *Barfot* (Knudsen et al. 1936–1964: II, 36–37). Materialet rummer 32 belæg fordelt over hele 1400-tallet; af disse viser et enkelt vokalismen /aa/, de øvrige /a/. Herudover rummer GO ordene *barfreth* og *barklæthe*, hvis førsteled er af hver sin anden oprindelse. Det sidste af disse ord har formen “baarclede” som oversættelse i en Flensborg-skrå til lat. *vestis preciosa*. Ordet svarer til moderne dansk *båreklæde* med betydningen ‘ligklæde’. *Bar-* + konsonant (*barm*, *barn*, *barth* m.fl.) er ikke relevant i denne sammenhæng og er derfor ikke undersøgt. Tolkningen af det dobbeltskrevne /aa/ er tvetydig. Det kan både stå for langt urundet /a/ og for den rundede vokal, der i vore dage skrives /å/. Der er, som det vil ses, ingen eksempler på, at *bar* kan skrives med /o/ eller /u/.

De lundensiske belæg er som navn eller navneled i faglig sammenhæng mig bekendt kun

helt løst omtalt en enkelt gang, nemlig i *Skånes ortnamn* (Hallberg 2016: 248), hvor det hedder “**Nunne burlett** [?] vid Sankt Peters nunnekloster. ... Benämningen , kanske ett **Nunneburen*, **Nunnebolet* e.d., avser här det på 1300-t. murade tornet vid Västerport”. Konteksten i dokumentet 12/8 1423 “sina jorth ... som rækir fraa Nwnno borlith oc swa søndir ...” tillader dog ikke så eksakt en bestemmelse. Identifikation med en port er derimod uproblematisk i de to andre lundensiske belæg “... wester fran *sancti* Mortens poort som kallis burlith ... ” (23/5 1429) og “... vpa *sancti* Mortens gadhe næst porten, som man kaller Burleeth ... ” (5/7 1437). Da Sankt Peters nonnekloster og Sankt Mortens kirke ikke grænser op til hinanden anvendes ordet/navnet altså om to lokaliteter i Lund, hvilket bestyrker antagelsen af, at der er tale om et appellativ, end ikke nødvendigvis i funktion som navn.

Både den sproglige form (førsteleddets vokalisme) og den appellative status giver god grund til at overveje, om ikke de tre lundensiske belæg skal holdes sammen med GO’s enlige belæg “*borghelith*” (12/1 1456), anført under opslagsformen *burghelith* og dermed i GO opfattet som en sammensætning af subst. *burgh* ‘borg’ og subst. *lith* ‘led’, altså nudansk *borgeled*. Den gammeldanske ordbog har sorteret sine ord indledt med subst. *borg* (gllda. *burgh*) i ord med sammensætningsformen *burgh-* og ord med sammensætningsformen *burghe-*. De fleste opføres under *burghe-*, således det mest frekvente af dem alle, ordet *borgmester* (gllda. *burghemæstere*) med 442 belæg. Af de første 50 har 47 former med *o* eller *u* + *rg(h)* og 3 har *o* eller *u* + *rv*. De øvrige ord (*burgheleghe*, *burghelæghe*, *burghestuve*) har med i alt 39 belæg kun former med *-rg(h)*. Det usammensatte subst. *burgh* er repræsenteret med 64 belæg, hvoraf kun 1 savner spor af *-g(h)/-w*, nemlig *Rimkrønikens* “*bwr*”. Det eneste nogenlunde vel repræsenterede ord med gllda. *burgh-* i enstavet form som første led er subst. *burghdike* med i alt 7 belæg. Af disse mangler de 6 spor af *-gh*, mens et enkelt har formen “*burghæ dighet*”

(3/9 1441). Der er grund til at lægge særligt mærke til dette sidstnævnte ord. Det har tilknytning til to steder i Danmark, nemlig Roskilde og Lund fordelt med 2 belæg på Roskilde og 5 på Lund. I Roskilde er ordet i dag i brug som gadenavn, og dets overlevering er derfor behandlet i *Danmarks Stednavne* (Jørgensen 2013: 64), hvor man finder et par supplerende middelalderlige former, alle uden spor af *-g(h)*.

Det giver altså på baggrund af de sproglige forhold god mening at sammenholde “*burlith*” og “*borlith*” i Lund med ord og navne sammensat med subst. glda. *burgh*, mens der som anført ikke er basis for at opfatte førsteleddet som en form af adj. *bar*. Den gammeldanske ordbog på nettet forklarer *burgh* som ‘borg’. Det er naturligvis uangribeligt som ordidentifikation, men kalder dog på den præcisering, at det ikke nødvendigvis betyder ‘fæstning, befæstet bygning’, men også har betydningen ‘(køb)stad, bybebyggelse’. For Roskildes vedkommende antager man, at *Borgediget* i middelalderen har gået hele vejen rundt om købstaden. Jeg kender ikke til forholdene ved og omkring Lund. Under alle omstændigheder er det nærliggende at kombinere et *borgedige* med nogle åbninger kaldet *borgeled*, jfr. også at GO’s enkeltstående “*borghelth*” hører hjemme i en købstad, Svendborg, på grænsen mellem byen og dens markjord. Ordet *borgeport* burde også være en mulighed, men den er i gammeldansk kun belagt en enkelt gang om porten ind til Tranekær på Langeland. Endnu et sagforhold taler til ugunst for sammenføring med *barlith*/*barlitha* i de to svenske landskabslove. I disse er der tale om en sanktionsbelagt uorden, der derfor i princippet skal bringes til ophør hurtigst muligt. *Södermannalagen* har endda et opskalerende tidsperspektiv på 3 uger. I konteksterne til de omtalte steder i Lund er der tale om et normalforhold. Som sprogligt udtryk måske ligefrem et navn (5/7 1437 skriver – måske normaliserende – med stort *B-*) og i de to kontekster i al fald en synonym beskrivelse af en port. Der

er ikke tale om noget hul eller nogen åbning i et gærde.

På denne baggrund indstiller jeg henvisningen til det fornsvenske *barlith* til at udgå og til at blive erstattet af en sammenføring med opslagsformen *burghelith*, der – hvis man vælger den lette løsning – kan gengives som ‘borgeled’, men – hvis man vil være mere præcis – måske egentlig burde gengives ‘købstadsled’.

Bibliografi

- Gammeldansk ordbog*. <<http://gammeldansk-ordbog.dk>> (tilgået 03.05.19).
Gammeldansk seddelsamling. <<http://gammeldanskseddelsamling.dk>> (tilgået 03.05.19).
 Hallberg, Göran (2016). *Skånes ortnamn* XIX. Lund.
 Jørgensen, Bent (2013). *Danmarks Stednavne* XXVI. København.
 Knudsen, Gunnar, Marius Kristensen og Rikard Hornby (1936–1964). *Danmarks gamle Personnavne* I–II. København.
 Schlyter, Carl Johan (1834). *Uplands-Lagen*. Stockholm.
 Schlyter, Carl Johan (1838). *Södermannalagen*. Lund.
 Schlyter, Carl Johan (1877). *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar*. Lund.

MATERIALTEKST OG TEKSTUR

Johnny Kondrup

Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet

MENS DER RÅDER UENIGHED OM, HVORDAN fænomenerne ‘tekst’ og ‘værk’ skal forstås, hersker der bred konsensus omkring dokumentbegrebet. Dokumentet er enten det materielle eller fysiske medium, som bærer teksten, eller (siden 1990’erne, efter computernes indtog) en datafil. Jeg benytter i det følgende ‘dokument’ i den første betydning, som ensbetydende med materiel tekstbærer.

Inden for det modernistiske editionsparadigme, som herskede i størstedelen af det 20. århundrede, var det altoverskyggende formål at løse teksten fra dokumentet og transponere eller videregive den til fremtidige brugere i en udgave. Derved blev visse egenskaber blændet ud, ikke uden videre ubevidst, men ud fra en forestilling om, at de var uvæsentlige. Et eksempel ses i illustration 1–2, som jeg har lånt af Anne Mette Hansen (2017: 72–73). Først ser man et opslag i et dansk håndskrift fra det tidlige 16. århundrede, *Marine Jespersdatters bønnebog* (København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 421 12mo).

Det viser en bøn til Jomfru Maria, der ydmygt besøgte sin slægtning, den gravide Elisabeth, og dermed glædede Johannes Døberen i hans moders liv. De to kvinder findes afbildet på illustrationen til venstre for teksten. Dernæst ser man en side af udgaven *Middelalderens danske Bønnebøger* (udgivet af Karl Martin Nielsen m.fl. i fem bind (1946–1982)). Her er opslaget repræsenteret på tryksidens øverste afsnit, dvs. alene ved teksten. Illustrationen er borte, forskellen mellem sort og rødt blæk i teksten er reduceret til en forskel i skriftgrad (de røde rubrikker er sat med mindre punktstørrelse), og af håndskriftets udsmykkede initial, der fyldte tre linjer i højden, er der blevet en to-linjers uncial. De udgrænsede egenskaber er heller ikke repræsenteret i apparatet på sidens fod, men findes lapidarisk omtalt i kommentarbindet, hinsides enhver anskuelighed.

Siden 1980’erne har et postmodernistisk editionsparadigme etableret sig – blandt andet med en tvivl om tekstens hegemoni og et forsvar for

de udgrænsede egenskaber, der vidnede om tekstens brug igennem tiden (brugsspor, glosser). Den såkaldte *New Philology* (bedre: materialfilologi), der fejrede varianterne på tekstens bekostning, har spillet en afgørende rolle for dette paradigme. Inden for middelalderfilologien, hvor materialfilologien opstod, er varianter og brugsspor jo ikke sjældent det samme. Matthew Driscoll har formuleret et af kernepunkterne i materialfilologien således:

Literary works do not exist independently of their material embodiments, and the physical form of the text is an integral part of its meaning; one needs therefore to look

at ‘the whole book’, and the relationships between the text and such features as form and layout, illumination, rubrics and other paratextual features [...]. (Driscoll 2010: 90)

(Litterære værker eksisterer ikke uafhængigt af deres materielle udformning, og tekstens fysiske form er en integrerende del af dens betydning; derfor er man nødt til at se på ‘hele bogen’ og på relationerne mellem teksten og sådanne egenskaber som form og layout, illumination, rubriker og andre paratekstuelle elementer [...])

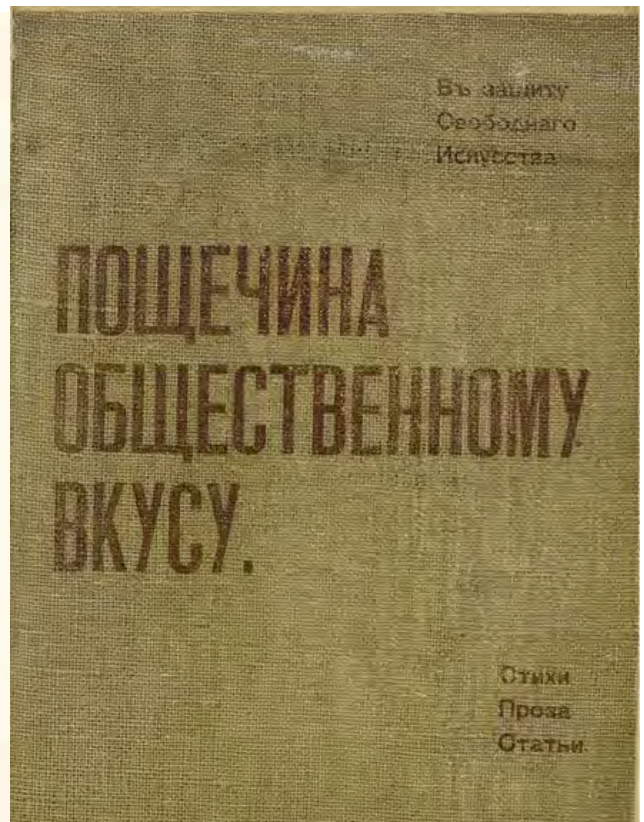
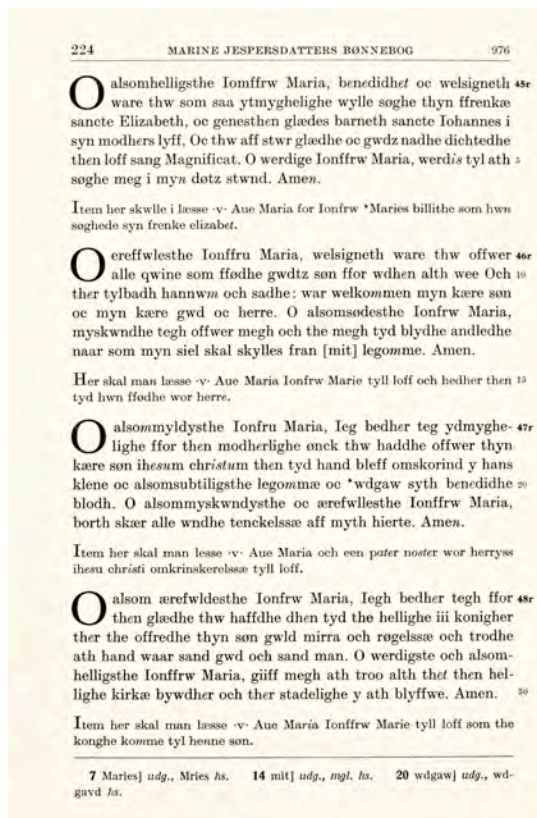

Figur 22.1: *Marine Jespersdatters bønnebog* (ca. 1514/17); København, Den Arnamagnæanske Samling, AM 421 12mo, ff. 44v–45r. Foto: Suzanne Reitz.

Er det på den ene side et ganske dækkende referat, så er det på den anden side et synspunkt, som kan modsiges, og som i det mindste trænger til nuancering. Det vil fremgå om lidt. Forinden vil jeg minde om, at der allerede i selve den kunstnerisk litterære praksis, som udfoldede sig i det 20. århundrede, var stærke protester eller modstrømme mod tekstens hegemoni. Naturligvis ikke bevidst vendt mod editionsfilologers metode, men nok som en legende protest imod den idealisme, der ligger i tekst-fokuseringen. Først og fremmest må man nævne den internationale avantgarde fra c. 1900–1935 (futurismen, ekspressionismen, dadaismen, konstruktivismen og surrealismen), hvis paroler om

at revolutionere kunsten og sætte ordene i frihed førte til et intenst arbejde med selve bogmediet og dets materialitet. Torben Jelsbak har studeret emnet i sin ph.d.-afhandling (2008), hvor han både bringer gode eksempler på eksperimenterne og giver sit bud på et udvidet tekstbegreb.

Blandt eksemplerne vil jeg nævne et enkelt, det kollektive værk *En ørefigen til den offentlige smag* fra 1912 (se illustration 3). Det var en samling digte, prosastykker og essays skrevet af David Burljuk med flere og udsendt i 600 eksemplarer. Det særlige var, at omslaget var lavet af brunt sækkelærred, der gav en samtidig kritiker associationer til “en besvimet lus” (Jelsbak 2008: 76). Omslaget understregede titlens provokation

Figur 22.2: Karl Martin Nielsen et al., red. (1962). *Middelalderens danske Bønebøger IV*, 224. Foto: Suzanne Reitz.

Figur 22.3: David Burljuk et al. (1912). *En ørefigen til den offentlige smag*, Moskva, omslagets forside.
Foto: Wikimedia Commons.

af den forfinede smag i de sensymbolistiske kunstmiljøer og hidførte en duft af arbejder- og bondevirkeligheden, ligesom det rummede en ironisk kommentar til tidens mæcenstøttede luksusudgaver på glittet papir. Selv var bogen – som de fleste af avantgardens publikationer – trykt på groft og billigt papir, der ikke blot afspejlede faktiske økonomiske begrænsninger, men også rummede politiske konnotationer i retning af aktivisme og revolution (Jelsbak 2008: 92, 138). – Det udvidede tekstbegreb vender jeg straks tilbage til.

På dette sted må man nemlig stille sig spørgsmålet: Hvad er en tekst, og hvad er – i tekstens perspektiv – dokumentegenskaber? Almindeligvis forstås teksten som en sekvens af tegn, ja, som det sekventielle i tegnsekvensen, altså som relationen mellem tegnene. Sådan har den svenske bibliograf Rolf DuRietz (1999: 44) defineret den: “En text utgör [...] det sekventa elementet i en helt eller delvis sekvent produkt.” Og tilsvarende har jeg selv defineret den (Kondrup 2011: 37): “En tekst konstitueres af den tegnsekvens, som bærer den nedskrevne eller talte meddelelse. I reglen er tegnsekvensen alfanumerisk [...]”. Det er formalstrukturalismens forståelse, herunder nykritikkens, som indebærer, at teksten ændres, når ét tegn ændres, og man får varianter eller varierende tekster. Én ændring er lig med en ny tekst, der varierer fra den foregående.

Men både avantgardens eksperimenter og den postmoderne interesse for dokumentets eller materialitetens medbetydning udpeger det lingvistiske tekstbegreb som idealistisk.¹

De aktualiserer behovet for en udvidelse eller differentiering af tekstbegrebet. Denne differentiering kan man efter min opfattelse bedst afstedkomme ved en kombination af opmærksomhed over for grundlæggende editionsfilologiske operationer og en terminologi inspireret af den analytiske bibliografi. Ved at tage udgangspunkt i de operationer, som editionsfilologer dagligt udfører med tekster, sikrer man sig en fænomenologisk basis for sin begrebsdannelse, og den bibliografiske terminologi er skarp nok til at sikre, at begreberne bliver præcise og nuancerede.²

Den mest elementære editionsfilologiske operation, identifikationen og emendationen af en tekstfejl, giver grundlag for at differentiere mellem *realtekst* og *idealktekst*. Idet man opdager, at den tekst, man har liggende foran sig, er fejlbehæftet og skal rettes til noget andet, skilles teksten ad i to. Der lægges et snit mellem den konkrete, fejlbehæftede tekst på bordet foran én og den rigtige tekst, som man ser for sit indre øje. Det sidste niveau, idealkteksten, er ikke emnet her, men da det ofte giver anledning til misforståelser, skal jeg kort nævne, at idealkteksten er en slags abstraktion eller arbejdshypotese. Den er ikke tilgængelig i sig selv, men kun gennem realtekster, og når man emenderer disse, får man blot nye realtekster, der principielt er behæftet med andre (endnu uopdagede eller nyopståede) fejl. At idealkteksten ikke desto mindre findes, ved enhver editionsfilolog: Det er den instans, som han føler sig forpligtet på, når han emenderer, mest udpræget ved konjektur,

1 Når jeg i det følgende betjener mig af ordene ‘materialitet’ og ‘materiel’, sker det i den ligefremme eller ‘naive’ betydning, som er veletableret inden for editionsfilologi og bibliografi, og som også dagligsproget bruger. Jeg er ikke inspireret af hverken poststrukturalistisk tegnteori (Derrida, Barthes, Kristeva) eller såkaldt posthermeneutisk medietheori (Hans Ulrich Gumprecht, Dieter Mersch), men følger anbefalingen i Röcken (2008: 35) og dette citat s. 38: “Im editionsphilologischen Sprachgebrauch sollte der Ausdruck ‘Materialität’ die chemischen und /oder im weitesten Sinne physikalischen Eigenschaften der

(Bestandteile der) Überlieferungsträger bezeichnen” (“I den editionsfilologiske sprogbrug bør udtrykket ‘materialitet’ betegne de kemiske og / eller i videste forstand fysiske egenskaber ved (bestanddele af) overleveringsbæreren”; kursiveret i originalen). Se også Müller-Wille (2017: 17–33).

2 De indledende skridt til denne undersøgelse findes i Kondrup (2013a), respektive Kondrup (2013b). Jeg takker Christian Benne (København) og Wolfgang Lukas (Wuppertal) for konstruktiv hjælp til at bringe undersøgelsen videre.

og samvittighedsfuldt spørger sig selv, om hans rettelse nu også rammer det rigtige. Uden idealtæksten som rettesnor eller sigtepunkt ville emendationsprocessen degenerere til subjektivt skøn.

En anden elementær operation, transskriptionen, giver grundlag for at differentiere yderligere, nemlig mellem realtekst og *materialtekst*. Fordi realteksten er defineret som en konkret tegnfølge, kan den (inklusive sine fejl) overføres uændret fra et dokument til et andet og fra en skriftform til en anden, fx fra et håndskrift til en trykt bog. Tegnene på de to dokumenter omtaler vi ikke som to forskellige tekster, men som to eksemplarer af samme tekst, hvilket jo bekræfter, at (real)teksten kan frigøres fra sit materielle medium og dog forblive sig selv lig. Det fremgår yderligere af, at realteksten, hvis den er tilstrækkelig kort, kan læses udenad og blot fremsiges eller huskes i tavshed. Realteksten er altså immateriel.³ Materialteksten er derimod det ved teksten, som er bundet til en bestemt skriftform (eller typografi), og som forankrer tegnfølgen i eller på dokumentet. Den må gengives som billede, dvs. i en faksimile, der er indstillet på at transponere teksten som et todimensionalt visuelt objekt.

Hvordan skal man definere materialtekst? Annika Rockenberger og Per Röcken har givet følgende forslag:

ein semiotisch komplexes multimodales Artefakt, das neben einem schriftlich fixierten verbalsprachlichen Zeichensystem weitere (non- und paraverbale) materiell-mediale Objekteigenschaften aufweist,

3 Jeg er mig bevidst, at jeg her er uenig med Michel Foucault, der i *L'Archéologie du savoir* (1969) hævder, at al tekst er indfældet i materialitet, og at selv vore uudtalte, ikke meddelte tanker har en materiel eksistens. Uenigheden betyder ikke, at jeg nægter, at tekst næsten altid er iklædt materialitet, men i særlige tilfælde er den det ikke, og i alle tilfælde overskrider teksten sin materialitet. Det sidste ville også Foucault mene; jf. Jacobs (2009: 14, 16).

wobei diese ursächlich auf das Handeln eines oder mehrerer Produktionsinstanzen des Literatursystems (nicht notwendigerweise des Autors des verbalen Textes) zurückzuführen sind. (Röcken 2014: 28–29)

(en semiotisk kompleks multimodal artefakt, som ved siden af et skriftligt fikseret verbalsprogligt tegnsystem opviser yderligere (non- og paraverbale) materielt-mediale objektgenskaber, idet disse årsagsmæssigt kan tilbageføres til handling hos en eller flere produktionsinstanser i det litterære system (ikke nødvendigvis hos forfatteren af den verbale tekst).)

Definitionen er ikke sprogligt let. Men derudover er det for mig at se en ulempe, at den (i øvrigt ganske bevidst) giver afkald på at tale om fænomenet mening, dvs. om hermeneutisk relevans, og ikke forudsætter et samspil mellem det skriftligt fikserede tegnsystem og de materielt-mediale objektgenskaber. Ganske vist skal disse objektgenskaber kunne tilbageføres til produktionsinstanser i det litterære system, hvorved man kan udelukke tilfældige materielle komponenter, men betydning eller mening er ikke kriteriet. Det er derimod tilfældet i et andet definitionsforslag, leveret af Peter Shillingsburg:

The union of *linguistic text* and *document*: a *sign sequence* held in a medium of display. The material text has 'meanings' additional to, and perhaps complementary to, the linguistic text. (Shillingsburg 1997: 101)

(Foreningen af *lingvistisk tekst* og *dokument*: en *tegnsekvens* fastholdt i et visningsmedium. Den materielle tekst har 'betydninger', der lægger sig til og måske supplerer den lingvistiske tekst.)

Denne definition har en indbygget uklarhed i form af ordet “union”, der både kan betyde ‘foreningsmængden af’ og ‘forbindelsen af (eller mellem)’. Hvis man vælger den første betydning, skal materialteksten rumme eller indeholde både den lingvistiske tekst og dokumentet, hvilket antyder en symmetrisk modstilling af de to fænomener på samme niveau. Men faktisk befinder de sig på forskellige niveauer, og modstillingen mellem lingvistisk tekst og dokument er assymetrisk, idet dokumentet først får sin status, når det gøres til bærer af en tekst. Indtil da er det blot et stykke papir, pergament, træ eller sten. Dokumentet ‘udpeges’ med andre ord i tekstens perspektiv. Hvis man derimod vælger den anden betydning, altså ‘forbindelsen af eller mellem’ lingvistisk tekst og dokument, er definitionen enkel og præcis. Materialteksten er da det, der binder lingvistisk tekst og dokument sammen; det, der forankrer den lingvistiske tekst på dokumentet.

Men endnu større præcision tilbyder Rolf DuRietz’ definition, der lyder:

Den materiella texten utgör helt enkelt den del (eller de delar) av ett dokument som rent direkt och materiellt förmedlar [real] textens sekvens. Det kan t.ex. vara tryckfärgen i en bok, bläcket i en handskrift, det inbrända kolet på en Xerox-kopia, den sprejade färgen på en husvägg, de ristade eller uthuggna/inhuggna textpartierna på en gravsten eller ett monument. (DuRietz 1999: 53)

Definitionen kan sammentrækkes til: et materielt medium anbragt i et meningsgivende mønster. Sådan har jeg selv defineret materialteksten i *Editionsfilologi* (Kondrup 2011: 37), hvor jeg også understreger, at mediet i sig selv ikke er tekst, kun materiale, men at det anbragt i et mønster, der danner bogstaver og andre tegn, bliver til en del af teksten.

Vi har altså nu ved hjælp af to elementære editionsfilologiske operationer adskilt tekstbegrebet i tre delelementer eller niveauer, endog med forskellig ontologisk status. Inden vi går videre, vil jeg understrege, at det herefter ikke giver mening at tale om teksten som ét fænomen. Udsagn som “Teksten er immateriel” eller “Teksten er materiel” forbyder nu sig selv, fordi de kræver en præcisering af, hvilket element eller niveau af teksten man taler om. Og et spørgsmål om, hvorvidt teksten til Goethes *Werther* forbliver den samme, hvad enten den læses i fraktur eller antikva, sort på hvidt eller gult på blå (se fx Reuß 2006: 58), opløser sig selv: Realteksten forbliver (forhåbentlig) den samme, men materialteksten gør ikke.

Materialteksten er dog stadig kun det, der forankrer realteksten i eller på dokumentet. Begrebet kan rumme emner som typografi og layout, altså tekstens fordeling på den todimensionale side. Men skønt DuRietz omtaler materialteksten som den del af et dokument, der formidler tegnsekvensen, omfatter den ikke dokumentet eller tekstbæreren selv. Den er trykfarven på papiret, men ikke papiret selv; den er blækket på pergamentet, men ikke pergamentet selv. Spørgsmålet er nu, om tekstbegrebet kan udvides, så det også kan indoptage dokumentegenskaber, som vi i forlængelse af avantgardens eksperimenter med bøgernes fysiske form må anerkende som medbetydende.

Torben Jelsbak (2008: 86) har foreslået begrebet *tekstur*, netop “som materialistisk korrektiv til den etablerede filologis rent lingvistiske tekstbegreb og den idealistiske idé om litterær produktion, som ligger bag det”.⁴ Tekstur blev

4 Begrebet er også foreslået indført i editionsfilologien af Stephan Kammer (2003: 22), der foreslår *tekstur* som en ikke-teleologisk, “strengt relationel” samlebetegnelse for “sprogligt materiale i dets specifikke forbindelse”, hvilket dækker over fænomener i det, der normalt betragtes som det litterære værks tilblivelsesproces: udkast, notater, ændringer (interne varianter), omarbejdelser m.v. Eller med andre ord: spor af skriveprocessen.

oprindelig lanceret som et selvstændigt æstetisk begreb i 1912 i futuristernes kunstteori (og hed på russisk “faktura”). Her henviste det til billedoverfladens materielle og plastiske egenskaber. Tekstur var et fjerde formelement, der supplerede de tre traditionelle: linje, flade og farve (Jelsbak 2008: 82). I begyndelsen var begrebet eksklusivt knyttet til det håndlavede og håndskrevne, modsat fotografiets og bogtrykkets mekaniske reproduktion, men efter den russiske revolution, i konstruktivismen, blev “faktura” knyttet til de mekanisk frembragte genstande.

Torben Jelsbak supplerer den oprindelige forståelse med en analytisk findeling, som er foretaget i slutningen af det 20. århundrede af den belgiske “Groupe μ ”. Gruppen, der blev dannet i 1967, består af semiotikere ved universitetet i Liège og har udformet en billedsemiotik inspireret af gestaltpsykologien. Den skelner overordnet mellem to typer af visuelle tegn: ikoniske og plastiske – eller rettere mellem to dimensioner af samme tegn, som blot analytisk holdes adskilt for ikke at nedprioritere tegnets plastiske kvaliteter. Tegnets ikoniske dimension bygger på en lighed med det, der betegnes, mens den plastiske dimension er mere kompleks og materialeafhængig. Den plastiske dimension i tegnet bestemmer gruppen som bestående af tre “undersystemer”: form, farve og tekstur. Tekstur betyder her en genstands overfladekvaliteter og den særlige taktile fornemmelse, som disse kan fremkalde visuelt (Jelsbak 2008: 87). Der er altså tale om et synæstetisk fænomen, idet “Groupe μ ”s teksturbegreb er udviklet med henblik på billedkunst, som alene opleves med blikket; men det kan man se bort fra, når man udvider begrebet til at gælde bøger, der også involverer en fysisk kontakt med hånden og kroppen.

I første omgang nævner Jelsbak (2008: 92) to områder, som falder ind under hans bibliografiske teksturbegreb, nemlig “papiret som underlag” og “skriften som materiale”. Det første område svarer alene til den taktile sansning af

bogen som genstand,⁵ mens det andet både dækker taktile forskelle mellem resultatet af varierende trykmetoder (højtryk, dybtryk, fladtryk) og fordelingen af trykket eller bogstaverne på papiret såvel som de enkelte tegns form (fx forskellen på fraktur og antikva). På den måde kommer Jelsbaks teksturbegreb til at dække både dokumentegenskaber og materialtekst (efter DuRietz’ begreber). Tilsvarende kommer hans udvidede tekstbegreb i første omgang kun til at rumme to niveauer: den lingvistiske tekst og teksturen.

Men da Torben Jelsbak skal resumere sin egen afhandling, ser det udvidede tekstbegreb anderledes ud; nu har det tre niveauer (Jelsbak 2008: 312):

1. Den lingvistiske tekst eller den ‘alfanumeriske kode’
2. Ikonen, dvs. teksten som billede (svarende til faksimilen)
3. Plastikken, dvs. teksten som fysisk-taktil genstand

I det videre resumé taler Jelsbak (2008: 313) om det tredje niveau som teksturen: “det plastiske tegnniveau, teksturen og dens semiotiske indhold, som går tabt i en fotografisk transponering [dvs. en faksimilering]”. Her foretages der altså en adskillelse af de to områder, som tidligere indgik i teksturbegrebet: på den ene side skriftens fordeling på papiret i to dimensioner og på den anden side dels de taktile kvaliteter i skriftens tredje dimension, dels papiret som underlag. Kun det sidste område benævnes nu tekstur.

Torben Jelsbaks sammenfatning er mere differentieret end hans første forslag, og begrebet “tekstur” generhverver en betydning svarende til den, det havde både hos de russiske futurister og hos “Groupe μ ”: som en betegnelse for

5 Jelsbak (2008: 89) nævner ganske vist også papirets farve, men omtaler det (uforståeligt, jf. nedenfor) som “et vigtigt plastisk parameter”.

billedoverfladens (her materialtekstens og dokumentets) plastiske egenskaber. Hvis vi nu kombinerer faktorerne, får vi et udvidet tekstbegreb i fire niveauer:

1. Idealteksten (den helt igennem immaterielle og fejlfri tegnsekvens, som sætter os i stand til at emendere ved konjektur)
2. Realteksten (den konkrete og fejlbehæftede tegnsekvens, som også er immateriel, idet den ved transskription kan overflyttes til et andet medium og et andet dokument)
3. Materialteksten (det medium, som ved at være organiseret i et meningsgivende mønster binder realteksten til dokumentet, og som (i alt væsentligt?) kan gengives ved faksimilering)
4. Teksturen (de taktile egenskaber i det tekstbærende dokument (og i materialteksten?)).

Det er åbenbart, at der fortsat er uklarheder i denne leddeling, nemlig vedrørende grænsen mellem materialtekst og tekstur. Uklarhederne hidrører fra Jelsbaks to forskellige opstillinger, af hvilke den første alene beskæftiger sig med fænomenerne (papir og skrift), mens den anden følger nogle grænser for, hvordan fænomenerne kan sanses og reproducere. Og disse grænser er ikke sammenfaldende med grænsen mellem fænomenerne.

Hvis man lader materialteksten være det medium, der binder realteksten til dokumentet (svarende til "skriften som materiale" i Jelsbaks første opstilling), må materialteksten også inkludere taktile kvaliteter, fx i form af de fordybninger, som en bog trykt med blytsats bærer i papiret. Og så kan kun dele af materialteksten gengives ved faksimilering.

Hvis man i stedet vælger at lade materialteksten være det, der kan gengives i en faksimile, mens teksturen bliver det, der kun kan sanses

taktilt (svarende til henholdsvis ikonen og plastikken i Jelsbaks anden opstilling), så falder en del af egenskaberne ved det medium, der binder realteksten til dokumentet, ind under teksturen, som ellers betegner dokumentets egenskaber.

Definitionen af teksturen som det, der kun kan sanses taktilt, holder imidlertid heller ikke, hvilket bliver tydeligt, når man inddrager fænomener som formatet på en bog og papirfarven i sine betragtninger. Både format og papirfarve er egenskaber ved dokumentet, og formatet er taktilt, for så vidt som dokumentets udstrækning i rummet kan føles med hænderne. Men samtidig er formatet visuelt og kan gengives i en faksimile, sådan som alene materialteksten skulle kunne. Hvad angår papirfarven, er den udelukkende visuelt tilgængelig og repræsenterbar ved en faksimile.

Jeg vil af disse grunde holde mig til den første definition, ifølge hvilken materialteksten er det medium, der binder realteksten til dokumentet (og hvis repræsentationsmiddel hovedsagelig, men ikke udelukkende er faksimilen). En tilsvarende operationel definition af teksturen kunne da simpelthen være: de relevante dokumentegenskaber (fx tykkelse og ruhed), der hovedsagelig er taktile, men også delvis (som formatet) eller udelukkende (som farven) kan indfanges af faksimilen.

Når jeg definerer teksturen som de *relevante* dokumentegenskaber og ikke blot giver afkald på begrebet til fordel for betegnelsen *dokumentegenskaber*, skyldes det, at dokumentet i sig selv besidder flere fysisk-kemiske egenskaber, end det er relevant at nævne i et tekstligt perspektiv (man kunne for papirs vedkommende nævne ph-værdi, sugsevne og oprivningsstyrke) (jf. Ries 2010: 162). Dokumentets egenskaber er kun interessante, for så vidt som de menes at afgive medbetydning på linje med materialteksten. Derfor er jeg også i min undersøgelse gået ud fra tekstbegrebet og har forsøgt at udvide dette i materiel retning. Termen tekstur fastholdes for

at markere, at vi har at gøre med et af tekstens niveauer, en del af det udvidede tekstbegreb.⁶

Bibliografi

- Driscoll, M. J. (2010). "The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New". Judy Quinn og Emily Lethbridge, red. *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*. The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 18. Odense: University Press of Southern Denmark: 85–102.
- DuRietz, Rolf E. (1999). *Den tryckta skriften. Termer och begrepp*. Uppsala: Dahlia Books.
- Hansen, Anne Mette (2017). "The Body Language of Text: The Relationship between the Textual Content and the Physical Appearance of Text in the Process of Transmission (Scholarly Editing)". Dorthe Duncker og Bettina Perregaard, red. *Creativity and Continuity: Perspectives on the Dynamics of Language Conventionalisation*. København: U Press: 57–81.
- Jacobs, Wilhelm G. (2009). "Materie – Materialität – Geist". *editio. Internationales Jahrbuch für Editions-wissenschaft* 23: 14–20.
- Jelsbak, Torben (2008). "Avantgardefilologi og teksttransmission. Den historiske avantgarde-litteratur som udfordring til moderne filologi og litteraturforskning". Ph.d.-afhandling. Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet.
- Kammer, Stephan (2003). "Textur. Zum Status literarischer Handschriften". Christiane Henkes et al., red. *Schrift – Text – Edition. Hans Walter Gabler zum 65. Geburtstag*, Tübingen: Niemeyer: 15–25 (Beihefte zu *editio*, 19).
- Kondrup, Johnny (2011). *Editionsfilologi*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Kondrup, Johnny (2013a). "Tekst og værk – et begrebseftersyn". Dorthe Duncker, Anne Mette Hansen og Karen Skovgaard-Petersen, red. *Betydning & Forståelse. Festkrift til Hanne Ruus*. København: Selskab for Nordisk Filologi: 65–76.
- Kondrup, Johnny (2013b). "Text und Werk – zwei Begriffe auf dem Prüfstand". *editio. Internationales Jahrbuch für Editions-wissenschaft* 27: 1–14.
- Müller-Wille, Klaus (2017). *Sezierte Bücher. Hans Christian Andersens Materialästhetik*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- Nielsen, Karl Martin et al., red. (1946–1982) *Middelalderens danske Bønnebøger I–V*, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab / Gyldendal.
- Reuß, Roland (2006). "Spielarten des Zufälligen. Zum Verhältnis von Edition und Typographie". *Text. Kritische Beiträge* 11: 55–100.
- Ries, Thorsten (2010). "'Materialität'? Notizen aus dem Grenzgebiet zwischen editorischer Praxis, Texttheorie und Lektüre. Mit einigen Beispielen aus Gottfried Benns 'Arbeitsheften'". Martin Schubert, red. *Materialität in der Editions-wissenschaft*, Berlin og New York: De Gruyter: 159–178 (Beihefte zu *editio*, 32).
- Rockenberger, Annika og Per Röcken (2014). "Wie 'bedeutet' ein 'material text'?". Wolfgang Lukas, Rüdiger Nutt-Kofoth og Madleen Podewski, red. *Text – Material – Medium. Zur Relevanz editorischer Dokumentationen für die Literatur-wissenschaftliche Interpretation*. Berlin og Boston: De Gruyter: 25–51 (Beihefte zu *editio*, 37).
- Röcken, Per (2008). "Was ist – aus editorischer Sicht – Materialität?". *editio. Internationales Jahrbuch für Editions-wissenschaft* 22: 22–46.

6 En udvidet version af denne artikel offentliggøres 2020 i Anne Elisabeth Beron et al., red. *(un)documented – Was bleibt vom Dokument in der Edition?* Berlin und Boston: de Gruyter (Beihefte zu *editio*).

Shillingsburg, Peter L. (1997). *Resisting Texts. Authority and Submission in Constructions of Meaning*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

MASKINEL KOLLATION AF ET POSITIVINTEGRALT MULTIVARIANTAPPARAT

eller

Sammenlignende billeddannelse i ubevogtede øjeblikke¹

Karsten Kynde

LAD OS BEGYNDE MED DET AKTUELLE. FOR NU godt hundrede år siden, i 1917, fik Danmark en af sine få litterære nobelprismodtagere, nemlig Henrik Pontoppidan. I 2018, har Bille August så filmatiseret hans hovedværk, *Lykke-Per*, som ydermere i 2019 er blevet til en *director's cut* tv-serie (hvilket den i en af denne artikels mange indskudte parenteser bemærket, nok også er meget bedre tjent med end en tre timer lang film, eftersom historien består af en lang række episoder fra heltens liv, hvad Pontoppidan selv senere (nemlig i *De Dødes Rige*) betegner som en 'fortælling-kres' (hverken ordet eller stavemåden er rigtigt slået an i en bredere sammenhæng)). Bortset fra denne påpegning af at forlægget til filmen altså er en *bog*, er vi måske vel langt fra emnet 'artefaktisk filologi'; der kommer andre eksempler. Filmen har forståeligt vakt kritisk fornøjelse hos pontoppidan-*aficionados*, hvilket man kan overbevise sig om ved at læse debatten på Pontoppidan Selskabets side på *Facebook*.

Fx besøger Jakobe i filmen et KFUM&K center for fattige børn, men bliver smidt ud derfra, fordi hun er jøde. En pontoppidanlæser bemærker at "min umiddelbare reaktion var at det var løgn - altså at en lignende sekvens ikke forekommer i bogen" (Tulinius 2018). Bemærk at vi hermed definerer 'løgn' til hvad der ikke står i den sakrosankte bog, kontrafaktisk filologi. Dette er vel en forståelig og ganske velkendt 'umiddelbar reaktion'. Hvad står der så?

Som overhovedet ethvert stærkt Indtryk altid kaldte paa Virksomhedsaanden i hende, førte ogsaa denne nye Følelse hende tilsidst ud i Handling. Med Bistand af sin Værtinde, en skikkelig Underofficersenke, fik hun uden lange Overvejelser indrettet en Slags Marketenderi ude i Haven, hvor de forkomne Børn paa deres Vej til og fra Skolen gratis kunde faa et Maaltid Mad og en varm Drik (Pontoppidan 1918: II, 278)

1 Storm P. (Pedersen 1928)

Altså noget lidt andet, ydmygelsen fordi hun er jøde, er Augusts opfindelse, og hvorfor KFUM&K skal hentes ind som *prügelknabe* er uvist. I afsnittet efter forklarer hun sin veninde i Breslau om sine sociale tanker, som de nogenlunde ordret er gengivet i filmen. Hvad er det så, en redaktionel detalje eller en krænkelser af værket? Svaret overlades til den interesserede læser, eksemplet her har alene til hensigt at vække interesse for et helt andet fænomen.

Sagen er at Pontoppidan selv rettede og gjorde ved i sine bøger. Således har *Lykke-Per* ganske ligesom de to andre store romaner en udgivelseshistorie som er interessant derved at forfatteren stædigt gennem flere udgaver bliver ved at rette sin egen tekst indtil han endelig får den nobelpris. Som nu fx den underholdende sekvens i førsteudgavens syvende og næstsidste bogs tredje kapitel (Pontoppidan 1903: 122–124). Nanny har været sin mand, Dyhring, utro med fatalt resultat. Han stikker hende en lussing, som hun bider i sig (uventet, må vi tro), ja, hun bliver faktisk i den anledning ‘vellystfuldt’ betaget af sin mand der her for en gangs skyld viser sig som et ordentligt mandfolk. Men så tilføjer Pontoppidan: “endda hun var fuldt overbevist om, at han for sit Vedkommende gjorde rundelig Brug af den erotiske Frihed, de begge havde betinget sig paa deres Bryllupsdag”. Nannys far finder ligefrem grund til at give en undskyldning hvad, tilføjer igen forfatteren, Dyhring straks udnytter til at blokke den rige svigerfar for et større beløb. Hele Dyhrings omsorg for konens rygte skyldes forresten, i følge førsteudgaven, udelukkende at han har udsigt til at komme i Rigsdagen. Alle disse tre kønspolitiske nok så interessante bemærkninger har Pontoppidan strøget i sin anden og senere udgaver (nemlig andenudgaven (Pontoppidan 1905: III, 93–94) og fjerdeudgaven (Pontoppidan 1918: II, 186–187); af en eller anden grund er der ingen kendte rettelser fra anden- til tredjeudgaven). Nu er han jo forfatteren, så gør det ingenting.

På illustration 1 kan man læse hele historien og også se at forfatteren fortsætter med at ændre teksten fra andenudgaven til fjerdeudgaven, omend i meget mindre udstrækning. Skærbilledet er et resultat af en maskinel sammenligning af tre udgaver af det pågældende kapitel. Selve sammenligningen er foretaget på nettet i *Juxta Commons* og et resultat kan ses på samme netsted (*Juxta Commons Shared Visualization*). På illustration 1 er der imidlertid brugt et andet format som kaldes *parallel segmentation*, og som *Juxta* også har på sit repertoire. Der er tale om en udnyttelse af TEI’s kritiske apparat (TEI: kap. 12 Critical Apparatus):

```
forberedt paa at blive
<app>
  <rdg wit="#wit-33035">en af
    dem</rdg>
  <rdg wit="#wit-33034
    #wit-33033">den</rdg>
</app> , af hvem det tappedes
<app>
  <rdg wit="#wit-33035
    #wit-33034">!</rdg>
  <rdg wit="#wit-33033">.
</rdg>
</app>
```

som herpå er fremvist i tre spalter ved hjælp af et dertil indrettet ‘stilark’ (Clark 1999). Det man skal imponeres af i denne sammenligning, er at fremvisningen kan omfatte et vilkårligt antal tekster. Hver spalte kan fravælges i den viste repræsentation og derved kan man sammenligne tekster parvist efter eget valg.

Det er forholdsvist enkelt, fordi her er tale om en trykt tekst som stort set kan sammenlignes fra en ende af. Problemerne opstår der hvor teksten flytter rundt, eller hvor der er tale om manuskripter hvor en tidlig kladde typisk ikke vil dække hele den færdige tekst. Til at løse dette problem vil vi indføre et begreb vi kalder en *skakt* (Kynde 2003).

En skakt er en datastruktur som sammenkæder sammenlignelige passager i forskellige tekstfiler. I det foreliggende eksempel kan vi fx mærke teksten, og det vil her sige kapitel 3, efter TEI:

```
<div type="chapter" n="3"
  xml:id="skt21"
  corresp="skakt.xml#skt21">
```

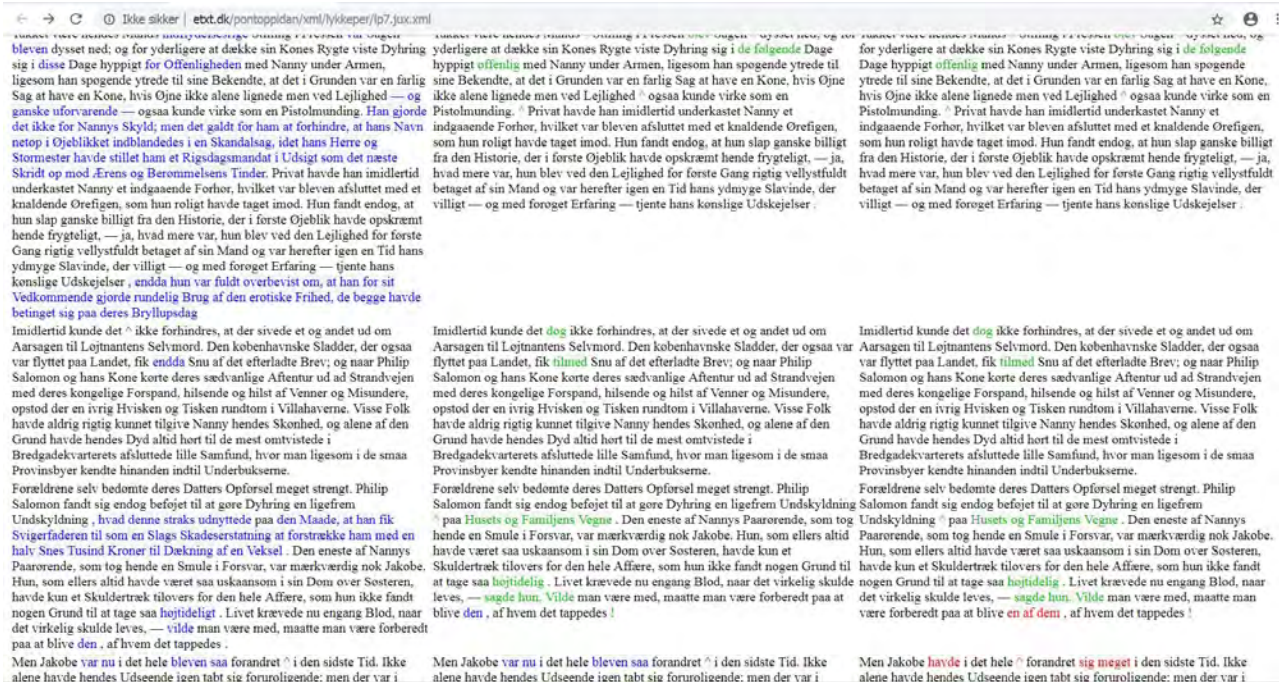
Sidste led, `corresp=`, udpeger skakten, der ser ud som følger (TEI: kap. 16 Linking, Segmentation, and Alignment):

```
<linkGrp type="alignment">
  ...
  <link xml:id="skt21"
    target="1udg/lp7.xml#skt21
           2udg/lp.xml#skt21
           4udg/lp.xml#skt21"/>
```

```
<link xml:id="skt22" ...
...
</linkGrp>
```

Ideen er at tilvejebringe en 'lodret' forbindelse. Som man kan se udpeges her de sammenlignelige punkter i de tre udgavers 'vandrette' tekst. Skakter har to formål: At lede læseren til at læse de andre versioner i deres sammenhæng ('positivintegralt variantapparat' (Kondrup et al. 1997: afsnit 4.1.1) og at kunne foretage en maskinel kollation.

Man bemærker at her er anvendt dobbeltreferencer idet teksten refererer til skakten og skakten modsat til teksten. Det kan synes overflødigt, men har med de to formål at gøre. Hvis læseren skal ledes til de andre versioner vil det være praktisk at referencen starter i teksten med `corresp`. Det vil også være en naturlig fremgangsmåde for den kodende filolog. Herefter kan

Figur 23.1: *Lykke-Per*, kap. 21. Min gengivelse af Juxtas parallelsegmentering af hhv. førsteudgaven, andenudgaven og fjerdeudgaven. Blå skrift i anden spalte angiver invariant tekst mellem de to første udgaver, tilsvarende grøn skrift i tredje spalte angiver invarians i de to seneste udgaver. Sort tekst angiver invarians over samtlige udgaver.

skakten konstrueres maskinelt, hvilket man må anbefale for at minimere risikoen for fejl. Hvis vi imidlertid fokuserer på det andet og teknisk mest krævende formål, kan vi simpelthen bruge skakten som udgangspunkt for kollationeringen idet den jo udpeger i dette tilfælde tre sammenlignelige kapitler. Herefter fortsætter vi med næste skakt (<link>) i gruppen.

Hvis vi videre antager at vi ønsker at samlæse n versioner i n spalter under anvendelse af et kollationeringsprogram som *Juxta*, stilles vi over for to krav:

- Alle versioner må være repræsenteret i alle <link> i en <linkGrp>, uanset om der er tekstmateriale til det og
- de henviste områder af en given version må dække hele versionens tekst.

Det første fordi vi ellers ikke kan vide i hvilken spalte en tom plads skal reserveres, det andet fordi der ellers vil mangle tekst i en version og dermed gøre spalteteksten urepræsentativ for versionen.

Endnu en komplikation opstår der hvor der ikke er en pæn kapitelstruktur at opmærke. Her må man i sidste ende ty til det TEI kalder 'milepæle', fx

```
<milestone unit="skakt"
  xml:id="skt02"
  corresp="skakt.xml#skt02"
  spanTo="#skt02.end"/>
<app type="var"><lem>og</lem>
<rdg><del rendition="#fs"
  instant="true">den gamle K</del>
</rdg></app> nu lød der en Jodlen,
kraftig klangfuld, seirende glad. Den
levende Ørneunge havde
<hi rend="underline">Rudy</hi>. -
[... ]
</p>
<milestone unit="p"
  xml:id="skt02.end"/>
```

Eksemplet her stammer fra et af H. C. Andersens håndskrifter med kladde til hans eventyr *Iisjomfruen* (København, Det Kongelige Bibliotek, Collin 36 4to). Det er et ganske krævende manuskript, idet det i sig indeholder flere 'lag' eller versioner af det der skal blive til den færdige tekst. Ud over de sædvanlige 'interne varianter' i form af overstregninger og tilføjelser i margen som man finder i håndskrifter, har Andersen nemlig, når rettelsesmængden blev for kaotisk, overklistret sin tekst med papir med en ny version. Man skal huske på at papir en gang var en kostbar resurse, og disse lapper er af samme grund en kilde til dateringen af rettelserne: På bagsiden af nogle af de anvendte papirlapper kan man nemlig finde spor af kladder til lejlighedsdigte som forfatteren har skrevet i anden anledning (Topsøe-Jensen 1976: 109). Håndskriftet her er under etablering af Holger Berg og Ane Grum-Schwensen, H. C. Andersen Centret ved Syddansk Universitet, i forbindelse med projektet Andersens Udvalgte Håndskrifter, en digital dokumentation af H. C. Andersens kreative processer.

Efter at have forsynet vores tekster med skakter kan vi inddele den videre datamatiske process i fire trin. Første trin er en forberedelse af de indgående tekststykker som beskrevet ovenfor og som helt er styret af skakterne der udpeger de relevante sammenlignelige stykker. Samtidigt renses filerne for tekst, som vi ikke ønsker skal indgå i sammenligningen. Det kunne være udgiveremendringer der ellers ville føre til falsk invarians (Kondrup 2011: 456), eller forfattersletninger som man ikke ønsker medtaget.

Andet trin består af selve sammenligningen. *Juxta* nævnt ovenfor, leverer desværre ikke sin parallelsegmentering som brugbart værktøj uden for netstedet (dvs. man må oplaste sine filer for sammenligning og nedlaste resultatet bagefter for at opnå effekten på Figur 23.1, s. 233). Det kan i praksis blive ganske belastende for store datamængder. Til gengæld er det en meget hurtig måde at opnå resultater i mindre skala.

Figur 23.2: Koncept til *Lisjomfruen*, København, Det Kongelige Bibliotek, Collin 36 4to, original tekst (blå) og overløbning (rød).

Figur 23.3: *Moralen*, København, Det Kongelige Bibliotek, Collin 371 4to, ff. 10r, 11r (blå), f. 7v (grøn), f. 45v (rød).

Bemærk hvor få ord der går igen fra version til version. Spalterne kan klikkes fra en ad gangen med fluebenet i overskriften.

Til anvendelse lokalt anbefales til gengæld *CollateX*. Det er et projekt der siden 2010 er udviklet af *The Interedition Development Group*, det støtter sig på den såkaldte ‘gøteborgmodel’ og forudsætter at man ‘tokeniserer’ teksten. Dvs. at man fx i TEI mærker den mindste sammenlignelige del. Vi har hidtil stiltiende gået ud fra at denne enhed er en ordform, men det kunne for den sags skyld også være et bogstav eller en hel sætning. Inddata vil altså skulle kodes

```
<w>og</w> <w>nu</w> <w>lød</w>
<w>der</w> <w>en</w>
<w>Jodlen,</w>
```

hvor <w> er et TEI-mærke for *word*. Bemærk at kommaet er inkluderet, så at ændringer i tegnsætning også registreres.¹ Hvis vi bruger *CollateX* må en tokenisering altså inkluderes i forberedelserne under trin 1.

Juxta og *CollateX* leverer naturligvis ikke uddata i *helt* samme format. Derfor kan vi med fordel indskyde et tredje trin til efterbehandling af resultatfilen, som herefter som fjerde trin er klar til at vises med vores stilark som beskrevet.

Sidste eksempel på anvendelsen af denne procedure er taget fra Poul Martin Møllers efterladenskaber, nemlig en notesbog med titlen *Moralen* (København, Det Kongelige Bibliotek. Collinske Samling, 371 4to). Den indtil videre ikke færdigredigerede tekst er etableret af Finn Gredal Jensen (*Poul Martin Møllers Skrifter*). Det interessante er her som i H. C. Andersen-eksemplet at varianterne befinder sig i samme manuskript, som dermed udgør flere tekstlag, hvad mekanismen derfor må være forberedt til at behandle.

Indholdet er blevet til i forbindelse med Møllers forelæsninger over logik og moralfilosofi som foregik i sommersemestrene 1831–1837.

1 Det samme kunne opnås gennem en finere – og mere korrekt – tokenisering, nemlig ved at markere tegnsætningen, fx <w>Jodlen</w><pc>,</pc>; tak til en anonym fagfælle for dette forslag.

Møller skriver indledningsvist sin første version på bogens højresider. Denne version udviser talrige rettelser og noter, stedvist tilføjet på de modstående venstresider. Derefter gennemskriver han udvalgte dele på venstresiderne. Til § 10 er der en særlig note på allersidste side, der søger at genskrive denne paragraf (se Figur 23.3, s. 235).

Prøver vi at kollationere de tre versioner, er resultatet lidt skuffende. Forfatteren, kan vi se, har i den grad genopfundet sin tekst, så at kollationsalgoritmen ikke rigtigt har kunnet finde nogen ens ord at gribe fat i. Men et negativt resultat er jo også et resultat.

Bibliografi

- Clark, James (1999). “XSL Transformations (XSLT)”. W3.org. <<https://www.w3.org/TR/1999/REC-xslt-19991116>> (tilgået 05.11.18).
- CollateX*. Software for Collating Textual Sources. “Documentation”. <<https://collatex.net/doc/>> (opdateret 2017, tilgået 02.11.18).
- Juxta* = Juxta Commons. Textual Collation on the Web. “A User Guide to Juxta Commons”. <<http://juxtacommons.org/guide>> (opdateret 2012, tilgået 02.11.18).
- Juxta Commons Shared Visualization*. “Lykke-Per. Hans Rejse til Amerika, a Juxta Commons collation”, delt af Karsten Kynde. Juxta Commons. <<http://juxtacommons.org/shares/lzZ5IW>> (tilgået 05.11.18).
- Kondrup, Johnny et al. (1997). “Tekstkritiske retningslinier for Søren Kierkegaards Skrifter. Trykte skrifter”. *Søren Kierkegaards Skrifter*. Bd. K1. København: Gads Forlag: 7–49.
- Kondrup, Johnny (2011). *Editionsfilologi*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Kynde, Karsten (2003). “Synoptiske udgaver i elektronisk form”. Pia Forssell og Rainer Knapas, red. *Varianter och bibliografisk beskrivning*. Nordiskt Nätverk för

- Editionsfilologer. Skrifter 5, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors: 99. <http://nncedit.org/vol/nne_vol_5.pdf#page=99> (tilgået 30.04.19)
- Pedersen, Robert Storm (1928). "Lige undsluppet". *Under tre Øjne*. København: Jespersen og Pios Forlag: 43ff.
- Pontoppidan, Henrik (1903). *Lykke-Per. Hans Rejse til Amerika*. København: Det nordiske Forlag. Ernst Bojesen.
- Pontoppidan, Henrik (1905). *Lykke-Per I–III*. Anden Udgave. København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Pontoppidan, Henrik (1918). *Lykke-Per I–II*. Fjerde Udgave. København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel.
- Poul Martin Møllers Skrifter*. Digital udgave ved Finn Gredal Jensen, Karsten Kynde og Kim Steen Ravn, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. "Moralen". <<http://pmm.dsl.dk/forelaesninger/txt094.xml>> (opdateret 2015, tilgået 26.11.18).
- TEI = *Text Encoding Initiative*. "Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange". <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/>> (tilgået 05.11.18).
- Topsøe-Jensen, H. (1976). "Iisjomfruen". *Vintergrønt. Nye H.C. Andersen studier*. København: G. E. C. Gad: 99–142.
- Tulinius, Poul Christian (2018). Opslag i "Pontoppidan selskabet" fra d. 20.09.18. Facebook.com. <<https://www.facebook.com/groups/35416873907/permalink/10156645695088908/>> (tilgået 26.11.18).

BEKRARÍMA OR “THE RHYME OF THE RAM”

BY EIRÍKUR HALLSSON

Philip Lavender

Gothenburg University

Introduction

BEKRARÍMA, WHICH I PRESENT HERE TRANSLATED as “The Rhyme of the Ram”, is listed by Finnur Sigmundsson (1966: I, 66–67) in his *Rímnatal* as existing in only two manuscripts, namely Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, Lbs 2079 8vo and Reykjavík, Landsbókasafn Íslands, ÍB 155 8vo. I know of no other witnesses. Finnur Sigmundsson (1960: 65–69) also edited the poem, including it in his collection of short one-fitt *rímur*, *Stakar rímur*. Finnur Sigmundsson’s edited text serves as the basis for the translation here. He took ÍB 155 8vo as his base text, stating that:

það handrit er með hendi Jóhannesar, sonar Árna Eyjafjarðarskálds, skrifað um 1830. Til er aðeins eitt handrit annað, svo kunnugt sé, Lbs 2079, 8vo, skrifað um 1900 eða síðar, og líklega eftir handriti Jóhannesar. Það er mjög rangritað og með öllu gagnslaust. (Finnur Sigmundsson 1960: I, xvii)

(that manuscript is in the hand of Jóhannes, son of Árni the Eyjafjörður-Poet, written around 1830. There is only one other witness, as far as is known, [namely] Lbs 2079 8vo, written around 1900 or later and probably based on Jóhannes’ manuscript. There are many errors and it is completely useless.)

Finnur Sigmundsson also mentions that the author of the poem is Eiríkur Hallsson (1614–1698), whom he says was “prestur að Höfða í Höfðahverfi” (“a pastor at Höfði in Höfði-district”; 1960: II, 37).¹ If the identification is correct, this means that our earliest extant witness is from approximately 130 years after his death. Höfði does, however, lie on the eastern shore of Eyjafjörður, and the scribe of ÍB 155 8vo, Jóhannes Árnason, lived at Skálpagerði,

1 For more information on the life and work of Eiríkur Hallsson see Eiríkur Hallsson and Þorvaldur Magnússon (1950) and Lavender (2019, forthcoming).

just south of modern-day Akureyri, where Eyjafjörður becomes Eyjafjarðardalur.² Thus the apparent author of the poem and the scribe of the earliest witness lived approximately 40 kilometres away from each other, albeit with over a century separating them.

Within the lines of the poem we find numerous allusions to the context of the poem's production, including references to places and the people who are assumed to be the author/giver and the recipient. Þorvaldur on Hrísey is first mentioned in verse 2, and subsequent references to this man (sometimes called Valdi) and the island upon which he lives appear in verses 10, 17, 18, 24, 41 and 45. Eiríkur is mentioned in verses 11 and 42. Kvígudalir, a farm on Þengilshöfði not far from where Eiríkur lived, is also mentioned in verse 7. In addition a number of other names appear: Geirlaug in verse 20, Andrésson in verse 34, Helga in verse 35 and Herdís in verse 43.

It is said of Þorvaldur Gunnlaugsson (1604–1703) – the Þorvaldur who is addressed in and was presented with this poem – that he “hefur byrjað búskap þar [i.e. Hrísey] fyrir miðja 17. öld og þar er hans oft getið eftir 1673” (“began farming there [Hrísey] in the middle of the eighteenth century and he is often mentioned being there after 1673”; Stéfan Aðalsteinsson 1978: II, 378). The same source also tells us that at some point between 1680 and 1690 he moved to Fagriskógur (also sometimes called Fagraskógur). Thus the most likely time period for the poem to have been written is between 1673 and 1690. The mention of “Herdís”, presumably Herdís Bjarnadóttir (b. 1649), Þorvaldur's third wife, in verse 43 helps us limit this time period yet more: they married in 1680, and so the poem was presumably written during that decade (and could not have been written much afterwards, considering Eiríkur Hallsson's death in 1698).

2 Jóhannes' father, Árni Eyjafjarðarskáld (1760–1816), who may have passed the poem on to his son, lived further south in Eyjafjarðardalur at Rifkelsstaðir.

The nature of this poem, with its in-jokes and allusions, perhaps makes it an odd choice for translation. Nevertheless, the glimpse it gives into everyday life on a seventeenth-century farm (and the humorous outlook which can accompany it) make it, I believe, an object of study worthy of being made available to a wider audience. *Rímur* poetry has, for a number of reasons, rarely made the transition into other languages, although a couple of exceptions do exist. For example, Theo Holman (1975: 347–359) provides an English prose translation of *Skíðaríma* in his edition and analysis of said text. Matthew Driscoll (1999), too, provides a blank verse translation of *Skikkjurímur* (“The Mantle Rhymes”) alongside his edition of the text. This short translation adds to this number and does so while maintaining at least some of the technical features of the poetry. This perhaps foolhardy attempt is made because when *rímur* are stripped of their rhythmic and sonoric components, they can appear dull and unreadable.

Bekraríma is composed in the verseform *afhending*. Sir William Craigie says that this metre “komi fyrst fyrir í [Vilmundar rímum viðutan] eftir Orm Loftsson, kveðnum á öðrum fjórðungi fimtándu aldar” (“first appears in Ormur Loftsson's *Vilmundar rímur viðutan*, composed in the second quarter of the fifteenth century”; 1952: lv). Helgi Sigurðsson calls this metre “afhendingar ætt (hinnar eldri)” (“the older *afhending*”) and remarks that “hún er tvíyrðingur [...] hefur hún í fyrra vísuorði 12 atkvæði en 8 í hinu seinna vísuorðinu” (“it has two lines per verse [...] in the first line there are 12 syllables and there are 8 in the second”; 1891: 39). The final stressed syllables of the first and the second lines must rhyme and there are three alliterating staves in the first line and two (not necessarily matching those in the first) in the second. I have attempted to maintain the line-length (at least six and four stresses in the first and second lines respectively) and the end

rhyme, but the alliteration has had to fall by the wayside.

One of the greatest challenges that presents itself when one is translating *rímur* poetry into English (or any other language for that matter) arises from the fact that Icelandic always has stress on the first syllable, thus the natural rhythm that tends to emerge is a trochaic one (i.e. one stressed syllable followed by an unstressed one in each metrical foot, e.g. “**F**yrst eg | **h**efi | **h**úsa | **y**ðar | **h**ingað | **v**itjað”, verse 3). Since English can have the stress on any syllable, it is much harder to replicate this stable rhythm, and anacrusis (i.e. extrametrical syllables at the start of a poetic foot) must be made use of on various occasions to remedy this somewhat. The difficulties are not fully overcome, and the result surely sounds clunky at times.

Beyond the questions of metre, rhyme and alliteration, there is the question of lexis. Kennings are the most famous lexical challenge from Old Norse poetry and they also play an important role in *rímur*, both medieval and post-medieval, but there are only five kennings in this particular poem (see the notes for verses 1, 3, 11, 16 and 27). Technical language presents other complexities, however. There are several ovine terms used which may have nuances that are hard to capture: *rolla* (‘ewe’, verse 7), *bekri* (‘ram’, verse 9), *dorri* (‘ram’, verse 11). The poem also has an array of vocabulary relating to products derived from sheep. Since such products may be very culturally specific, it is often hard to translate them. *Þjó-netja*, for example, in verse 32, is perhaps a fatty piece of leg-meat (?). The “hlauna flykki” in verse 35 might be a cut from the haunch of the animal, and the “brók skammrifa” is perhaps a rack of lamb of some sort.³

3 *Flikki* (n.) is given in Cleasby and Guðbrandur Vigfússon (1874: 160) as a “flitch of bacon”. A flitch is apparently a “side of unsliced bacon”, and while there is no pork or bacon referred to in this poem, *flikki* might serve equally well for a piece of other types of meat.

To briefly summarise, there are two main reasons why I have chosen to translate this particular poem. Firstly, it is a short and entertaining piece, a fact which aided me in the translation and hopefully encourages the reader. The second reason is an attempt to engage with the subject of artefactuality which lies at the heart of this collection. While I may not be presenting a material/artefactual philological study, the words of the ram who protagonises this poem reveal a consummate materialist in every sense, down to the level of dissecting and valuing the parts of his own body! Moreover, he mentions in verse 4 that some text has been engraved upon his horns, presumably referring to a simple ownership marking of some kind, as farmers tend to put on their livestock. Nevertheless the pride and elevated language with which the ram announces this “prentaðan [...] passann” (i.e. “printed passage”) allow us to see it, through his eyes, as something beyond a pragmatic property label. Perhaps he sees these letters carved into his horn as something worthy and literary, like the poem itself. In fact the markings on the horns of the original ram presumably served a similar function to the poem itself: both artefacts, horn-text and *ríma*, would, in their different ways, mark the transition of this property from Eiríkur to Þorvaldur.

Translation

1. In a letter which came to me from the
herring's ground,
a greeting I saw, which thus did sound:
 2. “With honour I hope that Þorvaldur's well
out on Hrísey,
and I'm welcome here, I dare say.
 3. For I indeed have come to stay within your
doors
and broken the back of the wave with oars.
 4. A passage you may see writ here – a custom
long-saved –
which I bear upon my horns engraved.
 5. For those who look, proof of my distinction
is plain to see.
I don't want anyone laughing at me.
 6. If you just ask, my pedigree I won't conceal,
listen to what I now reveal.
 7. A snow-white ewe my mother was, bought
cheap on sale,
well-known down in Kvígudale.
 8. The women said she would ‘be fixed’ the
following spring:
a barren ewe gets a harsh scolding.
 9. Often in the summer it came to pass that she
was shorn,
but before that happened a lamb was born.
 10. St Bart's feast I must remember to observe,
as long as with Valdi I can serve.
 11. Pastor Eiríkur found me first on the land of
the grouse,
took this wet ram back to his house.
 12. Six weeks before winter began I was
brought
to where the stacks of hay are stored.
 13. Boring holes in a cattle stall I could be seen,
though my body was thin and lean.
 14. Most people did not want my death-day to
be delayed.
With the priest my worries were allayed.
- Á sendibréfi, sem að kom af sildar landi
sá ég kveðju so látandi.
- Þorvaldur í Hrísey heill með heiðri þreyi
og vel mig kominn vera segi.
- Fyrst eg hefi húsa yðar hingað vitjað
og unnar hrygg með árum brytjað.
- Prentaðan megi þér passann sjá að plagsið
fornum
sem ber eg á mínum báðum hornum.
- Hvert skírteini held eg að mínum heiðri nægi,
enginn vildi eg að því hlægi.
- Ætt minni skal ekki leyna, ef þú biður
heyrið til hvað hermi eg yður.
- Mín var rolla móðir hvít og minnst að sölum,
kunnug fram í Kvígudölum.
- Vífin sögðu hún væri geld á vori næsta
óbyrja fékk álas stærsta.
- Oft um sumarið var þess von hún væri skorin,
þó var áður bekri borinn.
- Bartholomeus burðardag mér ber að halda,
allt so lengi er hjá Valda.
- Síra Eiríkur fann mig fyrst á fróni orra,
bar til húsa blautan dorra.
- Varð eg síðan vikna sex að veðurnóttum
heim so færður heys að tóttum.
- Gekk ég so í baulu bur og boraði holur,
magur og smár þó minn sé bolur.
- Vildu flestir dauða dags ei dómur fresti,
en nokkra fann eg náð hjá presti.

15. A cow-herd has ever since begrudged me
and raised me poorly, as you see.

16. I couldn't abide when Jón kept up with his
complaints,
and so stayed away from the land of the saints.

17. People think that Þorvaldur is not low on
stocks,
he won't kill me when hunger knocks.

18. Ready for hardship here on Hrísey when I
landed,
I've heard that you are open-handed.

19. You'll protect me and give me food which I
can eat,
so I won't die outdoors in the sleet.

20. Geirlaug said your wife should be in charge
of me.
I know that she'll act sensibly.

21. If you deign to care for me now and hence,
you'll get ample recompense.

22. If I should get to spend five years in a comfy
stable,
with milk and grass laid at my table...

23. ...I'd leave behind to pay you back for my
nutrition
six hundreds of children in addition.

24. My fleece will serve Valdi when he needs it
one spring day,
I've heard that he has tax to pay.

25. From this grey man he will get more than
forty feet,
though twelve he'll pay at the summer-meet.

26. In summer the plain I'll watch, the meadow
defend,
as long as my life proceeds without end.

27. If the trees of Týr should tread the plain and
tramp their feet,
with my horns they're sure to meet.

28. From the meadows I will beat the livestock
away,
if they don't do as the laws say.

Hirðir kúa hvert sinn eftir hefur mér talið,
og sem þér sjáið illa alið.

Ekki þoldi eg eftirtölurnar af honum Jóni,
hélt því burt af hefðar fróni.

Þenkja menn hann Þorvald eiga þéttar birgðir,
hann mig ekki í hungri myrðir.

Hér við Hrísey höfn eg tók í hörmum mínum,
allt hef eg spurt af örleik þínum.

Ásjá veita muntu mér og miðla kosti,
so ekki deyi eg úti í frosti.

Segðu hún Geirlaug gefi mig yðar góðu kvinnu,
hún mun á mér sýna svinnu.

Ef þið virðist vinna til mér veita umsorgun,
aftur fáid ærna borgun.

Ef verða mætti eg vetra fimm í vænni hlöðu,
fengi mjólk og tuggna töðu,

Eg þá skyldi eftirláta í eldisbætur
sex hundruð með syni og dætur.

Þegar vorar þá skal reifið þéna Valda,
skilst mér hann eigi skatt að gjalda.

Sjálfur eignast sextán pör af sjálfhæringi,
þó álnir gjaldi átta á þingi.

Á sumrum skal eg vakta völl og verja engi,
so sem endist lífið lengi.

Týrs ef runnar troða völl og trampa fæti,
hornum mínum hörðum mæti.

Berja skal eg búfénaðinn burt úr högum
nema gangi lands að lögum.

29. When time has passed and I am old, as men
do say,
I know will come my dying day. Þá er gamall orðinn er sem ýtar segja,
veit eg mér er víst að deyja.
30. Then the time has come for you to take your
due,
more than empty words for you. Þá er kominn tími til þér takið kaupið,
mun það verða meir en raupið.
31. Fancy presents really do make servants
glad,
with them to many farms they gad. Vinnuhjúin verða glöð af vænum slægjum
og með sér gefa á mörgum bæjum.
32. A colossal carcass there will be, and then
some more,
with fatty thigh-meat ground in gore. Verða mun þá vættar krof og vel so meira,
mun þjó-netja malin í dreyra.
33. Thick brisket, short-ribs and juicy breast,
put hungry young women to the test. Bóga þétta, brók skammrifja og bringu feita,
heimasætur hika að neita.
34. You'll weigh out a mass of tripe at the very
least
Andrés' son will have a feast. Magáll fjórðung mun þá vega að minnstu
vonum,
Andrésson skal eta af honum.
35. Hard-gripping Helga in the byre will gobble
rump-meat,
a slice of liver and stomach sweet. Helga í fjósi harðgreip maui og hlauna flykki,
lifrar sneið og laka stykki.
36. A glistening heart I'll gladly leave when I
am gone,
to feed six men a whole month long. Gláður vildi eg gildan eftir gollur leggja,
sem mánaðar kostur sex er seggja.
37. Though seventeen women should sit with it
for sixteen days,
with empty stomachs they won't part ways. Þó sitji við hann seytján fljóð í sextán daga,
fá skulu allar fullan maga.
38. With a top-class sausage and diced-up meat,
finely chopped,
the mountain of food will be topped. Smálka matur smátt höggvin og smíðið bjúga,
verður mesta veraldar hrúga.
39. A vat of marrow from mighty bones, I
think, will stream,
that will be the ladies' cream. Mergjar staup úr máttar beinum meina eg
renna,
vera má það viðbit kvenna.
40. My suet will serve when candles need to
take a dip,
and with some leftover you'll caulk a ship. Úr mörnum kerti munu steipt í máta nipin
en sumt er til að súða skipin.
41. When Valdi's guests after drinking lie as if
in bed,
they will munch on my pickled head. Þorvalds gestir þegar liggja í þétta rússi,
maula skulu sviðin úr súrsi.
42. For Eiríkur to get one of my feet would not
be wrong,
if that man should live so long. Eiríkur vildi eg einhvern fótinn af mér fengi,
ef sá karl so lifði lengi.

43. Herdís, I hope, will carry my sheepskin on
her feet,
and share with women as she deems meet.
44. If artisans should carve my horns with skill,
I think,
one may very well from them drink.
45. Though it would be dull, to narrate more of
Valdi's deeds,
I could do it, if someone needs.
46. I've paid for my upkeep, as far as I can see."
And thus the ram his talk let be.
47. May honour and glory come to those who
listen well.
It's good to be silent for a spell.
48. The Rhyme of the Ram is now done: it was
hard!
Hands came in useful for this bard.

Herdís skal minn hörundsfeldinn hafa á fótum
og skæðum miðla mörgum snótum.

Ef hornin eru með hagleik prýdd af höndum
rekka,
þá má fullvel þar af drekka.

Launum fleiri leiðist mér að lofa Valda,
þó verð eg við þetta að halda.

Er þá borgað uppheldið að ætlan minni.
Lauk so Rútur ræðu sinni.

Vegur og sómi veitist þeim, sem vel til hlýðir,
það er bezt að þagna um síðir.

Bekraríma búin er, þó bágt mér veiti,
hana að skrifa handa neytti.

Notes on Translation

Verse 1: The speaker of the first verse is unlikely to be Eiríkur himself, since the point of the poem is that the ram is delivering a message to Þorvaldur on Hrísey. Thus it makes more sense to see this as a statement by Þorvaldur (perhaps the verse was added by the recipient upon receipt of this poem or at some later time). The fact that a *sendibréf* is referred to removes us somewhat from the conceit of the poem, namely that the message is delivered by a talking ram.

Verse 1: *Sildar land*, literally the “land of the herring”, is a transparent kenning for the sea.

Verse 2: This verse has two verbs in first person singular, “(ég) þreyi” and “(ég) segi”. Thus it seems to be the ram talking, even if Eiríkur Hallsson is ventriloquising his own wishes through the animal.

Verse 3: *Unnar hryggur*, literally the “back of the sea”, presumably simply refers to the surface of the sea, which the oars cut into.

Verse 10: The feast day of Saint Bartholomew (although not his birthday) is celebrated by the Roman Catholic Church on the 24th of August.

He is famous as a martyr who was flayed. Perhaps for this reason the reference appears here, after mention of the ram's mother being shorn. St Bartholomew is considered the patron saint of many professions which involve animal parts and animal skins (e.g. butchers, leatherworkers and bookbinders).

Verse 11: *Orra frón* is a kenning for the heath or grassy plain, literally “land of the black grouse”.

Verse 12: The *veturnætur* take place mid-to-late October. Six weeks before would thus be around the middle of September.

Verse 13: The statement that the ram “boraði holur” is unclear to me. Perhaps young rams like to scratch their incipient horns on hard surfaces and this can leave holes?

Verse 14: I think the point here is that most people wanted to slaughter the ram immediately, but the priest, i.e. Eiríkur, decided rather to rear the lamb to maturity.

Verse 16: *Hefðar frón*, literally “land of honour” (Finnur Jónsson (1926–1928: 162) gives the translation of *hefð* as “ære, heder, ophöjelse”). The “land of honour”, or perhaps “of glory”,

would seem to refer to heaven, the point being that the ram avoided it (i.e. avoided dying or being slaughtered). I have translated this as “land of the saints”, not a literal translation of the parts of the kenning (it was chosen because it rhymes with “complaints”), but hopefully giving the same result when resolved, i.e. heaven. Who this Jón is, beyond presumably being a herder of some kind, remains unexplained. Nor is it clear why not putting up with his complaints should enable the ram to avoid being slaughtered. Perhaps Jón was famous for being greedy and always complaining about being hungry? In any case, this appears to be an in-joke.

Verse 20: “Geirlaug” refers to Geirlaug Helgadóttir, the second wife of Eiríkur Hallsson, who apparently has sent her own set of instructions with the ram.

Verse 23: This verse refers to “sex hundruð með syni og dætur”, which presumably does not mean that the ram will have six hundred offspring, but rather that he will provide offspring to the value of “sex hundruð”. The value of a *hundrað* has changed throughout the history of Iceland. *Eldisbætur* comes from the word *eldi* n., meaning “feeding or maintenance of an animal”. The ram is thus saying that his offspring will be recompense for his being looked after.

Verse 25: Some rough conversion of units has been carried out here. One ell is approximately 18 inches or 1.5 feet. Thus the 2 × 16 ells mentioned in the first line are rendered as “more than forty feet”. The 8 ells mentioned in the second line become “twelve” feet.

Verse 27: *Týrs runnar*, literally the “trees of Týr”, is a kenning for men.

Verse 34: Who “Andrésson” is remains uncertain. It would seem to be a reference to another individual living on the farm, as is apparently the case also with Helga, mentioned in the following verse. Neither a Helga nor an Andrésson appear living on Þorvaldur and Herdís’ farm, Fagriskógur, in the 1703 census, however (see *Manntöl*).

Verse 42: This is the second mention of Eiríkur, the poet. The reference implies that he was already old when he composed *Bekraríma*. If it was written in the 1680s, then he would have been in his sixties or early seventies.

Verse 48: Here we seem to be hearing the poet’s voice directly. The reference to hands being used takes the reader out of the conceit of a talking lamb and into the true context of a letter/poem being written.

Bibliography

- Cleasby, Richard and Guðbrandur Vigfússon (1874). *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.
- Craigie, William A. (1952). *Sýnisbók íslenskra rímna frá upphafi rímnakveðskapar til loka nítjándu aldar I–III*. London.
- Driscoll, Matthew, ed. and trans. (1999). *Skikkjuríma*. Marianne E. Kalinke, ed. *Norse Romance I–III*. Cambridge: II: 267–329.
- Eiríkur Hallsson and Þorvaldur Magnússon (1950). *Hrólf’s rímur kraka*, ed. Finnur Sigmundsson. Rit rímnafélagsins 4. Reykjavík.
- Finnur Jónsson (1926–1928). *Ordbog til de af Samfund til udg. af gml. nord. litteratur udgivne rímur samt til de af Dr. O. Jiriczek udgivne Bósarímur*. Copenhagen.
- Finnur Sigmundsson, ed. (1960). *Stakar rímur frá 16., 17., 18. og 19. öld*. Rit rímnafélagsins 9. Reykjavík.
- Finnur Sigmundsson (1966). *Rímnatal I–II*. Reykjavík.
- Helgi Sigurðsson (1891). *Safn til bragfræði íslenskra rímna að fornu og nýju*. Reykjavík.
- Holman, Theo (1975). *Skíðaríma*. Amsterdam.
- Lavender, Philip (2019, forthcoming). “Depicting Friendship in Early Modern Iceland: *Apellis ríma* by Eiríkur Hallsson”. *New Norse Studies* 1.
- Manntöl*. <www.manntal.is> (last accessed 07.06.19).

Stefán Aðalsteinsson (1978). *Svarfdælingur* I–II.
Reykjavík.

“EN SMUK HISTORIE”

Arne Magnussons vurdering af litteratur

Margrét Eggertsdóttir

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

DA JEG FOR MANGE ÅR SIDEN VAR LEKTOR I islandsk sprog og litteratur ved Københavns universitet fik jeg et telefonopkald fra en person der var i gang med at lave en annonce for flyselskabet Icelandair. I den anledning ønskede vedkommende et svar på spørgsmålet: Hvad er det, der gør *Njals saga* så interessant? Jeg syntes dengang at dette ikke kunne besvares med et par sætninger. Men nu viser det sig at den person hvis håndskriftsamling forbinder mig og fødselaren, det vil sige selveste Arne Magnusson (1663–1730), lige præcis har prøvet at give et meget kortfattet svar på netop dette spørgsmål. Anledningen var af stor betydning: To islandske håndskrifter skulle foræres kongen af Danmark og Island. En indholdsfortegnelse ligger forrest i begge håndskrifter med Arne Magnussons smukke håndskrift. I denne korte artikel vil jeg prøve at besvare: Hvad var formålet med indholdsfortegnelsen og hvad fortæller den os om

Arne Magnussons smag og indstilling, og ikke mindst hans holdning til sagalitteraturen?¹

De to håndskrifter, Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, GKS 1002–1003 fol., er skrevet på pergament – indbundet i rødt fløjlsmed forgylde kanter på siderne – og må være blandt de sidste eller yngste islandske pergamentshåndskrifter (Slay 1960: 143). Som det fremgår af en seddel i håndskrifterne blev de den 29. januar 1692 foræret kong Christian den femte “til indlemmelse i det kgl. bibliotek” (Kålund 1900: 10; Már Jónsson 2012: 102), af Björn Þorleifsson (1663–1710), på det tidspunkt provst i Rangarvallasýssel – formentlig i håb om at kongen ville støtte hans forfremmelse til biskop (se Slay 1960: 149, Arthur 2012: 206–208, Már Jónsson 1998: 113). Håndskrifterne blev i 1667 og 1670 skrevet af

1 Jón Helgason (1980) har publiceret en artikel som han kalder “Athuganir Árna Magnússonar um fornsögur”, hvor han gengiver Arne Magnussons kommentarer i NKS 1836 4to. Hans indholdsfortegnelse i GKS 1002–1003 fol. nævnes ikke.

Páll Sveinsson efter bestilling fra Jón Eyjólfsson i Eyvindarmúli på Rangárvellir (i Fljotshlid, Rangarvallasýssel). Jón Eyjólfsson var, som Slay fandt ud af, “probably quite wealthy [...] a notable person by birth” (“sandsynligvis ganske velhavende [...] helt fra sin fødsel en betydningsfuld person”; Slay 1960: 146). Ifølge titelbladet var håndskriftet oprindeligt skrevet med det formål at underholde bemeldte “Jón og andre gudfrygtige mænd” (GKS 1002 fol.: 1r). Inden Björn blev biskop boede han i Oddi, en gård som ligesom gården Eyvindarmúli ligger i det område på Island hvor de vigtigste begivenheder af *Njals saga* foregår. Det ser ud til at *Njals saga* allerede da har haft en særstilling blandt de andre sagaer, blandt andet fordi alle de andre sagaer har begyndelsen: “Hier byriar saugu [...]” (“Her begynder sagaen”) mens *Njals saga* har begyndelsen: “Hier biriar Islendinga saugu þæ sem Níala heiter” (“Her begynder den islændingesaga, der hedder *Njála*”). *Njals saga* er med andre ord den eneste af sagaerne som betegnes som “islændingesaga”.

I håndskriftet ligger der et brev til kongen fra Björn Þorleifsson, hvor han påstår at have “fundet [håndskrifterne] udj Eders Majestets Eget Land, Mit fattige Fæderne-Land Island Ligesom Liggende udj Mørkhed”. Med gaven til kongen vil han nu fremføre dem “til et ønskeligt og klart lius” (Slay 1960: 149). Begge håndskrifter blev overleveret til Stofnun Árna Magnússonar i Reykjavík den 16. november 1984.

Arne Magnusson har – som før sagt – for begge bind på et vedlagt blad lavet en indholdsfortegnelse, “med en kort bedømmelse af de enkelte stykker” (Kålund 1900: 10). Arne Magnussons kritiske holdning til de gamle skrifter og andre kilders historiske troværdighed er godt kendt (Már Jónsson 2012: 93–97), men hans “bedømmelse” er efter min mening ikke desto mindre interessant i og for sig, både hans beskrivelse og hans klassificering af litterære tekster. Det er bemærkelsesværdigt at det som på hans modersmål betegnes som “saga” bruger han forskellige begreber om, som blandt andet vidner om hans

lærdom. Arne Magnusson udpeger kernen i hver historie, og lægger vægt på hovedpersonens oprindelse. Som forventet anser han alder og autenticitet som særlig vigtige. *Njals saga* er den saga der får den længste og mest udførlige beskrivelse og han påpeger desuden at den er brugt som kilde af Arngrímur Jónsson i dennes beskrivelse af Island, *Crymogæa*.²

Det ser ud til, at Arne Magnusson har været bekendt med *Njals saga* fra ung alder. I hans biografi, skrevet af Jón Ólafsson úr Grunnavík (red. Guðrún Ása Grímsdóttir 2013), forbindes netop *Njals saga* med det som forfatteren kalder “upphaf hans lukku”, d.v.s. begyndelsen på hans succes. Det er fortællingen om hvordan Arne Magnusson, som ung student i København, kom i forbindelse med den kendte lærdomsmand, Thomas Bartholin (1616–1680). For at teste ham, da de mødtes første gang, tog Bartholin en tilfældig bog fra hylden og bad Arne Magnusson om at læse højt fra den. Bogen var *Njals saga* og Arne læste og oversatte teksten, og gav desuden en grammatisk forklaring på hvert enkelt ord, og lykkedes på den måde at imponere Bartholin, som derefter tog ham i sin tjeneste (Guðrún Ása Grímsdóttir 2013: 50, først trykt i Kålund og Finnur Jónsson 1920: 13). I et brev til Björn Þorleifsson, skrevet i 1694, udtrykker Arne et ønske om at erhverve *Njals saga* på pergament (Kålund og Finnur Jónsson 1920: 552), et håndskrift han i næste brev takker for at have modtaget; som formodentlig har været Oddabók, nu Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar, AM 466 4to.

Det er et kendt faktum at Arne Magnusson efterlod på sedler en stor mængde af vigtige oplysninger om de håndskrifter han samlede på og som er vedlagt og som i mange tilfælde

2 Det er i Liber secundus som har titelen: “Gunnerus de Lydarenda: et ormerus eidem consangvi neus” (Arngrímur Jónsson 1609: 153) og fortsætter med “Níalus, sapientia et prudentia valens” (1609: 160). I denne del af bogen genfortæller Arngrímur mange islændingesagaer og totter, bl.a. dem som er opbevaret i de håndskrifter som her drøftes.

anses en del af håndskrifterne. Disse sedler har en uvurderlig betydning. Denne måde at samle oplysninger på var noget som blev populært og almindeligt i 1700-tallet (Zedelmair 2015: 64). Det at lave excerpter var også en vigtig metode og en del af den klassiske uddannelse som lærde mænd brugte for at samle oplysninger, samt at evaluere det de havde læst. Metoden er stort set blevet oversat af moderne forskere (Zedelmair 2015: 45–61).³ Det blev anbefalet at bruge sedler, hvor man skrev enkelte ord eller sætninger, eller med andre ord excerpter af det man havde læst. Indholdsfortegnelsen i GKS 1002–1003 fol. bekræfter at Arne Magnusson netop har tilegnet sig disse arbejdsmetoder.

Forskere har længe vidst, at Arne Magnussons kommentarer er af stor betydning og en stor del af dem er allerede trykt.⁴ Den indholdsfortegnelse som her omtales – en typisk paratekst – er alligevel ikke blevet trykt før. Desværre ved vi ikke på hvilket tidspunkt den blev lavet, eller hvem som tog initiativet, men det faktum at den er på dansk (og ikke islandsk) hentyder at den er lavet til en lærd mand, evt. en kongelig bibliotekar.

GKS 1002 fol., f. 2r:

Fortegnelse paa de Historier som findis udi dette volumine.

1. Keiser Caroli Magnia Chronica, af lige indhold som den ordinaire tryckte, som oc findis paa Danske
2. En historie angaaende en mand i Ijsland ved navn Gretter Asmundsón, som frem for andet er berómt for sin styrke, oc mandelige bedrifter i Ijsland oc Norge; Er fód anno 992. i hielslagen anno 1036.
3. Det bør dog nævnes, at Jón Helgason har påpeget at Arne Magnussons excerpter er af interesse og har ikke fået den opmærksomhed de fortjener, jfr. Jón Helgason (1980: 34).
4. Se Kålund og Finnur Jónsson (1920) og Már Jónsson (1995).
3. En dict om en stor koglerer i Tyskland ved navn Mafus eller Magus, oc hans svogere 4. bródre. Giver relationen at forstaae denne act at skulle vere skeedt i Ludovici Balbi oc Caroli Crassi keiserer tiider imellem annum 877 oc 887.
4. Historie om Rolf Krage en af voris gamle danske konger, skal vere i förstningen conciperet af en, ved navn Mag. Galtherio, oc siden ved en anden der af uddragen. Historien som her refereris findis en deel hos Saxonem libro II. dog noget anderledis. Holde voris danske chronographi gemeenligen for den at vere tildragen sig hen ved 600 aar fór Christi fódssel, mens andre voris historie bóger sette Rolf Krages tiid meget lengere ned.
5. En roman om Octaviano keiser udi Rom oc hans to sónnner Flores oc Leo, af hvilke den fórste fick til egte Marsibillam kong soldan af Babilon hans daatter, oc blef keiser i Rom effter sin fader. Den anden Leo fick Rosamundam kongens daatter af Spanien, oc succederede saa i det spanske riige. Denne keiser Octavianus skal have levet i Dagoberti I. kongens af Frankeriige tiider, [...] som kom til regeringen anno 628 oc dóde 644.
6. En relation om en kongesón af Ryssland, ved navn Sigurgard, som fick til egte Ingerd, kong Herculis daatter af Tartarien, oc blef der saa siden konge. Denne roman haver aldelis intet hvor af mand kunde udleede hvad tiider den auctor skulle hafve villet applicere den til.
7. En tracktat om en veldig krigsmand af de Trojaner afkom ved navn Hector som var Carnotii kongens i Tartaria hans són. Hand giffede sig med Trobil kongens daatter af Mesopotamia, oc succederede sin fader i Tartarien. Denne Hector hafde sex camerader som alle gjorde mandelige bedrifter, oc finge hver sin konge daatter,

skal denne historie een deel vere skeedt, som der formeldis, 377. aar fór Christi lidelse.

8. En roman om Sigurd den tausse, Lotharii kongens af Saxen sún, denne Sigurd blev giffet med Seditiana kong Floris daatter af Franckeriige, hvilken hand tilforne hafde vexeret med ofvermaade store koglerie, blev saa konge i Franckeriige, oc hafde med sin dronning en sún, heed Flores, som succederede faderen i Franckeriige. Denne dict sier at Lotharius Sigurds fader levede i kong Arturi af England tiider, hviss regerins begyndelse de beste engelske chronologi sette til annum 508.
9. En indgang til Gretter Asmundsóns historie, som til forn er antegnet Num. 2. Handler om bemelte Grettis forfædre, som formedelst regerings forandringen i Norge rómde derfra, oc satte deris bo i Jisland, hen ved annum Christi 900. af hviss afkom bemelte Gretter var.

GKS 1003 fol., f. 1r:

Fortegnelse paa de Historier som findes udi dette Volumine.

1. En Relation om en konge i Vester-Jylland, ved navn Rolf Gótrekssón, som fick kong Eriks daatter af Sverig til egte, oc blev der saa konge effter hannem. Denne historie er trykt paa Jislandsk oc svensk til Upsal 1664 oc findis i hans Majest. Bibliothek; chronologien der udi riimer sig icke vel med nogen tiid, hvor udofver mand billigen kand tvifle om historiens visshed.
2. En fabel om en, heed Gange Rolf, hviss fader var Sturlóg den arbeidsomme, som raade for Ringeriige i Norge. Denne Rolf fick Jngerd kong Hreggvids daatter af Ryssland til egte, hefnede hendis faders dód paa en sóerófvere ved navn Erik, som hafde slaget bemelte kong Hreggvid i hiel, oc undertvunget sig hans riige, oc blev saa der sammestæds konge til hans dódedag. Denne relation haver ingen characterismum hvor af mand om dens alder noget vist kunde slutte.
3. En fabel om en svensk mand, ved navn Thorsten Vikingsen, som er en af de uriimeligste relationer som findis beskrefne paa Jislandsk, som hverken accorderer med tiiden, personernis nafne som der præsenteris, eller med naturen, er ganske fuld med utrolige bedrifter, oc naturens miracler, findis ellers tryckt paa Jislandsk oc svensk til Upsal 1680.
4. En smuck Historie angaaende een deel folk vesten oc sónden paa Jisland, af hvilke den fornemste heed Nial, hvor af historien gemeenligen nefnis. Denne samme Nial, med sine sónner kom i ueenighed med en mand ósten paa landet, som siden med mange andre folk kom om nattertiide til bemelte Niaals gaard, satte ild paa husene, oc opbrendte hannem der med hans heele familie, hen ved annum Christi 1010. Dette moerd foraarsagede stórste oprór oc indbyrdis tvedragt ibland Jislænderne, saasom baade gierningemanden oc efftermaalsmænderne vare mægtige, oc er en stoer deel af historien om de slagtninger oc forhandlinger som der fuldte paa. Af denne historie haver Arngrimus Jonæ taget alt det hand i sin Crymogæa fra pag. 153 til 163 forteller. Hvem der fórst hafver skrevet denne historie er uvist, mens at den er gammel er vist.
5. En historie som en Jislænder ved navn Finnboge den sterke, som for sine mandomsbedrifter i denne historie storeligen berómmis, levede i Grefve Haagen den mægtiges tiid, som regerede Norge fra anno 976 til 995. Denne Finnboge skal vera dód i det elleffte

- sæculo, hvor lenge effter annum 1000 kand mand intet vist vide.
6. En historie om en norsk mand ved navn Thord Hræda (ϝ: Redsel:) som forteller alle hans bedrifter, først i Norge, hvorfra hand rómte at Jisland, oc siden i Jisland effter at hand hafde flyttet der hen. Historien er tildragen sig i det tiende sæcula, fra anno Christi 963 oc saa ned at.
 7. En fabuleux relation om en Ijslænder, ved navn Bue, hvorledis hand afbrendte et afgudstempel i Jisland, oc maatte derforé rómme landet; skal vere skeed i Kong Harald Harfagers tiid, som regerede i Norge fra anno 862 til 935. Arngrimur mentionerer hannem i hans Crymogæa pag. 135.
 8. En Appendix til forskrefne relation, handlende om Buis sôn som heed Jokul, hvorinde opregnis atskilligt utroligt om hannem, oc paa sidtningen at hand, skulle hafve blefvet konge i Africa.
 9. En Relation om en Jislænder ved navn Orm Storolfssôn, som holdis for at hafve veret den allersterkeste mand i Jisland af gammel tiid oc ny, levede fór oc effter annum 1000. Arngrimus haver gjort en extract af denne historie i hans Crymogæa pag. 165.

Mens teksterne i håndskrifterne på islandsk i de fleste tilfælde betegnes som “saga” og enkelte gange som “þáttur” (dansk *tot*) bruger Arne Magnusson begreberne: *chronica*, *historie*, *digt*, *roman*, *relation*, *traktat*, *indgang*, *fabel*, *fabuleux relation* og *appendiks*. Alistair Fowler har i sin kendte bog *Kinds of Literature* (1982) påpeget at det som kaldes “litteratur” henviser til bestemte kategorier som kaldes *genrer*. Disse *genrer* ændrer sig konstant på forskellige måder, men litteratur har f.eks. altid indeholdt “satire” og “fictional narrative” (Fowler 1982: 5). Han beskriver også at man længe – uden held – har prøvet at skelne mellem “fiction” og “nonfiction”

(Fowler 1982: 6). Det er ikke udelukket at det netop var det Arne Magnusson var interesseret i at gøre.

Den første saga, *Karlamagnús saga*, er en samling af norrøne prosaoversættelser om Charlemagne, de fleste af dem oldfranske *chansons de geste*. Arne Magnusson kalder den for “krønike” og gør opmærksom på at den allerede findes trykt i dansk oversættelse. Begrebet *krønike* stammer fra græsk *chronika* og betyder

Darstellung geschichtlicher Ereignisse lediglich nach ihrer zeitlichen Abfolge ohne Rücksicht auf innere, sachliche Zusammenhänge; im Unterschied zu den Annalen bilden nicht die einzelnen Jahre, sondern größere Zeiträume, z.B. Regierungszeiten, das Gerüst. (Wilpert 1969: 137)

(En skildring af historiske begivenheder ofte i kronologisk orden uden hensyn til indre sammenhæng og indhold; til forskel fra annalerne er det ikke enkelte år men større tidsrum, f.eks. regeringstid, som er rammen.)

Grettis saga tilhører genren *Íslendingasögur* (islændingesagaer) og den betegner Arne Magnusson som “historie”. Begrebet “historie” kommer fra græsk *historia* og betyder

[U]nterhaltende Erzählung e. historisch wahren Begebenheit im Ggs. zur erfundenen (Fabel), in röm. Lit. zwecks stärkerer Glaubwürdigkeit von den ma. Dichtern wie auch den Volksbüchern des 16./17. Jh. gern für ihre erdichteten und oft unglaublichen Erzählungen verwendet. (Wilpert 1969: 328)

(En underholdende beretning af en historisk sand begivenhed i modsætning til en fiktiv (fabel), i romersk litteratur på grund

af større troværdighed brugt af middelalderlige digtere og folkebøgernes forfattere i det 16./17. årh. i deres fiktive og ofte utroværdige fortællinger.)

Arne Magnusson beskriver hovedpersonen Grettir; han opgiver hvornår han blev født og hvornår han døde og placerer ham på den måde tidsmæssigt i historien. *Mágus saga* tilhører de ældste ikke oversatte islandske *ridðarasögur* (ridderromaner) og kaldes af Arne Magnusson et “digt”. Sagaen er baseret på *Les quatre fils Aymon*, som er en fransk *chanson de geste*, men anses for at være “distinctive enough [...] to be reckoned among the romances composed in Iceland, rather than a translation” (“særpræget nok [...] til at anses som en af de romancer som blev sammensat i Island, snarere end en oversættelse”; Driscoll 2005: 191). *Hrólfs saga kraka* er foruden *Völsunga saga* den bedst kendte af *fornaldarsögur* (fornaldersagaer) og kaldes af Arne Magnusson en “relation”. Begrebet *relation* stammer fra latin *relatio* og betyder “fortælling”, mens *Flóres saga* og *Leós* eller *Flóres saga konungs og sona hans*, en islandsk ridderroman betegnes som en “roman”. *Roman* er en genre som har en lang og indviklet historie. Begrebet stammer fra Frankrig i det 12. århundrede og betød “jede Schrift in der Volkssprache, der lingua romana im Ggs. zum gelehrten Schrifttum in der lingua latina” (“ethvert skrift på modersmålet, lingua romana, til forskel fra lærde værker på latin”; Wilpert 1969: 650), begrebet “wird bis ins 18. Jh. überschattet von der des Epos als der höchsten Dichtungsgattung” (“bliver indtil det 18. århundrede overskygget af epos som den højeste form for poesi”; Wilpert 1969: 651). *Sigurgarðs saga frækna* er også en islandsk ridderroman som her kaldes en “relation” mens *Hektors saga* eller *Ectors saga og kappá hans*, en islandsk ridderroman fra slutningen af det 14. århundrede til begyndelsen af det 15. århundrede, kaldes af Arne Magnusson en “traktat”. Begrebet *traktat* stammer fra lat. *tractatus* og betyder “Abhandlung über e.

Problem des geistigen, kulturellen oder allg. Lebens, Darlegung e. Sachverhalts in tendenziöser Absichts als Flugschrift oder Broschüre” (“en afhandling over et problem indenfor det åndelige, kulturelle eller almene liv, en fremstilling af en sag i en tendentiøs hensigt som flyveblad eller brochure”; Wilpert 1969: 801). *Sigurðar saga þögla*, også en ridderroman sammenskrevet i Island i det 14. århundrede kaldes en “roman” og *Önundar þáttur tréføts* kaldes en indledning til *Grettis saga*, hvad den faktisk også er, som fremgår af titlen i håndskriftet som lyder: “Þetta er upphaf a Grettirs sögu”.

Håndskriftet GKS 1003 fol. indeholder først *Hrólfs saga Gautrekssonar*, en fornaldersaga dateret til det 13. århundrede. Den kalder Arne Magnusson for “en relation om en konge i Vester-Jylland” mens *Göngu-Hrólfs saga*, en fornaldersaga fra den første del af det 14. århundrede kalder han for “en fabel”. Fabel beskrives således:

Fabel (lat. fabula = Erzählung) 1. der (überlieferte, erlebte oder erdachte) thematisch-stoffliche Vorwurf, Grundplan im Handlungsverlauf e. epischen oder dramatischen Dichtung, der bereits künstlerisch organisiert ist und die Zentralmotive aufzeigt. (Wilpert 1969: 248–249)

(Fabel (lat. fabula = fortælling) 1. om (det overleverede, oplevede eller opdigtede) tematisk-indholdsmæssige emne, grundstruktur i handlingsforløbet af en episk eller dramatisk digtning, som allerede er kunstnerisk organiseret og indeholder centrale motiver.)

Ifølge samme kilde har genren sin oprindelse i Orienten, i Indien og Arabien, men blev brugt både i barok- og oplysningstiden, d.v.s. i Arne Magnussons samtid, i Tyskland, England og Frankrig:

In Frankreich durch Lafontaine (1621 bis 1695) zum witzig-ironischen, galanten und in der Tierliebe volkstümlichen Kabinettstück lit. Kleinkunst entwickelt, gilt sie dem Vernunftzeitalter der Aufklärung, bes. Rokoko, als wahrhafte Erfüllung des prodesse et delectare, daher höchste Dichtform. (Wilpert 1969: 249)

(I Frankrig ved Lafontaine (1621 til 1695) til en vittig-ironisk, galant og i dyrevenlighedens folkelige kabinettstykke som litterær klejnkunst udviklet, gælder i oplysningens fornøftstidsalder, især rokoko, som en overbevisende opfyldelse af prodesse et delectare, og derfor den højeste kunstform.)

Fabler af den type som tilegnes Æsop er kendt fra samlinger af Babrius og Fædrus og det at skrive fabler i prosa og poesi var populært i middelalderen. Det betyder med andre ord at klassificeringen “fabel” ikke var nedsættende. *Þorsteins saga Víkingssonar*, “one of the more fantastic of the fornaldarsögur” (“en af de mere fantasifulde oldtids sagaer”; Simek 1993: 675), sandsynligvis skrevet omkring 1300, betegnes også af Arne Magnusson som “fabel”.

Njáls saga, “the longest and most widely acclaimed of the Íslendingasögur”, (“den længste og mest almindeligt anerkendte blandt islændingesagaerne”; Vésteinn Ólason 1993: 432) kaldes til gengæld af Arne Magnusson “en smuk historie”. *Finnboga saga ramma* tilhører de yngre eller “post-klassiske” islændingesagaer og betegnes af Arne som “en historie”. *Þórðar saga hreðu*, en af de kortere *Íslendingasögur*, som er blevet beskrevet således at den “completely lacks any historical basis” (“mangler helt historisk grundlag”; Boyer 1993: 669), kalder Arne også “historie”. *Kjalnesinga saga*, som “seems an eclectic work of art [with] borrowings from other Íslendingasögur, and quite a lot of romantic material of a kind to be found in fornaldarsögur

and riddarasögur” (“ser ud som et udvalg af kunstneriske lån fra andre islændingesagaer og en del romantisk materiale som findes i *fornaldarsögur* og *riddarasögur*”; Danielsson 1993b: 356), kaldes af Arne Magnusson “en fabuleux relation”, d.v.s. en fabelagtig, utrolig, eventyrlig fortælling. *Jökuls þáttur Búasonar* var sandsynligvis skrevet af en som havde læst *Kjalnesinga saga*; den er “totally devoid of the realistic background of many Íslendingasögur” (“fuldstændig fri for den realistiske baggrund som mange islændingesagaer har”; Danielsson 1993a: 348). Om den siger Arne: “en appendix til forskrevne relation”. Det samme begreb (“relation”) bruger han også om totten *Orms þáttur Stórolfssonar*.

Arne Magnussons indholdsfortegnelse vidner om hans akademiske arbejdsmetoder. Ved at lave excerpter af det materiale der findes i håndskrifterne gør han teksterne tilgængelige og forståelige for lærde mænd i Danmark. Ved at betegne de tekster som i hans hjemland ganske enkelt kaldes “sögur” (“sagaer”) med begreber fra den klassiske lærdomstradition fortolker han emnet og fremhæver hvor varieret og nuanceret det er. På den måde overfører han teksterne, placerer dem og giver dem sammenhæng inden for den klassiske verdenslitteratur.

Bibliografi

- Arngrímur Jónsson (1609). *Crymogæa sive Rerum Islandicarum libri III*. Hamborg.
- Arthur, Susanne Miriam (2012). “The Importance of Marital and Maternal Ties in the Distribution of Icelandic Manuscripts from the Middle Ages to the Seventeenth Century”. *Gripla* 23: 201–233.
- Boyer, Régis (1993). “Þórðar saga hreðu”. Phillip Pulsiano og Kirsten Wolf, red. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York og London: 669–670.
- Danielsson, Tommy (1993a). “Jökuls þáttur Búasonar”. Phillip Pulsiano og Kirsten Wolf,

- red. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York og London: 348.
- Danielsson, Tommy (1993b). “Kjalnesinga saga”. Phillip Pulsiano og Kirsten Wolf, red. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York og London: 355–356.
- Driscoll, Matthew (2005). “Late Prose Fiction (lygisögur)”. Rory McTurk, red. *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*. Oxford: 190–204.
- Fowler, Alistair (1982). *Kinds of Literature*. Oxford.
- Guðrún Ása Grímsdóttir, red. (2013). *Jón Ólafsson úr Grunnavík: Ævisögur ypparlegra merkismanna*. Reykjavík.
- Jón Helgason (1980). “Athuganir Árna Magnússonar um fornsögur”. *Gripla* 4: 33–64.
- Kolbrún Haraldsdóttir (1993). “Flateyjarbók”. Phillip Pulsiano og Kirsten Wolf, red. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York og London: 197–198.
- Kålund, Kristian, red. (1900). *Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i Det store kongelige bibliotek og i Universitetsbiblioteket*. København.
- Kålund, Kristian og Finnur Jónsson, red. (1920). *Arne Magnussons private brevveksling, udgivet af Kommissionen for det Arnamagnæanske legat*. København.
- Már Jónsson, red. (1995). *Sýnishorn úr seðlaveski Árna Magnússonar*. Reykjavík.
- Már Jónsson (1998). *Arne Magnusson, ævisaga*. Reykjavík.
- Már Jónsson (2012). *Arnas Magnæus philologus (1663–1730)*. Odense.
- Simek, Rudolf (1993). “Þorsteins saga Víkingssonar”. Phillip Pulsiano og Kirsten Wolf, ed. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York og London: 675.
- Slay, Desmond (1960). “On the Origin of Two Icelandic Manuscripts in the Royal Library in Copenhagen”. *Opuscula* 1: 143–150.
- Vésteinn Ólason (1993). “Njáls saga”. Phillip Pulsiano og Kirsten Wolf, red. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York og London: 432–434.
- Wilpert, Gero von (2001). *Sachwörterbuch der Literatur*. 8. Aufl. Stuttgart.
- Zedelmaier, Helmut (2015). *Werkstätten des Wissens zwischen Renaissance und Aufklärung*. Historische Wissensforschung 3. Tübingen.

„ ... OC WILTW WIDE THE WNDER SOM I WORE
LANDE ÆRE ...“

Wunderbare Reichtümer in
Een lysthelighe historie aff Ion presth (1510)

Anna Katharina Richter

Deutsches Seminar, Abteilung für Nordische Philologie, Universität Zürich

IM JAHRE 1510 DRUCKTE GOTFRED AF GHEMEN in Kopenhagen einen kurzen Text mit dem Titel *Een lysthelighe historie aff Ion presth oc aff hans sture rijckdom oc mackt* (von hieran *Ion presth*) („Eine unterhaltsame Historie vom Priester Johannes, von seinem immensen Reichtum und seiner großen Macht“, Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, LN 88 8vo; Karker 1978; vgl. Bibliotheca Danica 1902: 499). Es handelt sich dabei um eine dänische Übersetzung und Bearbeitung eines berühmten, während des Mittelalters und in der frühen Neuzeit in ganz Europa verbreiteten Textes über den Priesterkönig Johannes und den sagenhaften Reichtümern seines Reiches ‚im Osten‘, den sogenannten Brief des Presbyters Johannes, der um 1165 auftauchte und von dem bzw. dessen Schreiber mehrere mittelalterliche Chroniken berichten (Karker 1978: 5–7). Der Text ist literarische Fiktion, gibt sich jedoch als authentischer Brief aus, den ein unermesslich reicher, sich selbst jedoch bescheiden „Priester Johannes“

nennender christlicher Herrscher eines großen Reiches in Asien an den oströmischen Kaiser Emanuel Komnenos (1143–1180) geschickt haben soll, welchem er von den wunderbaren Reichtümern, allerhand (auch phantastisch-fiktiven) Tieren, Pflanzen und Menschen, sowie einem idealen Zustand von Frieden und Eintracht in seinem Land berichtet. Schließlich bietet er dem Kaiser seine Hilfe im Kampf gegen heidnische Heere an und lädt ihn in sein Reich ein (vgl. z.B. Brewer 2015; Roeck 2007).

Der Text, vom dem zwar griechische oder arabische Ursprünge behauptet wurden, jedoch ausschließlich lateinische Quellen bewahrt sind, zirkulierte in ca. zweihundert lateinischen Handschriften und später auch in zahlreichen Drucken des 16. und 17. Jahrhunderts. Ausgehend von den lateinischen Quellen wurde er in viele Volkssprachen übersetzt, etwa ins Deutsche, Englische, Französische, Italienische, Russische, Serbische sowie auch ins Dänische und Schwedische (Karker 1978: 1–9; Dahlerup

2010: 60–64). Die Figur des Priesterkönigs Johannes und sein Brief beflügelten ähnlich wie der berühmte fiktive Reisebericht von Sir John Mandeville, der sich seinerseits auf den Brief des Presbyters Johannes beruft (Roeck 2007: N3), die Phantasie der Europäer und trug mit jeder Übersetzung und Bearbeitung zu einem produktiven ‚kulturellen Prozess‘ der Imagination fremder, unermesslich reicher Länder im Osten der damals bekannten Welt bei. Er war auch der Auslöser für zahlreiche Missions- und Entdeckungsreisen nach Asien sowie später auch nach Äthiopien, die den sagenhaften Priesterkönig und sein Reich ausfindig machen wollten, und sich dabei auf diesen Brief beriefen. Er zirkulierte darüber hinaus als geographisches, ikonographisches und historisches Wissen in etlichen Reiseberichten, in Hartmann Schedels *Weltchronik* (1493) und auf mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Weltkarten bis weit ins 16. Jahrhundert hinein (Dahlerup 2010: 61–62; Roeck 2007: N3; Kugler 2007: 189–190; Knefelkamp 1986).

Im Dänischen sind zwei Versionen überliefert, der eingangs erwähnte Ghemen-Druck von 1510 sowie eine etwas ältere, auf ca. 1500 zu datierende Handschrift (Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 585 8vo; Karker 1978). Karker (1978: 6–9) zufolge basieren beide Versionen auf einer älteren Vorlage aus dem 15. Jahrhundert, wobei der Ghemen-Druck und die bei Karker wiedergegebene schwedische Version der Erzählung, basierend auf der Handschrift Uppsala, Universitetsbibliotek, C 213 von ca. 1450, einander offensichtlich sehr nahe stehen (Dahlerup 2010: 62). Bereits im altnordischen *Konungs skuggsjá* (ca. 1250/60) sowie in dem zu den berühmten drei *Eufemiaviser* gehörenden Ritterroman *Hertug Frederik af Normandi* (Stockholm, Kungliga Biblioteket, K 47, ca. 1480–1500) wird der Priesterkönig Johannes erwähnt. Sein sagenhafter Reichtum war also zur Druckzeit von *Ion presth* in einem nordischen und insbesondere auch dänischen

Kontext bekannt (Dahlerup 2010: 62; Brandt 1869: 217).

Gotfred af Ghemen – der übrigens für das Titelblatt (Bl. a1r, vgl. Abb. 26.1) eine Stadtansicht und für die letzte Seite (Bl. b4v) eine Darstellung der hl. Rosalie verwendete; vermutlich stammten beide Holzschnitte aus seinem Besitz und wurden von ihm mehrfach verwendet, haben also keinen spezifisch inhaltlichen Bezug zu *Ion presth* (Bruun 1890: 27–28; Karker 1978: 24) – wählt damit nicht irgendeinen Text mittelalterlichen Ursprungs für seine Kopenhagener Druckerwerkstatt aus. Wie bereits bei mehreren zuvor von ihm gedruckten Werken, beispielsweise der Historie von *Flores oc Blantzeflor* (1504 und 1509), dem populären Buch von der Kindheitsgeschichte Jesu (*Jesu barndoms Bog*, 1508), *Karl Magnus' Krønike* (1501/1509) sowie *Lucidarius* (1510) (Bruun 1890: 33–34; Dahlerup 2010: 41–44; Steen Larsen 1979–1984), greift er mit *Een lysthelighe historie aff Ion presth* zu einen international bekannten Erzählstoff, den man heute wohl als ‚Bestseller‘ bezeichnen würde (Dahlerup 2010: 60). Gotfred kann zudem auch, wie kurz erwähnt, an eine spezifisch nordische Transmissionslinie des Textes anknüpfen und damit eine Brücke von typischen Repräsentanten mittelalterlicher Genretraditionen – Fürstenspiegel (*Konungs skuggsjá*) und Ritterroman (*Hertug Frederik af Normandi*) in ihren nordischen Varianten – hin zu den zeitgenössischen, von ihm selbst bis 1510 (seinem Todesjahr) gedruckten Erzähltexten in dänischer Sprache schlagen. Dies zeigt zudem auf sehr schöne Weise Verbindungen zwischen und Kontinuitäten von mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Handschriften- und Buchkultur.

Die bei *Ion presth* beschriebenen Wunder der „drei Indien“, („try india landh“, *Ion presth*, Bl. a2r; Karker 1978: 13b), über die der Priesterkönig herrscht, sind vor allem materieller Natur, aber es gibt auch zahlreiche *mirabilia*, die immateriellen Charakter haben. So werden im Brief sowohl kostbare Steine und seidene Gewänder und die

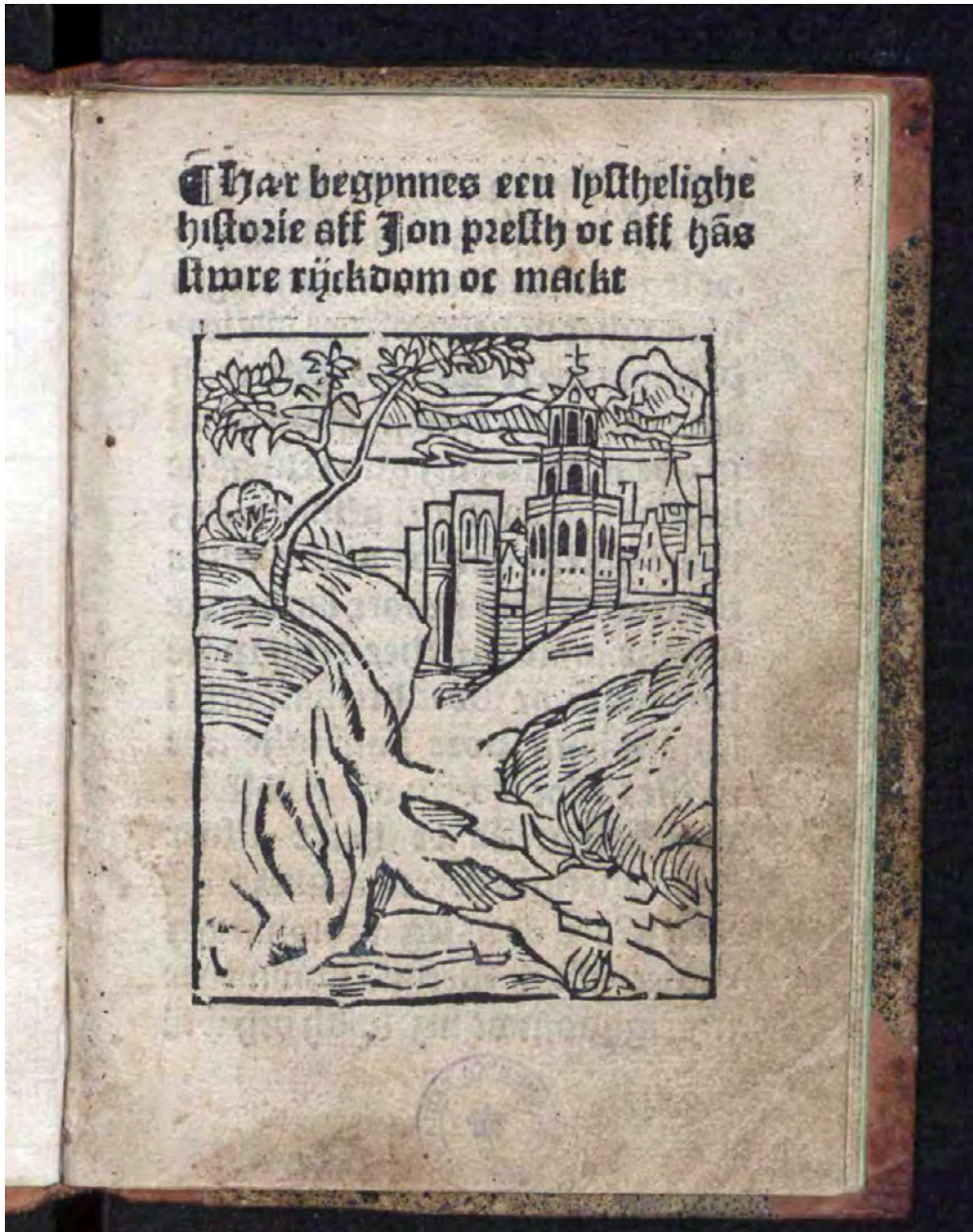

Abbildung 26.1: *Een lysthelighe historie aff Jon presth oc aff hans sture rijckdom oc mackt [...]. Tryckt i købmanhafnn hwss gotfred aff ghemen Anno domini. M.d.x. [1510].* Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, LN 88 8vo, Bl. a1r.
Copyright: Det Kgl. Bibliotek København / Early European Books.

Herrlichkeiten des herrschaftlichen Palastes aufgelistet, insbesondere dessen Konstruktion aus zahlreichen Edelsteinen, Gold und Silber, etwa: „Thet ær thz skønthe pallatz och ær giorth aff smeldh guldh oc aff mange dyre steene oc aff skære saphir oc aff topasion. Gulffuet ær alt mz saphirlawth [...]“ (*Ion presth*, Bl. b3r; Karker 1978: 22b–23b; „Dies ist der schönste Palast; er ist aus geschmolzenem Gold und aus vielen kostbaren Steinen gemacht, aus geschliffenen Saphiren und aus Topas. Der Fußboden besteht gänzlich aus Saphiren“), aber auch reine Naturphänomene wie eine Sandwüste, die einem schier unüberwindbaren Meer gleicht und bereits durch ihre bloße Existenz Staunen auslöst. Diese Wüste repräsentiert ein Faszinosum an sich, das gänzlich unabhängig von Besitzwünschen ist:

The mesthe wndher mz oss ære thet ær haffsens sandh thz gangher i bølliær och thet ær inthet watn vdhi oc aldri wordher thet blijth. oc offuer thet haff maa enghen komme vdhen meth wor hielpæ och ther kommer enghen til oss vdhen mz wor williæ. (*Ion presth*, Bl. a4r; Karker 1978: 15b)

(Das größte Wunder bei uns ist ein Meer aus Sand, das in Wellen verläuft, und es gibt kein Wasser darin und niemals wird es ruhig. Und über dieses Meer kann niemand gelangen, ausser mit unserer Hilfe, und so gelangt niemand zu uns, es sei denn, durch unseren Willen.)

Darüber hinaus erzählt der Verfasser von wunderbaren Dingen wie einer Quelle, die drei Tagesreisen vom biblischen Paradies entfernt liegen soll und dem, der aus ihr trinkt, ewige Jugend verheißt: „hwo som dricker aff henne fastennes han moo wordhe saa wnger som then tijme hand wor xxx winther gammel“ (*Ion presth*, Bl. a3v; Karker 1978: 15b; „wer nüchtern aus ihr trinkt, der wird (wieder) so jung wie im

Alter von dreißig Jahren“), oder von bestimmten Steinen, die ihren Besitzern ewige Jugend oder Unsichtbarkeit verleihen sollen (*Ion presth*, Bl. a3v; Karker 1978: 15b) – Projektionen menschlicher Wunschvorstellungen. Weiterhin werden auch im wahrsten Sinne des Wortes „paradiesische Zustände“ im Reich des Priesterkönigs beschrieben – niemand leidet Armut und niemand stiehlt etwas vom anderen: „Tha haffue wij meth oss ath enghen ær fattugh mz oss oc enghen stiehl encthet fran hind andhen“ (*Ion presth*, Bl. a4v; Karker 1978: 17b; „Es ist bei uns so, dass niemand arm ist und keiner dem anderen etwas stiehlt“). Das Herrschaftsgebiet des Presbyters stellt sich damit als Superlativ von materiellem Reichtum und Besitz dar, aber auch als Utopie von Frieden und Eintracht sowie als Realisierung menschlicher Wunschvorstellungen, beispielsweise von ewiger Jugend; dabei als Idealreich eines betont christlichen Herrschers, der sich bei aller Macht und allem Ausmaß seiner Schätze dennoch der Vergänglichkeit alles Irdischen bewusst ist (Dahlerup 2010: 63–64).

In *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World* schreibt Stephen Greenblatt über den Begriff und den Diskurs des ‚Wunderbaren‘ in den Schiffstagebüchern von Christoph Kolumbus:

Wonder, however, does not inherently legitimate a claim to possession. Indeed, as we have seen in *Mandeville's Travels*, in the Middle Ages the experience of marvels seems to lead precisely to a sense of dispossession, a disclaimer of dogmatic certainty, a self-estrangement in the face of the strangeness, diversity, and opacity of the world. The medieval sense of the marvelous, Jacques Le Goff has suggested, expressed perceptions of nature potentially or actually inimical to the transcendental being and providential authority of the Christian God and His servant the Church. It stood then for all that could not

be securely held, all that resisted appropriation. (Greenblatt 1991: 74)

(Verwunderung an sich rechtfertigt jedoch noch keine Besitzansprüche. Denn wenn wie an *Mandevilles Reisen* beobachten konnten, schien die Erfahrung des Wunders im Mittelalter eher zu einem Gefühl der Besitzlosigkeit zu führen, zu einem Verzicht auf dogmatische Gewißheit, zu einer Selbstentfremdung im Angesicht des Anderen, zur Anerkennung der Vielfältigkeit und Undurchsichtigkeit in der Welt. Im mittelalterlichen Sinn für das Wunder drückte sich, Jacques LeGoff zufolge, eine Naturerfahrung aus, die potentiell oder aktuell zur Transzendenz und zur Vorsehung des christlichen Gottes und zur Autorität seines ersten Dieners, der Kirche, im Gegensatz stand. Das Wunder stand für all das, woran man nicht mit Sicherheit festhalten konnte und das sich der Aneignung entzog.) (Greenblatt 1994: 116–117)

In diesem (mittelalterlichen) Sinne sind wohl auch die in der Historie von *Ion presth* beschriebenen Wunder größtenteils als Mikro-Erzählungen von phantastischen Dingen und Zuständen aufzufassen, welche wie die Sandwüste Staunen auszulösen, vielleicht auch die Neugier nach diesem verheißungsvollen Land im Osten und seinen Wundern zu wecken vermögen – aber wohl kaum, um Besitzwünsche zu stillen, sondern vielmehr literarische Neugier. *Ion presth* wurde in Kopenhagen gedruckt zu einer Zeit, als die Entdeckungsreisen der beginnenden Neuzeit – Amerika war vor kurzem entdeckt worden, Bartolomeu Dias hatte 1488 das Kap der Guten Hoffnung erreicht und John Cabot 1497 Neufundland, Vasco da Gama gelangte 1498 auf dem Seeweg nach Indien und 1520 wird Ferdinand Magellan von Feuerland aus den Pazifik erreichen – den Horizont, die Kartierung

und das Wissen der bekannten ‚alten Welt‘ um völlig neue Dimensionen erweiterten. Die stoffgeschichtlich noch im Mittelalter zu verortende *lysthelighe historie aff Ion presth* hatte daher auch um 1510 durchaus eine gewisse zeit- und kulturgeschichtliche Aktualität. Vor allem aber manifestiert sich in diesem kleinen dänischen Text die Zugehörigkeit zur zeittiefen europäischen mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Tradition der zahlreichen literarischen Bearbeitungen, Übersetzungen und des kulturellen Weiterlebens der Legende vom Presbyter Johannes. Wohl nicht zufällig gehört diese Historie zu den frühesten gedruckten Erzähltexten in dänischer Sprache überhaupt. Die Wunder, von denen *Ion presth* dem Briefempfänger erzählt, haben primär immateriellen Wert. Sie vermitteln den dänischen Lesern der Historie einen Hauch von der Undurchschaubarkeit der Welt: „the strangeness, diversity, and opacity of the world“ (Greenblatt 1991: 74; „im Angesicht des Anderen, zur Anerkennung der Vielfältigkeit und Undurchsichtigkeit der Welt“ [Greenblatt 1994: 117]) – und als Erzählung von einem imaginierten Osten ist sie vielleicht gerade interessant zu einer Zeit, als die weißen Flecken auf der Weltkarte allmählich kleiner wurden. Vor allem lässt der Text seine Leserschaft teilhaben an der Entdeckung fiktionaler Welten – und an der Lust am Lesen in der eigenen Sprache.

Bibliographie

- Bibliotheca Danica. Systematisk fortegnelse over den danske litteratur fra 1482 til 1830 ved Chr. V. Bruun* (1902). Kopenhagen. Bd. IV: 499.
- Brandt, Carl Joakim (1869). *Romantisk digtning fra middelalderen* I. Kopenhagen. [Hertug Frederik af Normandi: VV. 315–330.].
- Brewer, Keagan, Hg. (2015). *Prester John. The Legend and its Sources*. Farnham und Burlington.
- Bruun, Christian (1890). „Gottfred af Ghemen. Den første bogtrykker i Kjøbenhavn“.

- Bogvennen. Aarsskrift udg. af Forening for Boghaandværk*: 7–34.
- Dahlerup, Pil (2010). *Sanselig senmiddelalder. Litterære perspektiver på danske tekster 1482–1523*. Aarhus.
- Greenblatt, Stephen (1991). *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*. Oxford.
- Greenblatt, Stephen (1994). *Wunderbare Besitztümer. Die Erfindung des Fremden: Reisende und Entdecker* (deutsche Übersetzung von Robin Cackett). Berlin.
- Ion presth = Een lysthelighe historie aff Ion presth oc aff hans stwre rijckdom oc mackt [...]. Tryckt i købmanhafnn hwss gotfred aff ghemen Anno domini. M.d.x. [1510]*. Vorhanden als: Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, LN 88 8vo, Bll. a1r–b4v. Digitalisierte Ausgabe des Textes: *Early European Books*: <<https://search.proquest.com/eeb/doc-view/2090307764>> (zuletzt verwendet am 25.01.19). Weitere digitalisierte Ausgabe: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: <<https://tekstnet.dk/jon-praest-ghemen/1?q=ion%20presth>> (zuletzt verwendet am 06.05.19).
- Karker, Allan, Hg. (1978). *Jon Præst, Presbyter Johannes' brev til Emanuel Komnenos, synoptisk udgivet på latin, dansk og svensk*. Kopenhagen.
- Knefelkamp, Ulrich (1986). *Die Suche nach dem Reich des Priesterkönigs Johannes. Dargestellt anhand von Reiseberichten und anderen ethnographischen Quellen des 12. bis 17. Jahrhunderts*. Gelsenkirchen.
- Knefelkamp, Ulrich (1998). „Johannes der Priesterkönig“. *Religion in Geschichte und Gegenwart online* <http://dx.doi.org/10.1163/2405-8262_rgg4_SIM_10914> (zuletzt verwendet am 14.01.19).
- Kugler, Hartmut (2007). „Himmelsrichtungen und Erdregionen auf mittelalterlichen Weltkarten“. Jürg Glauser und Christian Kiening, Hgg. *Text – Bild – Karte. Kartographien der Vormoderne*. Freiburg i.Br.: 175–199.
- Larsen, Poul Steen (1978–1984). „Gotfred af Ghemen“. *Dansk Biografisk Leksikon online*, 3. Aufl. <<http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=290017>> (zuletzt verwendet am 14.01.19).
- Roeck, Bernd (2007). „Briefe vom Ende der Welt: der Priesterkönig Johannes. Ein mittelalterlicher Mythos“. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 113, 16.05.07: N 3.
- Wagner, Bettina (2000). *Die ‚Epistola presbiteri Johannis‘ lateinisch und deutsch. Überlieferung, Textgeschichte, Rezeption und Übertragungen im Mittelalter. Mit bisher unedierte Texten*. Tübingen.

‘EN YDERST USIKKER OG HASARDERET VEJ AT GÅ’

Om Henrik Ernsts afhandling om tekstkritik (1652) og dens inspirationskilder

Karen Skovgaard-Petersen

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

Der er formentlig ingen der ikke er klar over at vi ikke har bevaret nogen af de klassiske forfatters tekster intakt i dag. Men samtidig er jeg også overbevist om at kun de færreste helt forstår hvad der er årsagen til denne ulykkelige situation.

I DETTE DYSTRE TONELEJE INDLEDER HENRIK Ernst (1603–1665), professor i retsvidenskab og moralfilosofi ved Sorø Akademi, en lille afhandling om tekstkritik på latin, som han udgav i 1652 som en slags appendix til sin udgave af Senecas (4 f.Kr.–65 e.Kr.) moralfilosofiske afhandling om vrede, *De ira*.¹ Afhandlingen bærer den noget omstændelige – og ikke helt let oversættelige – titel “Om fejl i divergerende eller (som man siger i dag) tvivlsomme læsemåder og hvordan man gør rigtig brug af dem. Henvendt til sønner

af kritikerne”.² Heri giver Ernst en række gode råd ved udgivelse af antikke tekster, og den lille afhandling – 22 sider i oktavformat – er formentlig den første af sin art på dansk grund.

Grunden til at de antikke tekster er blevet så maltrakterede, fortsætter Ernst, er ikke, som mange tror, sjuskede afskrivere i ældre tider og tidens tand i almindelighed. Nej, der er

... en anden og afgørende årsag til den skade som den lærde verden har lidt: Der findes nemlig en særlig krakilsk slags mennesker som anser sig for enevældige herskere over vore dages videnskaber. Det er dem der er skyld i at gode værker dag for dag forvanskes mere og mere, når de på fuldstændig inkompetent grundlag finder på forkerte betydninger i de gamle forfatters tekster, fjerner tidligere ord og

1 Ernst stammede fra Braunschweig, men virkede ved Sorø Akademi fra c. 1626. Se Rørdams biografi (1890).

2 *De Variarum sive Dubiarum, quas hodie vocant, Lectionum corruptelis, veroque earundem usu; ad Criticorum filios* (Ernst 1652: 34–55).

erstatte dem med nye som ofte er helt ved siden af, hvorefter selv ikke de mest rutinede mænd er i stand til at udbedre dem.³

Når de antikke tekster står i fare for at blive forandret til ukendelighed, skyldes det altså de tekstkritikere der mener sig berettiget til at rette i de gamle tekster på et utilstrækkeligt grundlag. Og perspektivet er dramatisk: Tekstkritikerne tiltager sig magt over de tekster der danner grundlag for viden. For kort efter slår Ernst fast: "Hvis ikke lærde og fornuftige mænd gør indsigelser mod den hasarderede og ubefæstede tekstkritik der er så udbredt, vil det snart være sket med teksternes troværdighed og videnskabens dyrkeres ve og vel."⁴ Tekstretterne har som bødler vansiret de gamle tekster, forklarer han, og det kan man fx konstatere ved selvsyn ved at sammenligne de forskellige udgaver og håndskrifter af Senecas *De ira*.⁵

3 *Uti neminem esse puto, qui nesciat, nullum ex antiquis scriptoribus integrum ad nos pervenisse; ita e contrario perpauca esse, mihi penitus persuadeo, qui probe noverint, quid maximi huius mali sit causae. Non quidem quod ipse ignorem, vulgus doctorum culpam hanc vetustatis injuriæ, blattis, ac tineis attribuere, deformitatemque veterum monumentorum in librorum incitiam, & incuria detestari: sed quod sciam aliam subesse causam damni huius rei literariæ dati gravissimam; morosum nempe illud genus hominum, quod in liberalibus disciplinis unum hodie, & solum se possidere regnum autumat, maxime esse in / causa, ut boni libri in dies sibi fiant dissimiliores. dum inscite admodum veteribus scriptoribus falsum affingunt sensum, prioribusque verbis sublatis nova & a re sæpe aliena reponunt: quæ deinde ne quidem ab exercitatissimis viris emendari possunt* (Ernst 1652: 34–35).

4 ... nisi audaci ac temerariæ ejusmodi Kritike [græsk] viri docti, & prudentes resistent, cum librorum integritate, & bonarum artium studiosorum commodis brevi actum erit (Ernst 1652: 36).

5 *Exemplum huius rei dederunt nobis Senecæ Correctores, e quorum vehemēti fricatione, ut Plinius loquitur, tanquam ex carnificum, aut inæqualium tonsorum officina laceratus, & male sanus ad nos exivit. id quod sine magno labore discet, qui libros hos ejus de ira, ut de reliquis nunc non loquar, cum variantibus lectionibus, quas ex antiquis codicibus tam editis, quam MSS. petivi, contulerit. Tantam profecto inveniet discrepantiam,*

Det er, som man vil forstå, Ernsts hovedærinde i den lille afhandling at kritisere hvad der i hans øjne er vilkårlige tekstrettelser i samtidens mange udgaver af romerske og græske oldtidsforfattere.

Det var han langt fra den første der gjorde. Tekstkritik var et emne der blev debatteret heftigt i renæssancen og de følgende århundreder. Renæssancehumanisterne så det som en central opgave at producere nye udgaver af de beundrede tekster fra den græsk-romerske oldtid, men de klassiske tekster stillede humanisterne over for det grundlæggende problem at de kun var overleveret gennem langt yngre, middelalderlige afskrifter, og håndskrifternes ordlyd var alle i en eller anden grad usikre og fejlbehæftede. Det gjaldt også de mange trykte klassikerudgaver der så dagens lys i renæssancen og de følgende århundreder.

Bølgerne gik højt når filologerne i 1400-tallet og de følgende århundreder diskuterede forslag til rettelser i de gamle tekster. Grundlæggende skelnede de mellem tekstrettelser foretaget på grundlag af håndskrifternes læsemåder og tekstrettelser der udelukkende byggede på kvalificerede gæt fra udgiverens side, altså konjekture eller konjekturalrettelser. Der herskede en klar konsensus om at håndskriftbaserede rettelser var mere pålidelige og altid burde foretrækkes, men i praksis var håndskriftkendskabet stadig begrænset og forståelsen af deres indbyrdes forhold og relative betydning rudimentær. Konjekturalrettelser var hyppige i 1500- og 1600-tallets klassikerudgaver, og det samme var beklagelserne over deres vilkårlighed i tidens teoretiske afhandlinger om tekstkritik (Kenney 1974; Vanek 2007).

Henrik Ernsts lille afhandling er således ganske typisk. Faktisk er der ikke meget originalt i hans betragtninger, hverken den overordnede kritik af den herskende udgiverarrogance eller

quantam vix credo fuisse confusionem in linguarum conturbatione apud insanos, ac improbos Babylonios (Ernst 1652: 36–37).

de råd han giver om fornuftige måder at gå til værks på når man er nødt til at foretage konjekturer – og det lægger han da heller ikke skjul på. Han tilhørte det fælleseuropæiske lærdomsmiljø, ofte betegnet den lærde republik, og det afspejles overalt i den lille afhandling. Den står således i gæld til den første egentlige afhandling om tekstkritik skrevet af italieneren Francesco Robortello (1516–1567) i 1557 (red. Pomello 1975).

Her vil jeg imidlertid rette blikket mod to andre tekster som har sat deres tydelige præg på Ernsts tekst: Den nederlandske filolog Justus Lipsius’ (1547–1606) satire *Somnium* (“En drøm”), med undertitlen *Lusus in nostri aevi Criticos* (“En spøg med vor tids kritikere”) fra 1581, og den franske digter og filolog Jean Passerats *In Libros Historiarum Sallusti oratio* (“En tale om Sallusts *Historiae*”) fra 1606. Begge tekster – og Ernst i deres kølvand – artikulerer eftertrykkeligt den udbredte bekymring over de uansvarlige udgivere der retter i de gamle tekster efter forgodtbefindende.

Justus Lipsius

Lipsius’ *Somnium* må være blandt de mest underholdende behandlinger af emnet tekstkritik der er skrevet. Her beretter Lipsius, i jeg-form, om hvordan han drømte at han befandt sig i det gamle Rom og så en række skikkelser på vej mod Apollontemplet. Han møder sin ven, Janus Dousa (digter, politiker, filolog, 1545–1604), som forklarer ham at der skal være møde i *senatus litteratorum*, forsamlingen af forfattere. Det viser sig at være befolkningen af antikke, romerske forfattere. Det er den ene af årets to konsuler der har indkaldt, og det er ingen ringere end Cicero (106–143 f.Kr.) selv. Lipsius læser nu på den opslåede plakat at det drejer sig om en sag af yderste vigtighed for det fælles samfund (*de summa re publica*).

Indenfor er forsamlet en mængde skribenter – filosoffer, historikere, læger, skuespilforfattere,

epikere og andre digtere, og Cicero tager som den første ordet med en tale fuld af ekkoer fra hans store tale mod Catilina – “den første catilinariske tale”, hvori Cicero som konsul i 63 f. Kr. dramatisk advarede mod den catilinariske sammensværgelse. For situationen nu er lige så alvorlig. En ny fare truer i skikkelse af tekstretterne: Først minder Cicero om hvilken glæde det var for dem alle, dvs. de klassiske forfattere, da de for nylig – med renæssancehumanismen – blev trukket frem af århundreders støv og mørke. Men hvad skete så: “frem på scenen kom en type dumdristige, uberegnelige og ærgerrige folk der kalder sig tekstrettere”.⁶ Tekstretterne er som snigmordere, parat til at hærge og nedbryde – og de er midt iblandt os, erklærer Cicero dramatisk, med et virkningsfuldt citat fra sin egen første catilinariske tale. Lipsius og Dousa – der begge har tekstudgaver på samvittigheden – dukker sig nervøst.

Cicero bakkes nu heftigt op af to kolleger, Sallust og Ovid, der begge klager over den forkrøblende mishandling som konjekturalkritikerne udsætter dem for, og anmoder om at disse kritikere omgående kastes i fængsel inden de gør det helt af med den gamle litteratur. Stemningen er lidenskabelig, næsten aggressiv, men nu løfter også andre røster sig – heriblandt den højt respekterede Varro (116–127 f.Kr., forfatter af bl.a. et værk om grammatik, *De lingua Latina*).

Varro maner til besindighed. Tekstretterne påfører ganske rigtigt sår, indrømmer han, men de heler også. Tekstkritik er en nødvendighed – og har altid været det. Du og mange andre dyrkede den jo også selv i antikken, minder han Cicero om. I moderne tid er trykkekunsten blevet opfundet, og ganske vist er den en guddommelig gave, men det havde betydet den visse undergang for os hvis ikke kritikerne var trådt til og havde kureret teksterne for utallige fejl. Både Cicero og Ovid burde være taknemmelige over for dette

6 *ecce exortum est genus hominum audax, iniquis, ambitiosum, qui correctores se dicunt* (Mattheussen og Heesakkers 1980: 44).

redningsarbejde, ligesom Varro selv står i gæld til sin udgiver, Scaliger (J. J. Scaliger, 1540–1609). Tekstkritik er en disciplin af stor betydning. Den har to spor – baseret på håndskrifternes læsemåder og på konjektur. Den første er tryk og sikker, den anden glat og risikabel, og den har ganske rigtig fristet især unge mennesker til at foretage forvovne og uunderbyggede tekstindgreb, som Varro bestemt ikke vil forsvare. Men han vil indtrængende appellere til at de sande og ægte tekstrettere anerkendes og respekteres.

Efter Varros tale er stemningen i senatet ganske forandret. Tekstretterne er frikendt. Lipsius ånder lettet op – og vågner. Derpå gengives den senatsvedtagelse der blev mødets udkomme. I et formelt lovsprog slår senatet fast at tekstrettere i disse svære tider for den lærde verden er nyttige og nødvendige. Men det skal vel at mærke ikke være ulærde amatører, de skal kunne yde reel hjælp til de gamle forfattere. Derfor bør tekstrettere hverken være yngre end 25 eller ældre end 60. Og senatet gør også klart at tekstrettelser bør være baseret på læsemåder i håndskrifter: “Det skal altid anses som ærefuldt hvis man foretager rettelse på grundlag af gode og troværdige bøger. Det skal anses for skadeligt hvis man foretager rettelse på grundlag af konjekture; dog ikke hvis de er klare, indlysende og sikre”.⁷

Selv om de hidsigste gemytter således bliver dæmpet ved Varros afbalancerede indgriben, er senatsmødets resultat – og dermed tekstens samlede udsagn – altså en advarsel mod konjekturalkritikernes hærgen. De gamle tekster er i overhængende fare – og artikuleringen af denne fare er effektivt lagt i munden på forfatterne selv.

Som det fremgår, er Henrik Ernsts overordnede ærinde helt i tråd med Lipsius’ godt 70 år ældre satire. Og Ernst har da også lånt en række formuleringer hos Lipsius. Det gælder fx Ciceros

vrængende efterligning af de skånselsløse tekstretters arrogante hyperkorrektioner: “Dette er rigtigt, dette er ikke rigtigt. Dette behager ikke mine ører. Dette er ikke latin selv om Cicero har udtrykt sig sådan. Dette sted er kompromitteret, dette er fejlbehæftet”.⁸ Ernst omskriver denne replik, men i samme ironiske tone: “Skriv og omskriv på mit ansvar, slet og flyt, dette er ikke latin selv om Cicero har udtrykt sig sådan. Jeg råder dig til at emendere dette sted sådan, stik mod alle håndskrifter, alene ud fra min forestilling”.⁹ De tankeløse tekstrettere har simpelt hen ikke indset at tekstkritik er en krævende sag, en kunstart med sine retningslinjer, erklærer Ernst videre, igen i et ekko af Lipsius der lader Varro medgive at tekstkritikeren er underlagt retningslinjer og principper. Tekstkritik er, som også Robortello havde understreget i 1557, en *ars*, en disciplin.¹⁰

I et senere udfald mod irritable kritikere får Ernst også flettet ind at tekstretterne almindeligvis lider af to sygdomme, stridbarhed og overfølsomhed – således som senatet hos Lipsius til sidst slår fast: “Endvidere, eftersom de fleste tekstrettere lider af en dobbelt sygdom, stridbarhed og overfølsomhed, skal senatet være på vagt over for begge dele.”¹¹

8 *Hoc rectum est, hoc non rectum; hoc non implet aures meas; hoc non Latinum etiamsi Cicero ita locutus sit; stigmatias hic locus, hic mutilus* (Mattheussen og Heesakkers 1980: 44).

9 *Scribe, rescribe meo periculo, dele, transpone, hoc non Latinum etiamsi Cicero ita locutus sit; autor tibi sum, ut ex ingenio meo, libris omnibus invitis, locum ita emendes* (Ernst 1652:35).

10 *... plane non cogitantes, modum esse quendam, & artem tantæ hujus rei* (Ernst 1652: 39).

Et tamen modus quidem & ars eius rei est, fateor (Mattheussen og Heesakkers 1980: 68).

11 *... non solum communibus Correctorum morbis, qui sunt Litigium, & Prurigo, se teneri monstrant* (Ernst 1652: 43).

Item quoniam duplex morbus correctores pleros teneat, litigium et prurigo, utrique rei senatum, prospectum præcautumque velle (Mattheussen og Heesakkers 1980: 74).

7 *Siquis e libris bonis fidsique correxerit, laudi semper esse: siquis e coniecturis, noxae. Nisi eae clarae, liquidæ certæ sint* (Mattheussen og Heesakkers 1980: 72).

I begyndelsen af det afsnit hvor Ernst giver råd om fornuftig brug af konjekture, anbringer han et *credo* hentet fra den afsluttende senatsdom hos Lipsius – og her citerer han med navns nævnelse:

Så her er det passende at citere Ciceros senatsvedtægt, som Lipsius har fundet på: ”Det skal altid anses som ærefuldt hvis man foretager rettelser på grundlag af gode og troværdige bøger. Det skal anses for skadeligt hvis man foretager rettelser på grundlag af konjekture; dog ikke hvis de er klare, indlysende og sikre.”¹²

Jean Passerat

Lipsius har altså sat sig tydelige spor hos Henrik Ernst. Men mest gennemgribende har han dog lånt fra en lille tekst af franskmanden Jean Passerat (1534–1602), *In Libros Historiarum Sallusti oratio* (Tale om Sallusts *Historiae*). Teksten fremstår som indledningen til en række forelæsninger som Passerat, der var professor på Collège de France, holdt om den romerske historiker Sallusts samtidshistoriske værk, *Historiae*, formentlig sidst i 1580’erne. Den er altså ligesom Ernsts essay knyttet til forfatterens arbejde med en bestemt klassisk tekst, og ligesom Ernst tager Passerat udgangspunkt i en beklagelse over denne teksts miserable forfatning: Sallusts *Historiae* er kun fragmentarisk overleveret, og ovenikøbet har de dele der faktisk er bevaret, lidt stor skade, ikke kun på grund af tidens tand og uvidende afskrivere, men også på grund af de ulykkesfugle der har lagt deres hånd på teksterne og forvoldt skade på dem. Over de følgende sider beklager Passerat derpå tekstretternes ansvarsløse og skadelige adfærd og slutter

afvæbnende med at han måske har gjort for meget ud af sagen i betragtning af at Lipsius’ *Somnium* for nylig har set dagens lys.

Det er med et ordret lån fra Passerat at Ernst indtrængende minder sine læsere om at konjekture skal omgås med stor forsigtighed:

Hvis der imidlertid ikke er nogen hjælp at hente i håndskrifter, må man gå frem ad formodningens og konjekturens vej. Men den er yderst usikker og hasarderet. Og den fører til fejl af mange slags hvis ikke man tager et skridt ad gangen og føler sig frem ligesom når man går i mørke.¹³

Et gennemgående tema hos Passerat er beskedenhed. ”De der vil beskæftige sig med lærde studier og høste anerkendelse, må gå til sagen med ydmyghed,” slår han indledningsvis fast, og Henrik Ernst følger ham ordret. ”Men alt for ofte”, fortsætter Passerat, ”søger vi årsagen i håndskrifterne når der er noget vi ikke forstår, og da vi er flove over vores egen uvidenhed, flytter vi rundt på steder i teksterne som det havde være bedre ikke at røre ved.”¹⁴

Tekstretterne bør gå forsigtigt til værks. Bøger har brug for en blid og forsigtig læge, ligesom Critobolus, Philip af Makedoniens læge, der indlagde sig stor ære ved at fjerne en pil fra

12 *Locum igitur heic habeat Senatus Cons. Ciceronis a Lipsio confictum: “Si quis e libris bonis, fideisque correxerit, laudi semper esse. Si quis e conjecturis noxæ: nisi eæ claræ, liquidæ, certæ sint”* (Ernst 1652: 48).

13 *Si nihil opis afferunt codices; altera progrediendum est, opinionis, & coniecturæ via; quæ valdè præceps est, & lubrica; in variisque ducit errores: nisi suspenso gradu incedamus; & ut fit in tenebris, manu iter prætentemus.* (Passerat 1606: 199).

Sivero nihil opis Codices afferunt; altera progrediendum est, Opinionis, & Conjecturæ via; quæ tamen valde præceps est, & lubrica in variosque ducit errores: nisi suspenso gradu incedamus, & ut fit in tenebris, iter prætentemus (Ernst 1652: 48).

14 *Mitto, quòd non rarò ignorationis nostræ caussam libris adscribimus; & dum nos pudet nescire quæ nescimus, impudenter ea loca mouemus, quæ melius fuit non attigisse* (Passerat 1606: 203).

Non raro enim ignorationis nostræ caussam libris adscribimus; & dum nos pudet nescire quæ nescimus, impudenter ea loca movemus, quæ melius fuit non attigisse (Ernst 1652: 47).

Philips øje og dermed redde hans syn, forklarer Passerat – og Ernst bruger samme ord.¹⁵

Kort sagt, Ernst har overtaget en lang række af såvel synspunkter som ordrette formuleringer fra Passerat. Det gælder også det praktiske forslag som Passerat til sidst fremsætter. For skønt konjekturen bør foretages med den største varsomhed, nytter det ikke helt at afholde sig fra dem. I stedet anbefaler Passerat at man undlader at rette i selve teksterne og publicerer sine rettelser separat:

Men hvis ikke vi giver plads til konjekturen, vil vores udnyttelse af de gamle håndskrifter og dermed hele den værdighed der omgiver dem, blive svækket og vores intellekt sløvet. Det er imidlertid let at finde en løsning på den sag hvis vi sørger for at trykke gamle læsemåder for sig og konjekturen for sig.¹⁶

Samme løsning, og med stort set samme ord, anbefaler Ernst.¹⁷ Han anbringer denne passage, let omskrevet, umiddelbart efter citatet fra

15 ... *sed parum est, quod horum manibus tractata recrudescunt vulnera, nisi sanæ parti scalpellum adhibeant. Medicum libri desiderant leui mollique brachio; & Critobuli similem; qui sibi gloriam peperit immortalem, extracta Philippi regis Macedonum oculo sagittata: & curata citra deformitatem oris, luminis orbitate* (Passerat 1606: 202).

... *sed parum esse, quod, sive indoctorum, sive dissolutorum manibus tractata recrudescant vulnera, nisi sanæ parti scalpellum adhibeant. Medicum libri desiderant leui mollique brachio; & Critobuli similem, qui sibi gloriam peperit immortalem, extracta Philippi Regis Macedonum oculo sagittata; & curata, citra deformitatem oris, luminis orbitate* (Ernst 1652: 52).

16 *At veterum librorum vsus, maiestâsque omnis ita iacebit: mentisque nostræ aciem sinemus hebescere, si nullus erit coniecturæ locus! Eius rei componendæ perfacile ratio inibitur, si, editionibus intactis, quæ pridem vulgatæ sunt, separatim antiquæ lectiones, & seorsim coniecturæ excudentur* (Passerat 1606: 204).

17 *Atque sic veterum librorum majestas non jacebit, quod alii timent: sed feliciter reductur ad suum usum; mentisque nostræ aciem non sinemus hebescere, quando nimirum, uti jam diximus, verbis autorum intactis, quæ pridem*

Lipsius, hvor senatet afslutningsvis slår fast at konjekturen kun kan tillades hvis de er oplagte og sikre. Så fortsætter han:

Og således vil de gamle håndskrifter værdighed ikke blive svækket, sådan som nogle frygter. Nej, de vil igen blive udnyttet på en ordentlig måde, og vi vil ikke lade vores intellekt blive sløvet, når vi tværtimod, som allerede nævnt, kan lade forfatternes ord stå urørt som de er offentliggjort, og trykke gamle læsemåder for sig og konjekturen for sig.

Ideen synes at gå ud på at tekstudgiverne blot skulle genoptrykke eksisterende udgaver af de gamle tekster og nøjes med at fremsætte deres konjekturen separat. Defensivt og resigneret som det er, har det næppe været et forslag der har vundet gehør hos mange tekstudgivere. Men det illustrerer ganske godt den afmagt som præger de tidlig-moderne filologers beklagelser over de vildtvoksende konjekturen der truede med, som det hedder hos både Lipsius, Passerat og Ernst, at forvanske de gamle tekster i en grad så deres forfattere ikke ville kunne genkende dem. Og situationen har tydeligvis ikke ændret sig i løbet af de par generationer der adskiller Lipsius og Passerat fra Henrik Ernst. Set i et helt overordnet perspektiv var det, som fremhævet af E. J. Kenney (1974), først langt senere, i det 19. årh., at overblikket over håndskriftmaterialet og udviklingen i palæografisk forståelse gjorde det muligt at udvikle en egentlig tekstkritisk metode.

Bibliografi

Ernst, Henrik (1652). “De variarum sive dubiarum, quas hodie vocant, lectionum corruptelis, veroque earundem usu, ad Criticorum filios”. *L. Annæi Senecæ trium librorum de ira editio nova*. Sorø: 34–55.

vulgata sunt, separatim antiquæ lectiones, & seorsim coniecturæ excudentur (Ernst 1652: 48).

- Kenney, E. J. (1974). *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*. Berkeley og London.
- Lipsius, Justus (1585). *Satyra Menippæa. Somnium. Lusus in nostri æui Criticos*. Antwerpen.
- Mattheeussen, C. og C. L. Heesakkers, red. (1980), “Satyra Menippæa. Somnium”. *Two Neo-Latin Menippean Satires*. Leiden: 34–77.
- Passerat, Jean (1606). “In libros Historiarum Sallusti oratio”. *Orationes et Praefationes*. Paris: 194–204.
- Pompella, Giuseppe, red. (1975). *Francisci Robortelli Utinensis De arte sive ratione corrigendi antiquorum libros disputatio*. Napoli.
- Rørdam, H. F. (1890). “Henrik Ernst”. *Dansk biografisk Lexikon* IV. København: 569–572.
- Vanek, Klara. (2007). “*Ars corrigendi*” in *der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte der Textkritik*. Berlin og New York.

INDEX OF TITLES

A

Ágrip af Noregs konunga sögum, 118
Álaflekks saga, 24
Annálar Björns Jónssonar á Skarðsá, 12
Annals of Ulster, 9
Arinbjarnarkviða, 182
Arons saga Hjörleifssonar, 12

B

Bekraríma, 239, 240, 241, 247, 248
Benedictus, 86
Beowulf, 7, 8, 11, 42
Bréf Magnúss konungs, 70, 72
Breta sögur, 14, 24
Búnaðarbálkur, 69, 70, 75, 78

C

*Compositio inter Wilhelmum Episcopum et
Haconem Johannis*, 9, 13

Crymogæa, 250, 252, 253

D

De bello Gallico, 126
De ira, 263, 264
De lingua Latina, 265

E

Egils saga Skallagrímssonar, 9, 118
Elucidarius, 184
Erfðatal, 72, 73, 74, 78
*Erik Glippings nyborgske forordning for
Nørrejylland*, 209
Eriks sjællandske Lov, 209
Eufemiaviser, 258
Eyrbyggja saga, 7

F

Finnboga saga ramma, 255

Flóamanna saga, 14
Flores oc Blantzeflor, 258
Flóres saga og Leós (Flóres saga konungs og sona hans), 254
Framfærslubálkur, 74, 75, 77, 79
Fuero juzgo, 132

G

Geisli, 116
Grettis saga, 253, 254

H

Hákonar saga Hákonarsonar, 7, 8
Hálfðanar saga Brönufostra, 42, 43
Hálfs saga og Hálfsreka, 24, 25, 42, 43, 45
Harmsól, 116
Háttatal, 7
Heimskringla, 9
Hektors saga (Ectors saga og kappa hans), 254
Hertug Frederik af Normandi, 258
Historiae by Sallust, 265, 267
Historia Regum Britanniae by Geoffrey of Monmouth, 14
Hos korsens træ, 160
Hr Mortens klosterrov, 10
Hrólfs saga kraka, 24, 42, 43, 44, 45, 254
Hrómundar saga Greipssonar, 42, 43, 44
Hænsna Þóris saga, 14

I

In Libros Historiarum Sallusti oratio, 265, 267
Ívents saga Artúskappa, 13

J

Jesu barndoms Bog, 258
Jon Præst (Een lysthelighe historie aff Ion presth oc aff hans stwre rijckdom oc mackth), 257, 258
Jónsbók, 14, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 76, 77, 78, 79
Jóns saga helga, 14

Jyske Lov, 209, 210, 214
Jökuls þáttur Búasonar, 255

K

Karlamagnús saga, 253
Karl Magnus' Krønike, 258
Kaupabálkur, 69, 78
Kjalnesinga saga, 255
Knýtlinga saga, 9
Konungs skuggsjá, 9, 258
Krákumál, 8, 13
Kristindómsbálkur, 69, 74
Krossvísur, 180
Kvennagiftingar, 69
Kvæði um Ögmund Biskup, 180

L

Lais þáttur, 24
Landnámabók, 9
Laxdæla saga, 14
Les quatre fils Aymon, 254
Lex Visigothorum, 132
Liber daticus, 108, 109
Lilja, 179
Ljómur, 180
Lucidarius, 1, 258

M

Magnús saga lagabætis, 9
Mágu saga jarls, 24, 48, 49, 50, 52, 251, 254
Mandevilles Rejse (Mandeville's Travels), 171, 172, 258, 260, 261
Mannhelgi, 69, 73
Merlínusspá, 186
Mírmanns saga, 12

N

Naturalis historia, 128, 135
Niðrstigningsvísur, 180
Njáls saga (Brennu-Njáls saga), 9, 12, 255, 256

Nordens Guder, 32
Norna-Gests þáttur, 25

O

Ólafs saga helga, 118
Ólafs saga Tryggvasonar, 9
Ólafsvísur II, 182
Omnimoda historia, 132
Orkneyinga saga, 9
Orms þáttur Stórolfssonar, 255

P

Parcevals saga, 13
Physiologus, 116
Plácitusdrápa, 113, 117, 118, 119

R

Rekabálkur, 69
Rimkrønike, 218

S

Sálus saga og Nikanors, 24
Siðbót, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186
Sigurðar saga þögla, 254
Sigurgarðs saga frækna, 254
Sjællandske Kirkelev, 209
Skaufalabálkur, 182
Skíðaríma, 240
Skikkjurímur, 240
Sníðúlfs ævintýri, 53
Snorra Edda, 113
Somnium: Lusus in nostri ævi Criticos, 265, 267
Sturlunga saga, 13
Södermannalagen, 217, 219
Sörla saga sterka, 45

T

*Tanker over Muligheden af Beviser for
 Menneskets Udødelighed*, 34, 37

Trójumanna saga, 24

U

Upplandslagen, 217

V

Valdemars sjællandske Lov, 184, 209
Valvens þáttur, 13
Vejleder for Pilgrimme, 171, 172, 173
Vilhjálmss saga sjóðs, 13

W

Weltchronik, 258
Widsith, 42

Y

Z

Þ

Þingfararbálkur, 70, 72
Þjálar-Jóns saga, 24
Þjófabálkur, 73, 74, 76, 78, 79
Þórðar saga hreðu, 255
Þóris þáttur hasts og Bárðar birtu, 48, 50

Æ

Ævisögur lærðra manna, 144

Ö

Önundar þáttur tréfóts, 254

INDEX OF MANUSCRIPTS

Copenhagen, Den Arnemagnæanske Samling

AM 12 c fol.	24, 25, 26	AM 573 4to	14
AM 176 b fol.	24, 26, 29	AM 578 i 4to	47, 48, 52, 53, 54
AM 177 fol.	22, 23, 25	AM 657 a 4to	53
AM 181 a fol.	13	AM 673 b 4to	113, 116, 117
AM 202 i fol.	24, 25, 26	AM 674 a 4to	184
AM 253 fol.	122, 124, 126, 135, 136, 137, 138	AM 783 4to	190, 196, 197, 199, 205
AM 291 fol.	136	AM 792 4to	171, 172, 190, 192, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 205
AM 342 fol.	68	AM 805 4to	122, 124, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 138
AM 358 fol.	138	AM 806 4to	122, 124, 130, 132, 135, 136, 137, 138
AM 373 fol.	138	AM 812 4to	122, 124, 126, 127, 128, 135, 137, 138
AM 376 fol.	122, 124, 126, 127, 137, 138	AM 813 4to	138
AM 379 a fol.	138	AM 815 4to	122, 124, 134, 135, 137, 138
AM 24 4to	184	AM 816 4to	135, 136
AM 37 4to	190, 195, 196, 199, 205	AM 817 4to	135, 136
AM 46 4to	190, 196, 197, 205	AM 822 4to	122, 125, 132, 133, 134, 135, 137
AM 161 4to	68	AM 823 4to	122, 125, 132, 134, 137
AM 325 II 4to	118	AM 827 4to	122, 125, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 138
AM 325 X 4to	9		
AM 544 4to	14		

AM 828 4to	122, 125, 126, 127, 128, 135, 137, 138	AM 268 fol.	26
AM 831 4to	122, 125, 126, 128, 137, 138	AM 343 fol.	70
AM 833 4to	122, 125, 126, 128, 129, 137, 138	AM 345 fol.	67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79
AM 23 8vo	209, 210, 211, 212, 213, 215	AM 347 fol.	70
AM 28 8vo	184, 190, 192, 194, 196, 197, 205	AM 350 fol.	70, 78, 79
AM 71 8vo	97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104	AM 351 fol.	70
AM 72 8vo	148	AM 127 4to	70, 78
AM 73 8vo	83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 93, 94, 95, 148	AM 132 4to	70
AM 75 8vo	148	AM 135 4to	70
AM 202 8vo	171	AM 140 4to	70, 72
AM 421 12mo	1, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 162, 221, 222	AM 147 4to	68, 79
AM 454 12mo	190, 196, 199, 205	AM 160 4to	70
Acc. 51–62	39, 40, 41, 42, 43, 44, 45	AM 466 4to	250
AM Dipl. Dan. LI 3	105, 106, 108	AM 470 4to	12
AM Dipl. Dan. LI 13	107, 110	AM 622 4to	179
AM Dipl. Dan. LII 3	105, 108	AM 673 a II 4to	116
AM Dipl. Dan. LII 6	105	AM 713 4to	179, 180, 181, 182, 184, 186
AM Dipl. Dan. LII 16	105	AM 721 4to	180
AM Dipl. Dan. LII 17	105	AM 920 4to	184
AM Dipl. Dan. LII 21	105	AM 992 4to	12
AM Dipl. Dan. LII 22	105	GKS 1002–1003 fol.	249, 250, 251, 252, 254
AM Dipl. Dan. LII 23	105, 111	GKS 1005 fol.	70, 77, 78, 80
AM Dipl. Dan. LII 24	105, 108, 109, 111	GKS 3268 4to	72
AM Dipl. Dan. LII 48	105, 108	GKS 3269 a 4to	70, 78
AM Dipl. Dan. LIII 6	105, 108	GKS 3269 b 4to	79
AM Dipl. Dan. LXI 21	162		
AM Dipl. Dan. LXV 11	105, 106		
AM Dipl. Norv. C 5	9		
Jón Helgason Archive, Box 2, Item 6	182, 185		
Rask 33	47, 48, 49, 50, 51, 52, 54		
Rask 47	12		

Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar

AM 132 fol.	182
AM 181 m fol.	24, 26
AM 183 fol.	24, 25, 26, 27
AM 202 e fol.	24, 25, 26
AM 212 fol.	12

Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek

Collin 36 4to	234, 235
Collin 371 4to	235
Collin 383 4to	37
GKS 1009 fol.	154, 162
GKS 1154 fol.	70
GKS 2186 4to	136
GKS 2208 4to	136
GKS 2396 4to	189, 190, 193, 198, 201, 202
GKS 2397 4to	188, 190, 191, 197, 201
NKS 504 8vo	166
NKS 815 b 4to	189, 190, 191, 192, 196, 198, 201
NKS 816 4to	190, 191, 196, 197, 201, 202, 203, 204, 205
NKS 1925 4to	78

NKS 3998 4to 34
 Thott 1280 fol. 70
 Thott 1510 4to 190, 191, 193, 198, 199, 201, 202,
 203, 204
 Thott 2102 4to 68

Reykjavik, Landsbókasafn

JS 531 4to 182, 184, 185
 Lbs 504 4to 142, 146
 Lbs 505 4to 142, 143, 145
 Lbs 2166 4to 182, 183, 184
 Lbs 1255 8vo 141, 142, 143, 144, 145, 146
 Lbs 2079 8vo 239
 Lbs 2095 8vo 141, 142, 143, 144, 145, 146
 ÍB 155 8vo 239, 241

London, The British Library

Add. 4859 54
 Add. 11,153 54
 Harley 1587 214

Stockholm, Kungliga Biblioteket

K 47 258
 Papp. fol. nr 67 44
 Papp. 4to nr 16 48
 Vitterhet 24 4to 60, 63, 65, 190, 191, 201

Uppsala, Universitetsbibliotek

C 213 258
 DG 8 118
 Westin 87 45

Linköping, Linköping Bibliotek

47 4to 190

Cambridge (MA), Houghton Library (Harvard University)

MS Icelandic 43 70

Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek

Cod. Guelf. 3.1 Aug. fol. 70

Roskilde, Karen Brahes Bibliotek

E I,1 59, 189, 190, 201, 202
 E I,2 190, 191, 197, 198, 199, 201, 202, 203,
 204

Berlin, Staatsbibliothek

Ms Germ qu. 936 44

Hamburg, Christianeum

Hs. R 18/1 84

Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek

Hs-2769 214

Oslo, Riksarkivet

NRA 52 118

Dublin, Trinity College Library

MS 990 (L.4.8) 12
 MS 995 (L.2.6) 12
 MS 997 (L.2.9–10) 13
 MS 999 (L.2.12) 12
 MS 1000 (L.2.14) 12
 MS 1001 (L.2.15) 12
 MS 1002 (L.2.16) 12

MS 1005 (L.2.19)	13
MS 1007 (L.2.22)	13, 14
MS 1008 (L.2.23)	13, 14
MS 1013 (L.2.28)	13
MS 1015 (L.2.30–31)	13
MS 1016 (L.2.32)	11, 13
MS 1018 (L.2.34)	12
MS 1020 (L.3.17)	13
MS 1023 (L.3.23)	14
MS 1024 (L.3.25)	13, 14, 72
MS 1025 (L.4.6)	14
MS 1028 (L.4.2)	14

Madrid, Real Academia de la
Historia

9/5.729 136

San Lorenzo de El Escorial,
Real Biblioteca del
Monasterio de San Lorenzo
de El Escorial

H. I. 5, 123 126, 138

From Text to Artefact is a collection of twenty-seven essays in honour of Anne Mette Hansen, Associate Professor at the Department of Nordic Studies and Linguistics at the University of Copenhagen and Curator of the Arnemagnæan Collection in Copenhagen, Denmark. The contents of the volume reflect the honouree's interests in Nordic philology, manuscript studies and textual scholarship with a special focus on material philology. Each contribution presents new scholarship by expanding on previous knowledge from a different angle.

From Text to Artefact is divided into two main sections: *Interpreting the Artefact* and *Interpreting the Text*. While the first part focuses on manuscripts – mainly artefacts in the Arnemagnæan Collection – the second part takes a step away from the text-bearing objects and discusses scholarly interpretations and editorial problems. The variety of topics addressed thereby gives a unique insight into current research in Scandinavian manuscripts and related fields.

Kismet Press is a not-for-profit partnership committed to publishing high-quality, peer-reviewed works in the arts and humanities, and making them as accessible as possible, both in print and open access online.

This book is free to read online and to download via the publisher's website.

kismet.press

Libera Scientia | Free Knowledge